КЫРГЫЗ РЕСПУБЛИКАСЫНЫН ПРЕЗИДЕНТИНИН АДМИНИСТРАЦИЯСЫ
КЫРГЫЗ РЕСПУБЛИКАСЫНЫН ПРЕЗИДЕНТИНЕ КАРАШТУУ МАМЛЕКЕТТИК ТИЛ ЖАНА ТИЛ САЯСАТЫ БОЮНЧА УЛУТТУК КОМИССИЯ
ТҮРК МАДАНИЯТЫНЫН ЭЛ АРАЛЫК УЮМУ
ТҮРК КЫЗМАТТАШТЫК ЖАНА КООРДИНАЦИЯ АГЕНТТИГИ БАШКАРМАЛЫГЫ

ТҮРК ТИЛДҮҮ ЭЛДЕРДИН ЭЛ АРАЛЫК ТИЛ ФОРУМУ

THE INTERNATIONAL LANGUAGE FORUM OF TURKIC-SPEAKING NATIONS

(Бишкек, 2023-жылдын 20–22-сентябры)

Түрк тилдүү элдердин
эл аралык тил форуму

«Улуу Тоолор»
Бишкек – 2023

УДК 811.512
ББК 81.2
Т 92

Кыргыз Республикасынын Президентинин фондунан каржыланды
Форумдун илимий макалалар жыйнагы Кыргыз Республикасынын Президентине караштуу Мамлекеттик тил жана тил саясаты боюнча улуттук комиссия тарабынан басмага даярдалды

Кыргыз Республикасынын Президентине караштуу Мамлекеттик тил жана тил саясаты боюнча улуттук комиссиянын төрагасы ф.-м.и.д., профессор Каныбек Осмоналиевдин жалпы редакциясы астында

И л и м и й р е д а к т о р:
ф.и.д., профессор ***Жылдыз Орозобекова***

Р е д а к ц и я л ы к к у р а м:
КР УИАнын академиги ***Сыртбай Мусаев***
КР УИАнын академиги ***Абдыганы Эркебаев***
КР УИАнын корреспондент-мүчөсү ***Турусбек Маразыков***
ф.и.д., профессор ***Гүлжамал Жаманкулова***
Окумуштуу катчы: ф.и.к., доцент ***Карлыгач Жумакадырова***

Т 92 **Түрк тилдүү элдердин эл аралык тил форуму**: илимий баяндамалар жыйнагы . – Б.: «Улуу Тоолор», 2023. – 372 б.

ISBN 978–9967–29–656–5

2023-жылдын 20–22-сентябрында «Түрк тилдүү элдердин эл аралык тил форуму» болуп өттү. Натыйжада форумдун илимий-теориялык баяндамалары топтолуп, атайын жыйнак түзүлдү. Аталган форумда негизинен эки теманын тегерегинде: Тилдик ыңгайлашуу (интеграция), адам таасири жана тил саясаты; Тилдик өзгөрүү, байланыш (коммуникация) жана жасалма интеллект маселелеринин тегерегинде сөз болду.

Форумда түрк тилдүү элдердин өз ара тилдик маданий байланыштары, тилдик интеграциянын, тилдик ассимиляциянын, тилдик трансформациянын бүгүнкү күндөгү абалы каралып, анын негизинде атайы Резолюция, ошондой эле Бишкек-Декларациясы кабыл алынды.

Форумдун илимий макалалар жыйнагы илимий чөйрөнүн адистерине арналат.

Баяндамалар авторлордун өздөрүнүн редакциялоосу менен басылды.

ISBN 978–9967–29–656–5

УДК 811.512
ББК 81.2

КЫРГЫЗ РЕСПУБЛИКАСЫНЫН ПРЕЗИДЕНТИ САДЫР ЖАПАРОВДУН «ТҮРК ТИЛДҮҮ ЭЛДЕРДИН ЭЛ АРАЛЫК ТИЛ ФОРУМУНУН» КАТЫШУУЧУЛАРЫНА КУТТУКТОО СӨЗҮ

Урматтуу түрк тилдүү элдердин эл аралык форумунун катышуучулары!

Урматтуу меймандар, күнөстүү кыргыз жерине келишиңиздер менен куттуктайм! Жалпы түрк тектүү элдердин илимпоз окумуштуулары катышкан мындай маанилүү жыйын Бишкек шаарында өтүп жатканына кубанычтамын!

Адамзаттын басып өткөн тарыхый булактарына көз чаптырганда, эң байыркы этноним катары кыргыз эли, жалпы эле түрк тайпалары жөнүндө тастыктамалар оголе арбын. Жалпы түрк эли Евразиянын, Борбор Азиянын кеңири мейкиндигин байырлаган абалкы кезден бүгүнкү күнгө чейин узак, ары татаал жолду басып өткөн, дүйнөлүк цивилизациянын өнүгүшүнө эбегейсиз салым кошкон эл катары таанылган кезибиз.

Дүйнөлүк окумуштуу-тарыхчылар өз эмгектеринде боордош түрк элдеринин ареалынын кеңдигин, саны жагынан көптүгүн, тилдеринин салыштырмалуу жакындыгын, маданиятынын окшоштугун баса белгилешип, дүйнөлүк алкакта түрк цивилизациясынын бекем орду жөнүндө калыс пикирлерин ортого салып келишет.

Чындыгында түрк дүйнөсү көчмөндөр цивилизациясын өнүктүрүү менен дүйнөлүк маданиятка өзгөчө салым кошуп, аны жаңы баалуулуктар менен байытты. Бизге мурас кылып калтырып кеткен ата-бабаларыбыздын көп түрдүү Көчмөн маданияты, каада-салты, үрп-адаты түрк элдери үчүн эң эле баалуу.

Элди эл кылып, улутту улут кылып сактап турган нерсе тил болуп эсептелет. Тил болсо эл болот, эл болсо тил болот. Тил аркылуу адамдар коомдошуп, мамиле куруп, бир бүтүндүккө биригип, эл деген түшүнүктү пайда кылат.

Элдин нарк-насили менен маданияты тил аркылуу муундан муунга өтүп турат. Тил аркылуу маданият сакталып, каада-салт калыптанып, улут биригип, элдин аң-сезими алга жылат. Тил менен эл бөлүнгүс, бирин-бири толуктап турган маданиятты алып жүрүүчү курал.

Коомдук өнүгүүнүн жүрүшү улутуна, расасына карабай, элдин өзөктүк тамырларын тактоого жана азыркы глобалдашуу доорунда түрк элдеринин мамилелерин чыңдоого чакырык салууда. Түрк дүйнөсүнүн биримдигин камсыз кылууга умтулуп келген ТҮРКСОЙ, Эл аралык түрк академиясы, Түрк маданияты жана мурасы эл аралык фонду, Түрк тил жана тарых фонду, ТИКА сыяктуу бир катар мамлекеттик жана эл аралык абройлуу уюмдар, өзгөчө Түрк мамлекеттери уюму (ТМУ) маанилүү маданий, тарыхый маселелерди көтөрүп келет.

Ушул максатта Кыргыз Республикасынын Президентине караштуу Мамлекеттик тил жана тил саясаты боюнча улуттук комиссия дагы өзүнүн таасирдүү үлүшүн жигердүү кошуп жатат.

Учурда тил тагдырынын бүгүнкүсү, эртеңкиси жана келечегине кабатырланууменен ар бир элдин тилинин сакталышына камкордук көрүү үчүн чогулуп жатканыбыздын мааниси тереңде. Азыркы биз жашап жаткан коомдо ар бирибиздин нарктык маданий мурастарыбызды тил аркылуу сактап, жайылтып, коргоп жана биримдигибизди чыңдоого ыңгайлуу шарт түзүлүп жатат.

Учурда кыргыз тили да кайра жаралуу доорун башынан өткөрүп жаткан кези. Көптөгөн коомдук талкуулардан өткөндөн кийин, жакында эле, 2023-жылдын 17-июлунда, биз «Кыргыз Республикасынын мамлекеттик тили жөнүндө» Кыргыз Республикасынын Конституциялык мыйзамын кабыл алдык. Мыйзам коомчулук тарабынан жылуу кабыл алынды. Ушуга байланыштуу Кыргызстанда жашаган элдердин биримдигин чыңдоонун маанилүү фактору катары мамлекеттик тилдин интеграциялык ролу бекемделет деген ишеничтебиз.

Тарых дагы тактыкты талап кылат, ошондуктан түрк элдери менен тилдеринин тарыхын заманбап илимий ачылыштардын негизинде кайрадан жазып чыгуу зарылчылыгы азыркы учурдун негизги талаптарынын бири.

Бүгүн биздин өлкөдө өтүп жаткан Түрк тилдүү элдердин биринчи эл аралык тил форуму боордош элдердин иденттүүлүгү менен уюткулуу өзөктөрүн чыңдоого, маданиятыбыз менен тилибиздин бекемделишине жана өнүгүшүнө өбөлгө түзүп, өз ара түшүнүшүүнү бекемдеп, кызматташтыкты күчөтүүгө шарт түзөт деп ойлойм.

Форумдун мерчемделген иш-чаралары иштиктүү, бир туугандык маанайда өз максатына жетет деген ишеничтемин жана алгачкы жолу өтүп жаткан маанилүү жыйынга ийгилик каалап, баарыңыздарды куттуктайм!

КЫРГЫЗ РЕСПУБЛИКАСЫНЫН ЖОГОРКУ КЕҢЕШИНИН ТӨРАГАСЫ НУРЛАНБЕК ШАКИЕВДИН КУТТУКТОО СӨЗҮ

Урматтуу эл аралык тил форумунун катышуучулары!

Урматтуу иш-чарага катышып жаткан коноктор! Бардыгыңыздарды кыргыз жеринде алгач ирет өтүп жаткан тил форумунун ачылышы менен чын жүрөктөн куттуктайм.

Адамдардын баарлашуусун, ой-пикирин, бири-бирине болгон мамилесин туюндуруучу уникалдуу курал болуп тил эсептелет. Ар бир тил өзүнчө ыйык, өзүнчө керемет.

Дүйнөдө канча тил болсо, ошол тилде сүйлөгөн улуттун баары өз эне тилин көздүн карегиндей сактап, улуу мурас катары урпактарга өткөрүп берүү аракеттерин жасап келет.

Кыргыз эли да байыркы улут катары өз эне тилинин түбөлүктүүлүгү үчүн бир топ тарыхый оор кырдаалды башынан өткөргөн. Мындай тарыхый мурас бүгүнкү күндө да учугун үзбөй улануда.

Ушундай өңүттөн алып караганда бүгүн биздин жергебизде Түрк тилдүү элдердин эл аралык тил форумунун өтүп жатканы колдоого татыктуу кубанарлык көрүнүш. Азыркы мезгилдеги тез өнүгүп жаткан коомдук турмуштун өзөгүнө кайрылганыбызда түрк тектүү элдердин илимий жана маданий байланышын чыңдоого, тилдик ассимиляция менен коштолгон санариптештирүү доорунда түрк тилдеринин иденттүүлүгүн сактап, андан ары өнүктүрүүгө бүгүн өтүп жаткан форум эң сонун түрткү болот деген ишеничтемин. Форумда көтөрүлгөн маселелер өз максатына жетип, мерчемделген иш-чаралар ишке ашат деп ойлойм, буга бардыгыбыз көмөктөшөбүз.

Ушул форумду уюштурууга көмөк көрсөткөн Кыргыз Республикасынын Президентине жана ТҮРКСОЙ эл аралык уюмуна, өзгөчө Кыргыз Республикасынын Президентине караштуу Мамлекеттик тил жана тил саясаты боюнча улуттук комиссияга зор ыраазычылык билдирем. Форумдун иши ийгиликтүү өтсүн.

Көңүл бурганыңыздарга чоң рахмат.

КЫРГЫЗ РЕСПУБЛИКАСЫНЫН МАМЛЕКЕТТИК КАТЧЫСЫ СҮЙҮНБЕК КАСМАМБЕТОВДУН КУТТУКТОО СӨЗҮ

Урматтуу «Түрк тилдүү элдердин эл аралык тил форумунун» катышуучулары, кадырлуу коноктор, баарыңыздарды жалпы түрк тилдүү элдерге мааниси зор болгон бүгүнкү иш чарага катышып жатканыңыздар үчүн куттуктайм!

Форумга келген Түркия, Азербайжан, Казакстан, Өзбекстан, Түркмөнстан, Россия, Венгрия, Германия мамлекеттеринен келген өкүлдөргө, жалпы эле ушул форумга жигердүү катышкан окумуштууларга, маданият ишмерлерине жана тил адистерине терең ыраазычылык билдирем.

Түрк тилдүү өлкөлөрдүн маданият жана тил чөйрөсүндөгү кызматташтыгын кеңейтүү, өнүктүрүү, ошондой эле тилдик коопсуздук маселелерин кеңири талкуулоо менен Бишкекте өтүп жаткан форум өз максатына жетет деген ойдомун.

Сиздер эл аралык тил форумунун алкагында түрк дүйнөсүнүн маданий мейкиндигинин интеграциясын колдоо багытындагы долбоорлорду иштеп чыгуу, түрк тилдеринин бир катар актуалдуу маселелерин, анын ичиндеги окшоштуктарын жана өзгөчөлүктөрүн изилдөөнү тереңдетүү, түрк тилдеринин жазуу системасын унификациялоону ишке ашыруу сыяктуу келечектүү маселелерди кеңири талкуулашыңыздар керек. Түрк тилдүү элдердин биримдигин бекемдөө максатында эл аралык тил форумун салттуу түрдө үч жылда бир жолу Кыргызстанда өткөрүп туралы деген ниетибизди жактыруу менен Форумдун резолюциясын жана декларациясын кабыл аласыздар деп ойлойм.

Бишкекте алгачкы ирет өткөн бул форум бир туугандык сезимдин курчоосунда, келечекте ишке ашчу зор үмүт-тилектердин ишеним шооласы көрүнгөн жаркын маанайда өз ишин аяктайт деп үмүттөнөм. Анда эмесе эл аралык тил форумунун алдыга койгон ишпландарынын арымы бекем, арышы чаалыкпас болсун.

Баарыңыздардын ишиңиздерге ийгилик каалайм, эмдиги жолугушууларга чейин эсен болуңуздар.

КЫРГЫЗ РЕСПУБЛИКАСЫНЫН ПРЕЗИДЕНТИНЕ КАРАШТУУ МАМЛЕКЕТТИК ТИЛ ЖАНА ТИЛ САЯСАТЫ БОЮНЧА УЛУТТУК КОМИССИЯНЫН ТӨРАГАСЫ КАНЫБЕК ОСМОНАЛИЕВДИН СӨЗҮ

Урматтуу бүгүнкү иш-чаранын катышуучулары, кадырлуу меймандар сиздерди бүгүн алгачкы жолу Бишкекте өтүп жаткан түрк тилдүү элдердин эл аралык форумунун ачылышы менен чын ыкласымдан куттуктайм!

Форумга келген Түркия, Россия, Венгрия, Германия, Азербайжан, Казакстан, Өзбекстан, Түркмөнстан, Кипр өлкөлөрүнүн өкүлдөрүнө терең ыраазычылык билдирүү менен Форумду өткөрүүгө зор көмөк көрсөткөн Кыргыз Республикасынын Президентинин Администрациясына жана уюштурууга өз салымын кошкон ТҮРКСОЙ эл аралык уюмуна чын жүрөктөн чыккан алкышыбызды билдиребиз!

Азыркы мезгилде түрк тилдүү элдердин эл аралык мамилелерин чыңдоодо мамлекеттер аралык максаттуу иштер жүргүзүлүп келүүдө. Социалдык жана экономикалык өнөктөштүк байланышынан тышкары руханий дүйнөбүздүн маданий байланыш чөйрөсүндө бизди бириктирүүчү күч биздин бир уңгудан таралган тилибиз болуп саналат.

Тез өнүгүп жаткан коомдук өнүгүүнүн учурдагы абалын эске алганда түрк тилдүү элдердин эл аралык тил форумунун Бишкек шаарында өтүп жатканынын мааниси тереңде. Ал биздин тарыхыбызга жана маданиятыбызга тикелей тиешелүү. Тилдик ассимиляция менен коштолгон санариптештирүү доорунда тилдин сакталышы кооптуулук жаратууда. Андыктан тилди өнүктүрүү жана сактоо, тилдик иденттүүлүктү сактоо бүгүнкү күндүн орчундуу маселеси.

Улуттук тилдерибиздин лингвистикалык коопсуздугун көзөмөлгө алган түзүмдөрдүн ортосундагы байланышты чыңдоо, тил жана жасалма интеллект жана мобилдүүлүк маселелерин талкуулоо, ошондой эле түрк дүйнөсүнүн маданий интеграциясынын жакынкы жана узак мөөнөттүү стратегиялык долбоорлорун иштеп чыгуу, түрк тилдеринин терминология, лексикография өңдүү өзгөчөлүктөрүн изилдөөнү актуалдаштыруу, жалпы түрк тектүү элдердин сөздүктөрүнүн электрондук версиясын түзүү жана орток түрк тил корпусун түзүү боюнча программаларды киргизүү маселелери алгачкы ирет өтүп жаткан форумдун ишинин негизги максаттарынын бири болот деген ишеничтемин. Жалпы ишибиз ийгиликтүү болсун!

«Түрк тилдүү элдердин эл аралык тил форумунун»
РЕЗОЛЮЦИЯСЫ

2023-жылдын 21-22-сентябры ***Бишкек шаары***

2023-жылдын 21-22-сентябрында Бишкек шаарында Кыргыз Республикасынын Президенти С.Н. Жапаровдун катышуусу менен «Түрк тилдүү элдердин эл аралык форуму» болуп өттү.

Форум Кыргыз Республикасынын Президентине караштуу Мамлекеттик тил жана тил саясаты боюнча улуттук комиссиянын демилгеси аркылуу Кыргыз Республикасынын Президентинин Администрациясы жана ТҮРКСОЙ эл аралык уюму менен биргеликте өткөрүлдү.

Форумдун максаты – түрк тилдүү өлкөлөрдүн маданият жана тил чөйрөсүндөгү кызматташтыгын кеңейтүү жана аны өнүктүрүүнү, сактоону камсыз кылуу, тилдик коопсуздук маселелерин талкуулоо.

Форумга Түркия, Россия, Азербайжан, Казакстан, Өзбекстан, Түркмөнстан, Венгрия мамлекеттеринен келген 250дөн ашуун өкүл катышты.

Форум пленардык жана 2 секциялык отурумда иш алып барып, пленардык отурумда куттуктоолор жана баяндамалар угулду.

Форумдун:

– 1-секциясында тилдик ыңгайлашуу (интеграция), адам таасири жана тил саясаты;

– 2-секциясында тилдик өзгөрүү, байланыш (коммуникация) жана жасалма интеллект боюнча баяндамалар окулуп, талкуулар жүрдү.

Форумдун катышуучулары форумдун темасы менен байланышкан маселелерди кеңири талкуулоонун натыйжасында ааламдашуу жана санариптик трансформация доорунда **төмөндөгүлөрдү зарыл деп** белгилешет:

– түрк тилдүү элдердин тил тарыхын заманбап илимий ачылыштардын негизинде кайрадан жазып чыгууну;

– илимий изилдөөлөрдү мамлекеттик деңгээлдерде колдоого алууну күчөтүү боюнча сунуштарды жактырууну;

– түрк тилдүү элдердин иденттүүлүгү менен түпкүлүктүү өзөктөрүн чыңдоочу иш-аракеттерди жүргүзүүнү;

– түрк дүйнөсүнүн потенциалына, руханий дөөлөттөрүнө таянган идеологиялык багытты калыптандырууга ар тараптуу шарттарды түзүүнү;

– форумга катышкан мамлекеттердин билим берүү жана илимий мекемелеринин биргелешкен илимий ишмердиктерин өнүктүрүүнү;

– эл аралык байланыштарды бекемдеп, семинар, тегерек үстөл (кереге кеңеш), илимий-практикалык конференцияларды өткөрүп турууну.

Форум угулган баяндамалар менен айтылган ойлордун негизинде **төмөндөгүлөрдү сунуш кылат:**

– ТҮРКСОЙ эл аралык уюмунун уюштуруусунун алкагында түрк тектүү элдердин мамлекеттик тилдерин көзөмөлгө алган түзүмдөрдүн ортосундагы байланышты мындан ары да бекемдөөнү;

– түрк дүйнөсүнүн маданий мейкиндигинин интеграциясын колдоо жана бул багытта жакынкы жана келечектеги долбоорлорду иштеп чыгууну;

– түрк тилдеринин жалпылыктарын (адабий норма, диалект, говор жана тилге болгон тышкы таасирлер), терминология, алфавит, лексикография ж.б. өзгөчөлүктөрдү изилдөөнү актуалдаштырууну ;

– билим берүү тутумун калыптандыруудагы гуманитардык кызматташтыкты өнүктүрүүнү;

– орток алфавитти жүзөгө ашырууда азыркы шартка ыңгайлаштырылган руна тамгаларына негизделген орток битиктин илимий-методологиялык негиздерин иштеп чыгууну;

– жалпы түрк тектүү элдердин сөздүктөрүнүн электрондук версиясын түзүүнү жана үндү тамгага, тамганы үнгө айландыруучу жана орток сөздөрдүн тил корпусун түзүүнүн орток программаларын иштеп чыгууну.

Форумдун катышуучулары иш-чаранын жогорку уюшкандыкта өткөндүгүн белгилешет. Алар ушул сыяктуу Эл аралык форумду үзгүлтүксүз өткөрүп туруу ниетин билдиришти.

Резолюция Эл аралык форумдун катышуучулары тарабынан бир добуштан колдоого алынды.

ТҮРК ТИЛДҮҮ ЭЛДЕРДИН ЭЛ АРАЛЫК ТИЛ ФОРУМУНУН БИШКЕК ДЕКЛАРАЦИЯСЫ

2023-жылдын 21-22-сентябрында Бишкек шаарында «Түрк тилдүү элдердин эл аралык тил форуму» болуп өттү.

Форум Түркия, Азербайжан, Казакстан, Өзбекстан, Түркмөнстан, Россия, Венгрия, Германия мамлекеттеринен келген окумуштуулар, ошондой эле ТҮРКСОЙ, Эл аралык түрк академиясы, Түрк маданияты жана мурасы эл аралык фондусу, Түрк тил жана тарых фонду, ТИКА, Ататүрк маданият, тил жана тарых жогорку куруму, Түрк мамлекеттеринин тил маселелери боюнча мамлекеттик түзүмдөрү сыяктуу уюмдардын өкүлдөрүнүн катышуусу менен жүзөгө ашты.

Эл аралык тил форумунун катышуучулары түрк тилдүү элдердин ортосундагы байланышты бекемдөөгө жана кызматташууга жагымдуу шарттарды түзүүдө чечкиндүү аракеттерди жасоого, ошондой эле олуттуу, ары келечектүү мезгилдерди эске алуу менен төмөнкүдөй максаттарды жүзөгө ашырууну зарыл деп эсептейт:

– Мындан ары түрк тилдүү элдердеги мамлекеттик тилдерди көзөмөлгө алган түзүмдөрдүн ортосундагы байланышты улантууну жана бекемдөөнү;

– Түрк дүйнөсүнүн геосаясий жана маданий мейкиндигинин интеграциясын колдоо жана бул багытта жакынкы, орто жана узак мөөнөттүү стратегиялык долбоорлорду иштеп чыгууну;

Түрк тилдеринин жалпылыктарын (адабий норма, диалект, говор жана тилге болгон тышкы таасирлер), ошондой эле терминология, лексикография ж.б. өзгөчөлүктөрдү изилдөөнү тереңдетүүнү;

– Жалпы түрк тилдүү элдердин сөздүктөрүнүн электрондук версиясын түзүү жана үндү тамгага, тамганы үнгө айландыруучу орток программаларды киргизүүнү;

– Түрк тилдүү элдердин тил маалыматтарын баарына жеткиликтүү жана баары үчүн пайдалуу кылууну;

– Түрк тилдүү элдердин боордоштук биримдигин жана окумуштуулардын кызматташуусун жогорулатууну.

Түрк тилдүү элдердин эл аралык тил форуму түрк тектүү элдердин байыркы тил маданиятынан тартып, учурдагы илимий прогресстин жетилген кезиндеги бирдиктүү тил илиминин, маданиятынын, билиминин жана тилинин бекемделишине жана өнүгүшүнө, ошондой эле ар түрдүү түрк тилдүү элдердин ортосундагы өз ара түшүнүүнү жана кызматташтыкты бекемдөө платформасын түзүүгө жакшы өбөлгө түзөт деген ойдобуз.

Түрк тилинде сүйлөгөн элдердин ичинен эң абалкысы кыргыздар. Түрк дүйнөсүнүн тили дал ушул элдин уңгу сөзүнөн уланып келген. Андыктан бул Форум беш манжа бөлөк, билек бир дегендей, азыр бардыгыбыздын тилдик маданиятыбызды бириктирүүчү, жакындатуучу күчкө ээ болот деген ишеничтебиз.

İstanbul, 27 Eylül 2023

Sayın Cumhurbaşkanım,

Zat-ı A1i'lerinin himayelerinde 20-22 Eylül 2023 tarihlerinde Bişkek'te düzenlenen «Türk Dili

Konuşan Milletler Uluslararası Dil Forumu'na davetiniz için müteşekkiriz.

Sözkonusu toplantıya 78. BM Genel Kurulu'nda Sayın Cumhurbaşkanımız Recep Tayyip Erdoğan'a eşlik etmem nedeniyle katılım sağlamam mümkün olmamıştır. Forum'a, Başdanışmanım beni temsilen iştirak etmiş, toplantıda dile getirilen hususları benimle paylaşmıştır.

Geçtiğimiz yıl, Dünya Göçebe Oyunları öncesinde, 26 Eylül 2022 tarihinde Bursa'da, Türk Dil Kurumu tarafından Türk Devletleri Teşki1atı'yla işbirliği halinde düzenlenen «Türk Dünyası Ortak Alfabe Çalıştayı»yla başlayan süreçte. Zat-ı Ali'lerinin desteğiyle gerçekleştirilen «Türk Dili Konuşan Milletler Uluslararası Dil Forumu»nun, Türk Dünyası'nda «dilde birlik» ilkesine katkıda bulunacağına inancım tamdır.

Bahsekonu Forum'un Zat-ı A1i'1erinin himayelerinde Bişkek'te düzenlenmesinden dolayı şükranlarımı sunar. toplantıda dile getirilen hususları ve Türk Dünyası'ndaki ortak dil geliştirilmesine yönelik çabaları bugüne kadar olduğu gibi bundan sonra da Türk Devletleri Teşkilatı Aksakallar Konseyi Başkanı olarak takip edeceğimi belirtmek isterim.

En derin saygılarımla.

Binali YILDIRIM
Türk Devletleri Teşkilatı
Aksakallar Konseyi Başkanı

Sayın Sadır CAPAROV
Kırgızistan Cumhurbaşhanı

Бейрасмий котормо

Түрк мамлекеттер уюму

Стамбул ш., 2023-жылдын 27-сентябры

Урматтуу Президент мырза,

2023-жылдын 20-22-сентябрында Бишкек шаарында Улуу Даражалуу Сиздин колдооңуз менен өткөн «Түрк тилдүү элдердин эл аралык тил форумуна» чакыргандыгыңыз үчүн ыраазычылык билдирем. Президент Режеп Тайип Эрдоганды БУУнун 78-жыйынында коштоп жүргөндүгүмө байланыштуу, жыйынга катышууга мүмкүнчүлүгүм болбогондугун маалымдайм. Менин атымдан башкы кеңешчим Синан Үлкер форумга катышып, жыйында көтөрүлгөн маселелерди мени менен бөлүштү.

Өткөн жылы Дүйнөлүк көчмөндөр оюндарынын алдында бул процесс 2022-жылдын 26-сентябрында Бурса шаарында Түрк тил бирикмеси Түрк мамлекеттер уюму менен биргеликте уюштурган «Түрк дүйнөсүнүн биргелешкен алфавит семинары» менен башталган. Бул процессте Улуу Даражалуу Сиздин колдооңуз менен өткөрүлгөн «Түрк тилдүү элдердин эл аралык тил форуму» түрк дүйнөсүндөгү «тилде биримдик» принцибине салым кошот деп толук ишенем.

Мен жогоруда аталган форум Бишкекте Улуу Даражалуу Сиздин колдооңуз алдында өтүп жаткандыгы үчүн ыраазычылык билдирем жана Түрк мамлекеттер уюмунун Аксакалдар кеңешинин Төрагасы катары буга чейин жасап жүргөндөй, жолугушууда көтөрүлгөн маселелерди жана түрк тилдеринде орток тилди өнүктүрүү аракеттерин жүргүзүүнү билдирем.

Урматтоо менен,

Бинали Йылдырым
Түрк мамлекеттер уюмунун
Аксакалдар кеңешинин Төрагасы

Улуу Даражалуу
Садыр Жапаровго
Кыргыз Республикасынын Президенти

НЕГИЗГИ БАЯНДАМАЛАР:

Мусаев Сыртбай Жолдошович
Кыргыз Республикасынын Улуттук илимдер академиясынын академиги

ТҮРК ТИЛДЕРИНИН ЖАЗУУ СИСТЕМАСЫ ЖАНА АНЫ УНИФИКАЦИЯЛОО ПРИНЦИПТЕРИ

Жазуу – бул адам баласы ойлоп тапкан маданий улуу мурас, улуу табылга. Мында эч кандай талаш жок. Бирок жазуу, ачык айтышыбыз керек, тилдин гана начар көчүрмөсү, «жансыз» көлөкөсү, сүйлөгөн, айтылган оозеки кептин гана шарттуу белгилер аркылуу берилиши. Эч бир жазуу тилдин – айтылган кептин тулку боюндагы жандуу элементтерди, сезим-туюмду бере албайт, чагылдыра албайт. Муну улуу окумуштуу, тил илиминин негиздөөчүлөрүнүн бири Фердинанд де Соссюр: «Язык и письмо – суть две различные системы знаков, смешивать их нельзя: единственный смысл письма – служить для изображения языка...» (63-б.), – деп белгилептир. Ал эми академик Я.К.Грот: «Письмо всего лишь необходимое дополнение языка», – десе, академик Ф.Е.Корш: «Действительных живых звуков языка не передаст никакая азбука, никакое правописание», – дептир. Мындан «айтылгандай так жазуу, жазылгандай так айтуу мүмкүн эмес» деген жыйынтык чыгат. Демек, жазуу айтылган кеп-сөздөгү фонемалардын мүмкүн болушунча жакындатылып берилген гана графикалык-тамгалык шарттуу белгилери.

Эгерде коомдук түзүлүштү жана аны башкарууну, бийликти өзгөртүү – бул саясый революциялык иш болсо, жазуу системасын өз тилиңе, анын нукура өзгөчөлүгүнө ылайыктап түзүү – бул таза улуттук, маданий-социалдык жана терең лингвистикалык революциянын маселеси катары каралышы керек. Ушул өңүттөн алганда түрк тилдүү элдердин жазуу системасын реформалоо жана унификациялоонун коюлуп жатканы законченемдүү көрүнүш. Алфавиттик жазуу системабызды улуттук тилибиздин фонолого-грамматикалык структурасына ылайык, ага төп келгендей түзүү оңой эле маселе эмес экендигин акыркы 100 жылдык тарыхыбызда, өзгөчө славян-кирилл графикасын колдонгон учурубузда ачык көрдүк.

Жазуу системабыз 4 түшүнүктөн турат же аны 4 аспектиден карасак болот:

1. Ар бир улуттук тилдин нукура фонемалык курамы жөнүндөгү маселе;
2. Ошол төл фонемаларды белгилей турган шарттуу тамгалар жөнүндөгү маселе;
3. Ошол тамгалардын ыраттуу системасы – алфавит түзүү маселеси;
4. Алфавитке жараша түзүлгөн орфография маселеси.

Ушул 4 түшүнүктүн ортосунда улуттук тилдик өзгөчөлүктү көрсөткөн таза лингвистикалык, логика-психологиялык, маданий-социалдык карым-катыш болуш керек, ал тил менен жазуунун, оозеки айтылган кеп менен анын графика-алфавиттик, орфографиялык биримдигин камсыз кылууга багытталып кызмат кылышы керек. Мында Графика менен Алфавитти чаташтырууга болбойт. Графика Енесай-Орхондуку, финикий-арабдыкы, грек-латындыкы, славян-кириллдики болушу мүмкүн, ал эми алфавит конкреттүү гана бир улуттук тилдики болот. Алфавит түзүүдө тилдеги тыбыштардын инварианты

катары фонема жөнүндө сөз болушу зарыл, анткени тилде тыбыш көп, фонеманын саны чектелүү, конкреттүү тилдин алфавити ошол тилдин гана фонемаларын белгилеген графикалык тамгалардан турушу керек. Бүгүнкү күндө англис, немис, орус, түрк, казак, кыргыз тилдеринин Графикасы деген түшүнүк барбы? Андай түшүнүк жок. Ушул аталган тилдердин бири-биринен айырмаланган алфавиттери барбы? Бар. Биринде 28 тамгадан турган алфавит болсо, биринде 29, дагы биринде 30, 32, 33 тамгалуу алфавиттерибиз бар. Демек, баардык көйгөй графикада эмес, алфавитте, алфавиттин курамында, алфавиттин түзүлүшүндө. Ошондуктан кандай гана графиканы колдонбойлу, мейли ал байыркы кыргыз Енисей-Орхон графикасы болобу, финикий-араб графикасы болобу, грек-латын же славян-кирилл графикасы болобу ар бир түрк тилинин өз өзгөчөлүгүнө, фонемалык түзүлүш курамына жараша алфавит түзүлөт. Конкреттүү тилдин алфавитиндеги кемчилик, так эместик орфографиядагы, грамматикадагы кемчиликти жаратат, булар өз учурунда орфоэпиядагы кемчиликтерди пайда кылып, тилдин айтым күүсүн, ыргагын бузат. Анткени жазуу тилге таасир этет, жазылганды көрүп, ошондой окуп коёт. Мына, жазуу системабыздагы кемчилик, так эместик эмнеге алып барат.

Ушул өңүттөн караганда өткөн кылымдын 40-жылдарында түрк элдери славян-кирилл графикасындагы орус алфавитине өтүп жатканда түрк тилдеринин фонемалык түзүлүшү, орус тилинен кескин айырмаланган сингармониялык, фонематика-грамматикалык өзгөчөлүктөрү эске алынды беле, жазуу системабыз – алфавит, орфографиябыз өз тилибиздин улуттук өзгөчөлүгүнө төп, шайкеш түзүлдү беле?

Жок, ошол кездеги саясый-идеологиялык коньюнктуранын негизинде жогору жактан чечим кабыл алынган. Ушунун кесепетинен тилчи-окумуштуулар белгилүү бир принциптерге таянуу, аларды жетекчиликке алуу, жазуу системабызды унификациялоо деген маселелерди көтөрө алышкан эмес, көтөрүүгө мүмкүнчүлүк да берилген эмес. Бул жагдай славян-кирилл графикасында оруста шкан жазуу системабыздагы, өзгөчө алфавит, орфографиябыздагы чоң айырмачылыктарды жаратты, түрк элдеринин Октябрь революциясына чейинки жазуусундагы биримдикти, өз ара түшүнүүчүлүктү жойду, түрк тилдерин бири-биринен алыстатты, бөлүп жарды...

Эмне кылуу керек? Түрк тилдүү элдердин эларалык 1-Тил форумунун максаты – түрк элдеринин коомдук-социалдык, маданий-экономикалык, тилдик интеграциясы, өзара жакындашуусу, тыгыз кызматташуусу. А мындай интеграциянын, жакындашуунун, кызматташуунун бирден-бир жолу – өз ара түшүнүүчүлүк. Өз ара түшүнүүчүлүктүн эң күчтүү куралы дагы, каражаты да – Тил. «Тил билсең, кучакташасың», «Тил – жүрөктүн ачкычы». Демек, тилчи-адистердин координациясы аркылуу жазуу системабызды реформалоону, унификациялоону ишке ашырышыбыз керек. Бирок реформа, унификация дегенде бир графикадан экинчи графикага өтүү, кириллицадан латынга өтүү деп түшүнбөш керек, славян-кирилл графикасына негизделген орус алфавитин кабыл алгандагыдай кемчилик кетирбөө үчүн мамлекеттик деңгээлдеги координация, адистердин эксперттик талкууларынан кийинки биргелешкен, макулдашкан иш-аракеттер жүргүзүлүшү керек, алфавит оңдолуп, өз тилибиздин өзгөчөлүгүнө ылайык түзүлүшү керек, реформа, унификация

деген ушу. Мен башка тилдер жөнүндө кеп кылбай эле, кыргыз тилинин славян-кирилл графикасындагы оруташкан алфавитибиздин курамын айтайын. Алфавитибизде кыргыз тилине эч тиешеси жок, тилибиздин фонемалык, грамматикалык структурасын, бүтүндүгүн бузуп турган 9 тамга бар (э, ю, я, ё, е, щ, ц, ь, ъ). Ушуга жараша түзүлгөн орфографиялык акылга сыйбаган, орой көптөгөн эреже-талаптар бар. Булар жөнүндө 35 жылдан бери айтып да, жазып да келебиз.

Арийне, бүгүнкү күндө түрк, азербайжан, өзбек, түркмөн, казак, каракалпак тилдери латын графикасындагы улуттук алфавит колдонушат. Бул – алардын эгемен эркси, улуттук иденттүүлүктү аныктоонун, улуттук духтун, улуттук колориттин көрүнүшү катары каралат. Бирок, тилекке каршы, бул жолу да тээ XX кылымдын 40-жылдары мурдагы муун кетирген кемчиликтерди кайталоо жолуна түшүп, жазуу системабызды унификациялай албай жатат көрүнөбүз. Өзбек, казак туугандар алфавиттерин аз эле убакыт ичинде экинчи жолу кайра оңдоого мажбур болуп отурушат, башка элдер алфавиттеринде бир эле фонеманы ар түрдүү тамгалар менен белгилеп, диакритикалык белгилерди, диграфтарды колдонгон учурлар кездешет, унификация жок, алфавиттеги тамгалардын ирээти да ар түрдүү.

Жакшы билесиздер, классикалык латын алфавитинде 23, кийин 25 гана тамга болгон. Бул түрк тилдери үчүн аздык кылат. Ошондуктан 1928-1939-жылдары түрк тилдүү элдер латын графикасындагы алфавиттерине өз тилдериндеги фонемаларды белгилөө үчүн 14 кошумча тамга киргизишип, жалпы санын 39 тамгага жеткизишкен болсо (В.В.Радлов 54 тамга аркылуу жазган), 1991-92-жылдары азыркы түрк алфавиттери боюнча Стамбулда өткөн Симпозиум 9 кошумча тамга кошуп, латын графикасындагы 34 тамгалуу алфавитти сунуштаган. Бирок казак тили менен түркмөн алфавиттеринде сунушталган тамгалардан айырмаланган Žž; Ұұ деген тамгалар да кездешет.

1991-1992-жж. Стамбулда сунушталган 34 тамгалуу графика:

1	**Aa**	7	**Ee**	13	**Ii**	19	**Nn**	25	**Ss**	31	**Yy**
2	**Ää**	8	**Ff**	14	**Jj**	20	**Ņņ**	26	**Şş**	32	**Xx**
3	**Bb**	9	**Gg**	15	**Kk**	21	**Oo**	27	**Tt**	33	**Zz**
4	**Cc**	10	**Ğğ**	16	**Qq**	22	**Öö**	28	**Uu**	34	**Ww**
5	**Çç**	11	**Hh**	17	**Ll**	23	**Pp**	29	**Üü**		
6	**Dd**	12	**Iı**	18	**Mm**	24	**Rr**	30	**Vv**		

Классикалык латын алфавити төмөнкү:

1	**Aa**	6	**Ff**	11	**Kk**	16	**Pp**	21	**Uu**
2	**Bb**	7	**Gg**	12	**Ll**	17	**Qq**	22	**Vv**
3	**Cc**	8	**Hh**	13	**Mm**	18	**Rr**	23	**Yy**
4	**Dd**	9	**Ii**	14	**Nn**	19	**Ss**	24	**Xx**
5	**Ee**	10	**Jj**	15	**Oo**	20	**Tt**	25	**Zz**

Бүгүнкү күндө түрк тилдеринин алфавитине кошумчаланган жасалма тамгалар:

1	**Ää**	5	**Ňň**	9	**Ww**
2	**Çç**	6	**Öö**	10	**Žž**
3	**Ğğ**	7	**Şş**	11	**Ұұ**
4	**Iı**	8	**Üü**		

1991-1992-жылдары сунушталган графикалык белгилердин долбоорун ошол учурда эмнегедир Орток Түрк Алфавити деп туура эмес аташкан. Баардык түрк тилдери үчүн орток алфавит түзүү эч мүмкүн эмес. Түркия түркчөсүндө 29 тамга, азербайжан тилинде 32 тамга, казак тилинде 32 тамга, өзбек тилинде 29 тамга, 1 апостроф, түркмөн тилинде 30 тамга, кыргыз тилине 33 тамга сунушталган, бирок 28 гана тамга керек, б.а. түрк тилдеринин алфавиттеринде 28ден 33кө чейин тамга сунушталат.

Демек, ар бир түрк тили фонемалык түзүлүшү, курамы боюнча ар түрдүү өзгөчөлүктөргө ээ. Маселен, түрк тилдери үндүү фонемалар системасы боюнча бири-биринен кескин айырмаланат. Кээ бир түрк тилинде 8, кээсинде 9, кээсинде 10 үндүү болсо, кыргыз тилинде 14 үндүү тыбыш бар. Кыргыз тилиндеги 34 фонеманы 28 тамга менен гана белгилөөгө болот. Биз бүгүн латын графикасына өтүү жөнүндөгү маселени көтөрбөйбүз, ал атайын саясый чечим кабыл алууну талап кылган маселе, учуру келет, түрк тилдүү элдер алфавиттерин унификациялап түзүп бүтүшсүн деп турабыз...

Түрк дүйнөсү жалпы орток болгону менен, ошол түрк дүйнөсүнүн ичинде ар түрдүү түрк элдери барбыз. Биз өзүбүздүн улуттук иденттүүлүгүбүздү сактоо менен, аны коргоо жана өнүктүрүү аркылуу жалпы түрк тилдүү элдердин интеграциясына барышыбыз керек. Буга жазуу системабызды унификациялоо аркылуу тезирээк жетебиз. Бул жол – өтө жакын жана натыйжалуу жол. 34 тамгадан турган Стамбулдук долбоор – ар бир түрк тили өзүнүн фонемалык өзгөчөлүгүнө ылайык тыбыштарын белгилөө үчүн ушул тамгалардан гана алалы деген эле сөз. Бул – түрк тилдүү элдердин жазуу системасын унификациялоонун, аны бири-бирине жакындатуунун биринчи гана кадамы, биринчи аракетибиз.

Демек, түрк тилдеринин жазуу системасын унификациялоодо төмөнкү принциптерге таянышыбыз керек:

1. Ар бир түрк тилинин улуттук фонемалык курамын так аныктоо. Бул аркылуу тилдин улуттук өзгөчөлүктөрүн бузбай, анын айтым күүсүн сактоого жетишебиз, башка тектеш, тектеш эмес тилдерден өзгөчөлөп айырмалап турган фонемалык курам ар бир түрк тилинин улуттук насилин көрсөтөт, тилдерди бири-биринен айырмалап турат, өз тилибизге эч тиешеси жок, бирок ар кандай жолдор менен таңууланган «тыбыш сымалдардан» арылабыз;

2. Ар бир түрк тилиндеги фонемаларды тамга менен белгилөөдө түрк тилдүү мамлекеттердин жетекчилери макулдашып 1992-жылдары кол койгон 34 тамганын ичинен гана пайдалануу. Бул аркылуу түрк тилдерин бири-биринен кескин алыстатып, бири-бирибизди түшүнбөй калган абалга жеткирген тамгалардан арылабыз;

3. Түрк тилдериндеги ар бир фонеманы баардык түрк тилдеринде бирдей тамга менен белгилөө. Маселен [ж] тыбышын Cc тамгасы менен, Jj же Žž, Zh тамгалары менен эмес, [ч] тыбышын Çç тамгасы менен, кошоктошкон диграф Ch менен эмес, [й] тыбышын Jj

тамгасы менен, Yy, Ўў, Іı тамгалары менен эмес. Бүгүнкү күндө тигил же бул фонеманы тамга менен белгилөөдө алфавиттерде ар түрдүүлүк бар экендиги белгилүү;

4. Бир фонеманы бир гана тамга менен белгилөө. Бул аркылуу ар бир тамга бир гана аталышка ээ болот да, тилдин фонемалык курамы менен алфавиттик курамы бирдей болот. Ошону менен эле катар тилдин грамматикалык түзүлүшүндө морфемалык бузуулардан арылып, фонемалык бүтүндүккө жетишебиз, орфоэпия менен орфографиянын шайкештигин, бирдейлигин калыбына келтиребиз.

5. Жазылышы, сөлөкөтү окшош тамгалар алфавитте удаа берилиши керек;

6. Алфавит тутумунда диграфтар, апостроф берилбеши керек; Ch, Şh, Ng, Zh, ’ сымал;

7. Ар бир тамганын жазма, басма, баш тамга, кичине тамга формалары берилиши керек;

8. Алфавитти компьютерге эмес, компьютерди алфавитке ылайыктатып иштетүү керек.

9. Алфавит тартиби баардык түрк тилдер үчүн бирдей болушу керек.

Ушул өңдүү принциптерди жетекчиликке алып, жазуу системабызды унификациялоо милдети турат. Тилдин өзгөчөлүгүнө ылайык жакшы жана түрк тилдеринде тамгалык жактан жакын алфавит түзүлсө, орфографиябыз да жакындай түшөт. Бул түрк тилдерин өтө жакындадат, ... унификациянын максаты – ушу.

Латын графикасына өткөн түрк тилдеринин алфавиттерин салыштырып мүмкүн болсо унификациялоо жагын карап көрүңүздөр.

1991-92-жж. Стамбулда сунушталган орток тамгалар		**Латын графикасына өткөн түрк тилдеринин алфавиттери**				
Латын	Кириллица	Азербайжан	Өзбек	Түрк	Казак	Түркмөн
Aa	Аа	Aa	Aa	Aa	Aa	Aa
Ää	Әә	Əə	-	-	Ää Əə	Ää
Bb	Бб	Bb	Bb	Bb	Bb	Bb
Cc	ДЖж	Cc	-	Cc	-	-
Çç	Чч	Çç	Çç	Çç	-	Çç
Dd	Дд	Dd	Dd	Dd	Dd	Dd
Ee	Ее	Ee	Ee	Ee	Ee	Ee
Ff	Фф	Ff	Ff	Ff	Ff	Ff
Gg	Гга	Gg	Gg	Gg	Gg	Gg
Ğğ	ҒҒе	Ğğ	Ğğ	Ğğ	Ğğ	-
Hh	Ххе	Hh	Hh	Hh	Hh	Hh
Xx	Хха	Xx	Xx	-	-	-
Iı	Ыы	Iı	-	Iı	Iı	-
Ii	Ии	Ii	Ii	Ii	Ii и, й	Ii
Jj	Жж	Jj	Jj	Jj	Jj ж	Jj
Kk	Кке	Kk	Kk	Kk	Kk	Kk
Qq	Ққа	Qq	Qq	-	Qq	-
Ll	Лл	Ll	Ll	Ll	Ll	Ll
Mm	Мм	Mm	Mm	Mm	Mm	Mm
Nn	Нн	Nn	Nn	Nn	Nn	Nn
Ňň	Ңң	-	ng	-	Ñ ñ	Ňň

Oo	Oo	Oo	Oo	Oo	Oo	Oo
Öö	Өө	Öö	Ōō	Öö	Öö	Öö
Pp	Пп	Pp	Pp	Pp	Pp	Pp
Rr	Рр	Rr	Rr	Rr	Rr	Rr
Ss	Сс	Ss	Ss	Ss	Ss	Ss
Ṣṣ	Шш	Ṣṣ	Ṣṣ	Ṣṣ	Ṣṣ	Ṣṣ
Tt	Тт	Tt	Tt	Tt	Tt	Tt
Uu	Уу	Uu	Uu	Uu	Uu	Uu
Üü	Үү	Üü	-	Üü	Üü Үү	Üü
-	-	-	-	-	Ūū Ұұ	-
Vv	Вв	Vv	Vv	Vv	Vv	-
Yy	Йй	Yy	Yy	Yy	Yy ы	Yy
-	-	-	-	-	-	Ýý
Zz	Зз	Zz	Zz	Zz	Zz	Zz
-	-	-	-	-	-	Žž ж
Ww	-	-	-	-	-	Ww в
-			’ ъ			
34	33	32	30	29	31	30

Славян-кирилл графикасындагы кыргыз тилинин алфавити үчүн төмөнкүдөй реформаны жана тамгалык унификацияны сунуш кылат элем

№	кирил-лица	латын	ай-тылышы	№	кирил-лица	латын	ай-тылышы	№	кирил-лица	латын	ай-тылышы
1	Аа	Aa	а	11	Кк	Kk	кы	21	Шш	Ṣṣ	шы
2	Бб	Bb	бы	12	Лл	Ll	ыл	22	Тт	Tt	ты
3	Жж	Cc	жы	13	Мм	Mm	мы	23	Уу	Uu	у
4	Чч	Çç	чы	14	Нн	Nn	ны	24	Үү	Üü	ү
5	Дд	Dd	д	15	Ңң	Ṇṇ	ың	25	Вв	Vv	вы
6	Ее	Ee	е	16	Оо	Oo	о	26	ЫЫ	Yy	ы
7	Фф	Ff	фы	17	Өө	Öö	ө	27	Хх	Xx	хы
8	Гг	Gg	гы	18	Пп	Pp	пы	28	Зз	Zz	зы
9	Ии	Ii	и	19	Рр	Rr	ыр				
10	Йй	Jj	ый	20	Сс	Ss	сы				

Садыков Ташполот Садыкович
филология илимдеринин доктору, профессор,
К.Карасаев атындагы Бишкек мамлекеттик университети

ТҮРКОЛОГИЯНЫН МОРФОЛОГИЯЛЫК ПАРАДИГМАСЫНДАГЫ ТЕОРИЯЛЫК ЖЫЛЫШТАР ЖӨНҮНДӨ

Аннотация

В 20-30-е годы XX века, когда интенсивно разрабатывались вопросы звукового и грамматического строя в связи с созданием графики и орфографии тюркских языков, фоно-морфологияческая парадигма, опираясь на собственную почву, смогла не только обнаружить и описать исконные черты тюркского строя, но и выработать основополагающие идеи, которые впоследствии так или иначе послужили толчком для развития некоторых фонологических направлений, в частности, Лондонской фонологической школы просодического анализа. Это связано с именами целого поколения исследователей и прежде всего ученых-просветителей А. Байтурсынова, И.Арабаева и К. Тыныстанова, ставших жертвами репрессий 37-го года. Этим ученым не суждено было представить целостное изложение своих взглядов на проблемы фонологии и морфонологии тюркских языков. Тем не менее их научные наследствия и практические решения вопросов графики и орфографии пронизаны идеями сингармонизма.

Ключевые слова: тюркские языки, морфонология, истоки, 20-30-е годы XX века, наследие ученых-просветителей А. Байтурсынова, И.Арабаева, К. Тыныстанова, теорческие сдвиги.

Заманга бап ыкчам өнүгүп келаткан тил илими теориялык жактан олуттуу өзгөрүүлөрдү баштан кечирүүдө. Тилдин ички түзүмүнө багытталып, тил жүйөсүн калыбына келтирүүнү көздөгөн адепки теориялык вектор тил аркылуу адам менен улутту таанып билүү максатын аркалаган лингвокогнитомаданий парадигмага орун бошотууда. Абалтан калыпташкан салттуу жүйөлөр бир жагынан илимий айлампадан чыгарылып жатса, айрымдары кайрадан такталып толукталууда. Мындай жылыштар түрк таанымынын төл кыртышында да орун алууда. Кызыгы, азыркы фонологиялык мектептер, Москва ФМ, Шерба ФМ, Прага ФМ да, генеративдик, просодиялык фонология да, калган бардык багыттар да түрк тилдеринин типологиялык өзгөчөлүгүн эске албай калыпташканы анык. Бул, арийне, таң кала турган көрүнүш. Анткени евроцентристик идеяга сугарылган бул концепциялар өңчөй гана европа тилдеринин базасында курулуп, анда түрк тилдеринин өзөгүнөн агып чыккан, сөз жана сөз мүчөсүнүн фонетикалык паспортун түзгөн үндөштүк кубулушу теориялык алкактан сырт калтырылган экен. Демек, ушунун өзү эле түрк тилдеринин фонологиясы евроцентристик оторчул идеянын чеңгелинен чыгалбай келгенин ачык далилдеп турат.

Ошентсе да, өткөн кылымдын 20-30-жылдарында түрк элдеринин жазуу системасын түзүү озуйпасы күн тартибине коюлуп, фонетика менен грамматиканын өзөк маселелери териштирилип жаткан мезгилде түрк фонологиясы менен морфонологиясы өз кыртышына

таянуу менен абалтан келаткан төл өзгөчөлүктөрдү ачып берүүгө жетишип, ал тургай алынган илимий натыйжалары Лондон просодиялык мектеби өңдүү дүйнөдөгү атактуу багыттардын пайда болушуна олуттуу салым кошкон экен.

Бул, албетте, кыргыз-казак тилтаанымынын пайдубалын түптөп, эне тили үчүн өлчөөсүз эмгек өтөгөн, ал кездеги даяр теориялык схемаларды пайдаланбай, туурабай, тилдик фактыларды бурмалабай, эне тилдин тун кыртышына таянуу менен иликтөөлөрдү жүргүзгөн, кулакка угумдуу, акылга жугумдуу төл терминдерди иштеп чыккан, алгачкы окуу китептерди түзгөн, жазуу эрежелерин иштеп чыккан, бирок ак жеринен айыпталып набыт болгон эки элдин чыгаан агартуучулары Ахмет Байтурсун уулу, Ишенаалы Арабай уулу, Кудайберген Жубан уулу, Касым Тыныстан уулунун мурастарына барып такалат. Тилекке каршы, аталган залкарлар эне тилдин морфонологиясын ачып көрсөткөн эмгек жазып калтырган эмес экен. Бирок буга карабастан алардын илимий мурастары менен жазуу жүйөсүнүн негизин түзүүгө арналган практикалык сунуштары түрк тилдеринин өзөк белгиси болгон үндөштүк кубулушуна сугарылганы түркология илими үчүн ашкере баалуу.

Үндөштүккө сөз аркылуу келип, сөз жана үндөштүк өз ара ажырагыс биримдикти түзөрүн, үндөштүктөн тышкары сөз жашай албастыгын жана үндөштүктүн жалпы аракет чөйрөсү сөз тутумундагы уңгу-мүчөгө да, сөздүн өзүнө да бирдей тараларын жетик аңдап түшүнгөн А.Байтурсун уулу үндөштүккө байланыштуу көз караштарын төтө жазуу аттуу «казак орфографиясынын таланттуу долборунда» ишке ашырган экен [16: 119]. Айтор, бул идея Лондон просодиялык мектебинин кыртышында ийгилик менен өркүндөтүлгөнү маалым.

Үндөштүктүн табиятына байланыштуу көп жагынан өйдөкүгө үндөш көз караш К.Тыныстан уулунун калемине таандык. Эгерде А.Байтурсун уулу үндөштүктү сөздүн бүтүндүгүн камсыз кылган негизги кубулуш катары караса, К.Тыныстан уулу аны сөздүн башкы мууну болгон уңгудан агып чыгып, калган муундарга бирдей таралган өзөк кубулуш катары карайт. Муну тун проф. өзүнүн 1934-жылы чыккан *«Кыргыз адабий тилинин жаңы ымласынын долбоору»* аттуу эмгегинде үндөштүк кыргыз жана башка бардык түрк тилдери үчүн жандуу, жашап жаткан, жашай бере турган кубулуш экендигин далилдей келип, бул кубулуштун ишке ашуу механизмин минтип ачып көрсөтөт: **«Үндөштүктө биринчи муун үчүнчү муунга түздөн түз таасир этпестен экинчи муун аркылуу таасир этет (В сингармонизме влияния первого слога на третий слог идет не прямо, а через посредство второго рядом стоящего слога)»**.

Белгилей кетчү нерсе, бул принцип нейрокомпьютердик парадигмада *башкаруунун борбордоштурулбаган гетерархиялык (демократиялык) принциби* деп аталат.

К.Тыныстан уулунун бул эмгеги атактуу окумуштуу Е.Д.Поливанов тарабынан минтип бааланган экен:

«И тот факт, что т. Тыныстанов не просто прислушался к последному слову западной науки, а наоборот – самостоятельно пошел по параллельному ей пути, создав собственную морфонологию кыргызского языка (хотя и не называемому им этим именем), уж сам по себе говорит о значительности достижений киргизского

лингвиста. Этим я вовсе не хочу сказать, однако, что все вопросы морфонологического характера уже разрешены для кыргызского языка Тыныстановым. Но во всяком случае сделано им уже достаточно для того, чтобы практические вопросы орфографии могли разрешаться на твердой базе теоретического материала...» [19].

Тилекке каршы, аалымдын кыска жана нуска айтылып, улуттук илим академиябыздын кол жазмалар фондунда сакталып турган бул баасында кыргыз морфонологиясы кантип жана кандай даректерге таянуу менен иштелип чыккандыгы жөнүндө так маалымат берилген эмес. Ошентсе да, анын бул бүтүмү үндөштүктү ишке ашырган заң-эрежеге барып такаларында шек жок.

К.Тыныстанов аталган эмгегинде сөз жана сөз формаларын муун түзүмү аркылуу логикалык санак (исчисление) жолу менен эсептеп алуунун жол-жобосун да иштеп чыккан экен. Кызыгы, математикалык бул ыкма аркылуу алгач ирет кыргыз тилинин сөздүк курамын аныктаган 100 миңден ашуун сөз жана сөз формасы алынган экен. Тиешелүү материалдар УИА колжазмалар фондунда сакталып турат. К.Тыныстановдун бул ыкмасы XX кылымдагы тил илиминде төңкөрүш жасаган жана америкалык окумуштуу Н.Хомскийдин генеративдик лингвистикасынын негизин түзөт. Бул фактынын өзү эле генеративдик морфологиянын башаты бизде жатат деп кесе айтууга болот.

Түрк тилдери үчүн уңгу жана мүчөнүн тыбыштык курамында орун алган карама каршылык – эбактан бери чечилбей келген көп талаштын башы. Кезегинде бул маселе В.А.Богородицкий, Н.С.Трубецкой, А.А.Реформатский өңдүү көптөгөн окумуштуулар тарабынан каралганы маалым. Бул жагынан Н.С.Трубецкойдун төмөнкү пикири олуттуу:

«В тех тюркских языках, где последовательно осуществляется так называемая гармония гласных, приведенная выше система наличествует в полном объеме, то есть фонологически значимом виде, лишь в первом слоге слова; во всех прочих слогах тембровые противоположения нейтрализуются, и тембровые признаки гласных непервого слога в своей реализации равняются на гласные предшествующего слога» [23:113].

Ошентсе да, Н.С.Трубецкой аталган антиномия вокализмде гана орун алып, уңгуда сегиз үндүү түгөлү менен айырмаланат, мүчөдө болсо алар жоон-ичке жана ачык-эрин белгилери боюнча бейтараптанат (нейтралдашат) деген пикирди тутунат. Мунун негизинде мүчөдөгү вокализм үчүн бири биринен кең-кууштук белгиси боюнча айырмаланып, калган эки белги боюнча аймаланбаган эки *архифонема* бөлүнөт деген бүтүмгө келет. Түрк тилдеринде уңгу-мүчө фонологиясында кызмат жактан бир өңчөйлүк жок экендигин тастыктаган Н.С.Трубецкойдун бул пикири анын өзүнүн архифонемага берген башка бир аныктамасына каршы келет

Илимде минтип теорияга каршы келген же анын жол-жобосун жокко чыгарган фактылар кездешсе, тушуккан туңгуюктан чыгуунун жолун издөө – бул табигый көрүнүш. Мында эң кеми эки жол бар экендиги, айтпаса да, түшүнүктүү.

Биринчи жол – эски теорияны жокко чыгаруу жана анын ордуна жаңы теорияны сунуштоо. Талкууга алынган маселенин алкагында эрегиш теориянын жаңы версиясы казак тилинин кыртышында А.Жүнисбек тарабынан иштелип чыкканы белгилүү [3; 4].

Экинчи жол – мурунку теорияны өркүндөтүү жана анын жоболорун тилдик фактыларга шайкеш келтирүү. Биз тандап алган бул жолдо мурунку теориянын жаңы версиясы төмөнкү жоболор аркылуу тастыкталат:

1. Түрк тилдери үчүн фрейм-түзүмү боюнча изоморфтуу болгон фонемалар да, морфонемалар да өз-өзүнчө автономдуу системага ээ. Морфеманын баштапкы формасын түзүү фонема менен морфонеманын функционалдык башкы кызматы деп табылат.

2. Фонеманын калыпташуу базасын уңгу морфемалар түзсө, морфонеманын калыпташуу базасын мүчө морфемалар түзөт. Уңгунун тыбыштык жагынан мүчөнүн тыбыштык жагын аракетке келтирүүчү программа агып чыгат да, ал программа мүчөдөгү көп вариантулуктун булактарын, иралды *үндөшүм* (сингармонизм) жана *үндөнүм* (ассимиляция) кубулуштары менен алардын аракет чөйрөлөрүн тескеп башкарып турат.

3. Мүчөнүн тыбыштык жагы уңгунун тыбыштык жагынын тилдеги ички чагылышы, демек, уңгудагы фонемалар системасынын модели болуп эсептелет. Уңгудагы фонемалар демейде позицияга байланган жана контекстке баш ийбеген абалда болсо, алардын белгилүү бир субстанциялык касиеттерин таратуу милдетин аткарган мүчөдөгү фонемалар позицияга байланган, бирок контекстке баш ийген абалда болот. Ошондуктан уңгудагы фонемалардын касиеттери алардын туруктуу болушун шарттаса, мүчөдөгү фонемалардын касиеттери алардын өзгөрүлмөлүү болушун шарттайт. Бул жагынан үнсүздөр: *н~д~т, л~д~т* алмашуусу боюнча мүчөдөгү *-ны/-ды/-ты, -нын/-дын/-тын, -ныкы/-дыкы/-тыкы; -ла/-да/-та, -лар/-дар/-тар, -луу/-дуу/-туу* нускаларын уюштурат. Сал. башк. *н~д~т~з, л~н~д~т~з* алмашуусун: *-ны/-ды/-ты/-зы, -ның/-дың/-тың/-зың, -да/-та/-за/ла, -лар/-тар/-зар/-нар* вариаттары уюшулат ж.б.

Үндүүлөр көбүнчө кең-кууштук белгиси боюнча (сал. мүчөдөгү үндүүлөрдүн кыргыз тилинде же жалаң *а~е~о~ө* кең (*-лар/лер/-лор/-лөр, -да/-де/-до/-то*), же жалаң *ы~и~у~ү* кууш (*-нын/-нин/-нун/-нүн, -чы/-чи/-чу/-чү*) болуп бөлүнүшүн) тандалат,

Мүчөдөгү алмашкан фонемалардын курамы алардын ортосундагы жалпылык менен айырмачылыктарды актуалдаштырат. Бул болсо мүчө менен уңгунун тыбыштык мейкиндиктерин бирдей даражада жиктөөгө, демек, фонемалар системасынын өзөгүн түзгөн ажыратуу белгилерин аныктоого өбөлгө түзөт. Мында алмашууга катышкан фонемалардын орток белгилери аларды жалпылаштыруу үчүн колдонулса (сал. ы~и~у~ү үндүүлөрүнүн жалпылоочу белгиси кууштук болсо, а~е~о~ө үндүүлөрү үчүн – кеңдик болот), алмашуудагы ар фонеманын керт башына тиешелүү жеке белгилери аларды айырмалоо үчүн колдонулат (маселен, ачык-эриндик жана жоон-ичкелик белгилери ы~и~у~ү, а~е~о~ө үндүүлөрү үчүн айырмалоочу белги деп табылат).

Мүчөдөгү фонеманын уңгудагы фонемага ыңгайлашуусу система үчүн бүтүндөй утуш алып келет да, натыйжада уңгу менен мүчөдөгү фонемалар бир эле учурда белгилик мазмундагы субстанциялык бир өңчөйлүккө жетишет. Бирок мунун ордун фонема жана ажыратуу белгилеринин уңгу-мүчөдөгү бир өңчөй эмес бөлүнүшү толтурат.

Уңгудагы фонема жана ажыратуу белгилери өзүнө тиешелүү бардык кызматты, анын ичинде маани ажыратуу кызматын да толук ишке ашыруу мүмкүнчүлүгүнө ээ болот (сал. сыз, сиз, суз, сүз уңгулар курамында үндүү-үнсүздүн бардык ажыратуу белгилери толук

ишке ашат). Мүчөдөгү фонемалардын мындай мүмкүнчүлүгү чектелүү болот (сал. жоктук мүчөнүн үндөшүп айтылган -сыз/-сиз/-суз/-сүз көрсөткүчтөрүндө үндүү фонемалардын маани ажыратуу кызматы кең-кууштук белгисинде гана ишке ашат).

Уңгуда фонемалардын ажыратуу белгилеринин бир бөлүгү үндөштүктүн түрүн аныктаган квантордук кошумча кызматты да аткарат. Мындай касиетке үндөштүктү ишке ашырууда активдүү деп табылган жоон-ичкелик жана ачык-эриндик белгилери ээ болот. Мүчөдө, уңгудан айырмаланып, үндөштүк-квантордук кызмат аткарган белгилер маани ажыратуу-сигнификативдик кызмат аткарган белгилерден бөлүнгөн абалда болот. Ошондуктан мүчөдөгү фонемалардын квантордук кызматы потенцияда сакталып, сөз формасынын контекстинде уңгунун үндөштүк квантору мүчөнүн кванторуна жабылган учурда гана аракетке келет.

	ат-сыз	эт-сиз	уй-суз	үй-сүз
ы	———	х х	———	х х
и	х х	———	х х	———
у	х х	х х	———	———
а	———	———	х х	х х

Уңгу менен мүчөдөгү фонемалардын функционалдык жактан тең эместиги, экинчи жактан, фонеманын ички мазмунундагы белгилердин маани ажыратуу жана башка кызматтарынын да тең эмес бөлүнүшү түбү келип түрк тилдериндеги мүчөлөр үчүн фонемалар сыяктуу эле алмашуу өңүтүн ээлей турган кошумча бирдик – морфонеманын болушун талап этет. Ошентип, фонемалар сыяктуу эле морфонемалардын да өз алдынча автономдуу системага ээ болушу түрк тилдери үчүн уңгу менен мүчөдөгү фонемалардын колдонушунда жогорку деңгелдеги ийкемдикти камсыз кылат.

Ошентип, морфонологиянын жоболору төмөнкүлөр аркылуу аныкталат:

1. Морфонологиянын негизги максаты – морфеманын варианттарынан инвариантты калыбына келтирүү жана инвариант аркылуу бардык варианттарды жараткан эрежелердин топтомун аныктоо. Мындай инвариант катары фонема же/жана морфонеманын тизмегинен куралган морфеманын баштапкы формасы эсептелет. Синхрондук өңүттөн алганда морфеманын баштапкы формасы тилдик система үчүн статикалык объект болсо, кеп (текст) жаратуу процесси үчүн динамикалык объект болот.

2. Диахрондук өңүттөн алганда морфеманын баштапкы формасы (архетиби) да, архетиптин өзгөрүү процесси да динамикалык мүнөзгө ээ. Демек, морфеманын синхрондук архетиби анын диахрондук архетибине дал келиши да, дал келбей калышы да мүмкүн. Бул учурда диахрондук даректерди жасалма түрдө синхронияга көчүрүп өткөрүү мүмкүнчүлүгү жокко чыгарылат, бирок синхрония купуя түрдө тилдин өнүгүшүндөгү диахрондук белестерди ичине камтып турары айдан ачык.

3. Синхрония менен диахрониялык даректердин дал келиши морфеманын вариант-тарынын деңгээлинде качан гана анын бир варианты, көбүнесе функционалдык күчтүү, негизги варианты бабатилдеги баштапкы формага шайкеш келип калган учурда орун алышы мүмкүн.

Жыйынтыктап айтканда, морфонологиянын объекти жана анын алкагын аныктоонун критерийи төл сөз менен уңгу-мүчөнүн ички табиятынын өзүнөн агып чыгат. Сөздүн грамматикалык формаларын жаратуу процессине негизделген бул критерий боюнча морфонологиянын негизги объекти деп

(1) морфеманын баштапкы формасы,

(2) аны менен байланышкан варианттары,

(3) ошондой эле баштапкы формадан бардык варианттарды жаратуунун эрежелери табылат.

Ошентип, эгерде түрк тилдеринин кайталангыс ички түзүлүшкө жана логикалык так ырааттуулукка ээ болуп, кыргыз тили аларды бейнелеген үлгү тил экен анык болсо, анда жакынкы жылдарда когнитивистика жана компьютерлештирүү аркылуу түркология менен кыргыз тил илими дүйнөлүк лингвистика мейкиндигиндеги алдынкы орундарга ат салышары шексиз.

I СЕКЦИЯ

УДК 811.51 +003.21

Жаманкулова Гүлжамал Төлөгөновна
филология илимдеринин доктору, Ж.Баласагын атындагы КУУнун кыргыз тил илими кафедрасынын профессору

КЫРГЫЗ ЖАЗУУЛАРЫ: БАЙЫРКЫДАН БҮГҮНКҮГӨ

Аннотация. Макалада кыргыз жазууларынын тарыхы байыркы замандардан башталары жана кыргыз элинин тарыхы менен байланыштуу экендиги айтылат. Грамматологиядагы илимий жетишкендиктердин негизинде кыргыз жазуулары классификацияланат (семасиография, фонография). Кыргыздар колдонгон миң-суулук жана тывалык пиктографиялык жазуулар, аларга мүнөздүү өзгөчөлүктөр, өнүгүшү талданат. Эн тамгалар, алардын келип чыгышы, колдонулушу, аткарган кызматы, семантикасы анализге алынат. Кыргыз эн тамгаларынын орхон-енисей жазуусунун негизин түзгөндүгү белгиленет. Кыргыздардын логографиялык жазуусу, алардын өнүгүү эволюциясы каралат. Хакас орнаменттери байыркы, эрте орто кылым, орто кылым комплекстери, Тыва орнаменттери көчмөн маданиятка чейинки, эрте көчмөн, кечки көчмөн катмарлары боюнча талданат. Кыргыз оюуларынын мааниге ээ экендиги, баяндоочулук касиети белгиленет. Макалада жазуунун фонографиялык системасынын енисейлик кыргыздарда V к. колдонулгандыгы, анын орхон жазуусунан архаикалык экендиги айтылат. Байыркы кыргыз тилинин доору V-VII кк. эсептелет. Енисей жазуусу башында турган орхон-енисей жазуусу VI-X кк. бардык түрк уруулары тарабынан колдонулган. Кыргыздар араб, латын алфавиттерин колдонушкан. Учурда кириллицаны колдонушууда.

Ачкыч сөздөр: кыргыз жазуулары, грамматология, семасиография, фонография, пиктографиялык жазуу, эн тамгалар, логографиялык жазуу, енисей жазуусу, орхон-енисей жазуусу, алфавит.

Джаманкулова Кульжамал Тологоновна
доктор филологических наук, профессор кафедры кыргызского языкознания Кыргызского национального университета им. Ж. Баласагына

КЫРГЫЗСКИЕ ПИСЬМЕННОСТИ: ОТ ДРЕВНОСТИ ДО СОВРЕМЕННОСТИ

Аннотация. В статье говорится, что история кыргызской письменности начинается в глубокой древности и связана с историей кыргызского народа. На основе научных достижений грамматологии классифицируются кыргызские письменности (семасиография, фонография). Анализируются минусинские и тывинские пиктографические письменно-

сти, используемая кыргызским народом, ее характерные особенности и развитие. Подвергается анализу тамговые знаки, их возникновение, использование, функции и семантика. Отмечается, что тамговые знаки легли в основу орхоно-енисейской письменности. Хакасские орнаменты рассматриваются по древним, раннесредневековым и средневековым комплексам, а тывинские – по докочевому, раннекочевому и позднекочевому слоям. Отмечается, что кыргызские узоры обладают смысловыми и повествовательными свойствами. Фонографическая система письма кыргызами использована в V веке енисейскими кыргызами и она более архаична, чем орхонская. Эпохой древнего кыргызского языка принято считать V-VII вв. Орхоно-енисейская письменность, основанная на енисейской письменности, использовалась всеми тюркскими племенами в VI-X веках. Кыргызы также использовали арабский и латинский алфавиты. В настоящее время используется кириллица.

Ключевые слова: кыргызские письменности, грамматика, семасиография, фонография, пиктографическое письмо, тамговые знаки, логографическое письмо, енисейская письменность, орхоно-енисейская письменность, алфавит.

Dzhamankulova Kulzhamal Tologonovna
Doctor of Philology, Professor of the Department
Kyrgyz linguistics Kyrgyz
National University named after J. Balasagyna

KYRGYZ WRITINGS: FROM ANCIENTITY TO THE MODERN TIME

Annotation. The article says that the history of Kyrgyz writing begins in ancient times and is connected with the history of the Kyrgyz people. Based on the scientific achievements of grammatology, Kyrgyz writing systems (semasiography, phonography) are classified. The Minusinsk and Tyvin pictographic writing used by the Kyrgyz people, its characteristic features and development are analyzed. Tamga signs, their occurrence, use, functions and semantics are analyzed. It is noted that tamga signs formed the basis of the Orkhon-Yenisei writing system. Khakass ornaments are considered according to ancient, early medieval and medieval complexes, and Tyvinian ones – according to pre-nomadic, early nomadic and late nomadic layers. It is noted that Kyrgyz patterns have semantic and narrative properties. The Kyrgyz phonographic writing system was used in the 5th century by the Yenisei Kyrgyz and is more archaic than the Orkhon one. Эпохой древнего кыргызского языка принято считать V-VII вв. The Orkhon-Yenisei script, based on the Yenisei script, was used by all Turkic tribes in the 6th-10th centuries. The Kyrgyz also used the Arabic and Latin alphabets. Currently the Cyrillic alphabet is used.

Key words: Kyrgyz writing, grammatology, semasiography, phonography, pictographic writing, tamga signs, logographic writing, Yenisei writing, Orkhon-Yenisei writing, alphabet.

Б.з.ч. III кылымда Гэгун өлкөсүндө жашаган кыргыздар кытай жазма булактарында катталгандыгы белгилүү. Археологиялык материалдар боюнча Ортоңку жана Жогорку Енисейде жайгашкан цзян-кунь (байыркы енисейлик кыргыздар) уруулары малчылар

жана ушул аймактын жергиликтүү тургундары болушкан, алар б.з.ч III кылымда уруу катары түзүлүп калган.

Кыргыз урууларынын түзүлүү, калыптануу процесси байыркы замандарга барат. Н.А.Аристов изилдөөчүлөрдүн көпчүлүгүнүн кыргыз урууларынын кубар-заң ата-бабаларынын жаратылышында эң байыркы сак жана усун, динлин жана гунн уруулук союздары менен байланышы бар деген пикирин жактаган. Ал: «Кыргыздар Монголияны тукиюлер, ал түгүл хунндар үстөмдүк кылганга чейин эле, алыскы, тарыхка чейинки мезгилде жашашкан» [1, с.295], – деген. Ю.С.Худяковдун пикири боюнча бул «гяньгунь же цзяньгунь» – түрк бүлөсүнө кирген тилдерде сүйлөгөн элдердин ичинен учураган эң байыркы аталыш [2, с.28]. В.В.Бартольд Орто Азияда жашап жаткан элдердин ичинен тарыхта кыргыздардай аты эрте жолуккан бир да эл жок болуш керек деген [3, с.176].

Байыркы кыргыздардын Енисейде уруу катары түзүлүүсүнүн башаты б.з.ч. 2-миң жылдыкка барат. Динлиндик этногенездин негизинде узак мезгилдин ичинде – афанасьев, андронов, тагар маданият эстеликтеринин базасында болуп өткөн өзгөрүүлөрдөн жаңы этникалык кубулуш – кыргыз урууларыкристалдашып бөлүнүп чыккан (4, с.172). Таштык (б.з.ч. II к.- б.з. II к.), андан кийинки Чаатас маданият эстеликтери кыргыз маданиятына тиешелүү болуп эсептелет.

Кыргыздар байыркы жазууларды колдонушкан. Грамматологиядагы илимий жетишкендиктердин негизинде кыргыз жазуулары төмөнкүдөй классификацияланат: **I** Семасиография. **1.** Накта жазууга чейинкилер:1) Сүрөттүк ыкма: Пиктографиялык жазуу; 2) Идентификациялык-мнемоникалык ыкма: Эн тамгалар; **2.** Сөздүк ыкма: Логографиялык жазуу. **II** Фонография. Накта жазуу: 1) Жазуунун аралаш системасы; 2) Тамгалык-тыбыштык жазуу [5, с.650].

Енисей өрөөнүндөгү жазма эстеликтер миң-суулук жана тывалык деп экиге бөлүнөт. **Миң-суу** сүрөт (пиктографиялык) жазуусунун мазмунуна «айбанаттар стили» деп аталган искусство өзгөчө таасирин тийгизген. Миң-Суу ойдуңундагы «асман алдындагы музей» деп аталган аска беттери – чегилген, оюлуп жазылган жана боёк менен боёлгон жазууларга абдан бай. «Айбанаттар стилиндеги» сүрөт жазуулары бейиттин үстүнө коюлган моло таштарда, курал-жарактарда, ат жабдыктарында ж.б. абдан көп кездешет.

«Айбанаттар стилинин» белгилери ***Карасук маданияты*** эстеликтеринде учурайт. Бул типтеги көрүстөндөрдөн табылган инвентарлардын ичинен саптарына тотемдердин – айбанаттардын тулкусу түшүрүлгөн бычактар өзгөчө орунда турат. Ал эми алардын гүлдөгөн мезгили б.з.ч. VII-I кылымдарга – тагар маданиятынын тушуна туура келет.

Б.з.ч. 1-миң жылдыкта таштан биринчи эстеликтер жасалган, алардын белгилүүсү – кочкордун башы. Ал кыргыздарда ыйык деп саналган, башка эстеликтерде өтө ыйык эсептелген күндүн сүрөтү тартылган. Алар молчулуктун эмблемасы катары кабылданган. *«Кочкор–күн» композициясы* [6] адамдардын солярдык-тотемистик көз караштарын чагылдырган жана скиф доорунда (б.з.ч.VII-III кк.) өнүгүүгө ээ болгон. Бул мезгилде кеңири аянттарда татаал композициядагы петроглифтер пайда болгон.

Тотемдер. Кыргыз тотемдерине бугу, тоо эчки, аюу, барс ж.б. кирген, алар күч берүүчү, сактоочу, коргоочу касиеттерге ээ деген ишеним болгон.

Копён, Капчалы жана Уйбат эстеликтериндеги пиктографиялык жазуулар скиф-сибирь стилиндеги традицияда өнүккөн, ошондой эле ирандык батыш жана кытайлык чыгыштан кирген таасирлерди кабыл алган. ***Оглахты*** тоосундагы көптөгөн пиктографиялык жазуулар ондогон кылымдар мурун аска бетине чегилген сүрөттөргө техникасы, аткаруу ыкмалары боюнча окшош болгон. Мындай сүрөттөр Аскиз жана Уст-Есин кыштактарынын ортосундагы дөбөлөрдөгү плиталарда да кездешет (7,с. 325).

Копёндогу № 6 жана № 7 дөбөлөрдүн көмүскө жайынан жырткычтын сүрөтү түшүрүлгөн *бет каптар* табылган. Мындай бет каптар Енисейде жана Алтайда гунн-сармат доорунан бери белгилүү болгон жана дээрлик VIII-IX кк. чейин колодон жасалган буюмдарда сакталып калган. Копён тогоолорундагы *жаныбарлардын сүрөттөрү* менен байыркы *айбанаттар стилиндеги сүрөттөрдүн* ортосундагы генетикалык байланыш аныкталган. Копенде баалуу алтын идиштер табылган, аларда айбанаттар стилиндеги сүрөттөр орнаменттин башка элементтери менен айкалышкан [8, с.78]. Аска беттериндеги алгачкы сүрөттөрдө – жапайы жаныбарлар, кечкилеринде – үй жаныбарлары тартылган, алгачкылары – нокоттуу, кечки сүрөттөрү ар түрдүү болгон.

Тыва жазуулары. б.з.ч. 3-миң жылдыктын 2-жарымында Тывада палеометаллдык **афанасьев маданиятынын** өкүлдөрүнөн эстеликтер калган, мисалы, Эрзин аймагындагы күмбөздөн багыштын башы бар яшмадан жасалган мүштөк сымал өзөк табылган [9, с.15].

Коло доорундагы петроглифтер Енисейдин сол жээгиндеги **Мугур-Саргол** мазарында сакталган: 400 жалпак таштын ар биринде орто эсеп менен алганда 10-15 сүрөт тартылган. Арасында скиф доорундагы жана андан кийинки – кечки моңгол мезгилине чейинки сүрөттөр да бар. Көпчүлүгү мүйүздүү бет каптар болгон. Алардан башка да сюжеттер болгон, мисалы, текенин контурдук фигурасы, арабанын схемалык сүрөтү [9, с. 15].

Скиф мезгилинде Тыва урууларына тиешелүү баалуу үлгүлөр С.А.Теплоухов (Бай-Даг тоосунун таштары жана Турандын жанындагы дөбөлөр (1926, 1927, 1929-жж.) [10], А.Д.Грач (Түштүк Батыш Тывадагы Саглы-Бажы жергесиндеги бийик тоодогу байыркы көрүстөн) [11] тарабынан табылган. М.П.Грязнов жана М.Х.Маанай-оол тарабынан Борбордук Тывадагы Уюк суу өрөөнүндөгү Аржан «падышалык» дөбөсүнөн кызыктуу сүрөттөр тартылган предметтер алынган.

Казылган маданиятына тиешелүү күмбөздөрдүн ичинен скиф-сибирь искусствосуна мүнөздүү белгилери бар металлдан, керамикадан, териден, сөөктөн жасалган жана сууктан жакшы сакталган буюмдар табылган. Алардын арасында бугу таштар (*Сушь жана Туран бугу таштары*) өзгөчө орунду ээлейт. Бугу таштар өзгөчө коргоочу функциясы бар атайын курулуш болгон [9, с. 32]. Коло күзгүлөр же солярдык белгилер – күндүн символу, курал-жарактар – коргоочу кызматты, жаныбарлардын сүрөттөрү магиялык-коргоочу ролду аткарган.

Казылган доорундагы Барун-Хемчик районундагы Чурук-Малдыг-Хайдагы бугу, скиф мезгилине таандык Хандагайтыдан 30 км жайгашкан Овюр районундагы аскалардагы петроглифтерге [11] «айбанаттар стили» мүнөздүү.

Сыын-чүрек петроглифтерин 300дөй жаныбарлардын, адамдардын сүрөттөрү жана солярдык белгилер түзөт. ***А*** зонасында жаныбарлар (*жолборстор, аттар, текелер,*

антилопа ж.б.); ***Б*** зонасындагы таштарга *адамдардын жана жаныбарлардын* бирден тартылган *сүрөттөрү*, *көп фигуралуу композициялар* жайгашкан [9, с. 50].

Аска бетиндеги сүрөт жазуулар батыш Тывадагы **Тээли кыштагынан** бир нече *км*де жакшы сакталган. Ал Бижигтиг-Хая [9, с.163] деп аталат.

Кыргыздарда ***карасук маданияты*** мезгилиндеги «айбанаттар стилиндеги» сүрөт жазуусу тагар маданиятында өркүндөгөн. ***Тагар маданиятынан*** үй айбандары жабдыктары менен, аска бетиндеги сүрөттөр, коло буюмдар, кылычтар, бычактар, жебелер ж.б. сүрөттөрү калган.

VI-VIII кк. Капчалы көрүстөнүнөн табылган курлардын күмүш тогоолоруна койду тытмалап жаткан жырткычтын сүрөтү тартылган [12, с.334]. Бул мурунку тагар-таштык, «скиф-сарматтык» традицияларынын сакталгандыгын билдирет. С.В.Киселев менен Л.А.Евтюхова таш дөбөлүү көрүстөндөрдүн – чаатастардын казанактарынан бир нече алтын идиштер, алтын жалатылган табактарды табышкан, канаттуулардын, балыктардын сүрөттөрү ж.б. асемдер түшүрүлгөн кемер курлар да болгон.

Тагар маданиятынын аяктоо мезгилинде Енисей кыргыздарында гипс бет каптарды жасоо кеңири тараган. Адегенде алар өлгөн адамдын жеке портретин берсе, бара-бара жалпыланган образдагы бет каптарга өткөн. Кийин бюст бет каптар өз алдынча жасалып, постаментке жайгаштырылган. Жеке бет каптардан кийин көрүстөнгө коюлган ***балбалдар*** келип чыккан.

Мурун жазма эстеликтерде жапайы айбандардын күрөшү – тотемдер сүрөттөлсө, кийин б.з. VI-VIII кк. алардын ордун адам ээлеген.

Семасиография. 1. Накта жазууга чейинкилер: 2) Идентификациялык-мнемоникалык ыкма: Эн тамгалар. Эн тамгалардын максаты – окуяларды сүрөттөп баяндоо эмес, «аларды эстөөгө, предметке же жандыкка окшотууга жардам» [13, с.186] берүү. Сүрөттөлгөн предметтер жана жандуу нерселер оозеки кепте аталышка ээ болгондуктан, символдор менен алардын оозеки түгөйүнүн ортосунда дал келүүчүлүк орнойт да, сөздөр жазма символдор менен бериле баштайт. Натыйжада, коммуникациянын жаңы ыкмасы – эн тамгалар пайда болгон.

Кыргыз эн тамгаларынын келип чыгышы мал чарбачылыгынын өнүгүшү менен байланыштуу болгон. Ал аркылуу малдын ээсин, турмуш-тиричилик буюмдарынын кимдерге тиешелүү экендигин билүүгө болгон.

Түрк рун жазууларынын чыгыш тегин уруу тамгалары менен байланыштырган окумуштуулар Г.И.Спасский, А.Вамбери, Н.А.Аристов, Н.Г.Маллицкий, А.А.Шифнер ж.б. болушкан. Эн тамгалардын байыркы түрк жазуусунун негизин түзгөндүгүн А.Махмудов, М.Шинэхуу да белгилешет. К.Сарткожаулы байыркы түрк рун жазуусунун башаты байыркы белгилер дейт. Кыргыз эн тамгалары жөнүндөгү маалыматтар Н.Ф.Петровский, Н.И.Гродеков, Н.Ф.Маллицкий, Б.Солтоноев, Н.А.Бернштам, С.М.Абрамзон, Н.А.Винников, С.Аттокуров, О.Каратаев ж.б. эмгектеринде камтылган.

Н.А.Аристов түрк урууларында адегенде эн тамгалар урук, уруулук колдоочуну же сактоочуну түшүндүргөн, коомдук-социалдык мамилелердин алга жылышы менен жөнөкөй менчикти аныктаган эн тамгага айланган деген [14, с. 284-286]. Аристов эң

байыркы уруулук белгилердин кийин орхон-енисей алфавитинде тамгалар катары колдонулгандыгын белгилеген.

Эн тамгалардын пайда болушун А.Н.Бернштам патриархалдык үй-бүлөнүн жана жеке менчиктин турукталышы менен байланыштырат. Байлык көп сандаган мал менен өлчөнгөн, ошондуктан малга эн тамга коюлган. Эн тамга муундан муунга берилген.

Б.з.ч. I миң жылдыктын башында Миң-Суудагы Карасук тибиндеги эстеликтерден эн тамгалар табылган. Тывадагы IX-X кк.(Чаа-Хол) эн тамгалар кыргыздарга таандык [15, с.35]. Чаатас, Тюхтят маданият эстеликтеринде 20дан ашык идиштерде тамга белгилери болгон. Эн тамгалар муундан-муунга өтүп, IV-X кк. кеңири аймакка тараган. Тамга белгилер кийин жазуунун келип чыгышына негиз болгон. Изилдөөлөр кыргыз эн тамгалары орхон-енисей жазуусунун негизин түзгөндүгүн тастыктады.

Енисей жазма эстеликтеринде кыргыздардын түмөндөгөн малы болгондугу жана алар тамгалангандыгы тууралуу маалыматтар бар (Ачур кыштагы, Ачурдагы Койбал талаасынан табылган моло таш, Радлов В.В.; Тыва аймагы).

Алар бийик аскаларга да сыйынышкан, аларга чегилген фигураларды калтырышкан [16]. Эн тамгалар, сүрөттөр менен жыш капталган ыйык жерлер Тывадагы Хая-Бажы, Хакасиядагы Сулек, Тепсей аскалары болуп эсептелет. Хакас-Миң суудагы (Копен, Уйбат ж.б.) археологиялык казуулардан табылган идиш-аяктардагы эн тамгалар кыргыздарга таандык болгон. Алар – кыргыздардын байыркы тарыхынын, жазууларынын күбөсү. В.Я.Бутанаев: «Хакас тамгаларын таш беттерине, бейиттерге, рун жазма эстеликтерине чегерилген кыргыз белгилеринин мураскорлору катары кароого болот» [17, с.2], – дейт.

Адегенде уруу белгилери катары колдонулган кыргыз эн тамгаларынын аткарган кызматы бара-бара кеңейген: 1) уруулук, 2) жеке менчик, 3) магиялык сактоочу, 4) укуктук, 5) сакралдуу белги, 6) кызматтык (касталык) белги, шаман тамгасы катары колдонулган. Папальчик тоосунда мындай белгилер – 100 процент, Кичи-Арбат жазуусунда – 95, Комарковада – 80, Кичи жазууда – 70 процент кездешет [18, с.21].

Эң байыркы уруулук белгилер кийин орхон-енисей алфавитинде тамгалар катары колдонулган деген Н.А.Аристов. Бул илимде тастыкталды [19, с.165-166]. Кыргыз эн тамгалар орхон-енисей жазуусунун негизин түзөт.

Эн тамгалардын табылган жерлери – Койбалы, Тешеба, Уйбат чаатасы, Капчалы, Тесь, Гришкин Лог, Михайловский көрүстөнү, Джесос, Копен, Минусинск станциясы [18, с. 26].

Енисей эстеликтериндеги эн тамгалар менен кыргыз урууларынын эн тамга белгилери дээрлик окшош. 2003-жылдагы Эл аралык археологиялык-экспедициянын жыйынтыгы боюнча Хакас, Тыва аймактарынан табылган эн тамгалары менен кыргыз уруу эн тамгаларынын параллелдери берилген.

Енисей жергесиндеги руникалык жазуулар ж.б. аска-таш беттериндеги чегерилген тамгалар, маданий эстеликтер кыргыздарга таандык.

Енисей тибиндеги эн тамгалар Кыргызстандын аймагынан да табылган. Мындай эн тамгалар Таластан, Кочкордон табылган [20, с.238]. Енисей, Хакас, Тоолуу Алтай, Кыргызстан ж.б. табылган бул жазуулар – көлөм жагынан анча чоң эмес, кыска информативдик кабарларды баяндаган текст же тамга белгилерден турган керээз эстеликтер [20, с.14].

Эн тамгалары малга, таштарга, аска беттерине, үңкүрдөгү дубал беттерине, сөөккө, жыгачка, металлдан жасалган буюмдарга, курал-жарактарга, зер буюмдарга түшүрүлгөн. Алар кыргыздардын тарыхы, уруу аттары, ареалы, дүйнөгө көз караштары, ишенимдери, жаратылышка мамилеси, жашоо-турмушу тууралуу баалуу маалыматтарды камтыйт.

Семасиография. Сөздүк ыкма: Логорафиялык жазуу

Идеография – айрым идеограммалардын (шарттуу белгилер) жардамы менен маалыматтарды каттоо. Пиктографиядан идеографияга өтүүдө ар бир сүрөт-символго белгилүү бир инварианттык маани бекитилет, ал маани стилизация жана схематизация процесинде шарттуу белгилерге айланат [13, с.37]. Соңку палеолит жана мезолит доорунда Борбордук Азияда жашагандар пиктографиялык жазууну колдонушкан, кийинчерээк алар шарттуу белгилерди ойлоп табышкан, ушундан улам логографиялык жазуу келип чыккан [21]. Айтылуучу ой сүрөттөр менен эмес, сөздүн маанилерине ылайык түшүнүктөрдү билдирүүчү шарттуу белгилер (идеограммалар же логограммалар) аркылуу берилген. Кыргыздар колдонгон шарттуу белгилер маалымат булактарында орнаменттер деген ат менен кездешет.

Сибир элдеринин орнаментинин тамыры коло дооруна, ал түгүл неолит дооруна барат [22]. Неолит керамикасына сүрөттөр, геометриялык жөнөкөй фигуралар, балаты, кашаа түшүрүлгөн, окунев маданиятына (б.з.ч II миң жылдыктын башталышы) штамп, түз сызыктар, тордомолуу оюлар ж.б. кошулган. **Андронов маданиятынын** (II миң жылдыкта) өкүлдөрү (Миң-Суу, андан ары Уралдын алдына чейин) чопо идиштерге геометриялык орнаменттер түшүрүшкөн: орнаменттик бурч, үч бурчтук, ийри-буйру сызык (зигзаг), чарчы, ромб, Г-образдуу фигура, крест, свастика ж.б.

Коло доорунда орнаменталдык комплекс керамика боюнча белгилүү болгон, алар кийимдерде, кайыңдын кабыгынан жасалган буюмдарда колдонулган. **Карасук маданиятында** металлургия өркүндөгөн, буюмдар орнаменталдык оюулар менен кооздолгон, айбанаттардын баштары куюлган коло бычактар жасалган. **Скиф доорундагы** талаа малчыларында орнаментика өнүккөн, ал Евразия көчмөндөрүнүн орнаментикасына да таасирин тийгизген.

Таштык маданияты (б.з.ч. I миң жылдыктын ортосу – б.к. V к.). «Батыш цивилизациясы үчүн антикалык маани кандай болсо, түштүк Сибирь элдеринин тарыхында жана маданиятында гунн-таштык доорунун мааниси ошого тете» [23, с.15]. Гунн-таштык доорунун мааниси кыргыз тарыхында жана маданиятында өтө зор. Таштык маданиятына тиешелүү 109 топурак күмбөз, 58 сагана (склеп), 24 кийинки күмбөздөр, 7 кыштак (поселение), 31 өлгөндү эскерүүгө арналган курмандык чалуу изилденген [24, с.56]. Көпчүлүгү – чоподон жасалган идиштер (1155 идиштин 55 проценти), калгандары жыгач, кайың кабыгы, сөөктөн жасалган буюмдар жана бет кап. Таштык орнаменти – геометриялык, басымдуу бөлүгү – түз сызыктуу (80 проценти) [23, с.1314]. Алар архаикалык (тамыры коло, айрымдары неолит дооруна) жана кечки болуп экиге бөлүнөт.

Таштык архаикалык керамика орнаментикасынын композициялары буга чейинки жетишкендиктерди ичине камтыйт. Көп композицияларынын тамыры коло дооруна, айрымдары неолит дооруна барат [25].

Кечки – керамикадагы жана жыгачтагы орнаменттер – кыйшык сызыктуу. Ал Түндүк Сибирдин аймагына, Хакас-Миң-Суу аймагынан тышкары (Алтайда, Тывада, Түндүк Монголяда) эрте темир доорунда пайда болгон. Гунн доорунда кеңири тараган, таштык мезгилинде Хакас-Миң-Сууга ойдуңуна да сүңгүп кирген.

Таштык орнаменттери Енисейдин оң жана сол жээктеринде кеңири тараган жана туруктуу мүнөзгө ээ болгон. Енисейдин оң жээгинде кыргыздар жашаган. Киселев Таштык материалдарынын айрым формалары кийинки кыргыз табылгаларында да сакталган, бул улануучулук – кыргыз буюмдары аркылуу далилденип турат деген.

Чаатас маданиятына тиешелүү 92 көрүстөн, бир кыштак, 300 металл буюмдары, 135 чопо идиштер (50 проценти фрагм.) изилденген (Король Г.Г., 1981). Кайың кабыгы, сөөк, жыгач буюмдары аз (12), 447 – нуска, күтүлбөгөн табылгалар – 32,2 процент [26].

Копен чаатасындагы орнамент түшүрүү техникасын, айрым мотивдердин келип чыгышын, тарыхын Киселев, Евтюхова изилдешкен.

Тюхтят маданиятына тиешелүү 102 көрүстөн табылгалары, эки шаар борбору изилденген. Металл буюмдар (1227), керамика (13 нуска), кайың жана сөөктөн жасалган буюмдар (7), алардын ичинен 70 проценти кокусунан табылгандар. Левашева антропоморфдук жана зооморфдук символдорго көңүл бурган. Тюхтят орнаментинин мотивдерине геометриялык, өсүмдүк жана зооморфдук орнаменттер кирет [23, с.14].

Байыркы **хакас орнаменттеринде**: I – архаикалык, II – байыркы, III – эрте орто кылымдык, IV – орто кылымдык комплекстер болгон [23, Кызласов Л.Р., Король Г.Г.].

I комплекстин тамыры коло дооруна барат, керамикада, бир аз металлда, кайыңдын кабыгында, жыгачтан жасалган буюмдарда кездешет, аларда түз сызыктуу геометриялык орнамент, түз сызыктуу мотивдер, тамбур тигиши, теше оюлган орнаменттер бар.

II байыркы орнамент комплекси – кыйшык сызыктуу: эшилме сызык, волюта, «кочкор мүйүз»,толкундуу сызык, арка түрүндөгү орнаменттер. Орто Азияда жана Сибирь элдеринде кочкор мүйүз, дарак формасындагы композиция абдан кеңири тараган.

III – эрте орто кылым комплексинде: чырмалышкан жаш бутак мотиви, сөөктөрдө жарым айлана түрүндөгү оюулар, металлдагы, жыгачтагы өсүмдүктөр мотивдери, гүл розеткалары, жыгачтагы оюлар, зооморфдук мотивдер. Эрте орто кылымда пайда болгон дарак сымал структуралардын бардык тобу хакастардын элдик орнаменттеринде кездешет.

Сибирь орнаменти I саян-алтай, II орто сибирь тиби, III түштүк сибирь тибине бөлүнөт. II –III катмардын мотивдери түштүк-сибирдик хакастарда басымдуу. Кыргыз орнаменттеринде хакас орнаментинин I-III катмарына кирген мотивдери орун алган [22].

Ошентип, хакас орнаментинен тарыхый жактан калыптанган 3 комплекс-катмарды бөлүүгө болот: түз сызыктуу (коло доору), кыйшык сызыктуу (таштык маданияты), өсүмдүктөр (эрте орто кылым: чаатас, тюхтят маданияттары).

Тыванын көчмөндөр колдонгон орнаменттин тарыхый-генетикалык катмары үчкө бөлүнөт:

1.Көчмөн маданиятка чейинки; 2.Эрте көчмөн; 3. Кечки көчмөн катмарлары.

1.вертикалдуу түз сызык, кыйшык тор, үч бурчтук, ромб, чарчы сызык курлар, Г-образдуу меандр, свастика,триквестр ж.б. (көп бөлүгү: коло доору, андронов маданиятында);

2. розетка, жуп эшилме сызык, чырмалган орнамент, айрым мүйүз мотивдери, арка түрүндөгү, тор, кабырчык ж.б. (мүйүз тогоодогу орнамент, булгаары, кийиз, металлга түшүрүлгөн);

3. крест түрүндөгү мүйүз образдуу бутактанган же учу ромб түрүндөгү бутактанган мүйүз фигуралары [9, с. 154-157].

Кыргыз доорунда кол өнөрчүлөр кийимге, ат жабдыктарына, алтын, күмүш идиштерге, буюмдарга ар түрдүү оюуларды түшүрүшкөн. Кыргыз орнаментикасында өсүмдүктөр мотиви зооморфдук мотивдер менен кошумчаланган (атчандар, аңчылык сценалары, кээде жолборс, каман ж.б.).

IX-X кк. кыргыздардын эң эле көп көрүстөндөрү Тывада кездешкен, Кыргыз дөбөлөрүнөн кооздолгон металл буюмдар, тогоо, таралгалар, курлар, ат жабдыктарынын деталдары, турмуш-тиричилик буюмдары табылган.

Коокель көрүстөнүнөн көркөм жана баалуусу – курдун жез таралгасы болгон.

Тематика. Рындин кыргыз оюуларын «**сүрөттөп көрсөтүүчү фольклор**» деп мүнөздөгөн. Оюулар – 154 элементти камтыйт, 4 топко бөлүнөт: 1. Айбанаттар дүйнөсү, 2. Өсүмдүктөр дүйнөсү, 3. Жаратылыш, 4. Турмуш-тиричилик.

Негизги элементтер 3500дөн ашык комбинациялардан жана варианттардан турат. Кочкор мүйүз мотиви эле 224 вариантта. Жаныбарлар мотиви сюжеттин негизги массасын түзөт. Негизги реалисттик элементтер – төө, ит, ат, бугу, теке. Булар – петроглифтердин түздөн-түз уландысы [27].

Тили. Рындин кыргыз орнаменттеринин баяндоочулук касиетин ачып берген. А.Ромм да ушундай пикирде болгон. А.Н.Бернштам кыргыз оюуларын «Орнаментальдык иероглифика» деп атаган [4]. А.Акматалиев «көркөм оюм – кызыл поэма», көркөм оюм – бул бир учурдагы уюткулуу элибиздин жазуусу» деген. Оюуда графикалык текст, баяндоо бар. С.В.Иванов орнамент аңгеме, баяндама сыяктуу окулат деп белгилеген.

Кыргыз орнаментикасы, кыргыз оюулары кыргыздардын тарыхын баяндаган реалдуу **тарыхый булак**. Чепелев кыргыз оюуларына **реалдуу мотивдер** мүнөздүү деген [28]. Символдун нукура мазмуну, анын шарттуулугуна карабастан, доордун өзүн курчап турган дүйнөгө жана анда жашаган адамга болгон элестерин, түшүнүгүн чагылдырат.

Эпикалуулук. Бернштам: «Кыргыз оюуларынын 3500 белгилүү үлгүдөгү комбинациялары семантикалык көлөмү жагынан «Манас» эпосунун 5000 сабынан кем калышптайт» [4, с.639], – деген.

Оюунун музыкалуулугу. Бернштамдын пикиринде кыргыз оюуларынын графикасы бири-бирине куюлушуп силлабикалык ырга айланат, …орнаменттин музыкасы «Манас» эпосунун музыкасындай, ырчынын, комузчунун, домбурачынын, жомокчунун үн катарындай кыска орнамент саптарын түзөт [4, с.640].

Сюжеттик багыттары: айлана-чөйрөнү констатациялаган группа, архаикалык сюжет.

Оюулардагы мотивдер: үч бурчтук, ромб, фестон, меандр ж.б. оюулары(андронов маданияты); геметриялык орнамент (карасук маданияты); айбанаттар мотивдери (тагар маданияты); арка сымал жана спиралдык орнамент (таштык маданияты); өсүмдуктөр мо-

тиви (Копен чаатасы); балаты орнаменти. IX-X кк. жаңы Тюхтят, Сросткин жана Змиев жасалгаларынын жаратылышы кыргыздардыкы деп эсептелет.

Ошентип, кыргыз орнаменттери, оюулары – кыргыздардын шарттуу белгилер менен баяндалган жазуу дастаны болуп саналат.

ФОНОГРАФИЯ. Кыргыздар сөздүк жазуудан кийин фонографиянын аралаш системасын (вокалдык-тамгалык, консонанттык-тамгалык жана муундук-тамгалык) колдонушкан. Бул – Орхон-енисей жазуулары аталышындагы VI-X кк. түрк уруулары колдонгон тыбыштык-тамгалык жазуу. Тыбыштык-тамгалык жазуу – кептеги айрым тыбыштарды бере ала турган белгилердин системасына кирет. Алфавит – айрым тыбыштарды билдирүүчү жазуу белгиси. Алфавитте бир тамга бир тыбышты билдирет, жана бир тыбыш бир туруктуу белги менен берилет.

Енисей жазуусу – кыргыздарга таандык. Енисей жазма эстеликтери – енисейлик кыргыздарга таандык. С.Е.Малов Енисей эстеликтери тууралуу: «Жалпы мамлекеттик мааниде алганда эстеликтер – кыргыздардыкы, эпитафиялык рун, стандарттуу жалпы тил. Бул эстелик шейит болгон кыргыздарга, тувалыктарга жана тофаларга таандык болушу мүмкүн. Биз атап жүргөн хакас тобун да кошууга мүмкүн. Бул топторду мен бул жерде «кыргыздардын улуу державасы» боюнча кыргыздардыкы деп атайм» – деген [29, с.4]. Ал: «Белгилүү авторитеттер акад. Радлов менен проф. Томсендин Енисейдеги рун эстеликтери кыргыздарга таандык деген аныктамаларына менин ишенбөөмө эч негиз жок» [30, с.4], – деп айткан. И.А.Батманов (1955) илимий чөйрөдө енисей эстеликтеринин көпчүлүк бөлүгү кыргыздарга таандык экендигине эч ким каршы эмес экендигин белгилеген.

Енисей эстеликтери – V к. таандык. С.Е.Малов Енисейде жазма эстеликтердин пайда болушу V к. таандык деп эсептейт [31, с. 10]. Ал 1926-жылы Бакуда өткөн түркология боюнча съездде да орхон-селенги эстеликтерине караганда енисей эстеликтериндеги даталар эки-үч жүз жыл мурда коюлган деген [32, с.12]. 1969-жылы А.Аманжолов Кызыл жергесиндеги Уюк-Турандагы эстеликтерди көрүп, Енисейдеги эрте түрк жазуусунун башаты, болжолу, скиф мезгилине барат», – деп жазган (33). Енисей жазуулары – орхон жазууларына караганда архаикалык. В.В.Бартольд: «Тамгалардын формасы орхон жазууларына караганда кыйла байыркы мезгилди көрсөтөт...»[3, с.200], – дейт. П.М.Мелиоранский: «Енисей жазуулары формасы жагынан орхондукуна караганда кыйла архаикалык мүнөздө»[34, с.47], – деген. А.И.Батманов Енисей эстеликтери орхондукуна (кыйла кечки) караганда тамгалардын архаикалык ар түрдүүлүгүн чагылдырат деп эсептейт [35, с.28].

Енисей эстеликтеринин доору V-VII кк. таандык. Б.Юнусалиев «Байыркы кыргыз тилинин дооруна V-VII кк. тиешелүү болгон енисейлик жазма эстеликтердин мезгили гана эмес, андан кийинки бир нече кылымдар да кирет»[36, с.58], – деген. Орхон-енисей жазуусу VI-X кк. бардык түрк уруулары тарабынан колдонулган.

В.Радлов, С.Е.Малов, Н.А. Батманов ж.б. окумуштуулардын орхон жазуусу енисей жазуусунан өздөштүрүлгөн деген пикирлерин Л.З.Кызласов колдоп, ал жазуу «адегенде ошол региондо (Енисейде) колдонулган» дейт.

Орхон-енисей жазуусу – **адабий тил катары статуска ээ** болгон, аны тил структурасынын бардык деңгээлиндеги нормативдүүлүгү, стилдеринин дифференциялуулугу,

формула, клишелеринин эң жогорку деңгээлде колдонулушу айгинелеп турат. Енисей эстеликтери морфологиялык белгилери боюнча азыркы кыргыз, алтай, хакас, шор, тува тилдери менен жакын, ал эми орхон эстеликтеринде – огуз, карлук тобундагы түрк тилдеринин элементтери басымдуу.

Талас жазма эстеликтери. С.Е.Малов: «Таластагы эстеликтердеги рун жазуулары тамгалардын мүнөзү жана жазуулардын мазмуну боюнча Енисей ойдуңундагы мүрзө үстүндөгү эстеликтерди эске салат» [30, с.58], – деген. Ушундай эле пикирди В.В.Бартольд, П.М. Мелиоранский, К.Ашыралиевдер айтышкан, С.В.Киселев ырастаган. А.Н.Бернштам: «Енисей жазуулары палеографиялык, стилистикалык жактан таластык тексттер менен жакын, алар менен бир группаны түзөт... Миң-Суу өрөөнүндөгү эстеликтердеги жазууларды байыркы кыргыз адабияты катары кароо керек»[4, с.79], – деген. И.А.Батманов да ушундай пикирде болгон.

Талас жазуулары Енисей жазууларына мезгили боюнча да туура келет. С.Е.Малов археологдор Гейкель жана Г.Ретциустун Таластагы бейиттерден табылган рун жазуулары бар буюмдарды V кылымга тийиштүү дегендерин жокко чыгарууга эч бир негиз жок экендигин айтып, көрүстөндөн табылган буюмдардагы жазуу V кылымга таандык деген. И.А.Батманов бул ойду кубаттаган. Таластан табылган рун жазуусу бар таякчаны С.Е. Малов V к. таандык деген [31, с. 63].

Орхон-енисей жазуусу – жазуунун аралаш системасына кирет, анткени орхон-енисей алфавитинин курамында үндүүлөр, үнсүздөр, татаал тамгалар жана муундук тамгалар бар.

Кыргыздар араб, латын алфавитин колдонушкан.

Араб алфавити. 1924-жылы 7-ноябрда кыргыздын «Эркин Тоо» аттуу туңгуч гезитинин алгачкы саны араб жазмасында кыргызча жарык көргөн. Кыргыздар 1924-1928-жж. араб алфавитин колдонушкан. Бирок ага чейин эле кыргыздардын араб жазуусун колдонушкандыгы белгилүү. Араб алфавитинин курамына кыргыз тилинин тыбыштык өзгөчөлүгүнө ылайык айрым тамгалар (э,ү) кошумчаланып, айрым артык баш тамгалар чыгарылган.

Кыргыздар **латын алфавитин** 1928-1940-жылдардын аралыгында колдонушкан. Анын курамындагы айрым тамгалардын жетишсиздигинен 1928-жылы кыбачы белгиси чыгарылып, ө, ү, ң, х, ф, в тамгалары киргизилген. 1930-жылы баш тамгалар, 1938-жылы орус тилинен кирген сөздөрдү туура жазуу үчүн Z(ж) тамгасы кабыл алынган.

Орус графикасынын негизинде түзүлгөн **азыркы кыргыз алфавити** 1940-жылы декабрда Кыргыз ССР Жогорку Советинин кезексиз чакырылган сессиясында жактырылып, колдонула баштаган. Бул алфавитке орус алфавитиндеги 33 тамга толук кабыл алынган жана кошумча кыргыз тилинин тыбыштык өзгөчөлүгүнө ылайык ө, ү, ң тамгалары киргизилген. Бул алфавит учурда колдонулууда.

Ошентип, кыргыздар байыркы замандардан бүгүнкүгө чейин жазуунун бардык түрүн (семасиография, фонография) колдонушкан сабаттуу, маданияты бийик, руху күчтүү байыркы элдерден болуп эсептелет.

Адабияттар:

1. Аристов Н.А. Опыт выяснения этнического состава киргиз-казаков Большой Орды и каракиргизов на основании родословных сказаний и сведений о существующих родовых делениях и родовых тамгах, а также исторических данных и начинающихся антропологических исследований // Живая старина. – СПб.,1894. – Вып 3 и 4. С.382

2. Худяков Ю.С. Сабля Багыра. – М.: Изд-во «Филоматис», 2003. – С.183.

3. Бартольд В.В. Киргизы (источники, история, этнография). Избранные труды по истории кыргызов и Кыргызстана. – Б.: «Кыргызстан», Изд-во «Шам», 1996. – С.608.

4. Бернштам А.Н. Избранные труды по археологии и истории кыргызов и Кыргызстана. Т.II, – Б.: Фонд Сорос Кыргызстан, 1998. – С.699.

5. Жаманкулова Г. Байыркы кыргыз тили (семасиография, фонография). – Б.: Бийиктик, 1916. – С. 650.

6. Известия Государственной Академии истории материальной культуры (ГАИМК). 1933, вып. 100.

7. Островских П.Е. Этнографические заметки о тюрках Минусинского края. – «Живая старина». Ч. 5, вып. 3-4. – СПб.:1895: 325/

8. Киселев С.В. Древняя история Южной Сибири. – М.-Л. 1961. – С.270.

9. Вайнштейн С.И. История народного искусства Тувы. – М.: «Наука», 1974. – С. 222.

10.Теплоухов С.А. Древние погребения в Минусинском крае/ Материалы по этнографии. Т. III, в. 2. – Л.: 1926.

11 Грач А.Д. Петроглифы Тувы. II. – Сб. МАЭ, т. XVIII. – М. – Л.:1958.- С.339-384.

12. Киселев С.В. Енисейские кыргызы / Кыргызы. Т.10. – Б.: «Бийиктик», 2011. – С. 307-370.

13. Гельб И.Е. Опыт изучения письма (Основы граммотологии). Перевод с английского. – М.: – «Радуга», 1982. – С. 364.

14. Аристов Н.А. Заметки об этническом составе тюркских племен и народностей и сведения. Об их численности / Живая старина. Год 6, вып. III-IV. – СПб.:1896. – С.277-476.

15. Длужневская Г.В. Памятники енисейских кыргызов в Туве (IX-XII в.) – Б.: КТМУ 2013; Длужневская Г.В. Памятники енисейских кыргызов в Туве. Автореф. канд. дис. – Л.: 1985.

16. Кастрен М.А. Путешествие в Сибирь (1845-1849) / Сочинение в двух томах. Т.2. – Тюмень: 1999. – С. 332.

17. Бутанаев В.Я. Этническая история хакасов XVII- XIX вв. – М.: 1990. – С. 272.

18. Кызласов Л.Р., Леонтьев Н.В. Народные рисунки хакасов. – М.: 1980. –С. 176.

19. Каратаев О. К. Кыргыздардын теги, таралуу ареалы, этностук-маданий алкактары. – Б.: КТМУ, 2013. – С.285.

20. Сыдыков С.Енисей жана Таластагы рун жазуулары. – Б.: «Турар», 2011. – С. 342.

21.Сарткожаулы. К. Генезис древнетюркского рунического письма. – Алматы: Изд-во «Абзал-Ай», 2012. – С. 280.

22. Иванов С. В. Орнамент // Историкоэтнографический атлас Сибири. – М.- Л.: 1961. – С. 496.

23. Кызласов Л.Р., Король Г.Г. Декоративное искусство средневековых хакасов как исторический источник. – М.: «Наука», 1990. – С. 216.

24. Кызласов Л.Р. Таштыкская эпоха в истории Хакасско-Минусинской котловины (I в. до н.э. – V в. н.э.). – М.: МГУ, 1960. – С.198.

25. Киселев С.В. Письменность енисейских кыргыз / Краткие сообщения о докладах и полевых исследованиях Института Истории материальной культуры. XXV, 1949. – С.33-41.

26. Король Г.Г. Орнамент на посуде культуры чаатас (VI-IX к. биринчи жарымы) в Хакасско-Минусинском котловине. – Проблемы истории СССР. Вып.12. – М.: 1981.

27. Рындин М.В. Киргизский узор / Труды киргизского филиала АН СССР. Т. I, вып. 1. – Фрунзе, 1948. Китепте: Рефераты о работах Академии наук за 1945 по отделению истории и философии. – М.-Л.: 1947. – С.77-79.

28. Чепелев В. Киргизское народное изобразительное творчество. – Искусство. 1939. №5. – С.33-44.

29. Малов С.Е.Енисейская письменность тюрков.- М.-Л.: Изд-во АН СССР., 1953. – С.446.

30. Малов С.Е. Енисейская письменность тюрков.- Тексты и переводы. М.-Л.: 1952. – С.116.

31. Малов С.Е. Памятники древнетюркской письменности Монголии и Киргизии. – М.- Л.: Изд-во АН СССР, 1959. – С.112.

32. Малов С.Е. Памятники древнетюркской письменности. М.-Л.: Изд-во АН СССР, 1951. – С.452.

33. Аманжолов А.С. История и теория древнетюркского письма. – Алматы: «Мектеп», 2003. – С.366.

34. Мелиоранский П.М. Памятник в честь Кюль-Тегина.З. СПб.: 1899. Т. XI 1904, т. XII, вып. II-III.

35. Батманов И.А. Новые тексты Сб. «Новые эпиграфичсекие находки Киргизии (1961)». – Ф.: 1962. – С.249.

36. Юнусалиев Б.М. Кыргыз дилектологиясы. – Ф.: «Мектеп» 1971. – С. 291.

Ata Gylyjow
(Türkmenistan)

TÜRKMEN DILINDE KÄBIR SÖZ ÝASAÝJY GOŞULMALAR

Diýarymyzda daşary ýurtlardan getirilýän harytlaryň ornuny tutup biljek önümleriň önümçiligi giňden ýaýbaňlandyrylýar. Döwlet tarapyndan bazar gatnaşyklaryna dahylly işewürlik, telekeçilik, senagatçylyk, şeýle hem hususy ekerançylyk, maldarçylyk ýaly, pudaklary ösdürmäge berilýän ünsüň güýçlenmegi türkmen dilinde bu ugra degişli sözlük gorunyň, adalgalaryň hem baýlaşmagyna, kämilleşmegine, olaryň dilde özbaşdak bir ulgama öwrülmegine getirdi.

Berkarar döwletiň täze eýýamynyň Galkynyşy döwründe ykdysadyýetimiziň ähli pudaklaryna sanly tehnologiýalar ornaşdyrylýar. Munuň özi ýurdumyzyň ykdysadyýetiniň ylmy-tehniki esaslarynyň ösdürilýändigini aňladýar. Şeýle ösüşleriň netijesinde türkmen diliniň sözlük gory täze sözler, adalgalar bilen baýlaşýar hem-de halkara adalgalary bilen üsti ýetirilýär.

Biziň dilçi alymlarymyz adalga sözlerine ylmy esasly düşündiriş berýärler. Ý. Çöňňäýew adalga sözüne: «...Oba hojalygyna, ylma, önümçiligiň dürli pudaklaryna degişli ylmy düşünjäniň atlaryny bildirýän sözler ýa-da söz düzümleridir' diýip düşündiriş berýär [2, 79 s.]. Belli bolşy ýaly, türkmen diliniň adalgalarynyň baýlaşmagynyň esasy ýollarynyň biri hem söz ýasalyşdyr. Her bir diliň leksik gorunyň esasy bölegini umumyhalk diliniň sözleri, şeýle hem hünärmentçiligiň dürli ugurlaryna degişli sözler düzýär. Diliň sözlük gorundaky sözlerden hem adalgalr ýasalýar. Türkmen diliniň adalgalarynyň arasynda sada sözlerden, goşma sözlerden, şeýle hem ýasama sözlerden hasyl bolan adalgalar bar [1, 54 s.].

Bazar gatnaşyklaryna degişli adalgalar sözdäki basymlaryň (fonetik usul), söz ýasaýjy goşulmalaryň kömegi bilen ýasalyşy (morfologik usul), dilimizde öňden ulanylýan sözleriň manylarynyň giňelmegi ýa-da darlamgy (leksika-semantik usul) hem-de özbaşdak manyly sözleriň özara utgaşyp, leksikalaşan mana eýe bolmagy (sintaktik usul) bilen bagly ösüşleri başdan geçirýär.

Adamzadyň ýaşaýyş-durmuş şertleriniň dürli taryhy döwürlerinde ylmyň, tehnikanyň ösmegi bilen dile köp sanly sözler aralaşýar. Bu babatda başga halklaryň dilinde ulanylýan sözleriň, adalgalaryň kalkalaşdyrma (terjime) arkaly türkmen dilinde özleşdirilmegi bilen bazar gatnaşyklaryna dahylly adalgalar hem türkmen diliniň esasy sözlük goruny baýlaşdyrdy.

Türkmen dilinde morfologik söz ýasalyş usuly bilen berk baglanyşykly bolan fonetik ýol bilen söz ýasamakda sözüň basymy uly ähmiýete eýedir, ýagny basymyň ýeriniň üýtgemegi dilde täze manyly sözüň emele gelmegine şert döredýär. Biziň derňewe çeken bazar gatnaşyklaryna degişli adalgalarymyzda hem bu hadysa işjeň bolmasa-da, käbir sözleriň basymynyň üýtgemegi bilen, omonimdeş sözleri ýasamaga gatnaşýar. Ýokarda aýdylanlary delillendirmek üçin käbir mysallara ýüzlenmek bolar: bazarlama (at) – bazarlama (işlik); gurnama (at) – gurnama (işlik); şärikleşme (at) – şärikleşme (işlik) we ş.m.

Halkyň dilindäki söz ýasaýjy goşulmalaryň leksik birlikleriň ösüşinde, ulanylyşynda ýaşamaga ukuply bolmagynyň ähmiýeti uludyr. Olar haýsy-da bolsa bir goşmaça grammatik many aňlatmak üçin asyl sözlere, kök sözlere goşulýar. Dilimizde söz ýasaýjy goşulmalar

täze many aňlatmakda möhüm dil serişdeleriň biridir. Mälim bolşy ýaly, morfologik söz ýasalyşyň tebigy kanunalaýyklygy esasynda türkmen diliniň sözlük gorunyň baýlygy has artypdyr. Munuň özi dilimiziň içki serişdeleriniň hasabyna, şeýle hem alynma sözleriň we söz ýasaýjy goşulmalaryň kömegi arkaly kämilleşmek, ösmek hadysasyny başdan geçirýän dilleriň hemmesinde kanunalaýyk ýagdaý hasaplanylýar.

Söz ýasaýjy goşulmalar täze sözleri ýasamaga, könelişen sözleriň işjeňligini artdyrmaga, diliň sözlük goruny baýlaşdyrmaga, sözleriň alnylyş gerimini giňeltmäge gatnaşýarlar. Şeýlelikde, «Söz ýasaýjylar dürli söz toparlaryna goşulyp, termin ýasaýjylyk hyzmatyny ýerine ýetirmäge başlaýarlar» [3, 162 s.].

Dilde bazar gatnaşyklary bilen bagly adalgalaryň emele gelmeginde we kämilleşmeginde türkmen diliniň söz ýasaýjy goşulmalarynyň gatnaşyş işjeňligi birmeňzeş däldir. Bu leksik gatlaga degişli sözleri ýasamaga gatnaşýan söz ýasaýjy goşulmalaryň önümlisi hem, önümsizi hem bolýar.

Şeýle hem grammatik taýdan özara tapawutlanyp, olar özleriniň söz ýasamak hyzmaty boýunça aratapawutly goşulmalar hasaplanylýar. Mysal üçin, türkmen dilinde atdan at ýasaýan goşulmalara *-çy/-çi; -lyk/-lik; -ly/-li; -ça/-çe; -y/-i; -ga/-ge; -yndy/-indi; -mak/-mek; -ma/-me; -gyç/-giç; -ýet/-ýat; -dar/-der; -hana* we beýlekileri degişli etmek bolar. Şu makalamyzda olaryň käbirleriniň üstünde durup geçmegi makul bildik.

Bazar gatnaşyklaryny aňladýan sözleriň we söz birikmeleriniň aglaba bölegi şu goşulmalaryň gatnaşmagynda emele gelipdir. Bularyň içinde *–çy/-çi* goşulmasy hasylly goşulmalaryň hataryna girýär. Ýokarda agzalan goşulmalar derňewe çeken obýektimizde atdan at ýasamagy üpjün edip, ýasalan adyň kär aňladýan manysy esasy orny eýeleýär.

Bazar we ykdysadyýet çygrynda bu goşulmanyň kömegi bilen ýasalan atlar adalga gorumyzda ep-esli orny eýeleýär: *bankçy, bazarçy, emläkçi, gurluşykçy, hususyýetçi, kärendeçi, paýçy, senetçi, telekeçi, biržaçy* we ş.m. Mundan başga-da, türkmen dilinde *–çy/-çi* ýaly hasylly affiksleriň hatarynda *–lyk/-lik, -luk/lük* goşulmalaryny hem görkezmek bolar. Muňa mysal hökmünde *önümçilik, emläkçilik, harytlyk, harajatlyk, hususyýetçilik, kärendeçilik, matalyk, paýnamalyk, senetçilik, telekeçilik* we beýlekiler hyzmat edip biler.

Belli bolşy ýaly, türkmen diliniň bazar gatnaşyklaryny aňladýan sözlerinde ýokardaky goşulmalar asyl we ýasama atlaryň yzyna goşulyp, goşulan sözünden aňladylýan düşünjäniň näme niýetlenilendigini, gönükdirilendigini anyk görkezýär, ýagny:

a) goşulan söz üçin gerek bolan zadyň adyny aňladýan söz ýasalýar. Mysal üçin: *alyjylyk, bazarlyk, bäsdeşlik, gymmatlyk, harytlyk, hyzmatdaşlyk, hümmetlik, köýneklik, matalyk, maýadarlyk, mebellik, satyjylyk, tutumlyk, şärikdeşlik ýerlemeklik, goýumlyk* we ş.m.

b) goşulan sözüniň näme we nirä niýetlenendigini aňladýan täze söz ýasalýar: *importlyk, eksportlyk, buýurmalyk, ýolagçylyk, peteklik, guşçulyk, potratlyk* we beýlekiler;

ç) *-lyk/-lik* goşulmasy anyk bir iş bilen meşgullanýan adamy aňladýan ýasama atlaryň yzyna goşulyp, hünär, kesp-kär aňladýan sözleri ýasamaga gatnaşýar. Muny aşakda ýasama atlaryň mysalynda hem görmek mümkin: *araçylyk, eýeçilik, gözegçilik, gümrükçilik, hususyýetçilik, kärendeçilik, maýadarçylyk, mülkdarçylyk, önümçilik, telekeçilik, dellalçylyk* we beýlekiler.

Söz ýasaýjy *–li/-li* goşulmasy iň önümli goşulma hasap edilýär. Türkmen diliniň taryhy ösüşinde ses özgermesine sezewar bolan we barlygy aňladýan *-lyg/ -lig* goşulmasynyň bellibir döwürde gysgalyp, şu görnüşde saklanyp galandygyny alymlar belleýär.

Bazar gatnaşyklaryna degişli sözlerde bu goşulmanyň kömegi bilen ýasalan leksik birlikleriň birnäçesine duş gelinýär. Türkmen dilinde *–ly/-li* goşulmasynyň kömegi bilen ýasalan sözleri – sypatlary aşakdaky ýaly toparlara bölmek mümkin, ýagny:

a) *-ly/-li* goşulmasy atlaryň yzyna goşulyp, diňe bir barlygy aňlatman, gürrüňi edilýän zadyň bellibir derejede köplügini hem aňladýar. Bu goşulmanyň kömegi bilen hasyl bolan sypatlar: *algyly, alyjyly, aýlykly, bazarly, bergili, bereketli, harytly, hyrydarly, mebelli, nyşanly, önümli* we beýlekiler;

b) türkmen dilinde bu goşulma aňladylýan düşünjäniň bellibir alamatyny, sypatyny görkezýän sözleri ýasamaga gatnaşýar we aýyrgyjyň hyzmatyny ýerine ýetirýär: *algyly* (telekeçi), *aýlykly* (işçi), *bazarly* (önüm), *bergili* (hususyýetçi), *düzgünli* (eýeçilik), *elýeterli* (baha), g*irdejili* (pudak), *harytly* (bazar), *hilli* (önüm), *hümmetli* (pul), *işjanly* (telekeçi), *mebelli* (dükan), *önümli* (kärhana), *peýdaly* (geleşik), *pully* (bank), *söwdaly (*birža), *ulagly* (gurluşykçy), *ýeňillikli* (karz) we beýlekiler.

Ene dilimizde *–dar* goşulmasynyň ulanylyşy hem ünsüňi özüne çekýär. Bu goşulma bir tarapyň bir zatda algylydygyny ýa-da bergilidigini, ýa-da haýsy-da bolsa bir zat bilen meşgullanyp, gurplanmaga, baýamaga mümkinçiliginiň köpdügini aňlatmaga hyzmat edýär. Meselem: *algydar, bergidar, hyrydar, karzdar, maýadar, mülkdar, maldar, paýdar, puldar* we beýlekiler.

Türkmen dilinde *-hana* goşulmasy hem işjeň ulanylýan goşulmalaryň biridir. Bu goşulma käbir dilde «öý» manysyny aňladyp gelse-de, türkmen dilinde ol goşulma görnüşine geçip gidipdir. Biziň seljerýän bazar gatnaşyklarymyza degişli sözlerimizde bu goşulmanyň kömegi bilen ýasalan sözlere şulary degişli etmek bolar: *ammarhana, bazarhana, gümrükhana, harythana, hasaphana, kärhana, pulhana, mirashana, ussahana, ýyladyşhana* we beýlekiler. Görşümiz ýaly, «Affiksler özbaşdak ulanylmaýar we asyl ýa-da düýp sözlere goşulyp, leksik ýa-da grammatik many aňlatmaga gatnaşýarlar» [3, 199 s.].

Ýokarda beýan edilenlerden ugur alsak, onda «...Leksika degişli derňewleriň materiallary türkmen halkynyň hojalyk, sösial we medeni durmuşynyň aýry-aýry meselelериniň taryhyny aýdyňlaşdyrmakda hem peýdaly bolup biler» [4, 9 s.].

Ykdysady adalgalaryň söz ýasalyş ugurlaryny seljermek meselesini bir makalanyň çäginde giňişleýin beýan etmek mümkin däl. türkmen diliniň baý sözlük gorunda bazar gatnaşyklaryna, işewürlige degişli, ýagny, *maýa goýumy, potratçy, ulag-logistika ulgamy, haryt önümçiligi, kömekçi hojalyk, ýyladyşhana, kepillik möhleti, işewürlik merkezi, dellal gatnaşyklary, bank geçirimi, düşewünt, çykdajy, ynamdar, geleşik, nagt hasaplaşyk, üznüksiz önümçilik* ýaly köp sanly sözleriň uly orun eýelemegi hem muňa şaýatlyk edýär.

Bazar gatnaşyklarynyň aýrylmaz bölegi bolan işewürlik, hususy senagatçylyk hem-de telekeçilik bilen baglanyşykly sözleri, adalgalary dilşynaslyk nukdaýnazaryndan öwrenmek we seljermek meselesi örän möhümdir.

Edebiýat

1. Akmümmedow O. Türkmen diliniň terminologik leksikasy. –Aşgabat, 1994.
2. Çöňňäýew Ý. Häzirki zaman türkmen dili. Leksika. –Aşgabat: «Magaryf», 1988 ý.
3. Penjiýew M. Türkmen diliniň professional leksikasy. –Aşgabat: «Magaryf», 1991.
4. Türkmen diliniň grammatikasy. Morfologiýa. –Aşgabat: «Ruh», 1999.

Ата Гылыджов
(Түркмөнстан)

О НЕКОТОРЫХ СЛОВООБРАЗОВАТЕЛЬНЫХ АФФИКСАХ В ТУРКМЕНСКОМ ЯЗЫКЕ

Словарный состав, в том числе терминология языка, развивается на основе внутренних средств, то есть словообразующих аффиксов, а также заимствованных слов. Данное явление можно считать закономерным для всех языков.

В настоящем статье, в основном рассматривается роль аффиксов *-çy /-çi;*

– lyk / -lik; -ly / -li; -dar; -hana в образовании терминов туркменского языка, в частности, связанных с экономическими и рыночными отношениями. В статье отмечается, что большинство слов и лексических единиц, обозначающих понятия рыночных отношений, образовано при помощи именно данных аффиксов.

Аффиксальное словообразование является самым распространенным и активным способом словообразования в туркменском языке. Словообразовательные аффиксы в сочетании с основой образуют новые слова с новым значением.

В туркменском языке словообразовательные аффиксы участвуют в создании новых слов, придают активность устаревшим словам, расширяют масштаб использования слов. Таким образом, «Словообразовательные аффиксы, присоединяясь к разным частям речи, начинают выполнять функцию образования терминов» [1, с. 12.].

Активность участия словообразовательных аффиксов туркменского языка в появлении и совершенствовании терминов, связанных с рыночными отношениями в языке не однозначна. Для образования соответствующих слов, относящихся к этому лексическому пласту, участвуют как продуктивные, так и непродуктивные окончания. Кроме того, различаясь между собой с грамматической стороны, они по своей словообразовательной функции, считаются различительными окончаниями. Например, в туркменском языке для образования имен можно отнести следующие именные окончания: ***-çy/-çi; -lyk/-lik; -ly/-li; -ça/-çe; -y/-i; -ga/-ge; -yndy/-indi; -mak/-mek; -ma/-me; -gyç/-giç; -ýet/-ýat; -dar/-der; -hana*** и другие. В данной статье, мы посчитали нужным остановиться на некоторых из них.

Подавляющая часть слов и словосочетаний, обозначающих рыночные отношения появились при участии этих окончаний. Среди них окончание ***-çy/-çi*** входит в ряд продуктивных окончаний. Упомянутые выше окончания, привлеченные в обьекте исследования обеспечивают образование имен, среди них по своему значению, основное место занимают имена, обозначающие профессию.

Используемые термины в сфере рынка и экономики, образованные с помощью аффиксов ***-çy/-çi*** занимают значительное место в туркменском языке. К примеру: ***bankçy*** (банкир); ***bazarçy*** (любитель ходить на базар), ***emläkçi*** (владелец), ***gurluşykçy*** (строитель), ***hususyýetçi*** (собственник), ***kärendeçi*** (арендатор), ***paýçy*** (пайщик, дольшик), ***senetçi*** (ремесленник), ***telekeçi*** (предприниматель), ***biržaçy*** (биржевик) и т. п. К вышеуказанным словам можно добавить такие примеры как, ***halyçy*** (ковровщица), ***balykçy*** (рыбак), ***ädikçi*** (сапожник) и др. Кроме этого, в туркменском языке, в ряду продуктивных аффиксов, можно указать следующие окончания : ***-lyk / -lik*** и ***-luk / -lük***. Для этого в качестве примера могут служить следующие слова: ***önümçilik*** (производство), ***emläkçilik*** (состояние), ***harytlyk*** (товарный)***, harajatlyk*** (деньги на расходы)***, hususyýetçilik*** (собственничество), ***kärendeçilik*** (арендаторство), ***matalyk*** (тканевый), ***senetçilik*** (ремесленничество), ***telekeçilik*** (предпринимательство), ***onluk*** (десятка) а также ***gurluşykçylyk*** (строительство), ***paýnamalyk*** (акционерство), ***kepilnamalyk*** (гарантийность) и др.

Словообразовательные окончания ***–ly / -li*** считаются самыми продуктивными окончаниями. Туркменские ученые отмечают, что в истории развитии туркменского языка, окончание ***-lyg/-lig***, претерпевшее изменение звука и обозначающее ***«наличие»,*** в определенный период сократилось и осталось сохраненным в данной форме.

В словах, относящихся к рыночным отношениям, встречаются несколько лексических словосочетаний, образованных с помощью этого окончания. В туркменском языке слова – прилагательные, образованные с помощью окончания ***-ly/-li***, можно разделить на следующие группы, а именно, **а)** окончание ***-ly/-li,*** присоединяясь к именам, может обозначать не только одно ***«наличие»,*** но также в определенной степени, может обозначать и ***«множественность»*** предмета, о котором говорится.

С помощью этого окончания были образованы следующие прилагательные: ***algyly*** **–** заимодавец, кредитор; ***alyjyly*** **–** потребительский; ***aýlykly*** **–** месячный; ***bazarly*** – пользующийся большим спросом; ***bergili*** –обязанный; ***bereketli*** **–** плодородный***,*** богатый; ***harytly*** – товарный; ***hyrydarly*** – потребительский; ***mebelli*** – меблированный; ***nyşanly*** – меченый; ***önümli*** – продуктивный и другие; **б)** в туркменском языке, это окончание участвует в образовании слов, обозначающих прилагательные, а также слов, обозначающих свойства определенного понятия, в тоже время выполняет функцию определения. Например: ***algyly (telekeçi)*** **–** кредитор (предприниматель); ***aýlykly (işçi)*** – с месячной зарплатой (рабочий); ***bazarly (önüm)*** – ходовой товар; ***bergili (hususyýetçi)*** **–** должник (собственник); ***düzgünli (eýeçilik)*** **–** упорядоченная (собственность); ***elýeterli (baha)*** **–** доступная (цена); ***girdejili (pudak)*** **–** доходная отрасль; ***harytly (bazar)*** **–** товарный (рынок); ***hilli (önüm)*** – качественный продукт, товар; ***hümmetli (pul)*** **–** устойчивые деньги***,*** стабильная валюта; ***işjanly (telekeçi)*** – трудолюбивый предприниматель; ***mebelli (dükan)*** – меблированный магазин; ***önümli (kärhana)*** – продуктивное предприятие; ***peýdaly (geleşik)*** **–** выгодная сделка; ***pully (bank)*** **–** денежный банк; ***söwdaly (birža)*** – торговая биржа; ***ulagly (gurluşykçy)*** – имеющий транспорт (строитель); ***ýeňillikli (karz)*** **–** льготный кредит и другие.

В туркменском языке при помощи аффикса ***–dar*** образуются следующие слова, как ***algydar*** (кредитор), ***bergidar*** (должник), ***wepadar*** (преданный) ***geňeşdar*** (советник), ***maldar*** (скотовод) и т.д.

В туркменском языке аффикс **«hana»** также является одним из активно используемых аффиксов. В некоторых языках этот аффикс обозначает «дом, помещение», а в туркменском языке является словообразующим окончанием. В анализируемых нами словах, относящихся к рыночным отношениям, к словам, образованных с помощью этого дополнительного аффикса, можно отнести следующие слова: ***ammarhana*** (склад), ***bazarhana*** (рынок), ***gümrükhana*** (таможня), ***harythana*** (товарный склад), ***hasaphana*** (бухгалтерия), ***kärhana*** (предприятие), ***pulhana*** (касса), ***mirashana*** (музей), ***ussahana*** (мастерская), ***ýyladyşhana*** (теплица) и другие.

Как видим, «Аффиксы не употребляются самостоятельно, а присоединяются к основам или к корням слов и участвуют в лексическом или грамматическом значении» [2, с. 199].

Исходя из вышеизложенного, можно утверждать, что «…Материалы лексического анализа могут быть полезны и при выяснении истории отдельных вопросов экономической, социальной и культурной жизни туркменского народа» [3, с. 9].

Описать само значение экономических терминов в рамках одной статьи невозможно. Богатый словарный запас туркменского языка слова, связанные с рыночными отношениями, бизнесом, т.е. инвестициями, подрядчиком, вспомогательным хозяйством, теплицей, гарантийным сроком, бизнес-центром, маклерскими отношениями, безналичным переводом, выгодой, доверием, транзакцией с наличным расчетом – преобладание данных слов свидетельствует о многочисленных словах, которые подразумевают непрерывное производство.

Таким образом, с точки зрения лингвистики очень важно изучать и анализировать слова и термины, связанные с бизнесом, частной промышленностью и предпринимательством, которые являются неотъемлемой частью рыночных отношений.

Литература

1. Häzirki zaman türkmen dili. –Aşgabat, 1960.
2. Penjiýew M. Türkmen diliniň profesional leksikasy. – Aşgabat: «Magaryf», 1991
3. Türkmen diliniň grammatikasy. Morfologiýa. – Aşgabat: «Ruh». 1999.

Күдеринова Қуралай
филология ғылымдарының докторы, профессор, А.Байтұрсынұлы атындағы Тіл білімі институтының «Ахметтану» бөлімінің меңгерушісі

ҚАЗАҚ ТІЛІНІҢ СӨЙЛЕУ НОРМАСЫНДАҒЫ ҮДЕРІСТЕР

Аннотация

Баяндамада қазақ тілінің мемлекеттік мәртебе алған кезеңінен бастап қазақ тілінде жүріп жатқан фонетикалық және сөйлеу нормаларындағы өзгерістер, жағымсыз тілдік үдерістер туралы баяндалады. Бүгінде қазақ тілінде ойын жеткізіп тұрмын деген кез келген тұлғаның сөзінде өзге тілдің ойлау жүйесі, сөйлем құрылысы басым болып кеткені, калькалап сөйлеу, іштей аударма жасап сөйлеу басым болып отырғаны белгілі. Бұл тілдің өз ұлттық қорынан айырылып қалу қаупін тудырып келеді. Баяндамада осы үдерістер баяндалады.

Кілт сөздер: мемлкеттік тіл, ұлттық тіл, сөйлеу нормасы, фонетикалық норма, дыбыс, орфоэпия, сингармонизм.

Кез келген әдеби тіл сол тілдің негізгі, ұлттық коммуникациясы мен тілдік нормасына сай жасалады. Қазақ тілінде ағылып сөйлеп тұрғанмен, сөз орфоэпиялық нормаға сай айтылмаса, жетер құлаққа ол сөз жетпейді. Қазақы аудитория кедергісіз қабылдайтын сөздер тілдің үндесім және үйлесім заңдылығына сай, ырғақтық топқа, қажетті паузаларға бөлінген қалыпта мазмұнға сай шығуы қажет. Қазақ қоғамы сөздің әуезіне, әуеніне, дауыстың қоңырлығына, сөзінің айтары барлығына, кісінің байыпты болмысына қарап сөзін ал деген.

Тілдік норма деп коммуникациядағы барлығына ортақ, таныс, түсінісуге көмектесетін фонетикалық, орфографиялық, синтаксистік, лексикалық нормаларды айтамыз. Коммуникацияның ауызша және жазба түріне сай ауызша тілде дыбыстық және сөзсаптау нормасы, ал жазба тілде емле және синтаксистік норма болады. Алдымен сөйленген сөздің дыбысталуы дұрыс болуы қажет, өйткені дыбыс арқылы сөзді қабылдаймыз, сондықтан фонетикалық норма дұрыс жолға қойылмай, коммуникация құрдым деп ойлау мүлде дұрыс емес.

Тіліміздің басты фонетикалық заңдылығы үндесім, ол дауыстылардың үндесімі, ол дауыссыздардың үйлесімі. Сөйлегенде сөздің бірыңғай жуан не бірыңғай жіңішке айтылуы және еріндік дыбыспен басталған сөздің біршама еріндік реңкпен айтылуын қатаң сақтау қажет. Мысалы, бүгінде *өлЕң, күндІз,үнсіз, Ақерке, қол қойды деген сөздерді дәл осы жазылғанындай дыбыстау нормаға айналып бара жатыр. ӨЛӨҢ, КҮНДҮЗ, ҮНСҮЗ, АҒЕРКЕ, ҚОЛ ҒОЙДЫ* деп дыбысталуы керек екеніндігінің өзін қате деп санаушылар пайда болды. Ол ол ма, е, ө, ү дыбысы жіңішкеріп жатыр. *Мысалы: өТие, кез киелгиен, ниге, сибебі, суйлегсі, узекті, уте, уз кизегінде.*

ң дыбысын н-мен айту қатеге жатпайтын болды. Тіпті, сондай тілмен эфирге шығып сөйлеуді үйретіп жатырмыз.

Қазақ тілінің дыбыстық нормалары мынадай:

Қазақ сөзі өзара мағыналық топқа үйіріліп, бірігіп, ырғақпен шығады.

Мәтіндегі сөздерді ырғақпен топтамай, бөлек-бөлек айтатын болсақ, түсініксіз болып шығар еді. Сондай-ақ мағынасына қарамай біріктіріп не ажыратып сөйлесек тіптен түсініксіз болады. Әсіресе, күрделі сөздерді, тіркестерді ырғаққа салып, біріктіріп айту дыбыстарды да үйлестіреді. қ, к, п дыбыстары дауыстылармен, ұяң, үнділермен қатар жазыла береді, бірақ айтылғанда ғ, г, б дыбысы болып айтылады: қыркүйек, *бәсекеге қабілеттілік, аясын кеңейту, ұлттық өнеркәсіп, қарым-қатынас* сияқты толып жатқан сөздер жұмсарып, қыргүйөк, *бәсекеге ғабілеттілік, айасың геңейтүу, ұлттұғ өнөргәсіп, қарым-ғатынас болып айтылады.*

н дыбысынан кейін ғ, г, х, қ, к дыбыстары келсе, н-ң-ға айналады: нан+ға бар, түн+гі студия, қан қылу, жасырын+хат, сен кел деп жазылғанмен, *ҚазаҒыстан, қазағелі, қазағұлтұ, айта Геткеніміж жөн, сонұмеҢ ҒАТАР, қарастыра Геле, қоғамдыҒ өнұм, нығайтұу герек, тауар-ахша Ғатнастары,ауұр өнөрГәсіп, айтағаларлықтай б, м, п дыбыстарының алдында н айтыла алмайды, м болып айтылады: дегеммен, қаммайдан, саммыңдаған, қамплазмасы, қалай дегеммен де.*

п дыбысы дауыстылармен, ұяң,үнділермен келгенде б болып айтылады:

сатыбаламын, көбжылдық, көбдеңгейлі, қарабалу, өнөргәсіб жұмұшшұлары.

Екі дауысты қатар жазыла береді, бірақ айтылғанда бірін түсіреміз.

Мысалы, жаңөндүрүс, *патшүкіметі, тоқтап қалалмаймыз, армандөтүу, мақтөсүрүу, өтәдемі, осарада, өзаралмасу. Сөйлегенде сөздер жеке айтылмай тіркескен сөзімен бірге, бір ырғақпен айтылады. Сөздің араларын бөліп айту, тыңдаушыға түсініксіз болады. Сондықтан екі дауыстының бірі түсіріліп айтылады.* Б дыбысы дауыстылар арасында босаң айтылады. *Абырой, Абай, Абылай, сабақ, себебі, жаза бастады, күле берме, әдебиет.*

П, қ, к дыбыстары с, ш дыбыстарының алдында айтылғанда да босаң айтылады: *көФшілік, таФшы болұботұр, теФсе темір үзөтүн, текхсеріс, ахша, жаХсы, көкхшетау, тоҚсан.* Бұл дыбыстарды анықтап, қатаң айту – қазақ тілінде акцент тудырады.

С мен ш дыбысы қатар келсе, с ш-ға айналады, көшпашшы, ашша, көшше, машштаб, дегенмен сөз мағынасы түсініксіз болып қалатын болса, с дыбысымен сөйлеген жөн; күш шалу, еш шенім жоқ деуге, болмайды, мысалы. З, ж, *с*, ш дыбыстары қатар айтыла алмайды, өзара ұқсап айтылады: *теж жауап беру, қыжжібек, сөссүз, сөссазы, ішжүзүнде, тійімсіж жақтары* Қатаң дыбыстан кейін б, г, ғ, д, ж, з дыбыстары айтыла алмайды.

Айтсаңыз сөзіңіз қате болып шығады: отбасы емес, отпасы, көп деңгейлі емес, көптеңгейлі, үшпұрұш, салтпасты, ташшол, еш шерде, үшшүз, күшшүгер, көссүз, шійрекқасыр.

Ж, ш мен й дыбыстарының арасында а дыбысы жазылғанмен, ә болып айтылады: шәй, шәйға, жәйшылық, жәйләу, жәйләп, жәймен, жәйбәрақат, жәйлі дегендерді жазылуы бойынша *шАй, шАйға, жАйшылық, жАйлАу, жАйлАп, жАймен, жАйбАрақат деп айта алмаймыз.*

Қазақ тілінде еріндік реңкпен сөйлеу жоқ емес, бар, ол қырғыз, түрік тілдеріндегідей жаппаай болмаса да, айтылуда сөзді үйлестіріп шығарады. Егер сөз еріндікпен басталса, 2-3 буынға дейін еріндік реңк сақталады: *тұтұнұушы,көлүк, көпұлттұ, құндұлұқтар, өтөгөп, дүнүйөжүзүлүк, ұлттұқ.*

Енді қазақ тіліндегі *с*өйлеу нормалары және ұлттық сөзсаптам айтайық.

Сөйлеу нормаларын сақтау – сөзді түсінікті етіп, анық, айқын етіп сөйлеудің, өз оқырманын аялай отырып, жағдайына ене отырып, сөйлеуді мақсат етуден басталады. Егер сөз өзіңізді тыңдап отырған аудиторияны не оқырманды ойламай, тек өз басыңызды, сөзді әйтеуір сөйлеп шығуды, мақсатсыз жаза салуды ойласаңыз сөз нормасы сақталмайды. Бәрі ниеттен, діттемнен, өзгеге деген қатынастан басталады. Тіліміздің өзге ұлт тіліне ұқсамайтын сөйлеу машығы бар. Және жалпы адамзатқа тән сөйлеу машығы бар. Қазақ тілінің өзіне тән сөйлеу нормасы байсалды, салиқалы, қоңыр дауыспен сөйлеу, жөнсіз дауыс көтермей сөйлеу, шәңкілдеп, айқайлап сөйлемеуден басталады. Қазақ сөзін бірден негізгі мәселеден бастамаған. Тыңдаушысының үсінуіне, өзі шешім шығаруына көбірек көңіл бөлген. Өзінің ғана МЕНІН емес, өзгенің МЕНІН де назарда ұстап отырған. Тыңдаушысы өзі ойлануына, өзі ой түйіндеуіне еркіндік беріп, біреуге өз ойын таңудан барынша аулақ болған. Бірақ онда да бос, ұзақ сөйлеу, мәселенің мәніне бармай, кебекті сөзбен айнала қашу болмаған, сөз діттемі анық, айқын көрінген.

Сөйлеу нормасының ерекшеліктерін көрсетейік:

1) Сөзде құрмалас сөйлемдер шоғыры көп болмаған. Сөз жалаң, жайылма не атау сөйлемдерден басталған. Қазіргі жастардың шаршысөзі көбіне құрмалас сөйлемдерден тұрады. Сөз құрмаласып тұрмаса да, арасына зорлықпен *яғни, сондықтан, сол себепті, олай болса, жаңағы* деген шылауларды қисынсыз қыстырып сөйлеу жаппай белең алып барады. Бұл – қате. Анар Фазылжанова «Сөйлеу сөйлеу үшін жасалмайды. Сөйлеу дітті орындату үшін, мақсатқа жету үшін жасалады» дейді. Қазір сөйлеу үшін сөз алатын замандастарымыз көп.

Сондықтан сөздегі сөйлемдер мағына жағынан өзара іліктес болуы керек. Бірінші сөйлем жалпы басталса да екінші сөйлем оны іліп әкете алмаса, алдыңғы сөйлемнің қажеті жоқ. Яғни сөйлемдердің арасы үтірмен, не жалғаулықпен байланыса алатындай болуы кажет. *Бардым, айттым, жырладым, жырғадым, бірақ нәтиже болмады д*есек, әрекеттердің орналасуы логикалық жағынан дұрыс, бірінен соң бірі болатын қимылды, бірін-бірі анықтайтын, күшейтетін мағынаны беріп тұр. Коммуникацияда кейінгі сөйлемдер алдыңғы сөйлемдердің ізімен жүріп, керек ақпарлармен ғана толықтырылып отырылуы қажет.

2) Ой сөйлем арқылы емес, негізінен абзац, фразалық тұтасым сияқты құрылымдар арқылы беріледі. Сондықтан өзара байланысқан бірнеше жай сөйлемдердің шоғырымен тұтас ойды білдірген жөн.

3) Барлық коммуникацияда субъективті бастам болады. Сондықтан сөзіңіз көрген, бастан кешірген, түйген, назар аударған тұстан басталуы қажет.

4) Қазақ дәстүрлі сөзсаптамында ым-ишараны жиі, символдық астарсыз қолдана бермейді. Тілдік емес құралдарды жиі қолдану сөздің сапасын түсіреді. Жеткізе алмаған ойыңыздың көп екенін байқатады.

5) Қазақ халқы сөз мазмұнынан артық болып тұрған бірліктерді қолданбаған. Мысалы, болатынмен деген сөз орыс тілінен аударма жасалған қалпында барлығымыздың сөзімізде жүр.

https://www.youtube.com/watch?v=OtVrQVq4NgM

Бұл мүлде қате қолданыс. *Жасайтын боламыз, Айтатын боламыз емес, жасаймыз, жасайық деп отырмыз, айтпақшымыз* болуы қажет. Сол сияқты жалғау жалғанбайтын сөзге жалғау жалғайтын болдық. Мысалы, керек сөзі «керек-пін», «керек-сің», «керек-піз» болып кетті. Бұл орыс тілінің сөз тіркестіруі.

6) Артық сөзден бұрын, сөйлеген сөзде сөз жұтылған, сөз қысқарған. Қазақ сөйлемей қалатын жерді, артық болып кететін тұсын біліп, сөзді барынша үнемді тұтынған. Мәтіндегі үнсіздік керісінше мәтінді одан ары жалғастырады. Толымсыз сөйлемдердің мазмұны контекс арқылы қашан да толық болады. Сондықтан коммуникация кезінде сөйлемді құрмаластырып, маңызды емес ақпараттарды қосып, сөйлемді әрдайым толымды етуге ұмтылмау қажет. Ол сөзіңізді түсініксіз не күлкілі етеді. Мысалы, «Ж.Аймауытұлы ең алғаш өлең жазуын 13 жастан бастап, ең соңғы өлеңін 19-20 жаста жазған. Одан кейінгі кезеңдерде жазушы проза жанрына қалам тартқан. Сондықтан Ж.Аймауытұлы шығармаларының басым бөлігі проза жанрына арналған. Оның ақын ретінде шығарған өлеңдері аудармаларын қоса алғанда шамамен жиырма бестей ғана» деген хабарда қызылмен жазылғандар артықтық етеді. «Бастап» деген сөз «алғаш» дегенді, өлең деген сөз «ақын ретінде шығарған» деген тіркесті артық ақпар етіп тұр.

7)Қазақ сөздің ырғағына ерекше мән беретін халық. Ырғақ болу үшін, дыбыс үндесуі мен үйлесуі, сөздің бірыңғай болуы, формалардың ыңғайласып келуі аса маңызды. Мысалы, *Алдаспан шыңдалып, найзалар егеліп, жебелер ұштalып, қызу қаракет тыншымайды (С.Сматаев)* деген құрмаласта көсемшенің формасымен бірыңғай ырғақ шыққан. Бұл форма жағынан ықшамдалып, мазмұн жағынан түйдегімен қабылдауға көмектеседі.

Қазақ тіліндегі кейбір жалғаулар қолданыста өзге мағынаға ие болып кетеді. Оның бірі – көптік жалғауы. Көптік жалғауы заттың көптігін емес, маңында тағы басқалар да бар деген мағынада жиі жұмсалады. Ал қазіргі орыс тілінен аударылған мәтіндер көптік жалғаудан «аяқ алып жүргісіз». Мысалы, *«Көп қабатты үйдегі пәтердердің есіктері сыртындағы пәтер нөмірін көрсететін сан металдан жасалған цифрлардан құрастырылады. Егер осы үйде 120 пәтер болса, барлық пәтерлер нөмірін көрсететін сандар неше металл цифрлардан құрастырылады»* деген есептің шартын түсіну қиын (Алдамұратова Т.А., Байшоланова Қ., Байшоланов Е.С. Математика: «Атамұра», 2018. 5-сынып, 8 бет). Енді қазақ мәтіндеріндегі сөз әсерлілігі, сөз әдебі, артықсөзділік, ойын толық жеткізбеушілік деген ұғымдарға тоқталсақ. Әсер дегеніміз не? Әсер – санаға қозғау салған, тітіркендірген, оятқан, әрекет. Оянған сана ол әсерді есіне сақтайды, ұзақ уақыт назарда ұстайды, әрекетке итермелейді. Барлық әркет сөзден басталған. Әуелі сөз болған. Сөз қай кезде әсерлі шығады? Сөз көпшіліктің тілінің ұшында тұрған сөзді айтсаң, ойында жүрген бірақ іштей қорытпаған сөзді айтсаң, коммуниканттың түпсанасында бар ұғымдар мен түсініктерді, құндылықтарды қозғаған сөз айтсаң және бұларды жүйемен, жөнімен, қисынын тауып айтсаң, әрі сөз анық, айқын шықса, әсерлі болады. Қазақта «жөн» деген сөз бар. Сөздің жөні, сөйлеудің жөні, айтудың жөні «бар ма, жоқ па?» деген сұрау – көп жағдайда академиялық шешендікті анықтайды. Дәл уақытында, қажет жерде, керек кезінде сөйленбеген сөздің атасы өледі. Ал жөнсіз жерде , қандай шешендік танытсаң да, сөз әсері керісінше болады. Буынсыз жерге пышақ ұра сөйлеген – ең жаманы.

Сондықтан сөздің байлығын, нормаға сай сөйленуін назарға алып отыру өз алдына, сөзіңіздің орнымен, жөнімен сөйленуіне алдымен есте ұстау керектігін біліңіз. Жөнімен ақыл айту, жөнімен әзіл айту, жөнімен сөз қайтару, жөнімен жауап беру – сөз әсерлігінің басты шарты. Бүгінгі жастардың шаршыссөз дискурсында тыңдаушыны жалықтырмау үшін, өзін тыңдату үшін қарапайым сөйлеу тілімен сөйлеу, сленг, жаргондарды жиі пайдалану, бастан-аяқ жеңіл әзіл, қол, ым-ишара тілін орынсыз қолдану, көп күлу басым. Бұдан саналы адам әсер алмайды, яғни ойланбайды, оянбайды, әрекетке барайын демейді д. с..

Сондай-ақ сөз әсерлі болу үшін тілдің бай болуы міндет емес. Көріктеуіш амалдардың түрлерін – теңеу, эпитет, мақал, мәтел, тұрақты тіркестерді – сөйлемнің өн бойында қолдану, құрмалас сөйлемдермен сөйлеп, қабылдауды ауырлату сөзді әсерлі етпейді. Бірнеше сөйлемнен тұратын бір абзацтың арасында кездескен бір көріктеуіш құралдың өзі, егер орнымен келсе, соның өзі сөзді әсерлі етеді. Сөз әсерлі болу үшін әр сөзіңіз, сөйлеміңіз контекстен үзілмеу керек. Сөз қанша толымсыз болсада, қарапайым бірліктермен шықсада, контекстен үзілмесе адресат санасына әсерлі болады.

Кәсібіңізді меңгерген болсаңыз, кәсіптік тілмен коммуникацияға түсіп машықтанған сайын тілді үнемдеуді, жөнімен сөйлеуді біле түсесіз. Мысалы, *«Ақтабан шұбырынды, алқакөл сұламада» дүниеге келген бұл ән қазақтың ұланғайыр кең даласын түгел шарлап кетті. Босқан елдің азалы зарымен тарады (С.Сматаев).* Мұндағы *ән* сөзін кейінгі сөйлемде айту артық болар еді.

Сөз машығы өз-өзінен бұл атаудың қолданылуын артық санады. Себебі оқырман санасында ән сөзі негізгі объект болып тұрған, енді ол бұл сөздің қайталануын қабылдай алмайтын еді. Жазба мәтінді оқу немесе ауызша сөзді тыңдау автоматты болады. Коммуникация жетіле келе адамдар арасындағы тіл қатынасы, ой қатынасы тілдік бірліктерге салынған мағыналар арқылы автоматтанады. Мысалы, «Үйге бара жатырмын» және «Ағамның үйінде жамбастап жатырмын» дегендегі жатырмын сөзін ешбір қазақ неге жатыр, жүріп келе жатып қалай жатады? демейді, жатудың «көлбеу бағытта ұзақ қозғалу» мағынасы барлық қазақ тілін қолданушының санасында салынып қойылған. Сонымен бірге екінші сөйлемдегі көлбеу бағытта, аяқ-колын созып, жайбарақат орналасуын айтып тұрғанын да тіл тұтнуышы біледі. Сана тілді өзіне тиесілі мағыналарымен дайын қалпында қолданғанды жақсы көреді, жеңіл қабылдайды. Сондықтан көріктеуіш құралдар жиі қолданыла беріп автоматты қабылдауды жиі бұзса, сөздің де берекеті қашып, коммуникация баяулайды. Сөз әсері азаяды. Сондықтан сөзді әсерлі етем деп, көріктеуіш құралдарды жиі, жөнсіз қолдана беруге болмайды.

Сөз әсерлілігіне қазақ мәдениетінде сөз әдебі де әсер етеді. Орнымен айтылған сөздің барлығы сөз әдебін білгеннен шығады.

Сөз әсері осы білімдерді білмеу, артық сөйлеу немесе ашып айтпау, айтатын жерде сөзін жұтып қоюмен де байланысты.

Қазіргі технологиялар заманында сөзді орынсыз жұту да бар. Мәселені байыппен түсіндіру, жетпей тұрған жерін ашып айтып жіберу, олқы болып тұрған ақпаратты аңғарып, қосып жіберу сияқты коммуникацияның керек компоненттерін білмеу – тұлғаның кәсібилігіне нұқсан келтіреді. Қай кезде кеңінен, айқын айту қажеттігін, қай кезде сөзді қысқартып сөйлеу керектігін білген жөн. Әсіресе гуманитарлық-әлеуметтік ғылымдар саласында ақпарат,

білім толықтай вербалдануды қажет етеді. Алайда коммуникацияда аялық білім барлық коммуникантардың санасында бар екені белгілі болса, сөзді тағаттау, қысарту жасауға болады. Жаратылыстану ғылымы мамандарының коммуникациясында сөз жартылай, кейде толықтай тағатталады. Түсірілуі қалыпты жағдай болады. Бұл сала мамандары өзара сөйлемей-ақ, сөзсіз, тілсіз қарым-қатынас жасай бере алады.

Алайда жалпы жұртшылықпен сөйлескенде, шаршытопта әр ұғымды, терминді мағынасын аша отырып, қарапайым, түсінікті тілмен, бірақ кәсіби деңгейде түсіндіріп сөйлеуі қажет.

Мысалы, Т.Шонанұлының мақаласын қараңыз: «Мұнан әлденеше жүз жыл бұрын өмір сүрген қызылбас халқының даңқты ақыны, жазушысы Фирдоуси деген кісі (Фирдоуси Шығыс заманнан бірнеше ғасыр ертерек өмір сүрген) «қазақ елі – жауынгер, шабағаншыл көшпелі» деген. Шабағаншыл – ескі сөз, түбірі – шабу, мәнісі – жауынгер, көкнайза дегенді білдіреді». Мұнда қажетсіз бірлік, жөнсіз түсіндіру жоқ.

Сонымен, қорыта айтқанда, қазіргі қазақ тілінің фонетикалық және сөйлеу әдебі мен машығында өзге тілдің, әсіресе орыс тілінің әсерінен жағымсыз үдерістер жүріп жатыр. Тіл бірте-бірте, жасырын өзгерістерді басынан өткеріп, жаңа тілдік деңгейге шығатын сөзсіз. Алайда өзге тілдің ойлау жүйесі мен әрекетін ала отырып өзгеру – тілдің ұлт діліне қызмет етуіне қауіп төндіретіндіктен бұл процестің алдын алу жұмыстары Қазақстанда жүріп жатқанын айтқымыз келеді.

Тыңдағандарыңызға көп рақмет!

Пайдаланған әдебиет:

1.Сыздық Р. «Қазақ тілінің анықтағышы» Астана, 2000.
2.Қазақ тілінің орфоэпиялық сөздігі. Алматы, 2005.
3.Орфоэпиялық анықтағыш. Алматы, 2005.
4.Базарбаева З. Қазіргі айтылым нормалары мен жазудың арақатынасы.
https://ult.kz/post/kazirgi-aytylym-normalary-men-zhazudyn-arakatynasy
5. https://appadvice.com/app/durys-soile/1602349641

УДК: 371.32:372.8 (575.2) (043.3)

Б.Б. Топоева-Ставинская
«Кыргызтест» мамлекеттик мекемесинин директору

ТИЛДИ БИЛҮҮ ДЕҢГЭЭЛИН БААЛООНУН ЛИНГВОДИДАКТИКАЛЫК НЕГИЗДЕРИ
ЛИНГВОДИДАКТИЧЕСКИЕ ОСНОВЫ ОЦЕНКИ УРОВНЯ ВЛАДЕНИЯ ЯЗЫКОМ
LINGUODIDACTIC FOUNDATIONS FOR ASSESSING LANGUAGE PROFICIENCY LEVEL

Аннотация. Бул макалада лингводидактиканын тилди билүү деңгээлин баалоодогу ролу жана тилди окутуу процесси ар дайым аны баалоо иштери менен коштолору жөнүндө айтылып, окуу жыйынтыгынын сапаты билим берүүнүн эффективдүүлүгү менен байланыштуу экенине басым жасалды. Ошол эле учурда тилди баалоо куралынын сапаттуулугу, билим сапатын өлчөө материалдарынын эл аралык стандарттарга, критерийлерге шайкеш болуусу негизги талаптардын бирине кирери каралды.

Аннотация. В данной статье говорится о роли лингводидактики в оценке уровня владения языком и о том, что процесс обучения языку всегда сопровождается его оценкой, а также подчеркивается, что качество результатов обучения связано с эффективностью образования. При этом подчеркивается важность качества контрольно-измертельных материалов и их соответствие международным стандартам и критериям.

Annotation: This article talks about the role of linguodidactics in assessing the level of language proficiency and that the process of language learning is always accompanied by its assessment, and also emphasizes that the quality of learning outcomes is related to the effectiveness of education. At the same time, the importance of the quality of control and measuring materials and their compliance with international standards and criteria is emphasized.

Түйүндүү сөздөр: лингводидактика, билим сапаты, өлчөө материалдары, формативдик жана суммативдик баалоо, субтесттер, ыңгайлаштыруу, тест спецификациясы, кайтарым байланыш, Лексикалык минимумдар, деңгээлдештирилген система

Ключевые слова: лингводидактика, контрольно-измертельные материалы, формативная и суммативная оценка, субтесты, адаптация, спецификация теста, обратная связь, Лексические минимумы, уровневая система

Key words: linguodidactics, test materials, formative and summative assessment, subtests, adaptation, test specification, feedback, Lexical minimums, level system

Лингводидактикалык тест – бул аныкталган талаптардын негизинде түзүлгөн, тест тапшыруучулардын тилдик (лингвистикалык) компетенттүүлүгүн аныктоо максатында алдын-ала апробациядан өткөн тапшырмалардын комплекси болуп эсептелгендиктен, тилди билүү деңгээлин баалоодо лингводидактиканын мааниси өтө чоң, анткени ал тил

үйрөнүүчүнүн тилди билүү деңгээлин баалоо гана эмес, тилди окутуу процессин колдонуучунун кызыгуусуна жараша ыңгайлаштырууга да жардам берет. Баалоо тилди үйрөтүү процессинде да (формативдик), ошондой эле окутуудан кийин да (суммативдик) максатка ылайык жүргүзүлө берет. Мындай тесттин жыйынтыгы атайын түзүлгөн критерийлер боюнча бааланат.

Баалоо тилди үйрөтүүдөгү конкреттүү максаттарга, мисалы, жазуу жана сүйлөө, окуп түшүнүү жана угуп түшүнүү көндүмдөрүн калыптоого, аларды өркүндөтүүгө багытталуусу керек.

Баалоодогу эң негизги талаптардын бири – бул объективдүүлүк жана ишенимдүүлүк. Буларды камсыздоо үчүн бардык учурда тил үйрөнүүчүгө стандартташтырылган бирдей тесттердин колдонулушу жана алардын бирдей критерийлер менен бааланышы маанилүү.

Формативдик баалоо окуу процесси менен бир катар жүргүзүлгөндүктөн, түшүнүксүз теманы чечмелеп берүү, аны тереңдетип түшүндүрүү сыяктуу инсанга жеке багытталган иштерди алып баруу тил үйрөнүүчүнүн алып жаткан билимин өркүндөтүүгө чоң түрткү берет. Мында аудиторияда түзүлгөн психологиялык жагдай өзгөчө ролду ойнойт.

Тил үйрөнүүчүлөр бири-биринен тартынбастан оюн эркин билдирүү менен түшүнбөгөн учурларын да билдирип, аларды талкуулоого өзүлөрү активдүү катышып маселени тактай алган учурлардын кадимки эле көрүнүшкө айлануусу, чечмелөөнүн негизинде бүтүм чыгара билүүсү, ошондой эле окутуучу бул процесстин нугун көзөмөлдөп, аны башкара билүүсү өзгөчө мааниге ээ.

Окуу процессиндеги баалоо менен жөнгө салынган билимдин тереңдиги маалыматты окуп жана угуп түшүнүү көндүмдөрүн калыптоонун эффективдүү жолдорун колдонуу, окуучунун өз оюн оозеки жана жазуу жүзүндө эркин билдире алуусуна психологиялык жагымдуу жагдай түзүү менен түрткү берүүгө шартталат. Мында тил үйрөнүүчү менен окутуучунун ортосундагы кайтарым байланыштын өз учурунда түзүлүшү келтирилген каталарды кечиктирбестен, учурунда жоюуга өбөлгө түзөт.

Тилди үйрөтүү процесси ошол элдин маданиятын, салтын үйрөтүү менен коштолушу тил үйрөнүүчүнүн тилдин өзгөчөлүгүн түшүнүүсүнө эбегейсиз шарт түзөт.

Окумуштуу Е.И. Пассов айткандай: «Маданият аралык коммуникациянын социалдык маанилүү жагдайларында адекваттуу коммуникативдик жүрүм-турумдун көндүмдөрүн өнүктүрүүгө багытталган интерактивдүү лингводидактикалык ыкма жана ролдорду (социалдык, жеке, коммуникативдик) биргелешип чечүү үчүн жеткиликтүү лингвистикалык, коммуникативдик жана социалдык-маданий билимдерди колдонуу менен коммуникативдик тапшырмалар аткарылат».

Ал эми И.Л. Колесникова, О.А. Долгина аттуу окумуштуулар «интервью – экспрессивдүү оозеки сүйлөөнү, түрдүүлүктү, баарлашууну өнүктүрүүгө багытталган, көбүнчө ролдук оюн түрүндө, катышуучулардын бири бир же бир нече окуучудан маалымат алуу үчүн маектешкен адамдын ролун аткарууга багытталган коммуникация көнүгүүсү, ал оозеки баарлашуунун прагматикалык тести, оозеки көзөмөлдөө методдорунун бири, чет тилиндеги оозеки сүйлөө деңгээлин (угуу жөндөмү, монологиялык жана диалогдук көндүмдөр-

дү) аныктоо максатында экзамен алуучу менен студенттин түз сүйлөө аракети» экендигин билдиришкен.

Тилди билүү деңгээлин баалоодо колдонулган баалоо-өлчөө куралдары да, оозеки жана жазуу жүзүндө жүргүзүлгөн текшерүү иштери, долбоордук иштер, портфолиолор, маектешүүлөр, интервьюлар, өзүн-өзү жана бири-бирин баалоо сыяктуу процесстер ары кызыктуу, ары таасирдүү болуусу абзел.

Тилди билүү деңгээлин баалоодо лингводидактикалык негиздер окутуу максаттарына жараша айырмаланышы мүмкүн, бирок кандай гана болбосун негизги баалоо принциптери бекем сакталуусу керек.

Бул таризде Кыргыз Республикасындагы тилдерди билүү деңгээлин баалоочу деңгээлдештирилген «Кыргызтест» системасында лингводидактикалык негиздердин орду чоң.

«Кыргызтест» системасын деңгээлдик талаптардын, лексикалык жана грамматикалык минимумдардын негизинде түзүлгөн, тест спецификациясынын негизинде иштелип чыккан күнүмдүк-тиричиликтик, социалдык-маданий, окуу жана расмий-иштиктүү (кесиптик) багыттагы тест тапшырмалары камтыйт.

Тест варианты 5 бөлүктөн, б.а. «Лексика. Грамматика», «Угуу», «Окуу» «Жазуу» жана «Сүйлөө» субтесттеринен турат.

«Кыргызтест» системасы боюнча жүргүзүлгөн тестте тест тапшыруучуларды каттоодон баштап, тест жыйынтыгын берүүгө чейинки бардык кадамдар электрондук нукта жүргүзүлүп, бардык субтесттер электрондук тартипте (компьютерде) аткарылат.

«Лексика. Грамматика», «Угуу» жана «Окуу» субтесттери компьютердик программа аркылуу бааланып, тапшырма аткарылар замат жыйынтык дароо экранда көрсөтүлүп турушу баалоо процессине адамдык фактордун аралашпаганынан кабар берет.

«Жазуу» жана «Сүйлөө» субтесттери да электрондук тартипте жүргүзүлөт.

Эл аралык стандарттарга шайкеш иштелип чыккан «Кыргызтест» системасынын негизинде Кыргыз Республикасында жүргүзүлүүчү тестте тилди үйрөтүүдөгү бардык тилдик көндүмдөр, тактап айтканда, жарандардын лексикалык жана грамматикалык нормаларды иш жүзүндө колдоно билүүсү; маалыматты өзү окуп жана угуп түшүнө алуусу; өз оюн оозеки жана жазуу жүзүндө жеткиликтүү билдире алуусу бааланат.

Тестке берилген тапшырмалар тажрыйбалуу окутуучулар жана мугалимдер тарабынан «Кыргызтест» системасынын деңгээлдик талаптарына ылайык илимий-методикалык жана статистикалык негизде иштелип чыккан «Кыргыз тилинин жыштык сөздүгүнө» шайкеш деңгээлдик «Лексикалык минимумдарга» таянуу менен түзүлөт.

Тест жооптору «Кыргызтест» мамлекеттик тилди билүү деңгээлин баалоо системасы жөнүндө», «Мамлекеттик жана муниципалдык кызмат орундарына талапкерлигин койгон жана аларды ээлеп турган адамдар үчүн мамлекеттик тилди милдеттүү түрдө билүү деңгээли жана көлөмү жөнүндө» Жоболордо каралган тартип боюнча бааланат.

Акыркы беш жылдын ичинде «Кыргызтест» системасы боюнча 2018-2023жж. тестке жалпысынан 47 683 мамлекеттик жана муниципалдык кызматкер катышкан. Алардын ичинен 46,5%«канааттандырарлык», ал эми 53, 5 % «канааттандырарлык эмес» деген жыйынтыкка ээ болгон.

№	ЖЫЛДАР	МЕКЕМЕЛЕРДИН ТИЗМЕСИ БОЮНЧА	ТЕСТКЕ КАТЫШКАНДАРДЫН САНЫ	ТЕСТКЕ КАТЫШПАГАНДАРДЫН САНЫ	КАНААТТАНДЫРАРЛЫК		КАНААТТАНДЫРАРЛЫК ЭМЕС	
					САНЫ	%	САНЫ	%
1.	**2018**	**23025**	**19345**	**3706**	**8107**	**41,8%**	**11238**	**58,2%**
2.	**2019**	**16905**	**12873**	**4032**	**8278**	**64,3%**	**4595**	**35,7%**
3.	**2020**	**2765**	**2112**	**653**	**1176**	**55,7%**	**936**	**44,3%**
4.	**2021**	**6133**	**3352**	**2781**	**1470**	**43,9%**	**1882**	**56,1%**
5.	**2022**	**7821**	**6034**	**1787**	**1787**	**29,6%**	**4247**	**70,4%**
6	**2023 до 14.08**		**3967**		**1380**	**34,8%**	**2587**	**65,2%**
БАРДЫГЫ:		**56649**	**47683**	**12959**	**22198**	**46,5%**	**25485**	**53,5%**

Тест жыйынтыктарын талдоонун натыйжасында тилди билүү деңгээлдери боюнча сапаттык көрсөткүчтөрдү жогорулатуу жолдору каралып, тилди эффективдүү үйрөтүүгө багытталган иш-чараларды республиканын бардык аймактарында жүргүзүү, тактап айтканда, тажрыйба алмашуу семинарларын өткөрүү, деңгээлдер боюнча ар тармактагы жаңы муундагы заманбап окуу куралдарын, электрондук китептерди, мобилдик тиркемелерди жана колдонмолорду иштеп чыгуу жана аларды окуу процессине интеграциялоо зарыл экендиги белгиленди.

ӘОЖ 811.512

Қ.К.Молгаждаров, А.Қ.Кәкенова
Ш.Уәлиханов атындағы Көкшетау университеті, Қазақстан

КӨНЕ ТҮРКІ ТІЛІН ЗЕРТТЕУ МӘСЕЛЕЛЕРІ

Мақалада көне түркі руна жазуының зерттелуіне қатысты әртүрлі негіздегі, әртүрлі пікірдегі кемшін-кедергі тұстары сөз етіледі. Зерттеу барысында мұндай мәселелерді шешу жолдары қарастырылып, түркі ғылымына ортақ негіздерді қалыптастыруға арналады. Сонымен бірге соңғы жаңа зерттеулер қорытындысы негізінде және ғаламтор арқылы берілетін мәліметтерге қатысты бірлесе отырып, ортақ шешімдер мен тұжырымдар және ұсыныстар жасау көзделген. Түркітану ғылымына қатысты ғалымдар тарапынан айтылған оң-теріс пікірлерді талқыға сала отырып, жалпы түркі халықтарына ортақ негіздерді ұсынуды қалыптастыру қажеттігі айтылады. Жалпы көне түркі, соның ішінде қазақ халқына да қатысты алғашқы көне түркі руна жазуы өзінің құрамындағы ру-тайпа таңбаларынан қалыптасқандығы негізделеді. Келешек ұрпақ жаңа технологияны пайдалана отырып, ата-бабаларының мұрасын меңгеруге және мақтан етуіне, қастерлеуіне бағытталады және түркі ғалымдары бірлесе отырып зерттеуді ұсынады. Жалпы түркі-қазақ жазу тарихының қалыптасу, даму барысы жалғасып жатқандығы айтылады.

Кілт сөздер: орхон, енесей, жазу, ру, тәуелсіздік, көне түркі, руна, тарих, ұлы дала

К.К.Molgazhdarov, A.K.Какenova
Kokshetau Ualikhanov University, Kazakhstan

The article presents various grounds, various opinions concerning the study of the ancient Turkic runic script. In the course of the study, ways to solve such problems will be considered and devoted to the formation of the general foundations of Turkic science. At the same time, based on the results of the latest new research and together with the data transmitted via the Internet, it is expected to develop common solutions and conclusions. Discussing the positive and negative opinions expressed by scientists regarding Turkology, the need to form a representation of the common foundations of the Turkic peoples as a whole is emphasized. The fact is substantiated that, in general, the ancient Turkic, including Kazakh, the first ancient Turkic runic script is formed from generic tribal symbols in its composition. Future generations will strive to master and be proud of the heritage of their ancestors, using new technologies, and offer joint research by Turkic scientists. It is noted that, in general, the process of formation and development of the history of the Turkic-Kazakh writing continues.

Keywords: Orkhon, Yenissei, writing, genus, independence, ancient Turkic, runic, history, a great steppe.

Барша түркі халықтарының атажұрты, атақоныс алтын бесігі, қасиетті мекені болып келетін, бүгінде Ұлы дала атанып отырған ұлан байтақ қазыналы жеріміз бен қат-қабат

тарихи оқиғаларға толы әдеби жазба мұраларымыз – біздің үкілеп отырған қастерлі де қасиетті, қымбат та асыл және теңдесі жоқ ең маңызды да басты құндылықтарымыз болып саналатыны анық. Қатпарлы тарих бедерінде қазақ елі еркіндікті аңсап, тәуелсіздік жолында небір тауқыметтерді бастан кешірсе де, небір нәубеттерді көрсе де, келешек ұрпағы үшін, елі үшін, жері үшін «күн демей, түн демей», «білектің күшімен, найзаның ұшымен» қорғап, «ат жалында, түйе қомында» өмір сүре жүріп, жанын пида еткен, «мың өліп, мың тірілген» қайсар ел екендігіміз егемендігіміздің арқасында әлемге танылып отырғаны баршаға мәлім. Ендігі кезекте тәуелсіздігімізді ту етіп, мәңгілік елдігімізді желеу етіп, жоғалтқанымызды іздеп-тауып, өшкенімізді жаңғыртып, ата-бабадан мирас болып қалған жазба мұраларымызды зерделеп, жинақтап, жаңарту, даму үстіндеміз. Келешек ұрпағымызды қастерлі құндылықтарын мақтан етуіне, көзінің қарашығындай сақтап қорғауына, құрметтеуіне және ең дамыған елдердің санатында болу үшін тарихи-танымдық тағылымы мол ұлттық құндылықтармен ұлтжанды, білімді етіп тәрбиелеуге тиіспіз.

Жалпы ұлы көшпелілердің төл жазуы, рухани қазынасы, көне түркі өркениетінің руналық жазба мұраларының алғашқы деректері XIII-ғасырдың II-жартысында (*шығыс зерттеушісі Ата Мәлик Жувейни*) хатқа түскенімен, ғылым әлемінде оның құпиясын XIX-ғасырдың аяғына қарай 1893-жылдың 25-қараша күні Дания ғалымы В.Томсен ашқанын білеміз. Бұл жазба ескерткіштер – өзіне дейінгі және өзінен кейінгі түркі халықтарының мәдениеті мен тарихын, тілі мен әдебиетін, тұрмыс-тіршілігі мен өмірін, қағанаты мен қағандарын, ақылгөй даналары мен батыр қолбасшыларын, мекені мен қоныстарын, әдет-ғұрпы мен салт-дәстүрлерін баян ететін әдеби мұра, асыл қазына және зерделеуде қазіргі түркі тілдеріне ортақ көне тілдік материал ретінде ең құнды дереккөз болып саналады. Алайда әлемдік ғылым тарихында мұндай тұжырымға келу бірден қалыптаспаған еді. Жаһандану ғылым негізінде жазу тарихына қатысты айтылған ғалымдардың түйіндемесіне қатысты өз ойымызды да бере кеткенді жөн көрдік. М.Рахышова тарих сахнасында бар 7 жазу жүйесі адамзат мәдениетінің өркендеуіне түрткі болды дейді: 1.**Шумер жазуы** (*Месопотомия, Тигр, Ефрат өзендері аралығында б.э.д. 3100 ж. – б.э. 75 ж.*); 2.**Ежелгі элам жазуы** (*Эламда б.э.д. 3000ж. – б.э.*); 3.**Ежелгі үнді жазуы** (*Үндістанда, б.э.д. 2200 ж.*); 4.**Қытай жазуы** (*Қытайда б.э.д. 1300 ж.*); 5.**Египет жазуы** (*Египетте б.э.д. 3000 ж.*); 6.**Крит жазуы** (*Крит, Греция жерінде б.э.д. 2000 – 1200жж.*); 7.**Хет жазуы** (*Анадолы, Сирияда б.э.д. 1500 – 1700 жж.*). Сонымен бірге жазу тарихына шолу жасағанда тоқтала кететін тағы бір жазу жүйесі ол **Араб графикасын** қосады [1, 40]. Егер О.Туна, А.Аманжолов, О.Сүлейменов, А.Бахти, Г.Қосымова т.б. біршама түркі ғалымдарымыздың зерттеулеріне сүйенсек, онда **Көне түркі руна** жазуын да жоғарыда аталған жазулардың қатарына жататындығы анық. Ата-бабаларымыз өзінің төл жазуымен кітап та жазған, озық үлгідегі өзіндік мәдениеті бар мемлекет те құрған. Бұл, әрине өз алдына жеке әңгіме. Жалпы руна жазуы негізінен магиялық, сакральдық, мемориальдық т.б. тақта жазуларында қолданылған және тек қана түркі рунасы емес германдық, скандинавтық, англо-саксондық, кавказдық т.б. түрлері де бары белгілі. Сол сияқты Герман рунасының таңбалары да көне түркі әріптеріне типтес болып келеді. Осының барлығы руна жазуы тек түркілерде ғана емес, көшпенділер атының тұяғы жеткен жерлердегі елдердің бәріне мәлім болғанын

айғақтайды. Осыған қатысты ғылымда руна жазуының шығу тегіне, жер бетіне таралуына қатысты даулы пікір шешімін тапқан емес. Біз, әзірше Еуропа халықтары түркі руна жазуын қабылдап алды деген ойдан аулақпыз. Алайда Еуропаның руна жазуы көне түркі руна жазуына ұқсас екенін және олардың арасында қандай да бір байланыстың, сабақтастықтың барын жақсы білеміз. Бұл мәселе де келешекте өз шешімін табады деген ойдамыз.

Көне түркі руна жазуын зерттеу барысында бұдан басқа да біршама шешімін таба алмай келе жатқан мәселелерге кезігеміз. *Біріншіден,* көне түркі руна жазуымен жазылған мұралардың алғашқы орыс, неміс т.б. аудармасы бойынша емес, енді туыстас түркі елдерінің мұрагер-ғалымдары тікелей түпнұсқасынан аударып, ортақ текстологиясын жасау қажет деп ойлаймын. Әрине, көне мұра жайлы әр бағытта зерттеулер жасалынып жатыр. Алайда, біздің айтпақ ойымыз: көне түркі руна жазуы жайлы зерттеушілердің әртүрлі әріп-таңба саны мен аудармалардан, жазу атауына қатысты әртүрлі пікірлерден, түркі этностарына қатысты әртүрлі атаулар мен этимологиялық пайымдаулардан, жазба мұраларымыздың әртүрлі мерзімдері мен саны жағынан берген статистикалардағы әртүрлі көрсеткіштерден т.б. енді жүйеленген нақты бір әріп-таңба саны мен аудармасын, нақты жазу атауы мен ортақ бір пікірді, әр этностың нақты бір атауы мен пайымын, нақты бір мерзімі мен статистикалық көрсеткішін қалыптастырғанымыз жөн. Мысалы, ежелгі жазуымыз – көне түркі руна жазуының аталуы мен қолданылуына байланысты деректерді жинақтап көрсек, қазақ ғылымында **Руна, Руна, Сына, Бітік, Бәдіз, Ойма, Күлбізік** деген атаулармен қарастырылып келеді және руна жазуының қалыптасып қолдануына қатысты да **б.д.б. Y-ғасыр мен б.д. X-ғасыр** аралығы деп көретіліп отыр. Негізі бұл жазудың сонау Сақ (скиф), Ғұн және Түрік қағанаты тұсында жасасқан туыстас Оғыз, Қарлұқ, Қыпшақ, Қырғыз, Қазғақ, Түргеш, Құрықан т.б. ұлыстардың ата-бабаларының ру таңбаларынан қалыптасқанын білсе де, көпшілік дәлелдеп берсе де, бүгінгі күнге дейін қайдан, неден және қалай қалыптасқаны жайлы ортақ бір шешімі тұрақтамаған. Кезінде бұл жазуды кейбір зерттеушілер түркілік екенін біле тұра, бізге қимай, жолатқысы келмегені де ақиқат. Десек те алғашқы түркі рунолог ғалым В.Томсеннің арқасында айтулы деген әлемнің кереметіне қол жеткізгеніміз баршаға аян болды.

Көне түркі руна жазуы Қазақ еліндегі жоғары білім беру орындарында оқытылып келе жатқанына 50 жылдан асты. Алайда соңғы жылдары көне түркі руна жазуына қатысты зерттеулердің негізінде кейбір тың мәліметтер қосылып жатса, кейбір мәліметтер ғаламтор арқылы жоғарыда айтылғандай әртүрлі таңбалық құрамы орын алуда. Мәселен, 1893 жылы ашқан В.Томсеннің алғашқы Ар-Ғұн (орхон)-Енесай әліпбиінде 40 әріп-таңба берілген [2, 15]. А.Аманжолов еңбегінде көне түркі әліпбиінде 35 әріп бар десе, А.Мектептегінің айтуынша Т.Досанов «Пішін» концепциясынан 52 әріп-таңбаны шығарып отырғанын сөз етеді [3, 40; 4, 34]. Бұдан басқа да зерттеулер мен ғаламтордағы жариялымдарда әріп-таңбаға қатысты (72-ге дейін) әртүрлілік кездеседі. Сондықтан түркі ғалымдары бірлесе отырып, барлығын жинақтап, анализдеу арқылы нақты бір ортақ санды бекіткен дұрыс.

Келесі бір мәселе, ол – аударма мәселесі. Мысалы, Есік қаласындағы әлемге әйгілі Сақ Ханзадасы (б.з.б. IY-IIIғ. Алтын адам, Сыңлы – азербайжан ғалымының берген атауы) обасынан табылған 26 таңбалы әріп, бүгінде 26 емес 30 (К.Ақышовтың кітабында

– 32 таңба) таңбалы-әріп деп қарастырылып жүр. Ал сол 26 немесе 30 таңбалы-әріппен жазылған жазудың оқылуы да бірнеше вариантта берілген [2, 23-32]. Сонымен қатар көне түркі руна жазуымен жазылмаған, Кушандардың жазуымен жазылған деген пікір де жоқ емес. Сондықтан да көне түркі рунасына еш қатысы болмағандықтан, әр зерттеуші әртүрлі оқиды-мыс. Кушандар жазуы деп оқыған Янош Харматта (венгр лингвисті) болса, көне түркі руна әліпбиімен оқыған А.Аманжолов, О.Сүлейменов, Т.Сүлейменов, Ә.Хасенов, Ғ.Мұсабаев, Б.Төлешов, А.Левшич, Ж.Гасанов, А.Махмұтов, Ә.Әбіласан, М.Жылқыбаева, О.Бегжан т.б. ғалымдарымызды атап өтсе болады. Жалпы көне түркі руна жазулы ескерткіштердің аудармаларын қайтадан толық зерттеу күн тәртібінен түскен емес.

Соңғы кездегі статистика негізінде көне түркі руна жазба ескерткіштерінің ұзын-ұрға саны алты-жеті жүз (*Н.Базылхан пікірінше мыңнан асады*) шамасында көрінеді. Көлемі жағынан да олар әртүрлі. Мәселен, бүгінде Енесай өзені мен аңғарынан табылған ескерткіштердің саны 400ге жеткен (басқа да көрсеткіштер бар), оның ең көлемді дегені 10-15 жолдан тұратын шағын болып келеді. Кейбіреулері 2-3 жолдан ғана тұрады. Талас руна жазбалары да 20-дан асып, 30-40 шамасында бар көрінеді, олар да көлемі жағынан шағын болып келеді. Бұларға қарағанда Ар-Ғұн, Селеңгі өзендері бойынан табылған мұралар едәуір көлемді екені белгілі. Сонымен бірге қағаз бетіне жазылған Ырық бітіктен басқа көлемі шағын-шағын жазба мұраларымыз жеткілікті екені бүгінде құпия емес. Жазба мұраларда көптеген тарихи, мәдени, жағрапиялық, саяси деректер, сол кездегі халықтың өмірінен, тыныс-тіршілігінен, таным-болмысынан, дүниетанымы мен салт-дәстүрінен хабар беріліп қана қоймай, сол кездегі ел қорғау барысындағы тарихи оқиғалар тізбегін, Ұлы даладағы білгір қағандар мен батыр қолбасшылардың тәуелсіздік пен береке-бірлік үшін жасаған жорықтарын баяндау үлгіде әдеби, көркем тілмен жеткізген. Сол себептен көптеген зерттеушілер оларды көркем шығармаларға жатқызады. Поэзия түрінде жазылған деушілер де жоқ емес. Біздіңше, әдеби жазба мұраларымыздың жанрын жылнама немесе шежіре немесе поэзия дегеннен гөрі, бұлар – сол кезеңдегі тарихи оқиғалар мен тұрмыс-тіршілігін т.б. қалыпты дүниелерін біздерге өсиет-естелік ретінде жазып қалдырған прозалық жазба мұралар дегенге басымдық берсе болады.

С.Аманжоловтың «Қазақ тілі диалектологиясы мен тарихының мәселелері» атты еңбегінде қазақтың ру таңбаларының біразы жинақталып берілген. Ғалым кейбір таңбаларға қатысты өзінің түсініктемесін де береді [5, 11-17]. Түркітанушы ғалымдардың бір тобы көне түркі руна жазуын ешбір бөгде алфавиттің ықпалынсыз-ақ түркі ру-тайпаларының ен-таңбалары негізінде қалыптасқан түркілердің төл жазуы деп санайды (Н.Аристов, И.Батманов, Қ.Молгаждаров т.б.). Шындығында, көне түркі руна жазуы ешқандай халықтан ауысып келген де емес немесе басқа бір елдің жазуының әсерінен қалыптасқан да емес. Ол – ежелден, ата-бабаларымыздан келе жатқан түркі ру-тайпа таңбаларынан қалыптасқан жазу және мұны естен шығармағанымыз жөн.

Көне түркі руна жазуына қатысты ғаламторда болсын, баспа беттерінде болсын ақылға қонбайтын көзқарастар бар. Мысалы, Әбдеш Дайырбаев былай дейді: «Біріншіден, Орхон-Енесей – жазудың аты емес, өзендердің аты. Екіншіден, руна – ең соңғы сына жазуы. Карелияда ерте кезде Рун дейтін тайпа болған. Соның атымен аталған сына жазудың

бұл соңғы түрін Палестинадан алып Еуропаға таратқан – осы тайпаның адамы болған. ...Ал Орхон-Енесей жазбаларын, «жырларын» жазу деп шатасып жүргендер аз емес. Ол – жазу емес. Олар – сына жазумен жазылған жазбалар. Түрік хандарының ғұмырнамалық жырлары. Олардың өзін де қытай мамандары жазғандығы әбден анықталған ақиқат. Ал қытай мамандары оларды қытай сына жазуымен жазған. Сына жазулары немесе жартылай буындық, жартылай дыбыстық жазулар ертеде ең алдымен екі елде: араб және қытай елінде пайда болған. Шын мәнінде сына жазулары дегеніміз қазақ пен түрік халықтарында ешқашан да болған емес. Оны түрік қағанатына әкелген қытай мамандары. Қытайлар сол жазумен тасқа түрік «түркі емес» қағандарының, қолбасшыларының ғұмырнамалық дастандарын жазып берген. Сонымен ол жазудың да саудасы біткен. Ол жазуды түрік пен қазақтың өзі өмірде ешқашан қолданған емес. Ол жазуды түрік пен қазақ түгілі қытайдың өзі де толық мағынасында қолданбаған» деген пікірі біржақты ұғымнан туындаған жансақ пікір болып отыр [1, 64-65]. Қысқа қайтарар болсақ, арғы ата-бабаларымыз өсиеті мен аманатын, даналы сөздері мен насихатын қағандары мен батырларына, түркі халқына арнап тасқа қашап жазып кеткен көне түркі руна жазбалары ескерткіштерінен толық хабары жоқ екендігін байқатып отыр.

Ақселеу Сейдімбек: «Байырғы түркілік бәдіз (рун) жазуы – исі түркі халықтарының, соның ішінде қазақ халқының да ең ұлы тарихи мұраларының бірі. Бұл жазудың тектамыры туралы, пайда болу тарихы жөнінде осы уақытқа дейін үш түрлі пікір қалыптасқан. Біріншісі – түркі рунасы Алтай алабында, Монғолия даласында, Енесей өлкесінде пайда болып, батысқа қарай тараған деген пікір. Екіншісі – түркі рунасы Талас өңірінде пайда болып, екі бағытқа тараған, яғни шығыс пен батысқа тараған деген пікір. Үшіншісі – түркі рунасы, яғни дыбысты жазу батыстан шығысқа қарай тараған деген пікір. Осы үш түрлі пікірдің ішінде қазір ғылымда бел алып отырғаны – батыстан шығысқа қарай тарады деп келетін еуро-орыстық ой-тұжырым...» дейді [1, 71-72]. Ғалым ары қарай Батыс-семит жазуымен байланыстыратын пікірді сынға алып, оның төрт түріне сипаттама береді де, мұндай хронологиялық сәйкессіздік ғалымдар арасында бірауыздан мойындалмай келетіндігін ашық айтады. Сонымен қатар соңғы жылдары табылған байырғы түркілердің бәдіз жазуы түскен археологиялық олжалар (Есік қорғанының табақшасы, Монғолиядан табылған алтын найза т.б.) жаңаша жыл санауға дейінгі II-I-мыңжылдықтар мұрасы екенін де алға тартады. Негізі соңғы зерттеулерге сүйенсек, онда «руна жазуы шығыстан батысқа қарай таралды» деген пікірге басымдық беріліп келеді.

Көне түркі руна жазуының жазылу бағытына қатысты да әртүрлі пікір жоқ емес. Мәселен, Нәпіл Базылханұлы мен Мехмет Түркелі пікірлеріне назар аударалық: «...Көне түрік жазуы негізінен тасқа оңнан солға қарай жазылған. Алайда тік жазылған деген негізді де айта кетуіміз керек. Қазіргі Моңғол мемлекетінің қолданып отырған ресми ұйғыр жазуы тік жазылып, тік оқылатын жазу. Бұл көшпелілердің заттың басы аспанда, аяғы жерде болады, яғни Күлтегін жазуындағы «жоғарыда көк аспан, төменде қара жер, ортасында адам баласы пайда болды» деген ұғымдағы көшпелілердің дүниетанымдағы ойлау жүйесі бойынша өмірге келген әліпби болса керек. Ал бұл тас жазуларды қағазға түсірген еуропалықтар түрік бітігін көлденең пішінге түсірген. Мінеки, биік тастарда тік

жазылған жазуымыз әлемге осылай «көлденең» тізіліп танылды. Біз әлі сол көлденең күйінде қате пайдаланып жүрміз. Ал балбалдарда баба жазуымыз сол баяғы жоғарыдан төменге қарай, яғни тік бағытта жазулы тұр. Әрбір мәдениет туындысының алғашқы кебінде болғаны оңды. Шынтуайтына келсек, біз тік бітігімізді білместікпен құлатып жүрміз. Түрік ғалымдары көне жазуымызды түп нұсқадағыдай тік қалыпта жазып пайдаланғаны орынды. Өйткені, көне түркінің тік жазуының бүтін тұлғасы түгіл әрбір нүктесінде күрескер халқымыздың терең тарихы жатыр» деп тұжырымдайды [1, 74-75]. Біздіңше, бұл мәселеге қатысты ойымыз субъективті болмас үшін, жазудың жазылу бағытын анықтау үшін көне түркі руна жазуымен жазылған барлық естелік ескерткіштер мен әртүрлі заттарға (тас, темір, ағаш, қыш, қағаз, тері, сүйек т.б.) жазылған жазу бағыттарымен салыстыру нәтижесінде ғана қорытынды түйіндеме жасауға болады. Әрине, үлкен тас ескерткіштерге ең бірінші жатқызылған күйі естелік жазуды жазып алған, содан соң жазып болғаннан кейін тік тұрғызып қойғаны анық. Алайда осыған қарап немесе сол кездегі түркілердің дүниетанымына, наным-сеніміне қарап жазудың жазылу бағытын, жазылу тәртібін жоғарыдан төмен «тік жазылады» деп айту ойға қонымсыздау сияқты. Егер Көк түріктерше көкке, аспанға, тәңірге табыну тұрғысынан пайымдайтын болсақ, онда керсінше жоғарыдан төмен емес, төменнен жоғары жазылу керек болады. Өкінішке орай көне түркі руна жазуының жазу бағыты бұл мифтік ұғымға сәйкес келмейді. Себебі, жазу бағыты оңнан солға қарай жазылған болса керек.

Белгілі ғалым Қ.Сартқожаұлы 3-ші түркі қағанатын орнатушы Ел-етміш Білге Тұр-айын қағанның 3-ші ескерткішіндегі «*түрік-қыбчақ еліг он йыл олурмыс – түркі-қыпшақ бес жүз жыл (таққа) отырды*» деген тұжырымына сүйене отырып, «*...Орхон ескерткіштері қыпшақ тайпасының тілінде жазылғандығына куә боламыз. ...YII-XIY ғғ. аралығындағы «Түркі тілі» деп аталған жазба әдеби тілдің іргетасын қалаушы, ол тілді алып жүруші қыпшақ тайпасы болмақ*» деген пікірі көңілге қонымды [6, 71-75]. Алайда, нақты пайымдау үшін немесе қолдау үшін де тілдік текстологиялық зерттеуді әлі де болса қажет етеді. Бұл мәселені де түркі ғалымдары бірлесе отырып, нақты бір нүктесін қойғаны дұрыс. Сол сияқты Түрік – Түркі, Қырық аз – Қырғыз, Қазғақ – Қазақ, Елтеріс – Елтөресі, Тонықөк – Тонұқұқ, Тоникұқ т.б. тәрізді атаулардың әртүрлі берілуіне қатысты ғылыми дәлелді шешімін табатын кез келді.

Сонымен жоғарыда берілген материалдар негізінде қортындылайтын болсақ, көне түркі руна жазуы жалпы туыстас түркі тілдеріне ортақ болғандықтан, түркі ғалымдары бірлесе отырып, проект негізінде ортақ бір идеологияда зерттеу жұмыстарын жасағаны маңызды болып тұр. Бірлесе зерттеудің нәтижесінде қазіргі түркі тілдеріне ортақ «Көне түркі руна жазбалары сөздігін», «Көне түркі руна жазбалары грамматикасын» және «Қазіргі түркі тілдерінің салыстырмалы грамматикасын» құрастырып шығарсақ, келешекте жансақ, теріс пікірлер мен келіспеушіліктерге жол берілмес еді.

Жалпы көне түркі руна жазуына қатысты түзетулер мен ұсыныстар:

1. Көне түркі руна жазуы жайлы алғашқы мәлімет XIII ғасырдың II-жартысында берілген
2. Әлемдегі ежелгі жазу қатарына «Көне түркі руна» жазуын қосуымыз қажет

3. Түркі ғалымдары бірлесе отырып, Көне түркі руна мәтінінен тікелей аудармасын жасау керек және текстологиясын зерттеу қажет

4. Орхон-Енисей деп орыс тіліндегідей емес, түркі тілдеріне ортақ Ар-Ғұн-Енесай деп жазғанымыз дұрыс

5. Көне түркі руна жазуы қазіргі туыстас түркі тілдеріне ортақ болғандықтан, «Көне түркі руна жазуы» деп, «Түркі» атауын ортақ қолданғанымыз абзал

6. Көне түркі руна жазуымен жазылған, табылған ескерткіштердің қанша екенін, нақты санын көрсету керек

7. Көне түркі руна жазуындағы әріп-таңба санын әртүрлі бермей, нақты бір әріп-таңба санын белгілеген дұрыс

8. Көне түркі руна жазуы ежелгі түркі ру-тайпаларының таңбалары негізінде қалыптасты деп айту дұрыс

9. Көне түркі руна жазуының жазылу бағыты тік жазу емес, «оңнан солға қарай» жазылғандығын айтқанымыз жөн

10. Көне түркі руна жазуындағы ономастика (этнос, этноним, топонимика, антропология) мәселесі бойынша тарихи-этимологиялық сипаттамасын жасауымыз қажет

11. Көне түркі руна әдеби жазба мұраларымыздың жанрын жылнама немесе шежіре немесе поэзия дегеннен гөрі, бұлар – сол кезеңдегі тарихи оқиғалар мен тұрмыс-тіршілігін т.б. қалыпты дүниелерін біздерге өсиет-естелік ретінде жазып қалдырған прозалық жазба мұралар дегенге басымдық берсе болады

12. Қазіргі түркі тілдеріне ортақ «Көне түркі руна жазбалары сөздігін», «Көне түркі руна жазбалары грамматикасын» және «Қазіргі түркі тілдерінің салыстырмалы грамматикасын» түркі ғалымдары бірлесе отырып құрастырып шығаруымыз керек

Пайдаланған әдебиеттер

1 Молгаждаров Қ., Мусин Ж. Қазақ жазуының тарихы. Оқу құралы. ІІ-басылым. Алматы, 2018. -220 бет

2 Бекжан О.Д. Түркі күлбізік жазба ескерткіштері тілінің семиотика-семантикалық негіздері. Монография. Алматы, 2015ж. -368 бет

3.Аманжолов А. Түркі филологиясы және жазу тарихы. Оқу құралы. Алматы, 1996ж. -128 бет

4.Мұсаұлы Ж., Какенұлы Қ. Қазақ жазуының тарихы. Оқу құралы. Көкшетау, 2003. -140 бет

5.Аманжолов С. Қазақ тілі диалектологиясы мен тарихының мәселелері. Алматы, 1959. -452 бет

6. Қаржаубай С. Орхон мұралары. Астана, 2003. -392 бет

References

1. Molgazhdarov K., Mussin Zh. Kazak zhazuynyn tarihy. Oku kuraly [The history of Kazakh writing. Manual]. Almaty, 2018. – 220 p. (in Kazakh)

2. Bekzan O.D. Semiotics-semantic foundations of the language of Turkic Kulbizik written monuments. Monograph. Almaty, 2015. -368 p. (in Kazakh)

3. Amanzholov A. Turkic philology and history of writing. Educational tool. Almaty, 1996. -128 p.

4. Mussin Zh., Molgazhdarov K., Kazak zhazuynyn tarihy. Oku kuraly [The history of Kazakh writing. Manual]. Kokshetau, 2003. – 140 p. (in Kazakh)

5. Amanzholov S. Kazak tili dialektologiyasy men tarihynyn maseleleri [problems of dialectology and history of language]. Almaty, 1959. – 452 p. (in Kazakh)

6.Sartkozhauly K. Orhon muralary [The legacy of Orkhon]. Astana, 2003. – 392 p. (in Kazakh)

УДК:81-2

Бижомарт ҚАПАЛБЕК
(Қазақстан, Алматы)

ТҮРКІ ТІЛДЕС ХАЛЫҚТАРДЫҢ ТІЛДІК ИНТЕГРАЦИЯСЫ

Аннотация: Мақалада түркі халықтарының XX ғасырдың басынан бастап бүгінге дейінгі тілдік интеграциясы туралы айтылған. Ортақ тіл, ортақ әліпби жасау идеясы мүмкін болмайтындығы ұлт ұстазы Ақымет Байтұрсынұлы ойлары арқылы дәлелденеді. Әйгілі Баку конференциясынан кейін барлығы түркі халықтары өздерінің ұлттық әліпбиілерін әзірлеуге бет алғандығы айтылған. Түркі халықтарының бір таңбаны, мәселен латын әліпбиінің қолданылуының өзі нағыз интеграцияның көрсеткіші екендігі дәлелденген. Сондай-ақ латын әліпбиінің ақпараттық технологияға жарамдылығынан қолданған елдердің IT технологиясы дамып кететіндігі негізсіз тұжырым екендігі айтылған және грузин, армян, жапон, қытай, кәріс елдері ежелден бері өздерінің ұлттық әліпбиін қолдану арқылы-ақ бұл салаға айтулы жетістіктерге жеткендігі көрсетілген. Мақалада түркі халықтары өзінің б.з. V-VII аралығынан бастап қолданған көне түркі жазуына қайта оралуы керек деген тұжырым жасалған.

Кілт сөздер: түркі тілдес халықтар, тілдік интеграциясы, Ақымет Байтұрсынұлы, ортақ әліпби, көне түркі жазуы.

Түбі бір түркілер сонау ықылым заманнан бері дамудың алты кезеңінен өткен: Алтай дәуірі (мерзімі анықталмаған, б.з.д. ежелгі кезең); Хун дәуірі (б.з. Y ғасырына дейін); Көне түркі дәуірі (YI-X ғғ.); Орта түркі дәуірі (XI-XY ғғ.); Жаңа түркі дәуірі (XY-XX ғғ.); Ең жаңа дәуір (1917 жылдан кейінгі кезең) [1,148]. Түркі тілдері тарихи дамуының Н.А.Баскаков ұсынған осы нұсқасы дәстүрлі кезеңдестіру ретінде орныгып қалды. Содан бері талай заман өтті. Бар түрік енші алып тарысқанда қазаққа қара шаңырақ қалған [2, 31]. Тарихта талай қиыншылықтарды көріп, XX ғасырға да жеттік. XX ғасыр басында түркішілдік идеясы ағартушылық санатта қайта көтерілді.

XX ғасырдың бас кезіндегі түркішілдік идеясындағы басты мәселенің бірі – тіл бірлігі, яғни бір тілді ортақ тіл қылып, соны бірігудің құралы ету еді. Бұл тұрғыда Исмаил Гаспыралыны қолдайтындардың татар тілін ортақ түркі тілі қылу мәселесін ортаға салғаны белгілі.

Түркі халықтары (қазақ, түрік, азербайжан, өзбек, башқұрт, татар т.б.)

XX ғасырдың басына дейін араб графикасына негізделген әліпбиді қолданды. Жәдидшілдік (араб.: طريقة جديدة – жаңа әдіс) – 19 ғасырдың соңы мен 20 ғасырдың басында Ресей империясындағы түркі тілдес мұсылман халықтары арасында өріс алған қоғамдық-саяси және мәдени-ағартушылық қозғалыс алғаш 19 ғасырдың 80-жылдарында Қырым, Еділ бойы татарларының арасында қалыптасты. Кейіннен Жәдидшілдік Орталық Азиядағы барлық дерлік түркі халықтары (қазақ, қырғыз, өзбек, т.б.) арасында жалғасын тауып,

өрістей түсті. Бұл идея мұсылмандар арасына татардың атақты ағартушысы, педагогы, дін реформаторы мен жазушысы әрі саяси-қоғамдық қайраткері И.Б.Гаспринский арқылы таралды [3]. Ол Қырым татарлары арасында заманауи идеяларды таратушы және артта қалған ислами мәдениетінің модернизаторы еді.

XIX ғасырдың яғынан бастап И.Гаспринский 35 жыл бойы қырым татарлары тілінде және орыс тілінде «Терджиман» («Переводчик») деген газет шығарып келді. И.Гаспринский түркі халықтарының бірлігі рухани, тілдік, мәдени ынтымақта болып, «Тілде, пікірде, істе бірлік» ұранын өмірінің басты кредосы етіп алды. Бұл мақсатқа қол жеткізу үшін Балканнан Қытайға дейінгі аралықтағы түркілерге түсінікті ортақ тіл қолдану басты шарт болып табылды. Мұндай ортақ тілдік қызметін «Терджиман» газеті атқарды. Жәдидшілік идеясы мен түрік бірлігі осы газет арқылы көптеген елдерге таралды. Мұхтар Әуезовтың айтуынша, Абай «Терджиман» газетін жаздырып, үзбей оқыған екен [4]. Қазіргі Түркия мемлекетін еуропалық даму жолына түсірген атақты Кемал Ататүріктің реформаларына да осы Исмайл Гаспринскийдің жәдитшілік еңбектері түрткі болған дейді білетіндер. Осы Терджиманнан кейін татарлар революцияға дейін отыз шақты газет шығарып тұрды. А.Байтұрсынұлының 1913 жылдың 2 ақпанында жарыққа шыққан «Қазақ» газетінің алғашқы санындағы мақаласында: «1907 жылғы санаққа қарасақ, Россияда сол жылы екі мың бір жүз жетпіс үш есімді газет һәм журнал шыққан екен. Оның бір мың үш жүз тоқсан алтысы орыс тілінде, сегіз жүз алпыс жетісі басқа тілде басылыпты.

Сол сегіз жүз алпыс жетінің ішінде біздің татар қарындастарымыздың отыз шамалы газет-журналы болды. Бізде біреуі болмады...», – деп жазды.

Кейін барлығын большевиктер біртіндеп жапты. Мәселен И.Гаспринский негізін қалаған «Терджиман» газеті 1918 жылы жабылды. Біздің «Қазақ» газеті де сол жылы күшпен жабылған еді.

Қазақ оқымыстыларының өз жолы болды. Ұлт ұстазы Ақымет Байтұрсынұлы «Қазақ» газетінде үнемі туыстас түркі жұрты жөнінде материал басып тұрғанымен тілдік бірлікті қолдамады. Ақаң былай дейді. «Бұл күндері адамдардың сөйлесетін тілдерінің түбі мұнарланған сағымдай алысқа барып жоғалады. Қанша қадалып қарасақ та, көзіміз оған жетпейді. Қай тілдің де болса қайдан шығып, қалай ғұмыр шеккенін ешкіманық білмейді. Тілдің ғұмыры ұзақ. Оның жолы жылдап емес, жүз жылдапемес, мың жылдап саналады. Сондай ұзын ғұмырының ішінде түрлі нәрселер себеп болып, өзгерілмеген тіл жоқ я азып өзгерілген, я асып өзгерілген, ел бұтақтап өскен сайын, тіл де бұтақтаған. Біздің түрік тілі әуелде бір тіл болып, сонан соң ел бұтақтап, өскенде, тіл де бұтақтаған. Түбірі бірболса да, түрі басқаланып түрік тілінің арасына тарау-тарау жік түскен. Сондықтан бұл күнде неше бұтақ түрік тұқымынан ел болса, сонша тарау тілінде басқалық бар» [5, 110-113].

Ұлт ұстазы қазақтың дыбыс жүйесін тәртіптеген алғашқы әліппесін Орынборда 1912 жылы шығарды. Бұл әліппелер толықтырылып, түзетіліп өзі айдалып кеткен 30-жылдарға шейін Орынборда, Ташкентте, Қызылордада 10 шақты рет қайта-қайта басылып тұрды. Ақаң қазақтың өз дыбыстарына ғана таңба арнап, төл әліппе жасаған. Онымен сауат ашу өте оңай болды. Кез келген бала бір айда әріптерді қосып, буындап, жүгіртіп оқып кете беретін болған.

Халық бұрынғыдай құран жаттауға байланбай дыбыс жүйелі әдіспен жылдам және жаппай сауаттана бастады. Мұндай әдістемелік жағынан жетілген, ғылыми тұрғыдан өзгелерден озық әліппе жасауға жиырмасыншы ғасырға шейін жазуға байланбай еркін дамыған тіліміздің дыбыстық жүйесінің де оң әсері болды.

Ақымет Байтұрсынұлы қазақтың төл әліпбиін жасап жатқанда (XX ғасырдың басында) оған татар ғалымдары сын айтты. Түркіге ортақ жазуымыз бар соны пайдалана бермедік пе? – деді. Сонда А.Байтұрсынұлы: «Қазақтың тілі өзгерген тіл деп айтуға жол жоқ болса, емлесін де қисық деп айтуға жол жоқ: қазақта тілінің табиғатына хилаф келетін емле жоқ. Еділден бастап Ертіске дейін, Оралдан бастап Ауғанға шейін қазақта тіл дебір, емле де бір. Қойшы, түйеші, биеші емлесі деген қазақта жоқ нәрсе. Тоқсандағы шалының, тоғыздағы баласының – бәрінің емлесі біреу-ақ…» деген еді.

Атақты Баку конференциясынан бұрын 1924 жылы Орынборда қазақ-қырғыз білімпаздарының жиыны болады. Оған қырғыз елінінің көрнекті өкілі Ишанәлі Арабаев та қатысып былай деді: «Арапша ескі жазудың түрік тіліне үйлеспейтіні тек соңғы жылдарда ғана, ел ішінде Ахмет шығарған қазақша әліпби тарап, балаларды сонымен оқыта бастағаннан бері қарай ғана көзге көрінді. Ноғай, Әзербайжан, Стамбул түріктері сықылды мәдениетті туысқандарымыздың әдебиет жағынан адасып жүргендігін сол уақыттан бері қарай ғана білдік. Қазақ-қырғыз халқының әдебиеті, жазу ережелері негізгі жолға түсіп, бұқарашыл жөнмен алға басып барады.

Ал Бакуден келгеннен кейін Ақаң таңқалысын жасырмай былай дейді:

«Біздің 10-шы жылдары шығарып ескі қоймаға тастаған нәрселерімізді кейбіреулер 26-шы жылдарға дейін тұтынып келіп отырып, соны өзгерту ниетке жаңа ғана кіргенін өздерінше бір артықша жаңашылдық деп біліп, өздерін әлдеқандай өзгерісшіл көріп жүр екен. Тарих жүйелі араб емлесінің тас-талқанын шығарып бұзып-жарып, араб қарпіменақ дыбыс жүйелі қазақ емлесін жасап алғанымыздан хабарсыз екен» [6].

Иә, ортақ түркі жазба тілінің болуы мүмкін емес екендігі сол кезде айқындалып еді. Ортақтықтың екі-ақ жолы бар: бірі түркі халықтарының бірінің тілі басым болып, сол тіл жалпы түркіге ортақ болуы керек, не болмаса келісіп эсперанто сияқты жасанды тіл әзірлеп шығу керек.

Түркі халықтарына қатысты ондай жасанды тілге ұмтылыс бар. Өзбек ғалымы Бақтияр Каримов осындай идея ұсынады. Ортақ түркі тілін жасау үшін түркі халықтары ең көп қолданатын сөздерді алу керек дейді. Мәселен, *айту,сөйлеу, гәпіру* және т.б. деген сөздердің ішінен қайсысы актив сол ортақ түркі тілінің сөзі болсын дейді.

Идея өте керемет. Мәселен, интернационалдық лексика пайдаланылып жасалған (эсперанто) тілінің пайда болуы XIX ғасырдың соңы. Эсперантоны 1887 жылы чех окулисі Лазар (Людвиг) Маркович Заменгоф ойлап тапқан.

Атауы автордың лақап атымен аталған. Эсперанто қарапайым грамматикаға ие.

Алфавитте 28 әріп бар (23 дауыссыз дыбыс, 5 дауысты дыбыс) және ол латын тіліне негізделіп жасалған. Тіпті кейбір энтузиастар эсперантоны «жаңа мыңжылдықтың латын тілі» деп атаған екен. Фантаст-жазушы Гарри Гаррисон эсперантода сөйлеп, романдарында осы тілді жазып, жасанды тілді белсенді түрде насихаттап келеді. Егеуқұйрықтар

жөнінде жазылған циклінде Галактика тұрғындары негізінен эсперантода сөйлейді. Эсперанто тілінде күні бүгінге дейін 250-ге жуық газет-журнал басылып, төрт радиостанция таратылған.

Сондықтан ортақ түркі тілі бойынша өзбекстандық әріптестеріміз Бақтияр Каримовтың идеясының келшегі бар деуге болады. Ал ортақ түркі тіліне түркі халықтарының бірінің тілін алу көңілге қона қоймайды. Ең алғашқы Бакуде өткен Түркітану Құрылтайына түркі жұрты әр ұлттың өз жазуы болуы керек деген пікірге келіп тарасты. Ал қазақтар одан он бес жыл бұрын ең алғаш ұлттың жазуын әзірлеп алған еді. Ақаңның жазуы сол кезде айтулы түркологтардың тарапынан оң бағасын алған болатын. Орыстың белгілі ғалымдары, профессорлар Е.Д.Поливанов пен Н.Ф. Яковлев өте жоғары бағалады. Н.Ф.Яковлев өз сөзінде жақсы алфавит бірнеше ғылыми талаптарға жауап бере алатын болуы керек. Ол талаптардың негізгілері мыналар:

1.Алфавитте әріптер саны тілдегі сөз мағынасын ауыстыра алатын дыбыстар /фонемалар/ санына тең болуы керек; 2. Алфавитте әріптер саны өте көп болмау керек т.б. Осы негізгі екі қасиет қазақтың сингармониялықалфавитіне тән. Ал сингармониялық алфавит пен сингармониялық орфографияға қосымша таңба – дәйекшінің ендірілуі үлкен ғылыми жаңалық болды дейді [7, 79].

Е.Д.Поливанов бұл жазуды «Байтұрсыновский алфавит» дей отырып, «…енді түзетуді қажет етпейтін, тарихи тұрғыдан алғанда кемелденген, жетілген ұлттық графика» деп ғылыми тұрғыда жоғары бағалады.

Түркі халықтары тәуелсіздік алғаннан кейін ортақ әліпби туралы 1993 жылы Анкара қаласында түркі халықтары басшыларының үлкен саммитінде сөз болған еді. Ол жерде аса мән берілген негізгі мәселенің бірі түбі бір түркі халықтарына ортақ тіл қалыптастыру болатын. Латын графикасына сүйене отырып, күллі түркі жұртшылығына ортақ әрі түсінікті болатын жаңа әліпби жасау жайы талқыланды. Бүгін байқап отырғанымыздай, бұдан нәтиже шыға қоймады.

Бүгінгі таңда Өзбекстан, Түрікменстан, Әзірбайжан сынды бірқатар мемлекеттер өз алдына жеке-жеке әліпби қабылдап үлгерді. Біздіңше мұнда ортақ жазу мәселесі сақтал қоймаған. Біздің ойымызша, бүкіл түркі халықтарының латын әліпбиінде болуының өзі интеграцияның көкесі болып саналады. Мемлекеттік тілді дамыту институты әліпби түзудің сараптау мен таңдаудың талаптарын жасап шықты:

1. Қазақ тілінің ішкі жүйесіне, заңдарына бағынуы, қайшы келмеуі
2. Төл дыбыстардың бір дыбыс бір таңба қағидасымен таңбалануы
3. Оқу-жазуға жеңілдігі
4. Ұлттық әліпбиде жат дыбыстардың таңбасының болмауы
5. Классикалық және кеңейтілген латынға алыс-жақындығы
6. Ақпараттық технологияға жарамдылығы
7. Түркі халықтары әліпбиіне ұқсастығы

Байқап отырғанымыздай осы талаптың ішінде болашақ әліпбидің ақпараттың технология жарамдылығы мен түркі халықтары әліпбиіне ұқсастығы соңғы алтыншы және

жетінші талаптарда орналасқан. Яғни кез келген халық үшін ең маңыздысы қолданатын әліпбиінің өзінің дыбыстық заңдарына қайшы келмеуі болып табылады. Ал әліпби түзу кезінде технологияны алға тартатын әріптестеріме кеше кеңестер одағында бірге болған армиян мен грузинның ұлттық әліпбиін былай қойғанда жапон, қытай, кәріс халықтарының жазуларына көңіл аударғандарын қалар едім.

Қытай жазуы түсінікті әр иероглифі бір буын = сөз. Ал жапондардікі иероглификалық-силлабикалық аралас жазу. Ал кәріс жазуы 10 дауысты дыбыстыдан 14 дауыссыз дыбыстардан жиынтығы 24 таңбадан тұрады.

Аталған елдерде жазуы латын таңбалары болмаса да жаңа технологияның жеті атасы бар. Сондықтан әліпбидің ақпараттық технологияға жарамдылығы деген талап негізгі емес екеніне көз жеткіземіз.

Біз түркілер көне өте көне халықпыз. Біздің жазуымыз бар. Ол әбден жетілген дыбыстық жазу. Көне түркі жазбалары немесе Орхон-Енисей жазбалары – б.з. V ғ. – X ғғ аралығындағы түркі тайпаларының тасқа қашап жазған жазбалары.V-IX ғасырларда түркілер қоныстанған Алтай, ібір, Орта және Орталы қ Азия жерінде жазу, сызу, егін, әдебиет өнері, тарих ғылымдарының, діни сенімдердің, Орхон жылнамасы мен Талас аңғарынан табылған ескерткіштер айғақ. Көне түркі руника жазуы жұмбағын 1893 жылы В. Томсен шешкен. Біз бірігеміз десек сол жазуға келу жағын ойлауымыз керек.

1990 жылдың басында қазақ қоғамында жазу ауыстыру мәселесі көтерілді. Түрік тілімен ортақ жазуға, латынға көшсек дегендер мен осы орыс кириллица жазуына үйреніп қалдық, осында қала берсек дегенді жақтаушылар таласты. Араб әріпіндегі Ақаңның төтесіне қайта көшсек дегендер де болды. Аманқос Мектептегі деген зертеуші азамат Орхон жазуына көшу керек дегенді ұсынды. Ол кезде оның маңызын жете ешкім түсінбеді. Қазір бұл идея өзекті.

Барлық түркі тілдес елдердің жауапты өкілдері қолданса жақсы болар еді. Әр ел өзінің дыбыстық заңына сай әліпбиін жасауы керек. Тек түркі түгел көне түркі жзуына көшсе соның өзі бірігуді білдіретін еді.

Профессор Әлімхан Жүнісбек бұл бағытта біршама зерттеулер жүргізіп тастады. Әлекеңнің қазақ жазуына қатысты ұстанымдары – қазақ тілінің ұлық заңы үндесімге (сингармонизмге) негізделеді. «Тілдің тек бір ғана сенімді серігі бар. Ол – ұлттық мазмұндағы әліпби мен емле», – дейді ғалым. Егер ол екеуі жат болса, тіл ассимиляцияға түсіп, ерте ме, кеш пе бұзылып жоқ болады.

Ондай жағдайлар тарихта көп. Біз де қазір осыны бастан кешіп жатырмыз. Түркі (қазақ) халқы жастарының айтылым дағдылары тілдің табиғатынан алыстап кеткен.

Біздің қазіргі жазуымызда да еріндік үндесім белгіленбеген: *күлкү* орнына *күлкі, түлкү* орнына түлкі. Ал тілдің табиғатында тек жуан, жіңішкелік емес, төрт түрлі сингармонизм бар: жуан еріндік, жіңішке еріндік, жуан езулік, жіңішке езулік. Әлекең оны мынандай дөңгелек кестемен береді. Ғалым осы төрт үндесімнің негізінде көне түркі жазуының орфографиялық моделін жасаған.

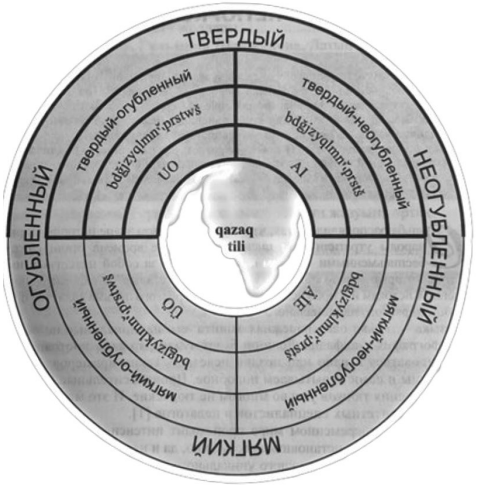

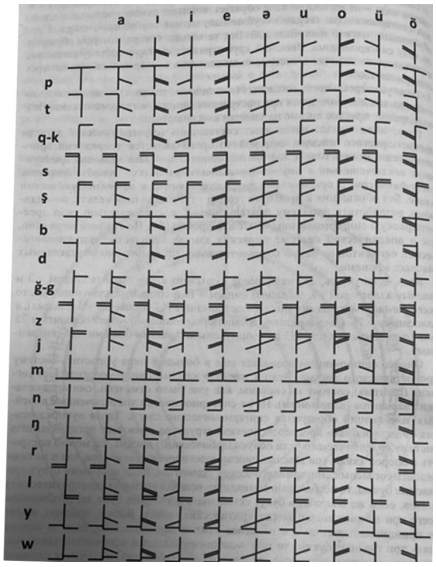

Мұнда 9 дауысты дыбыс пен 17 дауыссыз дыбыстың түйіскен жерінен сингармонологиялық буындар пайда болады.

Пайдаланылған әдебиеттер

1.Баскаков Н.А. Введение в изучение тюркских языков. М.: Высшая школа,1969. – 383 с.

2.Жұмабаев М. Көп томдық шығармалар жинағы [ред. Е. Дүйсенбайұлы; алғы сөзін жазғ.: Ш.Елеукенов; ред. алқасы: Ә. Асқаров, С. Қасқабасов,

Е. Раушанов [ж.б.]] .- Алматы : Жазушы, 2002.

3.Историческое обозрение «Рождение газеты «Терджиман»». Электронды ресурс. Сілтеме: https://ok.ru/group/56782494629901/topic/155752602569485

4.Алаш арыстарының жәдидшілдік реформасы. Электронды ресурс. Сілтеме: https://adyrna.kz/post/23752

5.Ахмет Байтұрсынұлы. «Шора» журналы, 1913, № 4, 110-113 -б.

6.Байтұрсынұлы А. Қазақ тіл білімінің мәселелері. – Алматы: Абзал-ай, 2013. – 630 б.

7.Жүсіпұлы М. Ахмет Байтұрсынов және қазіргі қазақ тілі фонологиясы – Алматы, Ғылым, 1998 – 216 б.

Бижомарт Қапалбек
(Қазақстан, Алматы)

ЯЗЫКОВАЯ ИНТЕГРАЦИЯ ТЮРКОЯЗЫЧНЫХ НАРОДОВ

Аннотация: В статье рассказывается о языковой интеграции тюркских народов с начала XX века до наших дней. Невозможность осуществления идеи создания общего языка и единого алфавита аргументируется мыслями учителя нации Акымета Байтурсынулы. Отмечается, что после знаменитой Бакинской конференции все тюркские народы направились на разработку своего национального алфавита. В статье утверждается, что использование

тюркскими народами одного и того же символа, например, латинского алфавита, является показателем реальной интеграции. Также подчеркивается, что вывод о том, что из-за пригодности латинского алфавита к информационным технологиям, в странах, которые его использовали, лучше развиваются IT-технологии неправильный, это утверждение доказывает тот факт, что такие страны как Грузия, Армения, Япония, Китай, Корея с незапамятных времен добились значительных успехов в этой области, используя свой национальный алфавит. В заключении автор делает вывод, что тюркские народы должны вернуться к древнетюркской письменности, которую они использовали в V-VII веках нашей эры.

Ключевые слова: тюркоязычные народы, языковая интеграция, Акымет Байтурсынулы, общий алфавит, древнетюркская письменность. Тюрки с древнейших времен прошли шесть периодов развития:

Алтайская эпоха (древний период до н. э., период которого не определен;

Гуннская эпоха (до V века н.э.); Древнетюркская эпоха (YI-X вв.);

Среднетюркская эпоха (XI-XYвв.); Новотюркская эпоха (XY XX-XX вв.);

Новейшая эпоха (период после 1917 г.) [1, 148]. Данная версия исторического развития тюркских языков, предложенная Н. А. Баскаковым, утвердилась в качестве традиционной периодизации. С тех пор прошло много времени. В то время, когда остальные тюркские народы забрали полагающуюся долю и разошлись, казахам остался кара шанырак (дом предков и их прямых потомков). [2, 31]. Мы прошли через многие трудныевремена, и вот наступил XX век. В начале XX века идея тюркизма возродилась как категория просвещения.

Одним из главных вопросов в идее тюркизма в начале XX века было единство языка, то есть сторонники этой идеи хотели создать один общий язык и сделать его средством объединения. С этой точки зрения известно, что те, кто поддерживал Исмаила Гаспринского, обсуждали вопрос о том, как сделать татарский язык общим тюркским языком.

Тюркские народы (казахский, турецкий, азербайджанский, узбекский, башкирский, татарский и др.) до начала XX века использовали алфавит, основанный на арабской графике.

Джадидизм (араб.: ةق فديدةجري– новый метод) – общественно-политическое и культурно-просветительское движение, зародившееся в конце XIX начале XX веков среди тюркоязычных мусульманских народов Российской империи, впервые сформировалось в 80-х годах 19 века среди татар Крыма, Поволжья. Впоследствии джадидизм продолжился и распространился почти среди всех тюркских народов Центральной Азии (казахских, кыргызских, узбекских и др.). Эта идея распространилась среди мусульман через известного татарского просветителя, педагога, религиозного реформатора, писателя и политико-общественного деятеля И. Б. Гаспринского [3]. Он был распространителем современных идей среди крымских татар и модернизатором отсталой исламской культуры.

С XIX века И. Гаспринский в течение 35 лет издавал газету под названием «Терджиман» («Переводчик») на крымско-татарском и русском языках. И. Гаспринский хотел, чтобы единство тюркских народов находилось в духовном, языковом и культурном единстве, а девиз «Единство в языке, мнениях и работе» стал главным кредо его жизни. Для дости-

жения этой цели главным условием было использование общего языка, который был бы понятен тюркам от Балкан до Китая. Такую общую языковую деятельность выполняла газета «Терджиман». Идея джадидизма и турецкого единства распространялась по многим странам через эту газету.

По словам Мухтара Ауэзова, Абай подписывался на газету «Терджиман» и читал ее безпрерывно [4]. Как известно, реформы знаменитого Кемаля Ататюрка, поставившие современное турецкое государство на европейский путь развития, также были мотивированы новаторскими работами Исмайла Гаспринского. После этой газеты «Терджиман» татары до революции выпустили еще около тридцати газет. А. Байтурсынов в своей статье, вышедшей 2 февраля 1913 года в первом номере газеты «Қазақ» написал: «Согласно переписи 1907 года, то в России в том же году было издано две тысячи сто семьдесят три наименования газет и журналов. Из них тысяча триста девяносто шесть напечатаны на русском языке, восемьсот шестьдесят семь-на других языках. Среди восьмиста шестидесяти семи изданий тридцать газет выходят на близком нам татарском языке. У нас не было ни одной...». Позже все газеты постепенно закрыли большевики. Например, газета «Терджиман», основанная И. Гаспринским, закрылась в 1918 году. Наша газета «Қазақ» была насильно закрыта в том же году.

Казахские ученые пошли своим путем. Учитель нации Аксмет Байтурсынулы не поддерживал языковое единство, хотя регулярно публиковал материалы о родственных тюркских народах в газете «Казах».

А.Байтурсынулы говорит: «В наши дни языки, на которых говорят люди, исчезают словно дымка миража. Как бы мы не пытались, наши глаза не в силах увидеть это. Никто точно не знает, откуда взялся тот или иной язык и как он жил до нас. Язык имеет долгую жизнь. Его путь исчисляется не годами, не сотнями лет, а тысячами лет. За столь долгую жизнь разные вещи обусловили то, что неизменного языка нет, или он особо не изменился, или он изменился сильно. По мере роста страны, язык тоже разветвляется. Изначально наш тюркский язык был одним языком, затем, когда страна начала развиваться и расти, вместе с ней начал разветвятся и язык. Несмотря на то, что он имеет один и тот же корень, он изменился по форме и был разделен между тюркскими языками. Поэтому ветвей тюркской семьи сегодня столько же, сколько и различий в языке» [5, 110-113].

В 1912 году в Оренбурге учитель нации выпустил первый «Букварь», созданный на основе нового собственного алфавита и регулирующий звуковую систему казахского народа. Эти алфавиты дополнялись, исправлялись и печатались около 10 раз в Оренбурге, Ташкенте, Кызылорде вплоть до 1930-х годов. А. Байтурсынулы создал собственный алфавит, посвятив символы только родным звукам казахского языка. Он был очень легок для обучения грамоте. Любой ребенок мог за месяц соединять буквы, составлять слоги и читать. Народ стал быстро и массово становиться грамотным, не привязываясь к запоминанию Корана, как раньше. Звуковая система нашего языка, свободно развивавшаяся без привязки к письменности вплоть до XX века, оказала положительное влияние на создание такого методически и научно развитого алфавита. В то время когда Акымет Байтурсынулы

создавал казахский алфавит (в начале XX века), его критиковали татарские ученые. Они возмущались: «У нас есть общая письменность, почему бы не пользоваться ею? «Тогда А. Байтурсынулы сказал: «Если нет способа сказать, что казахский язык изменился, то и нет смысла говорить что правописание тоже кривое: в казахском языке нет правописания, которое бы соответствовало его природе. От Волги до Иртыша, от Урала до Афганистана, у казахов один язык, одна орфография. У нас нет отдельного правописания для пастухов или отдельное для табунщиков. И для девяностолетнего старика, и для девятилетнего мальчугана есть только одно правило и одно правописание».

В 1924 году, накануне знаменитой Бакинской конференции, в Оренбурге состоялся сбор казахско-киргизских педагогов. В нем принял участие видный представитель кыргызской страны Ишанали Арабаев, который заявил: «Несовместимость старой арабской письменности с турецким языком стала очевидной только в последние годы, когда созданный Акыметом казахский алфавит распространился по всей стране и дети начали обучаться. С тех пор мы узнали, что наши родственники, тюрки Ногайя, Азербайджана и Стамбула, богатые культурой, сбились с пути в литературе. Литература и правила письма казахско-кыргызского народа вышли на основной путь и продвигались вперед в демократическом направлении».

После прибытия из Баку, А. Байтурсынулы с особым удивлением сказал: «Некоторые люди пользуются теми идеями, которые мы придумали в 10-е годы и выбросили на старый склад, некоторые пользовались до 26-х годов, теперь они предлагают внести некоторые изменения, таким образом пытаясь показать свое новаторство. Как оказалось, истории не известен тот факт, что мы создали систематическое казахское правописание с помощью арабской графики, но не с помощью арабской орфографии» [6].

Да, тогда было ясно, что единой тюркской письменности быть не может. Есть только два пути общности: первый – один из языков тюркских народов должен превосходить, таким образом этот язык должен быть общим для всех тюркских народов, второй – по согласованию всех тюркских народов нужно разработать искусственный язык наподобие эсперанто.

В отношении тюркских народов существует стремление к такому искусственному языку. Такую идею предлагает узбекский ученый Бахтияр Каримов. Говорят, что для создания общего тюркского языка необходимо взять слова, наиболее употребляемые тюркскими народами. Например, какой из слов *айту, сөйлеу, гәпіру* (говорить) и т. д. является активным, то слово и будет общетюркским.

Идея великолепна. Например, появление языка с использованием интернациональной лексики (эсперанто) относится к концу XIX века. Эсперанто был изобретен в 1887 году чешским окулистом Лазарем (Людвигом) Марковичем Заменгофом. Название появилось в честь-псевдонима автора. Эсперанто имеет простую грамматику. Алфавит состоит из 28 букв (23 согласных, 5 гласных) и основан на латинском языке.

Некоторые энтузиасты даже назвали эсперанто «латинским языком нового тысячелетия». Писатель-фантаст Гарри Гаррисон говорит пишет свои романы на языке эсперанто

и активно пропагандирует искусственный язык. В цикле, написанном о крысах, жители Галактики говорят в основном на языке эсперанто. К настоящему времени на эсперанто издается около 250 газет и журналов, вещают четыре радиостанции. Поэтому можно сказать, что идея нашего узбекского коллеги по общему тюркскому языку Бахтияра Каримова имеет перспективу. А на общий тюркский язык не очень приятно брать язык одного из тюркских народов. На Первом Тюркологическом Курултае в Баку тюркские народы сошлись во мнении, что у каждой нации должна быть своя письменность. А казахи еще пятнадцать лет назад впервые разработали письменность нации. Писменность А. Байтурсынулы тогда получила положительную оценку со стороны известных тюркологов.

Ее очень высоко оценили известные русские ученые, профессора, такие как Е. Д. Поливанов и Н.Ф.Яковлев. Н.Ф. Яковлев в своем выступлении отметил, что хороший алфавит должен отвечать нескольким научным требованиям. Основные из этих требований следующие: 1. в алфавите количество букв должно быть равно количеству звуков /фонем/, которые могут заменить значение слова в языке; 2. в алфавите не должно быть слишком много букв и т. д. Эти два основных свойства характерны для казахского сингармонического алфавита. А включение дополнительного символа – апострофа в сингармонический алфавит и сингармоническую орфографию, было большим научным открытием [7, 79]. Е. Д. Поливанов, называя эту письменность «Байтурсыновским алфавитом», научно оценил ее как «исторически развитую национальную графику, которая больше не нуждается в корректировке».

После обретения тюркскими народами независимости об общем алфавите говорили на большом саммите лидеров тюркских народов в Анкаре в 1993 году. Одним из основных вопросов, которому уделялось особое внимание, было формирование общего языка для тюркских народов. Обсуждалось создание нового алфавита, основанного на латинской графике, который будет общим и понятным для всей тюркской общественности. На сегодняшний день мы понимаем, что эта идея не дала никаких результатов.

На сегодняшний день ряд государств, таких как Узбекистан, Туркменистан, Азербайджан, уже самостоятельно приняли алфавит. То есть, проблема общего письма не сохранилась. На наш взгляд, само присутствие всех тюркских народов в латинском алфавите является предметом интеграции.

Институт развития государственного языка разработал требования к анализу и выбору алфавита:

1. Подчинение, непротиворечие подсистеме и законам казахского языка
2. Маркировка казахских звуков по принципу «один звук – один символ»
3. легкость чтения и письма
4. отсутствие в Национальном алфавите знаков чуждых звуков
5. дальность или близость к классической и расширенной латыни
6. пригодность к информационным технологиям
7. сходство с алфавитом тюркских народов

Как видим, в рамках этого требования технологическая пригодность будущего алфавита и сходство с алфавитом тюркских народов располагаются в последних шестом и седь-

мом требованиях. То есть самое главное для любого народа, чтобы алфавит, которым он пользуется, не противоречил его звуковым законам. Мне бы хотелось, чтобы мои коллеги, выдвигающие технологии при создании алфавита, обращали внимание на письменность японского, китайского и корейского народов, не говоря уже о национальном алфавите армянского и грузинского народов, которые были в составе Советского Союза.

Китайские иероглифы разборчивы, каждый иероглиф представляет собой один слог = слово. Это японское смешанное иероглифически-слоговое письмо. Корейская письменность состоит из 10 гласных и 14 согласных, всего 24 символа. Несмотря на то, что эти страны не используют латинскую графику, они являются одной из самых технологически развитых стран мира. Поэтому мы следим за тем, чтобы требование пригодности алфавита для информационных технологий не было основным.

Мы, тюрки, очень древний народ. У нас есть своя письменность. Она является развитой звуковой письменностью. Древнетюркские надписи или Орхоно-Енисейские надписи – высеченные на камне надписи тюркских племен V – X веков до нашей эры. На Алтае, в Сибири, в Средней и Средней Азии, где тюрки расселились в V и XIX веках, развивалась письменность, каллиграфия, земледелие, литературное искусство, исторические науки, религиозные верования. Об этом свидетельствуют Орхонская летопись и памятники, найденные в Таласской долине. Тайна древнетюркского рунического письма была разгадана в 1893 году В. Томсеном. Если мы хотим объединиться, нам следует подумать о том, чтобы вернуться к этому письму.

В начале 1990-х годов в казахском обществе была поднята проблема смены письменности (алфавита). Те, кто хотел перейти на общую с турецким языком графику, то есть на латиницу и те, кто хотел оставить кириллицу, аргументировав это тем, что мы привыкли к этой графике. Были и те, кто хотел вернуться к алфавиту А. Байтурсынулы. Ученый Аманкос Мектеп-теги предложил перейти на Орхонскую письменность. В то время никто не понимал его значения. Сейчас эта идея актуальна. Было бы лучше, если бы им воспользовались ответственные представители всех тюркоязычных стран. Каждая страна должна создать алфавит согласно своим фонетическим законам. Только если бы весь тюркский народ перешел на древнетюркский язык, это означало бы единство.

Профессор Алимхан Жунисбек провел несколько исследований в этом направлении. Позиция ученого относительно казахской письменности основана на гармонии (сингармонизме) – главном правиле казахского языка. «У языка есть только один надежный спутник. Это алфавит и орфография национального содержания», – говорит ученый. Если оба они иностранные, язык будет ассимилирован и рано или поздно будет уничтожен. Таких случаев в истории немало. Мы переживаем это сейчас. Произносительные навыки молодежи тюркского (казахского) народа отошли от природы языка.

Даже в нашей современной письменности огубленный сингармонизм не обозначается: *күлкү* вместо *күлкі, түлкү* вместо *түлкі*. В природе языка существует не только твердость или мягкость, но и четыре типа сингармонии: твёрдый губной, мягкий губной, твёрдые нелабиализованные, мягкие нелабиализованные. А. Жунисбек показывает это на такой

круглой таблице. На основе этих четырех видов сингармонии учёный создал орфографическую модель древнетюркского письма.

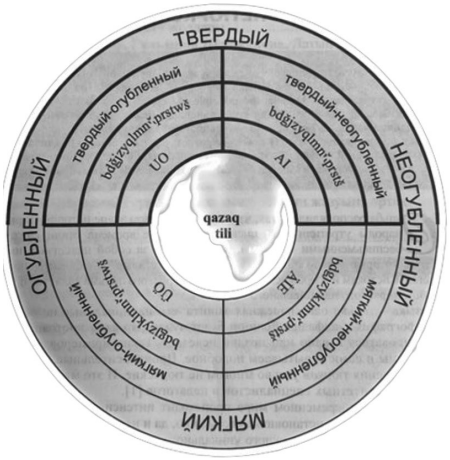

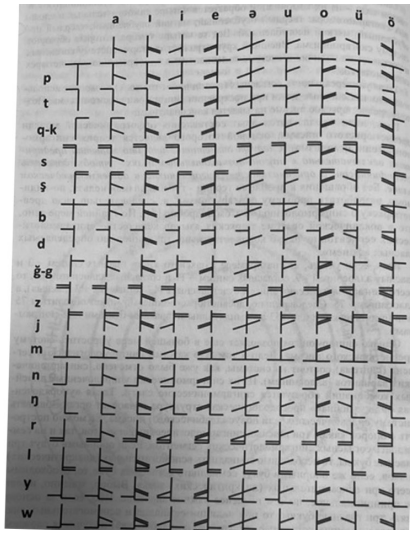

Здесь сингармонические слоги возникают от соединения 9 гласных и 17 согласных звуков.

Абдиев Муродкасим Болбекович
доктор филологических наук, профессор,
Самаркандский государственный университет им. Шарофа Рашидова

O‘ZBEK TILINING DAVLAT TILI SIFATIDAGI O‘RNI VA BUGUNGI HOLATI

Til, davlat,davlat tili haqida fikr yuritish oldidan uning qo‘llanish tarixida hamda ona tilimiz davlat tili maqomini olganligi haqida to‘xtalib o‘tish zarur, deb o‘ylaymiz.

Turk hoqonligi davrida yaratilgan manbalar matni ona tilimizda yozilganligi uning davlat tili sifatida qadimdan qo‘llanganligidan dalolat berib turibdi. XI asrda tashkil etilgan qoraxoniylar davlatida ham rasmiy til turkiy til hisoblangan. Temuriylar davrida, xususan, Xurosonda Husayin Bayqaro saroyida Alisher Navoiyning tashabbusi bilan saroy hujjatlari turkiy(o‘zbek) tilida yuritilgan. Xiva va Qo‘qon xonliklari arxivi materiallari ham ish yuritish o‘zbek tilida bo‘lganligidan dalolat beruvchi hujjatlar jamlanmasi ham buni to‘la tasdiqlaydi. SHo‘rolar hukmronligi davrida tuzilgan Buxoro, Xiva xalq respublikalarida ham ish yuritish o‘zbek tilida olib borilgan.

M. Behbudiy Turkistonda turkiy tilni rasmiy idora tili sifatida qabul qilish zarurligi xususida 1908 yilda rus ma’murlariga murojaat etadi. «Turkistonning musulmon aholisi, – deydi muallif, – asosan, turkiyda so‘zlashadi. Janubiy tumanlarda esa yuz mingga yaqin forsiyguy aholi bor. SHunga qaramay ular ham turkiy tilni yaxshi biladilar. Turkistonlilar o‘rtasida tashqi ko‘rinishi, dini va tilida farq yo‘q...»[1.,178]. Oradan o‘n yil o‘tgandan so‘ng, ya’ni 1918 yilda Behbudiy shu masalani yangi ma’murlar Turkiston ASSR rahbariyati oldiga qo‘yadi [1., 213]..

Afsuki, allomaning bu takliflari inobatga olinmadi. Turkiston o‘lkasining asosiy qonunida rus va o‘zbek tillari davlat tili deb e’lon qilinsa-da, amalda idora ishlari rus tilida olib borildi. Faqat 1924 -yilga kelib Turkiston o‘lkasida milliy chegarlanishlar o‘tkazilgach, O‘zbekiston Sovet Sotsialistik Respublikasi tuzilgach, uning konstitutsiyasida o‘zbek tili davlat tili sifatida ko‘rsatiladi. Ma’lum muddat davlat idoralari xodimlari va harbiylari uchun «O‘zbek tili» kurslari tashkil etiladi, o‘quv qo‘lanmalar yaratildi.

O‘zbek tilining davlat tili maqomini yanada mustahkamlash ishlari jadidlar tomonidan olib borildi. Qatog‘on yillari boshlangach, o‘zbek tiliga e’tibor asta-sekinlik bilan rasman susayib bora boshladi.

Ayniqsa, 1938 yilda «Ob obyazannosti izuchenie russkogo yazыka grajdanii SSSR» («SSSR fuqarolarining rus tilini o‘rganish majburiyatlari haqida») qaroriva 1940 yildan rus-krill alifbosiga o‘tilgandan keyin majlislar hamda rasmiy ish yuritish hujjatlari to‘liq rus tiliga o‘tkazildi.

Sobiq Ittifoq hududida qayta qurish, mustaqillik shabodalari esa boshlagach, ittifoqdosh respublikalar ichida birinchilar qatorida O‘zbekistonda «Davlat tili to‘g‘risida»gi qonun qabul qilindi. Albata, bu qonun o‘z-o‘zidan yuzaga kelmadi.

Keng jamoatchilik va yoshlarning qat’iy talablari asosida amalga oshirildi. Bu tarixiy voqea o‘zbek xalqi tarixida unutilmas bir voqea bo‘lishi barobarida mustaqillikdan keyin uning mavqei yanada oshdi Mustaqillikdan keyin mazkur qonunning yanada joriylashuviga keng imkoniyatlar

yaratili. Ma’lumki, ona tilimizga davlat tili maqomi berilishi o‘zbek xalqi tarixida unutilmas bir voqea bo‘lishi barobarida mustaqillikdan keyin uning mavqei yanada oshdi «Davlat tili haqidagi» Qonun va uning mantiqiy davomi bo‘lgan lotin yozuviga o‘tish haqidagi qonun bu hujjat qabul qilingandan keyin o’tgan dastlabki o’n yilliklarda siyosiy elitaning bir Shimolga, bir G‘arbga qarab hadiksirashi, istaksizlig‘i natijasida o‘n yillar davomida tugal ijro etilmadi. O‘zi «Qonun» degan tushunchaning o‘ziga xos xususiyatlaridan biri qat’iyatlilikdir. Qat’iyati bor ekan – u qonun kuchlidir. Qat’iy nazoratini yo‘qotgan qonun zaiflashadi. Bu holqonunga itoatsizlikni keltirib chiqaradi. Fuqarolarning qonunga rioya qilish immunitetini susaytiradi. Bunday qonunni amalga oshirish ham imkonsiz bo‘lib qoladi.

Qat’iyatsizlik rahna solsa, qonun ustuvorligi tantana qilolmaydi. Shu jihatdan keyingi yillarda o‘tkazilgan ayrim tashkiliy-huquqiy tadbirlar shundoq ham qator moddalari ishlamayotgan «Davlat tili haqida»gi qonunning nufuziga ijobiy ta’sir etmadi.

2004-yil 30-aprel kuni «Davlat tili haqida»gi qonun hujjatlariga qo‘shimcha va o‘zgartishlar kiritildi. Unga binoan, yangi o‘zbek lotin alifbosi va imlo qoidalariga to‘liq, uzil-kesil o‘tish muhlati 2005-yildan 2010-yilga ko‘chirildi. Ushbu o‘zgartish 1995-yil 21-dekabrdagi «O‘zbekiston Respublikasining «Davlat tili haqida»gi qonuniga o‘zgartish va qo‘shimchalar kiritish to‘g‘risida»gi qonuniga mohiyatan zid edi. Chunki u asosiy ikki maqsadni ko‘zlagan edi: «davlat tilini izchil joriy etish jarayonini takomillashtirish va lotin yozuviga asoslangan o‘zbek alifbosiga o‘tilishini ta’minlash». Oradan to‘qqiz yil o‘tib, keskin ravishda besh yil orqaga sakrash ana shu «izchil joriy etish» va yangi yozuvga «mukammal o‘tish» jarayonlarini sezilarli darajada sekinlashtirdi. Aslida, bunga hayotiy zarurat bormidi? Qonun amaliyoti izchil davom etardi. Maktab ta’limi bosqichma-bosqich lotin yozuviga o‘tib bo‘lgandi, respublikaning barcha jamoalaridagi fuqarolar yangi imloga davlat tomonidan bepul o‘qitib-o‘rgatilgandi. Mantiqan endi amaliyotga to‘liq o‘tish va lotin yozuvida savodxonlikni oshirishga kirishish mumkin edi.

Oradan roppa-rosa o‘ttiz yil o‘tib, O‘zbekiston Respublikasi Prezidenti Shavkat Mirziyoyevning 2019-yil 21-oktabrdagi «O‘zbek tilining davlat tili sifatidagi nufuzi va mavqeyini tubdan oshirish chora-tadbirlari to‘g‘risida»gi farmoni ayni muddao bo‘ldi. Farmonga muvofiq, 21 oktyabr – «O‘zbek tili bayrami kuni» deb e’lon qilindi. Shuningdek, Vazirlar Mahkamasi tuzilmasida Davlat tilini rivojlantirish departamenti tashkil etildi. Departamentning asosiy vazifalaridan biri davlat tili to‘g‘risidagi qonun hujjatlariga rioya etilishi ustidan monitoringni amalga oshirish, ushbu sohada jamoatchilik nazoratini joriy etishdan iborat. Farmonga ko‘ra, «Davlat tili haqida»gi Qonunning yangi tahriri ishlab chiqiladi, shuningdek, ilmiy asoslangan yangi so‘z va atamalarni rasmiy iste’molga kiritish bo‘yicha Atamalar komissiyasi tashkil etiladi. Shu bilan birga, 2020-2030 yillarda o‘zbek tilini rivojlantirish hamda til siyosatini takomillashtirish konsepsiyasi va davlat dasturi ishlab chiqiladi. Bunda, davlat tili sofligini saqlash, uni boyitib borish va aholining nutq madaniyatini oshirish kabi yo‘nalishlar qamrab olinadi.

O‘zbekiston Respublikasining «Davlat tili haqida»gi qonuni qabul qilinganining o’ttiz ikkinchi yilini qutlayotgan ekanmiz, ona tilimizni tarixiy taraqqiyotning yangi bosqichlarida kutib turgan ijtimoiy-lisoniy tahdidlar haqida ham to’xtalib o’tish o’rinlidir. Bu xususda haqiqatlarni chekilmasd*an so’zlash aynan bizning, milliy ziyolilarning burchidir. Har bir millat o’z ziyolilari*

oldiga eng oydin, o'qimishli va ko'zi ochiq ijtimoiy guruh sifatida ma'lum bir ijtimoiy vazifalarni yuklaydi. Bulardan birinchisi – ona tilimizni qo'rish, asrash, unga yaqinlashayotgan tahdidlar xususida ochiqcha so'zlash va bong urishdir.

Ma'lumki, O'zbekiston Respublikasi Prezidentinig 2019-yil 21-oktabrdagi «O'zbek tilining davlat tili sifatidagi nufuzi va mavqeini tubdan oshirish chora-tadbirlari to'g'risida»gi PF -5850-son, 2020-yil 20-oktabrdagi «Mamlakatimizda o'zbek tilini yanada rivojlantirish va til siyosatini takomillashtirish chora-tadbirlari to'g'risida»gi PF-6084-son farmonlari ijrosini ta'minlash va ular asosida ishlab chiqilgan »2020-2030-yillarda o'zbek tilini rivojlantirish va til siyosatini takomillashtirish konsepsiyasi hamda 2020-2030- yillarda o'zbek tilini rivojlantirish va til siyosatini takomillashtirish konsepsiyasini 2020-2022- yillarda amalga oshirish dasturi»ning ijrosini ta'minlash hamda O'zbekiston Respublikasining «Davlat tili to'g'risida»gi Qonuni qabul qilinganligiga 33 yil to'lishi munosabati bilan 2022-yil 22-oktabrda Davlat tilida ish yuritish va malaka oshirish markazida «Davlat tili taraqqiyoti: muammo va yechimlar» mavzusidagi an'anaviy 2-respublika ilmiy-amaliy anjumani tashkil etayotganligidan xabarlaringiz bor. Konferensiyani o'tkazish haqidagi axborot xati 15- sentabrda markaz rahbari tomonidan rasmiy ilmiy-metodik kengash telegramm kanaliga joylashtirilgan edi. Milliy til har bir millatning millat sifatida ko'rsatadigan o'ziga xos belgisi hisoblanadi. Shuning uchun milliy tilga davlat tili maqomining berilishi uning xalq madaniy, ijtimoiy-siyosiy, iqtisodiy hayotidagi o'rni va mavqeini oshiruvchi muhim omil sanaladi. Binobarin, o'zbek tiliga davlat tili maqomining berilishi ham o'zbek xalqi va o'zbek tili uchun o'ta zaruriy ahamiyatga ega hodisadir. Keyingi yillarda mamlakatimizda davlat tilining jamiyatdagi o'rni va nufuzini yuksaltirish borasida qator farmon va qarorlar qabul qilindi. Ko'plab xayrli ishlar amalga oshirildi.

Prezidentimizning 2019-yil 21-oktabrdagi «O'zbek tilining davlat tili sifatidagi nufuzi va mavqeini tubdan oshirish chora-tadbirlari to'g'risida» gi Farmoni bu boradagi katta qadam bo'ldi. Ayni shu Farmonda mamlakatimiz ijtimoiy hayotining barcha sohalarida, jumladan, davlat boshqaruvi, zamonaviy innovatsion texnologiyalar, sanoat, bank-moliya tizimi, huquqshunoslik, diplomatiya, harbiy ish, tibbiyot va boshqa sohalarda davlat tilining imkoniyatlaridan to'liq foydalanish va to'g'ri foydalanishga erishish; ta'lim muassasalarida davlat tilini o'rgatish va uni bilish darajasini baholash tizimini yanada takomillashtirish, davlat tilining ilm-fan tili sifatidagi nufuzini oshirish; davlat tili sofligini saqlash, uni boyitib borish va aholining nutq madaniyatini oshirish»; davlat tili qoidalarining buzilishi bilan bog'liq holatlarni muntazam va har tomonlama o'rganish, ularni bartaraf etish chora-tadbirlarini ishlab chiqish [2] kabi qator vazifalar aniq belgilab berilgan.

*Turli firma, mehmonxona, do'kon singarilar ochish hamda reklama ishlari bilan shug'ullanayotgan yuridik va jismoniy shaxslarga litsenziya berish huquqiga ega bo'lgan turizm departamenti , davlat xizmati idoralari hamda shu ishga mas'ul bo'lgan idoralardagi shaxslar yangidan tashkil etilayotgan korxonaning nomlanishiga jiddiy e'tibor berishlari lozim bo'ladi. Ular nomlarning ajnabiycha emas, milliy tilga xos bo'lishiga erishish maqsadida toponimika hamda ma'naviyatchi mutaxass*sislar bilan maslahatlashib ish tutsalar, foydadan xoli bo'lmaydi, deb o'ylaymiz.

Prezidentimiz Sh.M.Mirziyoyevning 2019-yilda «Davlat tili to‘grisidagi Qonun» qabul qilinishining 30 yilligi munosabati bilan tashkil etilgan yig‘ilishdagi so’ylagan nutqidagi ushbi jumlalar bilan tugatishga jazm qildim. Zero, davlatimiz rahbarining ona tilimiz taqdiri va kelajagi uchun kuyinib aytgan ushbu so’zlari bugun unga bepisand munosabatda bo’layotgan, insonlarning hayotiy manfaatlariga bevosita aloqador bo’lgan hujjatlarni Google transleyt servisi bilan «yasab», tovar bilan qo’shib iste’molchiga taqdim etayotganlarga munosib javobdir: «Dunyodagi qadimiy va boy tillardan biri bo‘lgan o‘zbek tili xalqimiz uchun milliy o‘zligimiz va mustaqil davlatchiligimiz timsoli, bebaho ma’naviy boylik, buyuk qadriyatdir.

Kimda-kim o‘zbek tilining bor latofatini, jozibasi va ta’sir kuchini, cheksiz imkoniyatlarini his qilmoqchi bo‘lsa, munis onalarimizning allalarini, ming yillik dostonlarimizni, o‘lmas maqomlarimizni eshitsin, baxshi va hofizlarimizning sehrli qo‘shiqlariga quloq tutsin.

Turkiy tillarning katta oilasiga mansub bo‘lgan o‘zbek tilining tarixi xalqimizning ko‘p asrlik kechmishi, uning orzu-intilishlari, dardu armonlari, zafarlari va g‘alabalari bilan chambarchas bog‘liqdir. Ajdodlarimiz, ota-bobolarimiz aynan ona tilimiz orqali jahonga o‘z so‘zini aytib kelganlar. Shu tilda buyuk madaniyat namunalarini, ulkan ilmiy kashfiyotlar, badiiy durdonalar yaratganlar.

O‘tmishda o‘lkamizni bosib olgan turli yovuz kuchlar bizni avvalo o‘z tilimizdan, tariximiz va madaniyatimizdan, dinu diyonatimizdan judo qilishga qayta-qayta urindilar. Ular el-yurtimiz boshiga qanday azob-uqubatlar, kulfat va musibatlar solgani tarixdan yaxshi ma’lum.

Xullas, ona tilimiz millat ko‘zgusi sifatida namoyon bo‘lar ekan, uni har xil chet tillari ta’siridan doimo ravishda muhofazaa qilib borish, milliy tilsifatida sayqallashtirib borishimiz zarurdir. SHu bilan bir qatorda yurtimizda uning millatlararo til sifatida yanada takomillashtirib borish hamda uni suiiste’mol qilishlariga va buzishlarga qarshi murosasiz munosobatda bo‘lish nafaqat til jonkuyarlari, balki har bir ziyoli kishining vatanpararlik burchi bo‘lmog‘i lozim.

Adabiyotlar

1. Behbudiy M. Tanlangan asarlar. – Toshkent: «Ma’naviyat», 1994.

2.O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining «O‘zbek tilining davlat tili sifatidagi nufuzi va mavqeini tubdan oshirish chora-tadbirlari to‘g‘risida» gi Farmoni.// lex.uz

УДК: 801.73: 809.434.1 (043.3)

Маразыков Турусбек Сейдакматович
филология илимдеринин доктору, профессор, КР УИАнын корр.-мүчөсү,
Жусуп Баласагын атындагы улуттук университети

КӨРКӨМ ТЕКСТТЕГИ ПОДТЕКСТТИК МААЛЫМАТ

Аннотация

Макалада көркөм тексттеги маалымат тексттен тышкаркы, жалпы кыртыштык (фондук), (контексттик) маалымат менен толукталып турары, мындай маалымат тексттеги маалыматтын бүтүндөй өзгөчөлүгүн, деталдарын, ыраатын, ирээтин, себеп, натыйжалык, мазмундук, маалыматтык тутумун түзүүгө катышары, текст жалпы кыртыштык маалымат аркылуу толук кандуу мааниге ээ болору, ошол эле учурда көркөм маалыматтар жалпы кыртыштык (контексттик) маалыматты конкреттештирип, деталдаштырары, ал эми каймана (подтексттик) маалымат ачык туюндурулбаган, кыйытып, каймана түрүндө, көмүскө айтылган маалымат катары жалпы кыртыштык маалыматтан айырмаланары көркөм деталдын негизинде иликтөөгө алынган.

Негизги сөздөр: *көркөм текст, көркөм тексттеги маалымат, жалпы кыртыштык (фондук), (контексттик) маалымат, каймана (подтексттик) маалымат, көркөм тексттин маалыматтык тутуму, көркөм деталдар ж.б.*

Маразыков Турусбек Сейдакматович
доктор филологических наук, профессор, Член-корр. НАН КР,
КНУ им. Жусупа Баласагына

ПОДТЕКСТУАЛЬНАЯ ИНФОРМАЦИИ В ХУДОЖЕСТВЕННОГО ТЕКСТА

Аннотация

В данной статье на основе анализа художественных деталей рассмотрены вопросы, касающиеся фоновой, контекстуальной информаций, имеющих непосредственное отношение к деталям, последовательности, причинно-следственным связям событий, в которых раскрывается содержательная, т.е., *концептуальная информация* художественного текста. *Иными словами, текст обретает полноценное содержание именно благодаря* контекстуальной, а также подтекстуальной информации, которая несет в себе *зашифрованное* сообщение, скрытый смысл, что является главным ее отличием от других видов информации.

Ключевые слова: *художественный текст, информация в художественном тексте, фоновая информация, контекстуальная информация, подтекстуальная информация, информационное составляющее художественного текста, художественные детали.*

Marazykov Turusbek Seidakmatovich
Corresponding member NAS KR, Doctor of Philology, Professor, Kyrgyz Republic, Jusup Balasagyn Kyrgyz National University, Faculty of Kyrgyz Philology, Department of Kyrgyz Linguistics

GENERAL IMPLICIT (SUBTEXTUAL) INFORMATION IN A FICTION TEXT

Abstract

This article explores information in a fiction text based on artistic detailing, which addresses the fact that this information, in turn, is supplemented by out-of-text, general background (contextual) information. Such information participates in creating a coherent causal, meaningful information system that includes features, details, sequence, and order of information in the text. Considering the text through the prism of the general background information ensures its full semantic meaning, and at the same time the artistic information specifies and details the general background (contextual) information, while the implicit (subtextual) information differs from the background in that it is not expressed explicitly in the text, but is transmitted as a hint, indirect, hidden, veiled information.

Keywords: fiction text, information in the fiction text, general background (contextual) information, implicit (subtextual) information, information system of the fiction text, artistic details, etc.

Жалпы кыртыштык (контексттик) маалымат – тексттин жалпы кыртышындагы (фонундагы) маалымат. Ал тексттин тулкусуна таасир этет. Бул – **тексттен тышкаркы, жалпы кыртыштык** (фондук) **маалымат.** Дагы тактап айтканда, **тексттин ичинде, тулкусунда түздөн-түз туюндурулбаган, бирок тексттеги маалыматка кыйыр таасирин тийгизип турган, маалыматтын бир түрү жалпы кыртыштык (контексттик) маалымат** болуп саналат. Маселен, Кыргыз элинин тарыхындагы 1916-жылкы Үркүндүн кыртышында (фонунда) Ата Мекенинен ажырап, бөлөк эл, бөтөн жерде тукулжурап, моралдык, психологиялык жактан да, социалдык, материалдык жактан да катаал турмушка туш болуп, элдин кыргынга учурашы, адамдардын аруу үмүт-тилектеринин таш кабышы, тагдырлардын кыйрашы сыяктуу улуттук алааматтын жалпы кыртышында (фонунда), контекстинде К.Баялиновдун «Ажар» чыгармасында Ажарга тиешелүү тексттик маалымат өтө таасирдүү, адамдын жан дүйнөсүн козгой турган дарамет-касиетке, өзгөчө күчкө ээ болот. Демек, көрүнүп тургандай, **тексттик маалымат тексттен тышкаркы, жалпы кыртыштык** (фондук)**, (контексттик) маалымат менен толукталып турат.**

Маалымат алмашуудагы шарт-кырдаал, анын чөйрөсү, стили, орду, мезгили жана маанайы маалымат алмашуудагы жалпы кыртыштык (контексттик) маалыматты туюндурат. Маалымат алмашууда мындай **тексттен тыш, кыртыштык (контексттик) маалыматтын мааниси абдан чоң.** Анткени **алар да маалымат алмашууда кандайдыр бир мааниге, мазмунга ээ** болот. Ошондуктан **булар**ды айрым окумуштуулар **тилдик маалымат алмашуудагы тилдик эмес текст** катары туура белгилеп жүрүшөт. Маселен, окумуштуу

У.Эко бири-бири менен байланыштагы ар кандай кырдаалдардын жыйындысын текст деп эсептейт. [Почепцов Г. 1998. 139-б]. Бул идея абдан туура. Түшүндүрүп айтканда, кандай гана **тилдик же тилдик эмес текст** болбосун, ал **белгилүү бир мазмунга ээ.** Биздин **тилдик маалымат алмашуубузда шарт-кырдаалдын да мазмуну болот. Ошондуктан маалымат алмашуудагы шарт-кырдаалдын өзү – текст. Бирок ал – тилдик эмес мүнөздөгү текст.** Ушуга байланыштуу биздин маалымат алмашуубуз (тилдик каражаттар аркылуу түзгөн тексттик мазмунубуз) шарт-кырдаалдын мазмунуна дайыма дал келип турушу зарыл. Демек, маалымат алмашуудагы жалпы кыртыштык (контексттик) маалымат (муну тексттеги тилдик эмес текст деп атасак, туура болот) маалымат алмашуунун табиятына, логикасына коммуникативдик жактан анын түзүлүшүнө өз таасирин тийгизет.

Ар кандай маалымат алмашуунун мазмуну кыртыштык (фондук)**, (контексттик) маалыматтардын негизинде терең жана ар тараптуу түшүндүрүлүп берилет.** Анткени **маалымат алмашуунун артындагы кырдаалды туюндуруу аркылуу кыртыштык** (фондук) **маалымат тексттеги маалыматтын бүтүндөй өзгөчөлүгүн, деталдарын, ыраатын, ирээтин, себеп, натыйжалык, мазмундук, маалыматтык тутумун түзүүгө катышат.** Ал маалымат алмашууда мазмунду бириктирүүчү, уюштуруучу кызмат аткарат. **Текст жалпы кыртыштык** (фондук)**, (контексттик) маалымат аркылуу толук кандуу мааниге ээ болот.** Ошондуктан тексттен тыш, жалпы кыртыштык (контексттик) маалыматка кайдыгер мамиле кылууга болбойт. Ошол эле учурда тексттик маалыматтар маалымат алмашуудагы жалпы кыртыштык (контексттик) маалыматтарды конкреттештирип, деталдаштырып берүү касиетине ээ. Маселен, «Ажар» повестиндеги көркөм маалыматтар жалпы кыртыштык (контексттик) маалыматты конкреттештирип, деталдаштырып берүү касиетине ээ. Тактап айтканда, «Ажар» повестинде жалпы кыртыштык (контексттик) маалыматты түзгөн «1916-жылкы Үркүн жана анын кыйраткыч мүнөзү» жеке адамдын (Ажардын) тагдырындагы кайгы-муң (трагедия) аркылуу чечмеленип, ар тарабынан терең жана кылдат конкреттештирилген. Ошентип, **маалыматтын контексттик жана тексттик бул эки түрү бирин-бири толуктап, бирин-бири ачып берип турат.**

Ал эми каймана (подтексттик) маалымат жалпы кыртыштык (контексттик) маалыматтан айырмаланат. Чечмелеп айтканда, **каймана (подтексттик) маалымат – ачык туюндурулбаган, кыйытып, каймана түрүндө, көмүскө айтылган маалымат.** Каймана маалыматты маалымат алмашуунун жалпы мазмуну аркылуу туябыз. Бул боюнча төмөндөгүдөй пикирлерге, муну «терең катылган каймана маалымат» деген ойлорго кошулса болот: «содержательно-подтекстовая информация – это неясное, размытное, а порой и неуловимые соотношение смысла и смысла в отрезке высказывания» [Гальперин И.Р. 1981. 45 б.]. «Подтекст – это не само построение, а вытекающие из него отношение» [Унайбаева Р.А. 1980., 79-82 бб.]. «Подтекст же представляет собой скрытый подразумеваемый неявно выраженный смысл высказывания текста». [Шендельс Е.Ш. 1977. 118-бет]. Бул маселелер ар тараптан изилдениш керек. [Мусаев С.Ж. 2000. 36-б]

Көбүнчө көркөм стилде, турмуш тиричиликте оозеки маалымат алмашуу стилинде жана публицистикалык стилдин айрым жанрларында маалымат каймана туюндурулат.

Маселен,

Атчан кыз

Капталдай чуркап баратам,
Карегим сага топчулап.
Жалындай чөпкө жел тийсе,
Жалт берип атың кошкурат.

Кызыл кан качып жүзүмдөн,
Кыйла күн жүрөк буулуккан.
Карагер атың кант берсем,
Карматар бекен суулуктан?

Этегиң желде. Илинүү
Жылан боор камчың салааңда.
Кекилик болуп ким чуркап
келатат экен санааңда…

[Муканов Т., 1986., 22 б.]

Бул ырдын жалпы мазмуну, кызга болгон сезимдин аруулугу, бийиктиги, «жүздөн кан качып» «жүрөктү буулуктурган» санаркоо, кызыгуу, суктануу, арзуу жана кызга жан оту менен берилүү сыяктуу маанилер көркөм стилдин табиятына ылайык ачык эмес, көмүскө, көркөм эстетикалык негизде, кыйытылып, каймана туюндурулду. Бул ырда терең катылган каймана маалымат бар. **Каймана маалыматты тексттеги сырдана (тирек) сөздөрдөн, кылдат берилген логикалык деталдардан байкап аныктайбыз.** Маселен, «Капталдай чуркап баратам каректи сага топчулап» сабында «каректи топчулап» деген туюнтма – өтө кылдат туюндурулган көркөм деталь. Чындыгында эле «Каректи сага топчулап» деталында чоң сүйүүнүн элеси (ассоциациясы), илеби жана жалыны бар. Демек, ырдын андан аркы уланышында ошол чоң сезимдин ар кандай өзгөчөлүктөрү баяндалары белгилүү болду.

«Каректи топчулап» деген туюнтмада «көзүн албай, көзүн тарта албай, өзүн өзү тыюуга эрки жетпей, ичи эзилип, жактырып кароо», «кызыгуу», «сыйлоо», «суктануу», «кыялдануу», «өзүнүн сезимине өзү от болуп ырахаттануу», «тымызын сагынуу», «эңсөө», «самоо», «куса болуу» сыяктуу көп кырдуу маанилик жагдайлар (семантикалык оттеноктор) бар. Болбосо, капталдап чуркап баратса да, алдын карабай, көзүн кыздан албай, баарына кайыл болуп, бүт дүйнөсү менен берилип ким карайт? Каректи топчулап койгондой кадалып кароонун тээ түпкүрүндө, көмүскөдө, кылтыйып турган мазмунунда лирикалык каармандын чоң сүйүүгө туш болгону каймана туюнтулган.

Мына ушул кубулуш ырдын кийинки саптарында ар тараптан такталган (конкреттештирилген). Маселен, «Кызыл кан качып жүзүмдөн, кыйла күн жүрөк буулуккан» деген деталда «тынымсыз санаркап, жүрөкзаада болуп тынчсызданууу», «кыйналуу», «азап чегүү», «жан аргасын таппай буулугуу», «аргасыздык», «туңгуюкка кептелүү»,

«жан дүйнөнү тунжуратып, кайрат-күчтү кетирген белгисиз абал» каймана айтылды. Лирикалык каармандын жан дүйнөсү жанчылып, ушундай абалга туш болушу, «атыңа кант берсем… суулуктан карматар бекен» деп көкүрөгү кайрадан үмүткө толуп, өзүн өзү сооротуп, өзүнө өзү дем-күч берип, туңгуюктан чыгуунун жолун издеп, аракет кылышы, бир эле мезгилде бири-бирине кайчы, таптакыр карама-каршы сезимдер менен жашап калышы – адамдагы аруу, тунук махабаттын белгиси. Ошондуктан лирикалык каарман «кекиликтей чуркап ким келатты экен санааңда» деп кыздын ички дүйнөсүн билүүгө жан дили менен ынтызар.

«Каректи сага топчулап» деген туюнтма кыздын мыкты сапаттарга ээ экенин да билдирет. Эгерде эркек адамды кызыктырып, суктанткан касиеттер кызда жок болсо, ага «каректи топчулоонун» зарылдыгы болбойт эле. «Атчан кыз» аттуу теманын өзү эле бул кыздын көпчүлүк кыздардан обочо, бөлөк сапаттары барын кыйыр баяндайт. Ал эми анын «жалындай чөпкө жел тийсе», жалт берип, кошкуруп, туйлап турган атты миниши, жөн эле минбей этеги желге илингенче зымыратып ылдам чабышы – бул кыздын ден соолугунун мыктылыгын, дене мүчөсүнүн келишимдүүлүгүн, моралдык, психологиялык жактан толук бышып жетилгендигин, мүнөзүнүн шайыр, шайдоот, эч кимге көз карандысыз эркин экендигин, демек, кыздын али жаш, ичинде кири жок, жан дүйнөсү таза, аруу экенин билдирет. Турмушта жалт берме, азоо атты этеги желге илингенче катардагы жөн эле кыздар мине албайт. Ошондой эле «этеги желге илинүү» деген деталь кыздын сырткы турпатын да жана анын ички мүнөзүн да чагылдырып турат. Мында, биринчиден, аял затына таандык анын дене мүчөсү толукшуп, бышып жетилгендиги байкалат. Ушул жагдай кыздын атты ылдам, ыкчам чаба алышына мүмкүнчүлүк берди. Экинчиден, бул деталь кыздын эркин, көз карандысыз, дүйнөнү өз алдынча көрө билген, өктөм, өткүр, тартынбас, кыялкеч ички мүнөзүнөн да кабар берет. Ошондуктан ал жалт берме, азоо ат менен жел кубалап өз алдынча, ээн-эркин жүрө алат. Ушул сапаттар лирикалык каарманды суктандырат, анын үмүтүн бирде өчүрүп, бирде жандырат, санааркатат, аны азапка салат. Мына ошондуктан жигиттин «кареги кызга топчуланып» калган.

Ошентип, бул ырда «карегим сага топчулап» деген деталь негизги деталь болуп саналат. Бул деталь, биринчиден, ырдын сүйүү темасында болорун аныктады. Экинчиден, лирикалык каармандын чоң сүйүүгө туш болгонун көмүскө кабарлады. Үчүнчүдөн, кыздын эркек суктанарлык мыкты сапаттарга ээ экенин кыйытты. Бул ырдын түпкү мазмунунда адам баласындагы сүйүүнүн аруулугу, бийиктиги жана анын ыйыктыгы каймана туюндурулган. Адам өзүнүн сүйүүсү менен улуу да, сулуу да, бийик да болорун автор каймана көркөм маалымат түрүндө таасирдүү жана эстетикалуу баяндады. Мында көрүнүп тургандай, каймана маалымат ачык эмес, көмүскө, кыйытма түрдө туюндурулду.

Демек, жогоруда анализден байкалгандай, **маалымат алмашуу кубулушунда маалыматтын туюндурулушу андагы стилдик, кырдаал-шарттык, максаттык, мамиле-катыштык жана башка өзгөчөлүктөргө жараша ишке ашат.** Ушу жагдайлар маалымат алмашуунун табиятын аныктайт.

Колдонулган адабияттар

1. Почепцов Г.П. Теория и практика коммуникации. (От речей президентов до переговоров с террористами). – М.: Изд. «Центр», 1998. – 349 с. 139-б

2. Гальперин И.Р. Текст как объект лингвистического исследования. – М.: Наука, 1981. – 185 с. 45 б.

3. Унайбаева Р.А. Сб.науч. тр. МГПИЯ. 141-вып. 1980., 79-82 бб.

4. Шендельс Е.Ш. Сб.науч. тр. МГПИИЯ. вып.112. 1977. 118-бет

5. Мусаев С.Ж. Текст: прагматика, структура. – Б., 2000. – 268 б

6. Муканов Т. Жан дүйнө. Ф.1986 22 б.)

7. Маразыков Т.С. Көркөм текст: иликтөө жана окутуу маселелери. Б., 2020-ж.

Nergis BİRAY[1]

TÜRK DÜNYASINDA ORTAK ALFABE ÜZERİNE

ÖZET

Yazı bir dil göstergesi olmasının yanında bir kültür göstergesi, bir öğretim aracıdır da. Yazı ile konuştuğumuz dili kayıt altına alırız. Alfabe bir milletin kültürünün ve o milletin içinde yer aldığı medeniyetin de bir göstergesidir.

Türkler tarihî süreçte Köktürk, Soğd, Uygur, Mani, Brahmi, Süryani, Tibet, İbrani, Grek, Ermeni, Arap, Kiril ve Latin alfabesi gibi birçok farklı alfabeyi kullanmışlardır. Bunların içinde en uzun süreli kullanılan alfabe, Arap alfabesidir. Türk dünyası, 1926'da Baku'da toplanan Birinci Türk Dili Kurultayında tartışılan yeni Türk alfabesine geçiş, 1928'de Atatürk'ün önderliğinde Türkiye'de gerçekleştirilir. 1926-1938 arasında Türk dünyasında kullanılan yeni Türk alfabesi büyük oranda Türkiye'deki alfabe ile aynıdır. Bu alfabe bütün Türk boyları arasında ortak bir iletişim dili oluşturabilmiş ortak bir alfabedir desek, hata olmaz.

1926 sonrasında Stalin politikalarıyla Türk boyları arasındaki siyasi ve kültürel yapı da bozularak her Türk boyuna ayrı bir Kiril alfabesi verilmiş (1939 ve sonrası), her birine farklı bir milletin mensubu oldukları benimsetilmiştir.

Bildiride bugün Türk dünyasındaki alfabe kullanımı, 1991'de kabul edilen ortak Türk alfabesinin durumu irdelenmekte, ortak alfabenin ortak iletişim dili ve ortak edebî dil açısından önemi ele alınmaktadır.

Ayrıca ortak Türk alfabesinde izlenmesi gereken yol ve uyulması gereken ilkelerin ne olduğu üzerinde de durulmaktadır.

Türk dünyasının kendi arasında ortak iletişim dili oluşturabilmesi için ortak Türk yazı dilinin oluşturulmasının bütün Türk dünyası için önemi vurgulanmaktadır.

Anahtar Kelimeler: Türkler, alfabe, ortak Türk yazı dili, ortak iletişim dili, ilkeler.

ABSTRACT

Writing is not only a language indicator but also a cultural indicator and a teaching tool. With writing, we record the language we speak. The alphabet is also an indicator of the culture of a nation and the civilization in which that nation is located.

Turks have used many different alphabets such as Kokturk, Sogdian, Uyghur, Mani, Brahmi, Syriac, Tibetan, Hebrew, Greek, Armenian, Arabic, Cyrillic and Latin alphabets in the historical process. The Arabic alphabet is the alphabet that has been used for the longest period of time. The transition to the new Turkish alphabet, which was discussed at the First Turkish Language Congress held in Baku in 1926, was first realized in Turkey under the leadership of Atatürk in 1928. The new Turkish alphabet used in the Turkic world between 1926 and 1938 was largely the same as the alphabet used in Turkey. It would not be a mistake to say that this alphabet is

[1] Prof. Dr. Pamukkale Üniversitesi İnsan ve Toplum Bilimleri Fakültesi Çağdaş Türk Lehçeleri ve Edebiyatları Bölümü Öğretim Üyesi. nergisb@gmail.com https://orcid.org/0000-0002-4168-220X

a common alphabet that was able to create a common language of communication among all Turkic tribes.

After 1926, with Stalin's policies, the political and cultural structure among the Turkic tribes was also disrupted, and each Turkic tribe was given a separate Cyrillic alphabet (1939 and later), and each of them was adopted as a member of a different nation.

In the paper, the use of alphabets in the Turkic world today, the status of the common Turkic alphabet adopted in 1991 is examined, and the importance of the common alphabet in terms of common communication language and common literary language is discussed.

In addition, the way to be followed in the common Turkish alphabet and the principles to be followed are also emphasized.

In order for the Turkic world to create a common language of communication among themselves, the importance of creating a common Turkic written language for the whole Turkic world is emphasized.

Key words: Turks, alphabet, common Turkish written language, common communication language, principles.

Giriş

Alfabe nedir ve neden önemlidir?

Türk Dil Kurumunun Türkçe Sözlüğünde alfabe «Bir dilin seslerini gösteren, belirli bir sıraya göre dizilmiş belli sayıda harfin bütünü; abece, yazı» (https://sozluk.gov.tr/ e-erişim 03.09.2023) şeklinde tanımlanmaktadır. Bu tanıma alfabenin bir kültür olduğunu, iletişim ve tarih olduğunu da eklemek gerekir. Alfabenin en büyük özelliği bir toplumdaki yazı birliğini sağlaması ve resmi yazı dilinin gelişmesinde önemli bir araç olmasıdır (Kocaoğlu 2000: 70).

Yazı sadece bir dil göstergesi değil aynı zamanda bir kültür göstergesi, bir öğretim aracı ve konuştuğumuz dili kayda geçiren bir araçtır. *Atalarımızdan kalan yazı tarihi yaklaşık beş bin yıllık bir mirastan ibarettir* (Öner 2000:141).

Alfabe bir milletin kültürünün göstergesi olması yanında içinde yer alınan medeniyetin de bir göstergesidir.

Çok sık alfabe değişikliği toplumlardaki kültürel sürekliliği olumsuz yönde etkiler. Hem bu açıdan alfabe değiştirmek konusunda dikkatli olunması gerekir hem de alfabe değişiminde genetik, tarihî ve kültürel zemini unutmamak (Ercilasun 2000: 13) gerekir.

Tarihî Süreçte Türk Dünyasında Yazı Dili Olarak Türkçe

Günümüze kadar ulaşan yazılı kaynaklardan hareketle Türklerin tarih boyunca kullandıkları alfabelerden kısaca bahsetmenin konu için faydalı olacağı düşüncesindeyim.

Türk toplulukları 13. yüzyıla kadar geniş bir coğrafyada hüküm sürdükleri dönemde birbirlerinden az ya da çok farklılıklarla ayrılan Türkçenin ağız veya şivelerini kullanıyorlardı. Ancak büyük bir çoğunluğu konuşma dilleri Türkçenin farklı bir ağzı/şivesi de olsa tek bir Türk yazı dili geleneğine sahipti. Mevcut Göktürk Bengü Taşlarındaki Türkçe sekizinci yüzyılın öncesinde gelişmiş «edebî dil»di (Kocaoğlu 2000: 67). Daha sonra eski Uygur Türkçesi, Karahanlı Türkçesi, eski Kıpçak Türkçesi, Harezm Türkçesi ve Çağatay Türkçesi gibi farklı adlandırmalarla anılsa da Türk yazı dili hiç değişmemiş, gelişmesini devam ettirmiştir.

13. Yüzyıldan sonra dildeki farklılaşmalar, Oğuz Türklerinin Selçuklu ve Anadolu Selçukluları döneminde Anadolu topraklarına, İran'a ve Güney Kafkasya'ya göç etmesi ve yeni bir yazı dilinin gelişmeye başlamasıyla ortaya çıkmıştır. Böylece Türkistan ve İdil-Ural bölgesindeki Türkçeden bağımsız olarak dildeki biraz daha farklı ses ve şekil özellikleri gösteren Türk yazı dili ortaya çıkmıştır. Yine de 13-18. Yüzyıllarda Türk dünyasında farklı konuşma dilleri olsa da yazı dili olarak iki Türk yazı dili vardı. Bunlardan biri Oğuz Türkçesi veya Batı Türkçesi adıyla da anılan Anadolu coğrafyasında kullanılan yazı diliyken, diğeri de Türkistan ve İdil-Ural bölgesinde kullanılan ve Çağatay Türkçesi ya da Doğu Türkçesi adıyla bilinen yazı diliydi.

18. Yüzyıl sonrasında bu iki Türk yazı dilinin siyasi gelişmelerle de bağlı olarak birbirinden bağımsız yazı dilleri şeklinde değiştiğini görüyoruz. Kafkasya'da Azerbaycan topraklarında Anadolu Türkçesinden farklılaşan bir yazı dilinden, Kazan ve çevresinde Çağatayca'dan uzaklaşan bir yazı dilinden ve Rusya Çarlığı yönetiminde olan Çuvaş, Yakut gibi Türk boylarında ayrı bir yazı dilinden bahsetmek mümkündür.

19. Yüzyılın sonları ve 20. yüzyılın başlarında durum daha da belirginleşmekle birlikte Kafkasya, Sibirya ve Türkistan'daki yazı dilleri de Türk boylarının kendi yazı dilleri şeklinde gelişmeye başlar. Kazakça, Özbekçe, Türkmence, Uygurca, Kırgızca ve Karakalpakça gibi birbirinden az ya da çok farklı dil özellikleri içeren yazı dillerinin ortaya çıkması, Sovyetlerin sömürge siyaseti sonrasında 1938 yılından itibaren her Türk boyuna farklı bir Kiril alfabesinin, farklı imla sisteminin ve terimlerin de kabul ettirilmesi ile Türk boyları arasındaki ayrılıklar gittikçe artırılır.

Aynı dönemlerde İsmail Gaspıralı'nın bütün Türk boyları için ortak bir yazı dili oluşturma çabası ve 1883-1914 yılları arasında çıkardığı Tercüman Gazetesinde bu yazı dilini kullanması birçok taraftar bulsa ve takdir edilse de Türk boylarının aydınları Sovyetlerin sömürge siyasetine ek olarak mahallî olanı desteklemeleri sonucunda yayımladıkları dergi ve gazetelerde genellikle mahallî yazı dillerini kullanırlar. Sovyet hakimiyetinin 1925'li yıllarda güçlenmesi ve baskı rejiminin artmasıyla birlikte ortak Türk yazı dili çalışmaları da sona erer.

Gaspıralı'nın çalışmalarıyla ilgili bazı konuların altını çizmek gerekir. O, ilmî ve edebî eserlerin ortak edebî dille yazılması, gazete ve dergilerin bu dille çıkarılması, ortak modern kültürün bu şekilde oluşturulacağı görüşünü savunurken Rusya Türkleri arasında millî kimlik (Türkçülük) şuurunun uyanmasını da sağlamış, bu görüş Sovyet devrine kadar büyük oranda devam etmiştir. Bugün ortak Türk alfabesi, ortak Türk yazı dili, Türk dünyasında kültürel bütünleşmeden bahsedebiliyorsak bu durum, o zamanki etkinin hala devam ettiğinin de bir göstergesidir (Akpınar 2000: 24).

Kocaoğlu, 1920'li yıllardan sonra Türkistan bölgesinden yurt dışı ülkelerine giden Türk aydınlarının çıkardıkları «muhacir» dergilerde Türkistan ortak yazı dili kullanıldığını ifade etmektedir. Örnek olarak da Paris'te çıkarılan *Yaş Türkistan* ve Almanya'da çıkarılan *Milliy Türkistan* dergilerini göstermektedir. İstanbul'daki *Yeni Türkistan* dergisinin de Türkiye Türkçesi ile çıkarıldığını ifade etmektedir (2000: 69).

Stalin dönemiyle birlikte Sovyetlerin Rus olmayan azınlıklara uyguladığı sömürge ve yok etme siyaseti sonrasında Türk boylarının hem siyasi hem de kültürel yapısı parça parça edilmiş,

yeni uluslar, devletler ve özerk devlet ve bölgeler oluşturulmuştur. Boylar millete dönüştürülürken mahallî ağızlara dayanan yazı dilleri meydana getirilerek ayrılıklar körüklenmiştir (Akpınar 2000: 29).

Bu dönemde aydınlardan bir kısmı Gaspıralı'nın önderliğini yaptığı «ortak Türk yazı dilini» desteklerken, sayıları az olmakla birlikte bir kısmı da her Türk boyu için ayrı bir Türk yazı dili oluşturulması gerektiğini savunur. Bazılarının da bölgesel ortak yazı dilini (Türkistan Türk dili örneği) kullanmaya yöneldiği görülür.

Günümüze gelirsek.. Bugün 20 farklı yazı dili ile temsil edilen bir Türkçeden söz ediyoruz. Bu yazı dillerinin arasında bir iletişim dili oluşturulabilmesinin yolu asıl konumuzu da teşkil eden ortak Türk alfabesi ile mümkündür. Yani yazı dilinde (bu Latin alfabesi olarak görünüyor) bir ortaklık ve imlada ortaklık….

Başlangıcından Bugüne Türk Dünyasında Ortak Alfabe Çalışmaları:

Türkler tarihin farklı dönemlerinde Köktürk, Soğd, Uygur, Mani, Brahmi, Süryani, Tibet, İbrani, Grek, Ermeni, Arap, Kiril ve Latin alfabelerini kullanmışlardır[1].

Millî alfabe, ilk defa eski Türklerde oluşturulmuştur. Orhun-Yenisey bölgesi yazıtlarında kullanılan bu yazı, gelişmiş bir yazıdır ve hem alfabetik hem de hece yazısıdır (Öner 2000: 142).

Uygur döneminde Tarım havzasında yaşayan Türklerin din ve kültür değişikliği sonucunda kabul ettikleri Türkçenin ses yapısına da uygun olmayan Soğd, Mani, Brahmi alfabeleri rahipler tarafından öğretilir ve geliştirilir.

Karahanlılar döneminde İslamiyet'in yayılmasıyla birlikte dinî kabuller yanında Arap alfabesinin de kabul edildiği görülmektedir. Bu dönemin başlangıcında Uygur ve Arap alfabesinin birlikte kullanıldığı eserler de görülmektedir. Daha sonra Uygur alfabesi terk edilir, sadece Arap alfabesi hayatiyetini sürdürür.

17. Yüzyıldan itibaren Rusya, Osmanlı İmparatorluğu dışında kalan Türk dünyasında yayılmasını devam ettirir ve 19. yüzyıl sonlarında bu bölgedeki hakimiyetini güçlendirerek tamamlar. Rusya Müslümanları bu dönemde Osmanlı topraklarında Tanzimatla başlayan reformlara benzer olmasa da dini ıslah etme çalışmalarına başlarlar. Bu çabalar 18. Yüzyıl sonlarından itibaren bir eğitim hareketine dönüşür: Usul-i Cedit hareketi. Asıl amaç, Türk İslam aleminin ilerlemesi ve kalkınmasını sağlamaktır. Cehaletle mücadele edip kitleleri eğitmektir. Bu kültür ve eğitim içerikli aydınlanma hareketi Türk dünyasındaki aydınlanmanın da başlangıcını teşkil eder ve Türklük bilincinin de gelişmesiyle dilde, düşüncede ve alfabede düzenlemelere, yenileştirme çalışmalarına da zemin hazırlar. Bu çalışmalardan aşağıda bahsedilecektir.

Gaspıralı'nın başlattığı, 1926'da yürürlüğe girip 1938'lere kadar kullanılan Latin alfabesi ve ortak Türk yazı dilinin oluşturulma süreci, Rusya'nın sömürge siyaseti, Stalin'in özellikle aydınları yok etme politikaları sebebiyle 1938-1940 yıllarında bütün Türk boylarına ayrı Kiril alfabelerinin, farklı imla özelliklerinin ve terimlerinin kabul ettirilmesiyle sona erer. Böylece sadece ortak Türk yazı dili çabaları değil, Türk dünyasının kültürel bütünleşmesi de durdurulmuş

[1] Muharrem ERGİN (1992). «Türklerde Yazı ve Alfabeler», *Türk Dünyası El Kitabı-II*, Ankara, 259-290; Talat TEKİN (1997). *Tarih Boyunca Türkçenin Yazımı*, İstanbul; Hatice ŞİRİN USER (2006). *Başlangıcından Günümüze Türk Yazı Sistemleri*, Ankara.

olur. Bu dönemden 1990'lı yıllara kadar Türkistan bölgesinde Kiril alfabesi kullanılmıştır, bazı Türk boyları halen Kiril alfabesini kullanmaktadırlar.

Alfabe değişikliklerinin süreci ve çalışmalar

Yazılı kaynaklardan takip edilebildiğine göre Türklerin kullandıkları alfabelerden en uzun kullanılan ve en yaygını olan 11. yüzyıldan başlayarak günümüze kadar birçok Türk yazı dilinin kullandığı Arap alfabesidir. Yukarıda da kısaca bilgi verdiğimiz gibi Arap alfabesi, 20. yüzyılın başlarında Türk ülkelerinin birçoğunda yerini Latin alfabesine süreç içerisinde Kiril alfabesine bırakmıştır. Bunun yanında İran, Irak, Doğu Türkistan gibi bölgelerde yaşayan Türkler biraz farklı şekilleri tercih etseler de Arap alfabesini kullanmaya devam ederler. Bugün de bu alfabeyi kullanmaktadırlar.

Türk dünyasında ortak olarak kullanılan Arap alfabesinden Latin alfabesine geçme sürecinde elbette 19. yüzyılda Türk dünyasındaki modernleşme hareketlerinin de etkisi vardır. O dönemde cehaletle mücadele, Türk İslam aleminin ilerlemesi ve kalkınmasının sağlanması, halkın kitleler halinde eğitilmesi ve bilgilendirilmesi amacıyla birçok okul açılmış, yeni ders kitapları hazırlanmıştır. Bu çabalar sırasında okuma yazma işinin kolaylaştırılması, harcanan zamanın azaltılması ve yayımlanacak kitapların maliyetini ucuzlatmak düşüncesiyle de hareket edilmiştir. Arap harflerinin matbaada dizgi işlemlerini geciktirmesi, harflerin kasalarda mevcudunun kalmaması dizgi işini yarıda bırakmış; basılan eserlerin de maliyeti oldukça yüksek olmuştur. Okur yazarlık oranın artırılması yanında halkın eğitilmesinde önemli olan noktalardan biri de kitaplara uygun hatta daha ucuz fiyatlarla ulaşabilmektir. Bu açıdan ele alındığında Arap harflerinin ıslahı konusu gündeme gelmiş ve uzun süre bu ıslah ile uğraşılmıştır. Bu çalışmalar uzun süre devam etmiş ancak tatmin edici sonuçlara ulaşılamamıştır. Latin alfabesine geçme konusundaki görüşleri ilk olarak ortaya atan kişi Azerbaycanlı Mirza Fethali Ahundzade'dir (1812-1878).

O, 1850'li yıllardan itibaren okuma yazmayı kolaylaştırmak ve güçlükleri aşabilmek amacıyla Arap harflerinin ıslahı üzerinde çalışmalar yapmıştır. Hazırladığı alfabe tasarısı takdirle değerlendirilse de sorunları yok etmediği gerekçesiyle reddedilen Ahundzade, çalışmalarına yine de devam eder. 1875'ten sonra ıslah etme işlerinin mümkün olmadığına kanaat ederek Latin harflerine dayalı bir alfabenin kabul edilmesini çare olarak görür (1877-1878). Bekir Sıtkı Çobanzade(1893-1938)'ye kadar, 19. yüzyıl ortalarından 1926'dan sonraki süreçte Latin alfabesine geçilinceye kadar alfabe konusundaki tartışmalar devam etmiştir. Aslında bu çabalarla birlikte Türkiye'de 1862 ve sonrasında Şinasi, Ebüzziya Tevfik, Ali Suavi, Şemseddin Sami, Namık Kemal ve Yenişehirli Avni gibi aydınlar da farklı ıslah çalışmaları yapmışlar, yine de bir gelişme ortaya konamamıştır. 1862'den Meşrutiyete kadar genellikle alfabenin ıslahı konuları üzerinde çalışmalar yapılmıştır.

Türkiye'de Latin harflerine geçme konusundaki görüşler Meşrutiyet sonrasında 1920'lerin sonlarına kadar Hüseyin Cahit Yalçın, Celal Nuri İleri, Abdullah Cevdet, Menemenlizade Tahir, Nuri Kılıçzade Hakkı ve Binbaşı Ömer gibi Türk aydınları tarafından gündemde tutulmuş ve savunulmuştur.

Türkistan Türkleri arasında da Arap harflerinin ıslahı çalışmaları Kazan'da Tatar aydınları arasında 1910'lardan sonra ilerlemiş, özellikle Türkçenin gerektirdiği dokuz ünlüyü yazabilmek

için özel işaretler kabul edilmiş, yayımlanan gazete, dergi ve kitaplarda bu fonetikleşmiş imla (savti imla) kullanılmıştır. Gaspıralı da 1913 yılından itibaren Tercüman gazetesinde bu imla ile yazılar yayımlamış, halkı bu imlaya alıştırmaya çalışmıştır. 1916 Rus ihtilali zamanlarında bu imla Tatar, Kazak, Özbekler arasında yayılmış, eserler bununla basılmaya başlamış, bu ıslah edilmiş harflerin kullanımı Doğu Türkistan'a kadar ulaşmıştır. Bugün Doğu Türkistan'da hala bu alfabe kullanılmaktadır.

Gaspıralı'nın 1880'lerden itibaren öncülüğünü yaptığı modernleşme hareketi ve Usul-i Cedit eğitim anlayışının yaygınlaşması, çeşitli Türk boylarına mensup aydınlar arasında mevcut olan Müslüman kimliğine Türklerin soy ve dil birliği şuurunun da eklenmesi Türkçülük düşüncesini uyandırarak Türk boyları arasında bir yakınlaşmanın, kültürel bir bütünleşme sürecinin de başlamasına vesile olmuştur.

1905 Rusya, 1906-1911 İran ve 1908 Türkiye Meşrutiyet hareketleri Türk boyları arasında Gaspıralı'dan itibaren uyanmaya ve canlanmaya başlamış olan millî bilinci (Türkçülük ve Turancılık) yaygınlaştırmış, kültürel bütünleşme sürecini genişletmiş ve hızlandırmıştır.

Bu hareketler içinde Türk dünyasında ortak yazı dili oluşturma ve kullanma isteği, 16-21 Ağustos 1926'da Nijniy Novgorod'da toplanan Rusya Müslümanları üçüncü kongresinde eğitimle ilgili sorunlar tartışılmış, kabul edilen Eğitim Raporunun 30. Maddesinde edebî yazı dili için »Edebî Türk dilinin (Türkiye Türkçesi) öğretimine bilhassa önem verilecektir. Bu ders Müslüman talebeleri için bilhassa iki üç sınıflı ortaokullarda mecburi olup, imkan olan yerlerde ilkokullarda da okutulmalıdır» kararı alınmıştır. Bu, Gaspıralı'nın teklif ettiği ortak edebî dilin yaygınlaşma imkanlarını artırmıştır. Bu edebî dil, sadece eğitim için değil, ilmî ve edebî eserlerin yazımı, gazete ve dergilerin yayımlanması için de göz önünde tutulmuş, burada «ortak modern kültürü» yaratmak amaçlanmıştır. Gaspıralı'nın savunduğu bu fikirler Türk boyları arasında taraftar bulmuş, hızla yayılmış ve Sovyet devrine kadar Rusya Müslümanları arasında millî kimlik şuurunun uyanmasına vesile olmuştur. Bugün ortak Türk alfabesi ve Türk dünyasında kültürel bütünleşme fikrinin tekrar canlanmasında ve bu işin yollarının aranıp tartışılmasında bu fikirlerin büyük bir önemi vardır.

1.Dünya Savaşı yıllarında Rusya Türkleri arasında Türkçülük, Turancılık fikirleri aydınlar arasında etkili olmuş; Rus İhtilali (1917) ve Çarlık Rusyasında kurulan (1918) Türk devlet ve hükümetleri bu oluşumu zirveye taşımıştır. Bu süreçte Türkiye'de Atatürk'ün önderliğinde inkılapların ortaya konuluşu, diğer Türk boylarında modernleşmenin gereğine ve Türklük düşüncesine olan inancı pekiştirmiştir.

Bolşeviklerin Çarlığı yıkmak amacıyla Türklere hürriyet ve istiklal vaat ederek onları mücadeleye çağırması bu fikir hareketlerini daha da güçlendirse de bu hürriyet dönemi çok uzun sürmemiştir. Güçlü bir devlet kuran Bolşevikler verdikleri sözleri tutmazlar, bağımsız Türk devlet ve hükümetlerine son verir, yönetici ve aydınları da 1937'de Kızıl Kırgının kurbanları olarak yok ederler.

1920'lerden itibaren Türk dünyasında Latin harflerine geçme temayülü artmıştır. 1922'den sonra bu düşünceler Azerbaycan'da hayata geçirilmiş, bu gelişmeler, o dönemdeki Azerbaycan Türkleri arasında Türklüğün millî kimlik olarak benimsenmiş olduğunun ve Azerbaycanlı aydınların etkili olduğunun da bir göstergesi olmuştur.

Sovyet döneminde Latin harflerine geçme hareketinde etkili olan iki temayül vardır. Birincisi Bolşevik yöneticiler ve onların görüşlerini benimseyen Türk komünistlerdir. Komünist liderlerin amacı, yönetimlerindeki Müslüman halkları millî kültürlerinden uzaklaştırarak tasarladıkları proleter Rus kültürü içinde eritmek ve tek tip Sovyet vatandaşı yaratmaktır. Bu açıdan Türk boylarının Latin harflerine geçme isteği onlar tarafından kaçırılmayacak bir fırsat olmuştur.

İkinci grupta yer alan Türk boylarına mensup aydınlar, Latin harflerine geçişi, kendi halklarını bir an önce eğitmek, kalkındırmak ve çağdaşlaştırmak için yararlı bir değişim olarak görmüşlerdir.

Arap harflerini ıslah ederek kullanmayı savunan küçümsenmeyecek bir aydın grubu da vardır. Onlar 1920'lerden sonra siyasi, sosyal ve kültürel alanda çok fazla hamle yapamamışlardır.

1922'de Azerbaycan'da başlayan değişim 1924'te fiilen uygulanmaya başlamıştır. Türkistan'da birlikte hareket edilmesi için de İdil Ural, Kırım ve Batı Türkistan'a heyetler gönderilmiş, 1926'da toplayacaklarını söyledikleri Türkoloji Kongresi için uzlaşma zemini oluşturmaya başlanmıştır. Tatar ve Kazak aydınları ıslah edilmiş Arap harflerinin kullanılmasında kararlı davranmışlar ancak kongreye de katılmışlardır.

Ruslar bu süreçte Kiril harflerinin kullanılması için girişimlerde bulunmuşlar ancak halkın kesin bir şekilde karşı çıkması üzerine farklı bir yol aramaya başladıkları anda Latin harflerine geçiş, kendi asimilasyon siyasetlerine uygun düşeceği için arka planda kalarak Azerbaycanlı yöneticileri desteklemişlerdir.

Birinci Türkoloji Kurultayı 26 Şubat-06 Mart 1926'da Baku'da toplanmış, bu toplantıda Latin alfabesine geçiş de tartışılmıştır. Kurultay'da Ahmet Baytursunoğlu, N.İ. Aşmarin, K.K. Yudahin, M.F. Köprülü, T.T. Menzel, N.N. Poppe gibi Türkologlar da yer almıştır. Burada Arap alfabesinin ıslahını isteyenler (A. Baytursunoğlu, Alimcan Şeref, Ali Rehim, Abdurrahman Saadi, Alimcan İbrahim, vd) Latin harflerinin kabulüne karşı çıkmışlar, ancak Bekir Sıtkı Çobanzade'nin öncülüğünü yaptığı Latin alfabesinin kabulünü isteyenlerin çoğunlukta olması üzerine Arap alfabesinin Türkçe için yeterli olmadığı, basımdan eğitime kadar alfabe ve yazı konusunda sorunlar çıkardığı, toplumun aydınlatılması için millî ve modern bir gelişime ihtiyaç duyulduğu eleştirileriyle Latin alfabesine geçiş kabul edilmiştir. Kurultay, Türk dünyası aydınları ve bilim adamlarını bir araya getirmesi açısından da önemlidir.

Kongrenin ardından Bakü'de Latin alfabesine geçiş sürecini yürütmek üzere «Yeni Türk Alfabesi Merkez Komitesi» kurulur. Bu komite farklı Türk boylarında kullanılan Latin harflerini toplayıp birleştirmek için çabalar. Bu aydınlardan biri Bekir Sıdkı Çobanzade'dir. Sovyetler Birliğindeki Türk boyları anılan alfabeyi esas alıp kendileri için gerekli gördükleri değişiklikleri yaparak alfabedeki birliği bozmazlar.

Atatürk Türkiye'nin Latin harflerine geçişi sürecinde 1926'da Fuat Köprülü'yü gönderdiği Birinci Türkoloji Kurultayındaki kararlardan haberdardı ve «birleştirilmiş Latin alfabesi» konusunda bilgi sahibiydi. Latin alfabesinin kabulünde bunu temel aldığı da muhakkaktır. Atatürk, Latin alfabesine hem Türk dünyasındaki ortak Türk yazı dili hem kültürel bütünleşme hem de medeniyet açısından yaklaşmıştır. Bu görüşler doğrultusunda 1926'da kabul edilmesi kararlaştırılan birleştirilmiş Latin harfleri alınarak 1928'de Türkiye'de Harf İnkılabı ile Latin harfleri kabul edilir. Aslında Türkiye Cumhuriyetinin kabul ettiği yeni Türk alfabesi, 1926-1938 arasında bütün Türk topluluklarınca kullanılan ortak Türk yazı dilindeki harflerle büyük oranda

aynıdır. İşte bütün bu gelişmeler Sovyetler Birliğini tedirgin eder. Türk boyları arasındaki irtibatı kopartmak için 1938-1940 yılları arasında Sovyetler Birliği içindeki bütün Türk boylarını her birine farklı Kiril alfabesi vererek Kiril alfabesini kabul ettirirler.

1926 Sonrasında Stalin'in de görüşleri doğrultusunda Sovyetler Birliğinin Rus olmayan azınlıklara uyguladığı siyasetle Türk boylarının hem siyasi hem de kültürel yapısı parçalanmıştır. Yeni ulus ve devletler, özerk devlet ve bölgelere dönüştürülmüştür. Başka bir ifadeyle kavim ve kabilelerin milletlere dönüştürülmesi süreci başlamış, mahallî ağızlara dayanan ayrı birer yazı dili de bu boylara yazı dili olarak kabul ettirilmiştir. Bunun dışında «millî» olduğu vurgulanan medeniyet ve tarih yorumlarıyla her bir Türk boyu diğerinden uzaklaştırılarak farklı bir milletin mensubuymuş gibi benimsetilmiş ve böyle de kabul ettirilmiştir.

Bugün alfabe konusundaki durum nedir?

Latin alfabesinin kabulü konusundaki amacın ne olduğuna geçmeden önce bugün Türk dünyasında Latin esaslı alfabe konusundaki kararlar, alfabe değişiklikleri ve kullanılan alfabelere değinmek yerinde olacaktır.

Sovyetler Birliğinin dağılması ve beş Türk cumhuriyetinin bağımsızlıklarını kazanmasının hemen ardından 18-20 Kasım 1991'de Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü'nün öncülüğünde «Milletlerarası Çağdaş Türk Alfabeleri Sempozyumu»nda Türk boylarının dillerine en uygun, pratik ve kullanışlı olduğu düşünülen 34 harfli bir alfabe hazırlanmış ve bütün taraflarca kabul edilmişti (Kara 2000: 246). 20-21 Kasım 2018'de yine aynı mekanda bu toplantının ikincisi gerçekleştirilmiş, aynı karar tekrar teyit edilmiştir.

Bu kararlardan sonra Türk dünyasındaki alfabe kullanımını şu şekilde göstermek mümkündür:

1. Latin alfabesini kullanan Türk boyları: Türkiye Cumhuriyeti (1928'den beri), Azerbaycan Cumhuriyeti (21 Temmuz 2001'den beri), Türkmenistan Cumhuriyeti (1993'teki kabul kararı ve 1999'daki düzenlemelerden beri), Moldova'nın içindeki Gagavuz Özerk bölgesi (1996'dan beri).

Azerbaycan, 1991'deki ilk sempozyumda alınan karar üzerine 25 Aralık 1991'de 34 harfli Latin harflerini aynen kabul etmiş ve uygulamaya da başlamıştır. Daha sonraki yıllarda Azerbaycan alfabesine «ə» harfini eklemiştir. Türkmenistan da 12 Eylül 1993'te Latin esaslı alfabeyi kabul eder, ancak 34 harfli olan alfabedeki bazı seslerde değişiklikler yaparak uygulamaya geçer. Gagavuz özerk bölgesinde Latin alfabesi Türkiye'deki harflere çok yakın olarak belirlenmiştir. Oradaki problem bu alfabeyi kullanacak bir basın yayının faaliyetinin olmaması, daha dar bir ortamda alfabenin kullanılıyor olması yanında Gagavuz Türkçesinin üç ağzından hangisinin daha çok yazı dili olarak kullanılması gerektiği konusundaki tartışmaların devam etmesidir.

2. Latin ve Kiril alfabesini birlikte kullanan Türk boyları: Özbekistan (1993 ve 1995'teki kararlarla), Rusya Federasyonundaki Tataristan Özerk Cumhuriyeti (Eylül 2001'deki kararla).

Özbekistan 2 Eylül 1993'te Latin alfabesine geçme kararını alsa da bunu ancak 1995'te uygulamaya başlar. Özbekistan 1995'te 34 harfli alfabedeki bazı harfleri değiştirerek *ç* için *ch*, *ş* için *sh*, *ğ* için *g, n* için *ng* ve *ö* için de *o* harflerini kullanarak kesme işaretli veya ikili harfleri de alfabesine almıştır. Bu kararların siyasi olduğu da çeşitli kaynaklarda belirtilmektedir.

Tataristan Özerk Cumhuriyeti Latin alfabesine geçme kararı alsa da bu karar Rusya tarafından engellenmiştir. Şu anda Latin harfleri çok kısır bir alanda kullanılmaktadır.

3. Kiril alfabesini kullanan Türk boyları: Bunlardan birincisi 2025'te (sonraki kararla 2030) Latin alfabesine geçiş kararı almış olan Kazakistan'dır. İkincisi de hala Kiril alfabesini kullanan ve henüz Latin alfabesine geçiş konusunda bir kararı olmayan Kırgızistan. Ayrıca Rusya Federasyonunda yer alan Çuvaş, Başkurt, Nogay, Kumuk, Karaçay-Balkar, Altay, Hakas, Tuva, Tacikistan'daki Özbekler Kiril alfabesini kullanmaktadırlar.

Kazakistan, 26 Ekim 2017'de Latin alfabesine geçme kararı almış ve 2025'te uygulamaya konulacağını açıklamıştır. Kazakistan'ın kabul ettiği ve bazı önerilen alfabeler hem ortak Türk yazı diline uymaması hem de kesme işaretleri ve ikili işaretlerin kullanılması sebebiyle yine ortak Türk alfabesine uygun değildir. Kazakistan bu yıl, Latin alfabesine geçişin 2030'a ertelendiğini de duyurmuştur.

Kazakistan'ın Latin alfabesine geçmesi Kırgızistan'ı da harekete geçirecektir.

4. Arap alfabesini kullanan Türk boyları: Çin'deki Şinjan-Uygur Özerk bölgesindeki (Doğu Türkistan) Türkler, Afganistan'ın kuzeyindeki Özbek ve Türkmenler ile İran'ın Güney Azerbaycan diye anılan bölgesindeki Azerbaycan Türkleri.

Arap alfabesini kullanan Uygur Türkleri de İnternette kullanmak üzere kendi aralarında bir Latin alfabesi oluşturmuşlardır. Latin alfabesine geçmeseler de bu tarz çalışmalar sürdürülmekte, Çin yönetiminin özellikle internette kullanılması yönündeki çalışmalar için ortaya koyduğu ve 18 yıldır kullanılan Uygur Latin alfabesi taslağında 34 harfli ortak Türk alfabesi ile uygun olmayan işaretlerden söz edilmektedir (zh=j, sh=ş, ch=ç, ng=ñ, vs) (İnayet 2000: 240-241). Diğer Arap alfabesini kullanan bölgeler bağımsız bir idareye sahip olmadıkları için düşünce dünyalarında bu geçiş yer alsa da henüz Latin alfabesine geçişle ilgili bir çalışmalarından söz etmek mümkün değildir.

Türk Dünyasında ortak Türk alfabesine niçin geçilmeli? Amaç nedir?

Türk dünyasındaki ortak Türk alfabesi konusundan gerçekçi bir yaklaşımla sadece bağımsız Türk cumhuriyetleri açısından söz edilebilir. Alfabe ile bağlantılı alınacak kararların bağımsız devletlerle ilgili olduğu, ayrıca politik, siyasi ve idari kararlar olduğu unutulmamalıdır. Sovyet Sosyalist Cumhuriyetler Birliği'nin 1991'de dağılmasından sonra alfabe konusunun gündeme gelmesinin yukarıdan beri bahsedilen gelişmeler çerçevesinde ortaya çıkması da bu yüzdendir.

Türk dili, tam olarak kullanıcı sayısı tespit edilemese de toplan nüfusu 200 milyonu aşan Türk boyları tarafından çok geniş bir coğrafyada kullanılmaktadır. Ne yazık ki birçok siyasi uygulamalar ve sömürü siyasetinin sonrasında farklı yazı dillerine (20'nin üzerinde) ayrılarak varlığını devam ettirmektedir. Yazı dili olmayan ve sadece konuşma dili olarak kullanılan birçok lehçesi de kaybolmakta olan diller arasında kabul edilmektedir (Şor, Teleüt, Nogay, Karaçay-Malkar, Karay, vs).

Sadece Türkiye Türkçesi 80 milyonu Türkiye'de olmak üzere Balkanlar, Avrupa gibi ülkelerdeki kullanıcılarıyla birlikte tahminen 90 milyon kişi tarafından kullanılmaktadır. Batı Türkçesi olarak değerlendirdiğimizde Türkiye Türkçesi, Gagavuz, Azerbaycan ve Türkmenistan'da, Balkanlarda, Avrupa'daki kullanımını da aldığımızda kullanıcı sayısının en düşük tahminle 130 milyon civarında olduğu görülmektedir. Diğer Türk boylarının Türkçe kullanıcılarının da 70 milyonun üzerinde olduğu tahminleri yapılmaktadır. Akalın, «Türkçenin Güncel Sorunları» adlı yazısında 1980'lerin ortalarında UNESCO'nun hazırladığı bir raporda Türkçenin konuşucu bakımından dünyanın beşinci büyük dili olduğunu açıkladığından bahseder.

Raporu hazırlayanların bu değerlendirmede Türk dilinin bütün dil ve lehçelerini, bir bütün olarak kabul ederek bu sonuca ulaştıklarını ifade eder. Daha sonrasında «Kesin nüfus sayımı sonuçlarına dayanmasa da Türk dilinin çeşitli kollarını konuşan 200 milyonu aşkın insan bulunduğu sanılmaktadır. Ancak UNESCO, daha sonraki yıllarda hazırladığı raporlarda Türk dil ailesini bir bütün kabul etmeyerek, her Türk lehçesini sıralamada ayrı ayrı değerlendirir. Böylece «Türk dilinin sıralamadaki yeri değişti» şeklinde son durum hakkında bilgi verir. Akalın «Yaklaşık 12 milyon km2'lik bir alanda, Türk dilinin birbirine uzak veya yakın lehçeleri konuşulmakta, yazı dili olarak kullanılmaktadır» ifadesiyle Türkçenin bugünkü durumunu özetler (2003: 462).

Bu büyük Türkçe konuşan topluluğun aydınlanma yolunda alfabe konusundaki kararını Latin harfleri yönünde belirleyeceği yapılan konuşma ve görüşmelerden de anlaşılmaktadır. Bu konu, 1991'de Sovyetler Birliğinin çöküşünden sonra istiklallerini elde eden Türk devletleriyle Türkiye Cumhuriyeti ve diğer Türk toplulukları arasında iletişimi kolaylaştırmak amacıyla tekrar gündeme gelmiştir. Tabii ki 19. yüzyıl sonlarında başlayan modernleşme hareketlerinin sonucu olarak ortaya çıkan millî kimlik anlayışı ile alfabede birlik sağlama düşüncesinin doğrudan ilişkisi vardır. Modernleşme hareketleri, Türk dünyasının aydınlatılması, eğitimli hale getirilmesi, ilerlemesi ve kalkınması amacını taşıyordu. Eğitimin hızlandırılıp gelişmesi de matbaa işleri, maliyet gibi sebeplerle Latin harflerine geçme meselesini gündeme getirmişti. Bu konu yukarıda da bahsedildiği üzere 1926-1938 yılları arasında bütün Türk dünyasında ortak Türk yazı dilinin kullanılmasıyla hedefine ulaşmaya başlamıştı. Stalin ve Rusya'nın baskı ve sömürü siyasetiyle sonlandırılan bu hareket, bugün yeniden filizlenmeye başlamıştır.

Bugün Türk boyları arasında Sovyet döneminde yetişen, millî kimlik, kültür ve tarih konusunda kafaları karışık olan siyasetçi ve aydınlar alfabe birliğine ve dolayısıyla tek bir Türk kimliğinin inşa edilmesine farkında olarak ya da olmayarak engel olmaktadırlar (Akpınar 2000: 30). Millî kimlik ile alfabe, ortak edebî dil, millî kültür arasında güçlü bağlar vardır. Alfabe birliğini sağlamanın millî kimlik çevresinde şekillenmesi, alfabe, dil ve kültürümüzü birleştirmesi ve bütünleştirmesi gerekir. Bu anlamda ele alındığında da siyasi bir karardır.

Kısacası alfabe konusu, genetik, tarihî ve kültürel zemini unutmadan, akademisyen ve aydınlardan, akademik kuruluşlardan alınacak tavsiyeler eşliğinde milletin veya toplumun kendisinin ve kendisini temsil eden yönetim ve siyaset makamlarının karar vereceği bir konu olarak görünmektedir (Ercilasun 2000: 13-18).

Türk dünyasının dilde birlik sağlamasının temelinde ortak Türk alfabesi konusunun çözüme ulaşması yatmaktadır. Ortak iletişim dilinin kurulmasının temelinde de ortak alfabe konusu bulunmaktadır. Ortak alfabe, yazı ve yazım birliğinin oluşturulmasından sonra da ortak imla ve terim meselelerinin hızla çözülmesi gerekmektedir. Bu konunun hızla uygulamaya geçirilebilmesi için de sık sık toplantılar yapılması ve konunun gündemde tutularak tartışılması, sonuca varılması şarttır. Böylece Türk boyları birbirlerini daha kolay anlayacak, kültür birliği de gerçekleştirilmiş olacaktır. İşte bu yüzden ortak Türk alfabesinin, ortak Türk yazı dilinin bir an önce oluşturulması gereklidir.

Alfabe değişikliğinde uyulması gereken ilkeler neler olmalıdır?

Özkan, Latin alfabesini kabul eden bütün Türk cumhuriyetlerinde 20 yıllık dönem içinde birkaç yıl arayla alfabenin değişik harflerinde düzenlemeler yapıldığını, 34 harfli Türk alfabesinin

üçte birinden fazlasında yani 12 sesin gösterilmesinde bir birlik sağlanamadığını ifade etmektedir (2013: 361). Ortak bir tarihi geçmişi olan Türk dünyasında kabul edilecek ortak Türk yazı dilinde dikkat edilmesi ve uyulması gereken ilkeleri şu şekilde vermek mümkündür:

1. Türk dünyasındaki bütün alfabelerde aynı sesler aynı harflerle gösterilmeli, aynı ses için farklı işaretler eklenip kullanılmamalıdır. Bu açıdan Türkiye'nin tecrübelerinden faydalanılabilir. 90 yıldır kullanılan bir Latin alfabesine sahip olduğu için bu alfabenin oturmuş olması da göz önünde bulundurulmalıdır. Bu alfabe Balkan ülkelerinde yaşayan Türkler arasında da Bulgaristan, Yunanistan, Romanya, bugünkü Makedonya ve Kosova'da yaşayan Türkler tarafından da 1930'lardan itibaren kullanılagelmiştir (Ercilasun 2000: 14).

2. Türkiye Türkçesindeki 29 harfin gösterdiği 29 ses, diğer Türklerin dillerinde varsa alınmalı, farklı olan ve anlam farkı yaratan sesler için yeni harfler kabul edilmelidir. El (el) ve ėl (halk) sözcüklerindeki e sesleri gibi.

3. Bir sese bir harf ilkesi olmalıdır. ç, ş, vs.

4. Bir harfe bir ses ilkesi olmalıdır. Rus Kiril alfabesindeki (Я, Ю, И, У) yu, ya, iy, uw gibi harfler kullanılmamalı. Alfabede her bir sesi gösterecek ayrı harfler vardır. İki sesi birden gösterecek bir işarete gerek yoktur.

5. Harflerin sıralanmasında birlik ilkesi Latin alfabesini kullanacak bütün Türk dünyası topluluklarınca da uygulanmalıdır. Bu, sözlük, ansiklopedi ve indeks kullanımlarında önemlidir.

6. Türk yazı dili ve lehçeleri arasında birçok fonetik farklılık vardır. Biri de kelime ek aldığında kelime kök ve gövdelerindeki değişikliklerdir. Bunların yazıya yansıtılmaması ve ortak bir imla düzenlemesinin yapılması gerekmektedir.

7. Ortak Türk yazı dilinin Türk topluluklarına öğretilmesinde ortak edebî kaynak eserlerin her Türk cumhuriyetinde yayımlanması ve okutulması faydalı olacaktır.

8. Yumuşak, kalın, uzun, ince ünlü sesler için özel işaretlerden uzak durulmalıdır (Ercilasun 2000).

Türk dünyasının kendi arasında ortak iletişim dili ve ortak bir edebî dil oluşturması için ortak Türk yazı dilinin oluşturulması bütün Türk dünyası için önemlidir.

Bu konunun diğer bir yönü de tek bir Türk yazı dili etrafında bir araya gelindiğinde UNESCO gibi uluslararası kuruluşlarda kendi dilimizle kendimizi ifade etme hakkını sağlayacağımız gerçeğidir.

Kaynaklar

Abdieva Rakhat (2017). «Bağımsızlıklarını Kazandıktan Sonra Türk Cumhuriyetlerinin Dil Politikaları ve Türkiye ile Ortak Dil ve Ortak Alfabe Çalışmaları». *TÜRKLAD*. 1(2): 104-119.

Akalın Şükrü Halûk (2003). «Türkçenin Güncel Sorunları», Çukurova Üniversitesi Türkoloji Araştırmaları Merkezi, *Türk Dili Dergisi*, s.462.

_____ (2020). «XXI: Yüzyılda Türk Dünyasında Alfabe Sorunu ve Bilişim Uygulamaları» *Türk Dünyasında Ortak Alfabe Uygulamalar, Arayışlar, Teklifler* (Ed. O. Yeşilot, Ö.D. Yılmaz, Y. Çağlar, B.G. Köksal), İstanbul: Ötüken Yayınları: 19-33.

Akpınar Yavuz (2020). «Türk Dünyasında Alfabe Birliği ile Milli Kimlik Anlayışı Arasındaki İlişkiler Üzerine Düşünceler». *Türk Dünyasında Ortak Alfabe Uygulamalar, Arayışlar, Teklifler* (Ed. O. Yeşilot, Ö.D. Yılmaz, Y. Çağlar, B.G. Köksal), İstanbul: Ötüken Yayınları: 19-33.

Andican A. Ahat (2021). «Türk Dünyasında Alfabe ve Siyaset». *Prof. Dr. Mahmut Kaşgarlı Armağanı*. (Ed. A.İ. Öbek, L. Doğan, S. Öztürk, B.M. Acar). Çanakkale: Paradigma Akademi: 523-540.

Demir Nurettin, Yılmaz Emine (2014). *Bitmeyen Öykü: Alfabe Tartışmaları (Rapor)*. Ankara: Ahmet Yesevi Uluslararası Türk-Kazak Üniversitesi Yayınları.

Ercilasun Ahmet Bican (2015). *Dilde Birlik*. Ankara: Akçağ Yayınları.

_____ (2020). «Alfabe Değişiminde Uyulması Gereken İlkeler». *Türk Dünyasında Ortak Alfabe Uygulamalar, Arayışlar, Teklifler* (Ed. O. Yeşilot, Ö.D. Yılmaz, Y. Çağlar, B.G. Köksal), İstanbul: Ötüken Yayınları: 13-19.

İnayet Alimcan (2020). «Uygur Türklerinde Latin Alfabesine Giriş Süreci». *Türk Dünyasında Ortak Alfabe Uygulamalar, Arayışlar, Teklifler* (Ed. O. Yeşilot, Ö.D. Yılmaz, Y. Çağlar, B.G. Köksal), İstanbul: Ötüken Yayınları: 230-246

Kara Abdulvahap (2020). «Türk Dünyasında Latin Alfabesine Geçiş Süreçleri ve Alfabe Birliği Yolundaki Kazanımlar ve Eksiklikler». *Türk Dünyasında Ortak Alfabe Uygulamalar, Arayışlar, Teklifler* (Ed. O. Yeşilot, Ö.D. Yılmaz, Y. Çağlar, B.G. Köksal), İstanbul: Ötüken Yayınları: 246-264.

Kocaoğlu Timur (2020). «Türk Ülkelerinde Ortak Türk Latin Alfabesinin Onaylanması Konusundaki Son Gelişmeler ve Çözüm Arayışları». *Türk Dünyasında Ortak Alfabe Uygulamalar, Arayışlar, Teklifler* (Ed. O. Yeşilot, Ö.D. Yılmaz, Y. Çağlar, B.G. Köksal), İstanbul: Ötüken Yayınları: 59-81.

Milletlerarası Çağdaş Türk Alfabeleri Sempozyumu (18-20 Kasım 1991). (1992). (Tertip Komitesi: İ Enginün, H.D. Yıldız, N. Devlet, N. Sarıahmetoğlu). Yayına Haz. Nadir Devlet. İstanbul: M.Ü. Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü.

Öner Mustafa (1998). «»Ortak Türk Alfabesi» Hakkında Bazı Notlar». *Avrasya Etüdleri*. İlkbahar 13: 71-79.

_____ (2020). «Türk Dünyasında Çağdaşlaşma ve Alfabe». *Türk Dünyasında Ortak Alfabe Uygulamalar, Arayışlar, Teklifler* (Ed. O. Yeşilot, Ö.D. Yılmaz, Y. Çağlar, B.G. Köksal), İstanbul: Ötüken Yayınları: 141-152.

Özkan Nevzat (2013). «Türk Dili ve Latin Alfabesi». *Türk Dünyası Araştırmaları*. 206: 351-362.

Sarı İsa (2020). «34 Harfli Ortak Türk Alfabesinin F-Klavye Düzeninde Yerleştirimi». *Türk Dünyasında Ortak Alfabe Uygulamalar, Arayışlar, Teklifler* (Ed. O. Yeşilot, Ö.D. Yılmaz, Y. Çağlar, B.G. Köksal), İstanbul: Ötüken Yayınları: 98-110.

Şahin Erdal (2013). «Türk Dünyasında Yazı Birliği: Latin Alfabesi Temelinde Yeni Türk Alfabeleri». *Yeni Türkiye*. 53: 449-457.

_____ (2020). «Türk Dünyasında Alfabe ve Yazım Birliği Sorunu». *Türk Dünyasında Ortak Alfabe Uygulamalar, Arayışlar, Teklifler* (Ed. O. Yeşilot, Ö.D. Yılmaz, Y. Çağlar, B.G. Köksal), İstanbul: Ötüken Yayınları: 163-179.

Şirin Hatice (2015). *Başlangıçtan Günümüze Türk Yazı Sistemleri*. İstanbul: Bilge Kültür Sanat.

Tekin Talat (1997). *Tarih Boyunca Türkçe'nin Yazımı.* Ankara: Simurg Yayıncılık.

Togan A. Zeki Velidi. (1930). Türk Dünyasında Alfabe Meselesi, *Yeni Türkistan*, (10-12).

Гүлзура Жумакунова
Проф. Д-р Анкара университети, Түркия

КЫРГЫЗ ТИЛИНИН ЛАТЫН АЛФАВИТИНЕ ӨТҮШҮ ТАРЫХЫЙ ЗАРЫЛЧЫЛЫК

Өзөк

XXI кылымда дүйнөнүн эл аралык байланыш жазуусу катары кабыл алынган латын жазуусу XX кылымдагыдан да алда канча актуалдуу деңгээлге көтөрүлдү. Азыр түрк калктарынын латын жазуусуна өтүү маселеси үч себептен улам актуалдуу абалга келген болду. 1) Түрк тилдеринин тыбыштык түзүлүшүнө эң ыңгайлуу жазууну тандаган болушат. 2) Учурда дүйнөлүк байланыштын жазуусу катары кабыл алынган латын жазуусуна өтүү менен түрктөр дүйнө интеграциясынан татыктуу орун ала алышат. Глобалдашкан дүйнөнүн өз ара билишим жана улашым артыкчылыктарынан түздөн-түз пайдалана алышат. 3) Буга чейин колдонуп келген кирилл, арап жазууларындагы түрк тилдеринин насилине айкыры келген ашыкбаш тамгалардан, орфоэпиялык, орфографиялык эрежелерден кутулуп, түрк жазуу биримдигин куруу мүмкүнчүлүгүнө ээ болушат. Жазуу биримдиги түрктөрдүн ар тармакта өз ара катнаштарынын артышына, басылмалардын өз ара окулушунун оңойлошуна, орфография, терминология биримдигинин жаратылышына себеп болот. Докладдын негизги темасы ушу тапта коңшу Казакстан, Өзбекстан республикаларынын мурда жарыялаган латын алфавиттерин кайрадан карап чыгуу аракеттери жүрүп жаткан кезде Кыргызстандын да бул процесске кошулуп, регионалдык орток алфавит жаратуу мүмкүнчүлүгүн илимий коомчулук алдында демилгелөөсүнө арналмакчы.

Ачкыч сөздөр: орток түрк латын алфавити, кыргыз латын алфавити, жаңыланган казак, өзбек латын алфавиттери, аймактык орток алфавит маселеси.

THE TRANSİTİON OF THE KYRGYZ LANGUAGE TO THE LATİN ALPHABET İS A HİSTORİCAL NECESSİTY

Prof.Dr.Gülzura Jumakunova
Ankara University Turkey

Abstract The use of English as a language of communication in the contemporary globalized world and the Latin alphabet as its common basic set of letters have become much more prelevant in the 20th century. For the Turkic peoples who have used different scripts throughout their known history, both their transition to the Latin script and the preservation of common features in the alphabets they will use are very important, for the following 3 reasons. 1.They would prefer a writing system that could reflect the phonetic structure of the Turkish language in the most appropriate way. 2. By switching to the Latin script known as the communication script of the globalizing world, Turks gain their rightful place in the world integration, they can be instantly and with ease participate in the information and communication developments of the globalizing world. 3. They could eliminate the unnecessary superfluities, pronunciation

and spelling difficulties that contradict the essence of the Turkish language that occurred in the Arabic, Cyrillic writings that the 2 Turkish peoples previously used. On account of this they could have the opportunity to establish multifaceted communication, cross examine the writings, form a spelling and term unity.The main subject of the declaration is through revisiting the Latin alphabets adopted by neighboring Uzbekistan, Kazakhstan, to share the idea that the Kyrgyz Latin alphabet, prepared by us and has been introduced to the public on many scientific platforms in Kyrgyzstan, Kazakhstan and Turkey, will be allowed to take place with them on the basis of a regional common alphabet.

Keywords: Turkish common Latin alphabet, Kyrgyz Latin alphabet Inarip, Regional Partnership in Kazakh, Uzbek, Kyrgyz Latin alphabets.

Урматтуу түрк дүйнөсүнүн ар кайсы булуң-бурчтарынан келген илимпоздор, туугандар, кесиптештер, сиздерди күнөстүү мекенибиз Кыргызстанда, жапжашыл шаарыбыз Бишкекте коноктоп, түрк элдеринин эң башкы байлыгы болгон түрк тилинин проблемаларын талкуулай турган эл аралык ири форумда жолугушуп атканыбызга абдан кубанычтамын. Бишкек форумунун натыйжалары бардык түрк тилдери үчүн жемиштүү болуп, алдыдагы жаңы кызматташтыктарга, жаңы проекттерге себепчи болушун каалап кетмекчимин.

Түрк элдери тарыхта орхон-енисей, уйгур, арап, латын жазууларын колдонуп, бирдей жазуу биримдигин сактай келген улуттардын бири. Бул биримдик алардын саясий жана маданий жана социалдык байланыштарын жүргүзүү, аралары ажырабай жалпы түрк маданиятын бүгүнкө чейин сактап келүүлөрүн камсыз кылган. Кыргыздар да бүгүн пайдаланып жаткан кирилл жазуусуна чейин кезеги менен енисей, уйгур, арап, латын жазууларын колдонуп келишкени маалым. Алардын ар биринин кыргыз тарыхынын ар кыл учурунда элдин маданий жана социалдык талаптарын канааттандыруу максатында өздөрү жаратканы жана башкалардан кабыл алып колдонгону талашсыз.

1920-жылдардын баштарында Түркияда жана башка түрк журттарында жазуу алмаштыруу маселесинин көтөрүлө башташы жалгыз эле жазуу системасына тиешелүү маселе эмес, социалдык жана диний көз караштан да бир катар талаш-тартыштарды жараткан, ал түгүл коомдо белгилүү жаатташууга чейин алып барган саясий маселе абалына келген. Латын жазуусун тандоо боюнча XIX кылымдын аяк чегинден тарта жүргүзүлө баштаган күрөштөргө В.И.Ленин жолбашчылыгындагы Совет бийлигинин бул жазууга дүйнө пролетариатынын орток жазуусу катары караган идеологиялык мамилеси да белгилүү таасирин тийгизбей койгон эмес.

1922-жылы Азербайжан өкмөтүнүн латын жазуусуна өтүшүнөн кийин түрк республикаларында түркчөгө ыңгайлуу латын тамгасына өтүү пикири басымдуулук кыла баштайт. 1926-жылы март айында Баку шаарында өткөн Түркология Курултайында латын жазуусуна өтүү ишин башкара турган Жаңы Түрк Алфавити Борбордук Комиссиясы түзүлгөн. Баку Түркология Курултайында алынган чечим түрк элдеринин латын жазуусуна өтүшүндө өтө маанилүү кадамдардын бири болгон. Курултайдын чечими менен түзүлгөн Борбордук Алфавиттик Комиссия бардык түрк аймактарынан келген сунуштарды карап чыгып, алардын арасында унификация, б. а. тамга жалпылаштырмасын жасоо аркылуу орток түрк алфавитин иштеп чыгуу максатын көздөгөн.

1928-жылдын аягына чейин аймактардан келген 18 долбоор талкууланып, алардан түрк элдеринин тыбыштарынын баарын камтый ала турган 33 тамга жана бир белгиден турган *Яналиф (< тат. Яңа әлифба/jaŋa əlifʙa'*дан «жаңы арип»тен кыскартылган) аттуу алфавит түзүлүп, жактырылган. Бул жалпылаштырылган алфавиттен ар бир түрк тили өз тилине ылайык тамга тандап алуу, өздөрүнүн улуттук алфавиттерин түзүү мүмкүнчүлүктөрүнө ээ болушкан. Ошентип чыгыш түрк элдери тарыхында 10 жылдык бир орток латын жазуу доору башталган.

Табло 1. 1929-жылы кабыл алынган орток түрк алфавити-Яналиф (33 тамга)

A	B	C	Ç	D	E	Ə	F	G	Ƣ	H	X	İ	J	K	Q	L	M	N	Ŋ	O	Ө	P	R	S	Ş	T	U	V	Y	Z	Ƶ	Ь
a	в	ç	c	d	e	ə	f	g	ɵ	h	x	i	j	k	q	l	m	n	ŋ	o	ɵ	p	r	s	ş	t	u	v	y	z	ƶ	ь
а	б	ч	ж	д	е	ə	ф	г	ғ	h	х	и	й	к	қ	л	м	н	ң	о	ө	п	р	с	ш	т	у	в	ү	з	j	ы

Кыргызстандан Борбордук Алфавиттик Комиссияга мүчө катары К.К.Юдахин менен К.Тыныстанов кирген. Касым Тыныстанов 22 кишиден турган Президиум мүчөлүгүнө да шайланган жана «Жаңы алфавиттин түзүлүшүндөгү негизги принциптер тууралуу» аттуу сунуш-докладын жасап, анда өзү түзгөн латын алфавити долбоорун таанытkан[1]. Алды менен Самарканд шаарында өткөн Орто-Азия жана Казакстан республикалары кеңешмесинде орто азиялык түрктөрдүн бирдиктүү алфавити катары бир добуштан кабыл алынган К. Тыныстановдун долбоору Бакуда кабыл көргөн эмес[2].

Баку курултайынан кийин 1927-жылы өткөрүлгөн Кыргыз АССРинин 1-курултайында 1927-жылдан тарта латын алфавитине өтүү чечими кабыл алынат. 1928-жылы адеп кабыл алынган варианты 24 тамгадан турган алфавитте ичке үндүүлөр жана чоң тамгалар үчүн атайын символдор каралган эмес. 1929-1940-жылдар аралыгында эки жолу кайра каралып чыгып, аталган кемчиликтери түзөтүлгөндөн кийин Кыргыз латын алфавити 31 тамгага чыгарылган.

Табло 2. 1929-1940-жылдары колдонулган кыргыз латын алфавити (31 тамга)

A	B	C	Ç	D	E	K	G	Q	Ƣ	Ь	İ	L	M	N	Ŋ	O	Ө	P	R	S	Ş	T	U	Y	Z	J	V	X	H	F
a	в	ç	c	d	e	k	gq	ɵ	ı	i	l	m	n	ŋ	o	ɵ	p	r	s	ş	t	u	y	z	j	v	x	h	f
а	б	ч	ж	д	е	к	г	қ	ғ	ы	и	л	м	н	ң	о	ө	п	р	с	ш	т	у	ү	з	j	в	х	-	ф

1-табицада – орток түрк латын алфавити Яналиф, 2-таблицада 1929-1940- жылдарда кыргыздар колдонгон 31 тамгалуу кыргыз латын алфавити. Экөөнү салыштырып караганыбызда, кыргыз алфавитинде улуттук тилдин бардык тыбыштары чагылтылганы, эл аралык катнаштар да эске алынуу менен алфавитке Jj, Vv, Xx, Hh, Ff тамгаларынын киргизилгенин байкайбыз. Ошентип кыргыз алфавити Яналифтеги Əə ve Ƶƶ'ден башка там-

[1] *Бектенов З.* (1991). «Касым кандай киши эле». Касым Тыныстан уулу. Бишкек: Адабият, 11-б.

[2] *Тентимишев М.* (2004). «Кыргыз Туусу» XXI кылымдын гезити. Бишкек.

галардын баарын пайдаланган. Кыргыздыкынан башка кайсы гана түрк тили алфавитин алып карабаңыз, баарынын Яналифке негизделгенин көрүүгө болот. Бул жерде орток түрк алфавити түшүнүгүнөн чындап сөз кылынса болот. «Кыргыз Туусу» XXI кылымдын гезити. Бишкек. Анткени бул алфавиттин жалпы түзүмү да, колдонулган диакритикалык белгилери да бардык түрк тилдеринде бирдей болгону үчүн ар бир тил өзүнчө тамга жаратуу кыйынчылыгын тартпастан орток алфавит ичинен тандап алуу мүмкүнчүлүгүнө ээ болгон.

Алфавиттердин бирдей тамгалардан куралышы, айрым тилдерге мүнөздүү 1-2 гана башкача тамгага түшүндүрмө жасалышы түрк калктары арасында байланыштарды жеңилдеткен, бири-биринин басылмаларын окууда, ар тараптуу жазылмалардын жасалышында тоскоолдуктар жоюлган. Тилекке каршы, Совет өлкөсүндө жашаган түрктөрдүн алфавит жалпылыктары үчүн айтылган мындай жеңилдикти Яналиф менен Түркия латын алфавити үчүн айта албайбыз.

Негизи ар кандай эле жаңы жазуу системасына өтүү учурунда ал системанын улуттук тилдин тыбыштык, грамматикалык өзгөчөлүктөрүн сактап, ар кандай ашыкбаштыкка, кемчилдиктерге жол бербей турган **улуттук** мүнөзү менен чет тилдер менен байланышта кыйынчылык жаратпай турган **эл аралык** мүнөзүнүн бирдей эске алынышы эң идеал жагы. Тилекке каршы, 1929-1930-жылдарда чыгыш түрктөрү тарабынан түзүлгөн унификацияланган Яналиф алфавитинин нукура латын тамгаларына негизделбегени, айрым тамгалары орус алфавитинен алынып, айрымдары жасалма тамгалардан куралып жасалышынан улам бир жыл мурун (1928) кабыл алынган жана бир тамгасынан (Iı-ы) башкасы бүтүндөй латын алфавитине таяндырылган Түркия алфавитинен кыйла айырмалуу болуп калышын чыгыш менен батыш түрктөрүнүн арасында жазууда обочолонуунун башталышы катары карасак болот. Салыштыралы:

Табло 3. 1929-жылы кабыл алынган орток түрк алфавити – Яналиф (33 тамга)

A	B	C	Ç	D	E	Ə	F	G	Ɠ	H	X	İ	J	K	Q	L	M	N	Ņ	O	Ө	P	R	S	Ş	T	U	V	Y	Z	Ƶ	Ь
a	в	ç	c	d	e	ə	f	g	ɠ	h	x	i	j	k	q	l	m	n	ņ	o	ɵ	p	r	s	ş	t	u	v	y	z	ƶ	ь
а	б	ч	ж	д	е	ə	ф	г	ғ	h	х	и	й	к	қ	л	м	н	ң	о	ө	п	р	с	ш	т	у	в	ү	з	j	ы

Табло 4. 1928-жылы кабыл алынган Түркия латын алфавити (29 тамга)

A	B	C	Ç	D	E	F	G	Ğ	H	I	İ	J	K	L	M	N	O	Ö	P	R	S	Ş	T	U	Ü	V	Y	Z
a	b	c	ç	d	e	f	g	ğ	h	ı	i	j	k	l	m	n	o	ö	p	r	s	ş	t	u	ü	v	y	z
а	б	ж	ч	д	е	ф	г	ғ	х	ы	и	ж	к	л	м	н	о	ө	п	р	с	ш	т	у	ү	в	й	з

Таблицалардан да көрүнүп тургандай, Түркия алфавити Iı (ы) тамгасынан башкасынын баарын классик латын тамгаларынан алып, аларга тиешелүү диакриткалык белгилер коюу менен жасалган. 29 тамгалуу түрк алфавитинен Яналиф 10 ашыкча тамгасы менен кескин айырмаланган: Əə, Qq, Xx, Ņņ, Ƶƶ тамгалары түрк тилинде тыбыштык каршылыгы болбогону үчүн алфавитке алынган эмес; ал эми Вв, Өө, Ьь, Уу (ү) тамгалары Яна-

лифке Кирилл алфавитинен «кыйыштырып» алынган; Әә, Ңң тамгалары бул алфавит үчүн атайлап ойдон чыгарылып жасалган. Эки алфавит 5 арасындагы сандык айырма 4 эле болгону менен шекилдик айырма 10го чыккан. Мынчалык айырма, тилекке каршы, тектеш тилдердин бири-биринин алфавитин окуп, жазууну оңойлотуучу эмес, татаалдатуучу мамиле катары жасалганын айгинелеп турат. Демек, биз бул жерде бир алфавиттин тектеш тилдерди жакындатуучу эле эмес, алыстатуучу да роль ойной ала турганына күбө болобуз. Жыйынтыгында, латын алфавиттериндеги мындай айырмачылыктар менен түрк дүйнөсүнүн орток жазуу салтында алгачкы обочолонуу башталган болсо, кирилл жазуусу менен таптакыр башка жолго түшүрүлгөнүн айтсак болот.

1939-1940-жылдарда бүтүндөй Советтер Союзу[1] кирилл жазуусуна өткөндүктөн, Чыңгыз Айтматов да убагында өкүнүү менен белгилегендей, түрк элдери тилдерине ылайык «ийкемдүү жазууларынан»[2] ажырап калышкан. 1940-жылдардагы түрк калктарынын кирилл алфавиттеринин жалпылыгынан сөз кылуу мүмкүн эмес эле. Анткени, кирилл жазуусуна согуштук кырдаал коркунучу алдында шашылыш, латын алфавитине өткөндөгүдөй Борбордук Алфавит Комиссиясы аркылуу атайын даярдык көрүлбөстөн, улуттук тил тамгаларынын унификациясы жасалбастан өтүлгөнү үчүн ар бир тил өз тамга түзүмүн, тамга иретин белгилөөдө болсун, диакритикалык белгилерди типтештирүү сыяктуу орток жасалчу иштерде болсун, өз бет алдынча чечүүгө аргасыз болгон. Аркасынан да кабыл алынган айырмалуу орфографиялык эрежелер менен эң жакын тилдер да бири-биринин жазуусун окуй албас абалга келген. Аларды жалпылаштырган жалгыз нерсе – ар биринин улуттук алфавитинде 33 тамгалуу орус алфавитинин толугу менен орун алышы эле. Биз мунун өрнөгүн кыргызча менен казакча сыяктуу өтө жакын эки тилдин кирилл алфавиттериндеги айырманын алты тамгага чыкканынан көрөбүз. Мындай айырма кыргызчадан өзгөчөлөнүп казак алфавитине Әә, Һһ, Ұұ, Іі тамгаларынын ашыкча алынышы, кыргыз алфавитине болсо, эки тилге тең мүнөздүү Ғғ, Ққ тамгаларынын кирбей калышынан келип чыккан. Салыштыралы:

Табло 5. Казак кирилл алфавити (33+9)

А	Ә	Б	В	Г	Ғ	Д	Е	Ё	Ж	З	И	Й	К	Қ	Л	М	Н	Ң	О	Ө	П	Р	С	Т	У	Ұ	Ү	Ф	Х	Һ	Ц	Ч	Ш	Щ	-	Ы	І	-	Э	Ю	Я
а	ә	б	в	г	ғ	д	е	ё	ж	з	и	й	к	қ	л	м	н	ң	о	ө	п	р	с	т	у	ұ	ү	ф	х	һ	ц	ч	ш	щ	ъ	ы	і	ь	э	ю	я

Табло 6. Кыргыз кирилл алфавити (33+3)

А	Б	В	Г	Д	Е	Ё	Ж	З	И	Й	К	Л	М	Н	-	О	Ө	П	Р	С	Т	У	Ү	Ф	Х	Ц	Ч	Ш	Щ	-	Ы	-	Э	Ю	Я
а	б	в	г	д	е	ё	ж	з	и	й	к	л	м	н	ң	о	ө	п	р	с	т	у	ү	ф	х	ц	ч	ш	щ	ъ	ы	ь	э	ю	я

1991-жылы СССРдин таркашы менен беш түрк республикасы Азербайжан, Казакстан, Кыргызстан, Өзбекстан жана Түркмөнстандын эгемендик алышы алардын өз эне тилине жана жазууларына жаңыча мамиле жасоо зарылчылыгын жараткан. Эгемендиктин шарапаты менен түрк калктарынын саясий, экономикалык, маданий байланыштары артып, карымкатыштары жанданган. Мамилелердеги мындай жылуу атмосфера бир кезде колдорунан алдырган латын алфавитине кайрадан өтүү пикиринин көтөрүлүшүнө себепчи болгон.

[1] Армения менен Грузиядан башкасы.

[2] Чыңгыз Айтматов. Чыгармалаынын сегиз томдук жыйнагы. Эрте жаздагы турналар. 3-том. 245-б.

Орток түрк латын алфавити боюнча өткөрүлгөн маанилүү жыйындар

1. 1991-жылдын 18-20-ноябрь күндөрүндө Стамбулда Мармара университетинде өткөрүлгөн **1-Эл аралык Заманбап Түрк Алфавиттери Симпозиуму.** Бул симпозиумдун мааниси 14 эгемен жана өзерк түрк республикасынан 27 түркологдун Стамбулга чакырылышы жана алар сунуштаган 7 долбоордун катышкан окумуштуулар тарабынан талкууланып, андан бүтүн түрк тилдери үчүн орток деп эсептелген 34 тамгалуу **Орток Түрк Латын Алфавитинин** бир добуштан тандалып алынышы болгон.

2. 1992-жылы 4-8-майда Анкарада Түркия Маданият Министрлиги тарабынан өткөрүлгөн **Туруктуу Түрк Тили Курултайында** Түркия алфавити негизинде түзүлгөн орток алфавитке өтүү пикири жактырылган.

3.1992-жылдын 31-октябрында **Түрк Республикалары Президенттери жана Өкмөт Башчылары Саммитинде** 1991-жылкы симпозиумдун чечимдери жактырылып, латын алфавитине өтүү макулдашуусуна кол коюлган. Бул макулдашуу симпозиум чечимдеринин расмийлешүүсүнө жана процесстин ыкчамдашына себеп болгон.

4. 1993-жылдын январь айында Анкара Билкент университетинде өткөн чогулушка түрк мамлекеттик делегацияларынын катарында Кыргызстандан да белгилүү окумуштуу профессорлор Бүбийна Орузбаева, Салижан Жигитов, Абдыганы Эркебаевдер катышып, кабыл алынган **Анкара Келишими** расмий документине Кыргыз Өкмөтүнүн вице-премьери Абдыганы Эркебаев кол койгон.

Табло 7. 1991-жылы сунуш кылынган орток түрк латын алфавити (34 тамга).

A	B	C	Ç	D	E	Ä	F	G	Ğ	H	I	İ	J	K	Q	L	M	N	Ñ	O	Ö	P	R	S	Ş	T	U	Ü	V	W	X	Y	Z
a	b	c	ç	d	e	ä	f	g	ğ	h	ı	i	j	k	q	l	m	n	ñ	o	ö	p	r	s	ş	t	u	ü	v	w	x	y	z
а	б	ж	ч	д	е	ә	ф	г	ғ	h	ы	и	j	к	қ	л	м	н	ң	о	ө	п	р	с	ш	т	у	ү	в	w	х	й	з

Аталган эл аралык форумдардын чечимдеринен кийин түрк мамлекеттери латын жазуусуна өтө башташкан. Азербайжан 1992-жылы, Өзбекстан, Түркмөнстан 1993-жылы латын жазуусуна өтүп, Казакстан 2017-жылы 8 жылдык мөөнөт ичинде өтүүгө чечим кабыл алган. Кийин Азербайжан – 2, Өзбекистан – 3, Казакстан – 4 жолу алфавиттерине жаңыдан өзгөртүү киргизишти. Бирок түрк мамлекеттеринин бир канча жолу өзгөртүп түзгөн алфавиттеринде өз араларында да, 1991-жылы кабыл алынган 34 тамгалуу орток алфавит менен да биримдик жаратыла алынган эмес. Мунун мисалы катары 34 тамгалуу орток алфавит менен эгемен түрк республикаларынын айрым алфавит өрнөктөрүн салыштырып көрсөтсөк болот.

Табло 8. Учурда колдонумдагы азербайжан алфавити (32 тамга)

A	B	C	Ç	D	E	Ə	F	G	Ğ	H	X	I	İ	J	K	Q	L	M	N	O	Ö	P	R	S	Ş	T	U	Ü	V	Y	Z
a	b	c	ç	d	e	ə	f	g	ğ	h	x	ı	i	j	k	q	l	m	n	o	ö	p	r	s	ş	t	u	ü	v	y	z
а	б	ж	ч	д	е	ə	ф	г	ғ		х	ы	и	ж	к	қ	л	м	н	о	ө	п	р	с	ш	т	у	ү	в	й	з

Табло 9. Учурда колдонумдагы түркмөн алфавити (30 тамга)

A	B	Ç	D	E	Ä	F	G	H	I	J	Ž	K	L	M	N	Ň	O	Ö	P	R	S	Ş	T	U	Ü	W	Y	Ý	Z
a	b	ç	d	e	ä	f	g	h	i	j	ž	k	l	m	n	ň	o	ö	p	r	s	ş	t	u	ü	w	y	ý	z
а	б	ч	д	е	ә	ф	г	х	и	ж	ж	к	л	м	н	ң	о	ө	п	р	с	ш	т	у	ү	в	ы	й	з

Табло 10. 1993-жылы кабыл алынган өзбек латын алфавити

A	B	D	E	F	G	H	I	J	K	L	M	N	O	P	Q	R	S	T	U	V	X	Y	Z	Ch	G’	O’	Sh	Ng	‘
a	b	d	e	f	g	h	i	j	k	l	m	n	o	p	q	r	s	t	u	v	x	y	z	ch	g'	o'	sh	ng	‘
а	б	д	е	ф	г	h	и	j	к	л	м	н	о	п	қ	р	с	т	у	в	х	ү	з	ч	ғ	ө	ш	ң	ъ

Табло 11. 2018-жылы сунушталган казак алфавити (32 тамга)

A	Á	B	D	E	F	G	Ǵ	H	I	I	J	K	L	M	N	Ń	O	Ö	P	Q	R	S	T	U	Ú	V	Y	Ý	Z	Sh	Ch
a	à	b	d	e	f	g	ǵ	h	i	ı	j	k	l	m	n	ń	o	ö	p	q	r	s	t	u	ú	v	y	ý	z	sh	ch
а	ә	б	д	е	ф	г	ғ	х	і	й	ж	к	л	м	н	ң	о	ө	п	қ	р	с	т	ұ	ү	в	ы	у	з	ш	ч

1993-жылкы **Анкара Келишимине** кол койгон эгемен түрк мамлекеттери ичинен Кыргызстандын гана латын жазуусуна өтпөй турушу 2019-жылы биздин бир кыргыз латын алфавити долбоорун даярдап, Бишкекке алып келип коомчулукка таанытуубузга себеп болгон эле. Долбоор кыргыз коомчулугуна **«Кыргыз латын алфавити (Инарип) Долбоор»**[1] аты менен түрк элдеринин латын алфавити тарыхын баяндаган китепче жана Жусуп Баласагын атындагы Улуттук Университеттин жыйын залында Кыргызстандын илимий, маданий, саясий чөйрөсү, медиа курулуштары, эл депутаттары да катышкан кеңири презентация аркылуу таанытылды. Таанытымда азыркы учурда башка тектеш түрк элдери сыяктуу эле кыргыздар үчүн да зарылчылыгы болуп турган латын жазуусуна өтүү маселеси, алфавиттеги тамга курамы менен түзүмүнүн тандалышы, аларда таянылган принциптер, түрк элдеринин, анын ичинде кыргыздардын да бүгүнкүгө чейин колдонгон тарыхый жазуулары сыяктуу лингвистикалык жана экстралингвистик факторлор боюнча кеңири маалымат берилди. Алфавит кызуу талкуулар менен өттү. Кыргыз коомчулугу жана интернет желесинен окуп таанышкан башка түрк республикаларынын темага тийиштүү адистеринин чоң аудиториясы да өтө кызыгуу менен талкууга алышты, кубаттаган пикирлер арбын болду.

[1] Гүлзура Жумакунова. *Кыргыз Латын Алфавити (Инарип, Долбоор). Qirgiz Latin Alfaviti (Inaripб Dolboor).* Бишкек: Билимтай, 2019. – 40 бет.

Табло 12. 2019-жылы Профессор Гүлзура Жумакунова тарабынан сунушталган кыргыз алфавит долбоору (Инарип) (33 тамга)

A	B	C	Ç	D	E	F	G	Ğ	H	I	İ	J	K	L	M	N	Ñ	O	Ö	P	Q	R	S	Ş	T	U	Ü	V	W	Y	X	Z
a	b	c	ç	d	e	f	g	ğ	h	ı	i	j	k	l	m	n	ñ	o	ö	p	q	r	s	ş	t	u	ü	v	w	y	x	z
а	б	ж	ч	д	е	ф	г	ғ	-	ы	и	ж	к	л	м	н	ң	о	ө	п	к	р	с	ш	т	у	ү	в	-	ы	х	з

Бишкекте тааныtылган Кыргыз латын алфавити долбоорун убактылуу Инарип деп аташыбыздын себеби дүйнөнүн ар тарабына тараган жарандарыбыз, өлкөдө өсүп келаткан жаңы муун интернет байланыштарында кыргызча латын алфавитин ар башка шекилде колдонушууда. Долбоордо ошол чаржайыттыкты белгилүү принциптер аркылуу жөнгө салып, болочок кыргыз латын алфавитин жайчылыкта коомдук ой-пикирдин талкуусунан өткөрүп, курамын тактап алыш максаты көздөлдү. Айрыкча кыргыз коомчулугунун учурдагы латын жазуусуна тиешелүү ички, тышкы зарылчылыктарынын (жарандарга чет элге документ даярдалышында, эл аралык жазышмаларда, өлкө ичиндеги чет элдик көрнөк-жарнактардын жазылышында ж.б.) тартипке келтирилишине көмөкчү болуу, латын алфавитине расмий түрдө өткөнгө чейин тектеш элдер менен интернет желесинде бирдей сапта орун алып туруу үчүн атын азырынча *Инарип* (интернет айдыңындагы арип) деп атап турдук[1].

Акыркы эки жыл ичинде Өзбекстан менен Казакстанда да латын алфавити боюнча болуп жаткан жаңылыктар, эки өлкөнүн тең мурунтан сунушталган алфавиттерине орчундуу өзгөрүүлөр киргизип, коомчулукка жаңы долбоорлор сунгандары, ал долбоорлордун биз сунуштаган Инарип алфавити менен да кыйла жалпы жактарынын болушу, казак, өзбек туугандардын өздөрү үчүн эле эмес, Кыргызстан да ичинде болгон үч боордош өлкө үчүн тең маанилүү орток кадамдар жасалышына себеп болор деген ой-пикир, үмүт жаратты.

Өзбекстан 1993-жылы кабыл алган алфавитин 2019-жылы жаңы редакциясы менен алмаштырууга чечим кылган. Жаңы өзбек алфавитинин Түркия алфавитине жакындыгы, ошол эле учурда мурунку алфавитиндеги [ch-ч], [sh-ш] диграфтардын алынып ташталганы (тилекке каршы [ng-ң] диграфы сакталып калса да) түрк жазуу жалпылыгы үчүн маанилүү жылыш катары бааланса болот.

2021-жылы Казакстан да жаңы бир латын алфавити долбоорун жарыялап, коомчулуктун пикирине сунду. Диграфтардан толугу менен арылган 31 тамгалуу жаңы казак алфавитинин тамгалар тизиминдеги, диакритик белгилериндеги окшоштуктар жаңы Өзбекстан алфавити менен да, биз сунуштаган кыргыз Инарип алфавити менен да бир топ жалпы жагынын болушу өтө кубанычтуу.

Биздин 2019-жылы кыргыз коомчулугунун назарына алгач ирет сунулган Инарип латын алфавити долбоору үстүндө изилдөөлөрүбүз да андан бери карай улантылды, келген сунуш пикирлер да эске алынып, айрым өзгөртүүлөр жасалды. Бул өзгөртүүлөр кыргыз тилинин улуттук жана эл аралык сөздөрүндөгү тыбыш жыштыктарын, мурунку латын

[1] Алфавиттин *Инарип* аты татар туугандарыбыздын 1999-жылкы жасакталган алфавиттерин «Иналип» (Интернет желесиндеги алиппе) аты менен интернетте колдонуп жаткан тажырыйбаларынан таасирленип алынды.

алфавити тажырыйбасы сыяктуу колдонумун жеңилдетчү критерийлер эсепке алынуу менен жасалды. Мисалы, Инариптин кыргызчада өтө жыш колдонулган ы тыбышы үчүн алынган [Iı] тамгасы нагыз латын ариби болбогондуктан жазууда кыйынчылык жаратары ойлонулуп, латындын [Yy] тамгасы менен алмаштырылды; мурда [Yy] менен берилген й тыбышы 1929-жылкы кыргыз алфавитиндегидей [Jj] тамгасы менен берилди; чет тилден кирген сөздөрдөгү ж тыбышын (журнал, жюри, гараж) Европа тилдеринде жыш колдонулган [Žž] менен алмаштырдык.

Талкууда катуу талаш жараткан (Ww) тамгасынын учурда улашым, билишим тармактарында улам артып бараткан жыштыгы эске алынып, Инарипте калтырылды. Бул тамга 1929-жылкы Янарипке алынбай калган тек латын тамгасы болчу, бирок анын азыркы коммуникация, информация тармактарындагы активдүүлүгү эске алынып, 1991- жылкы 34 тамгалуу алфавитке атайлап киргизилген. Аталган өзгөртүүлөрдүн баары Инариптин колдонуу жеңилдигин арттыруу максатында 1991-жылкы Заманбап Түрк Алфавиттери Симпозиумунун декларациясындагы 34 тамгалуу өрнөк алфавиттин алкагынан чыкпастан жасалды.

Учурда талкууга коюлуп жаткан казак, кыргыз, өзбек латын алфавиттери.

Табло 13. Учурда Профессор Гүлзура Жумакунова тарабынан сунушталган кыргыз латын алфавити долбоору İnarip. (33 тамга)

A	B	C	Ç	D	E	F	G	Ğ	Hİ	J	K	L	M	N	Ñ	O	Ö	P	Q	R	S	Ş	T	U	Ü	V	W	Y	X	Z	Ž
a	b	c	ç	d	e	f	g	ğ	hi	j	k	l	m	n	ñ	o	ö	p	q	r	s	ş	t	u	ü	v	w	y	x	z	ž
а	б	ж	ч	д	е	ф	г	ғ	-	и	й	к	л	м	н	ң	о	ө	п	қ	р	с	ш	т	у	ү	в	-	ы	х	з	ж

Табло 14. Учурда сунушталган өзбек латын алфавити долбоору (29+1 тамга)

A	B	C	Ç	D	E	F	G	Ǵ	H	I	J	K	L	M	N	O	Ó	P	Q	R	S	Ş	T	U	V	X	Y	Z	‘
a	b	c	ç	d	e	f	g	ǵ	h	i	j	k	l	m	n	o	ó	p	q	r	s	ş	t	u	v	x	y	z	‘
а	б	ж	ч	д	е	ф	г	ғ	h	и	j	к	л	м	н	о	ү	п	қ	р	с	ш	т	у	в	х	й	з	ъ

Табло 15. Учурда сунушталган казак латын алфавити долбоору (31 тамга)

A	Ä	B	D	E	F	G	Ğ	Hİ	I	J	K	L	M	N	Ñ	O	Ö	P	Q	R	S	Ş	T	U	Û	Ü	V	Y	Z
a	ä	b	d	e	f	g	ğ	hi	ı	j	k	l	m	n	ñ	o	ö	p	q	r	s	ş	t	u	û	ü	v	y	z
а		б	д	е	ф	г	ғ	х	и	й	ж	к	л	м	н	ң	о	ө	п	қ	р	с	ш	т	у	ұ	ү	в	ы	з

Казакстан, Кыргызстан, Өзбекстан сыяктуу кылымдар бою чектеш коңшулук жана бир туугандык, экономикалык, маданий жакындыктары менен таанылган Орто Азиянын бул үч өлкөсүндө бир убакта жаңы латын алфавитине өтүү маселесинин коомчулук талкуусуна коюлуп калышы тарыхый бир бурсат катары бааланса болот. Бул бурсаттан пайдаланып үч

коңшунун бир арага келип аймактык орток бир алфавит боюнча макулдашууга баруулары бир топ көз караштан пайдалуу болмокчу. Кыргызстандын да бүгүнкүгө чейинки тартынчыгынан баш тартып, жакын коңшулары менен бирдей жазуу платформасынан орун алышы, алар менен ар дайым жасалып келе жаткан ар тараптуу кызматташтыктарын дагы да арттыра турган мүмкүнчүлүктөр жаратары шексиз.

Аймактык Казак, Кыргыз, Өзбек орток латын алфавиттери кандай пайда алып келет?

Аймактык масштабдагы карым-катыш документтери бирдей алфавит менен жазыла баштайт. Колдонуучу масса санынын өсүшүнө жараша алфавиттин эл аралык маалымат чөйрөсүндө таанылышын жана Unicode сыяктуу символдор системасына киришин оңойлотот.

Орток алфавиттердин артынан орток орфография, орток терминология маселелерин иштеп чыгуу мүмкүнчүлүгү келип чыгат. Алар үчүн тиешелүү тармактарда иш алып баруучу орток комиссиялар түзүлөт. Адабий тилдер жакындашат, илим жана социалдык тармак кызматкерлери да бүгүн карапайым калктарыбыз котормосуз эле сүйлөшүп түшүнүшкөндөй үчүнчү бир тилге ыктыяж туйбастан ар ким өз эне тилинде пикир алышуу жеңилдигине ээ болот. Билим берүү, илим, маданият, технология тармактарында жазылган материалдар бирдей жазуу менен жазыла башташы кызматташтык чөйрөлөрүн кеңейтет.

Билим берүүнүн бардык деңгээлинде орток проекттер түзүү, орток китептер жазуу, тажырыйба алмашуу, котормо жасоо иштери жайылтылат. Орток тарых, орток адабият, орток санат проекттери үчүн кеңири мүмкүнчүлүктөр ачылат. Тил жана жазуу бирдиги коомдук тармактардын баарында: саясатта, экономикада, маданиятта бизнесте кеңири кызматташтыктарга жол ачат, бир туугандык, достук, тилектештик мамилелер чыңдалат.

Адабияттар:

Азыркы кыргыз адабий тили. (2009). Чыңгыз Айтматов атындагы Тил жана адабият институту. Бишкек.

Бектенов, З. (1991). «Касым кандай киши эле?» Касым Тыныстан уулу. Адабият, Бишкек, 5-15.

Жумакунова, Г. (2011). «О работах Е.Р.Тенишева по древнекиргизскому языку»// Жизнь, посвященная тюркологию. К 90-летию со дня рождения известного тюрколога, академика Е.Р.Тенишева. Казань, 49-61.

Cumakunova, G. (2001). «Kırgızistan'da Alfabe Meselelerinin Gelişmesi». I. Uluslar arası Atatürk ve Türk Halk Kültürü Sempozyum Bildirileri (6-7 Ekim 2000), 65-70.

Cumakunova, G. (2008). «Kırgız Türkçesinin Latin Alfabesine Geçişinde Dikkate Alınacak Noktalar». VI. Uluslararası Türk Dili Kurultayı Bildirileri. (20-25 Ekim 2008, Ankara). I. Cilt, TDK Yay., Ankara, 951-961.

Cumakunova, G. (2019). Qırğız Latın Alfaviti. İnarip. (Долбоор). Билимтай, Бишкек.

Cumakunova, G. (2019). «Kırgız Dilinin Yeni Latin Alfabesi Önerisi Üzerine». XI. Uluslararası Dünya Dili Türkçe Sempozyumu (16-18 Ekim 2019, Samsun). Bildiri Kitabı, 1018-1023.

Cumakunova, G. (2020). «Türk Halkları Latin Alfabelerinde Harf Eşleştirme Meselesi». Siyasi, Sosyal ve Kültürel Yönleriyle Türkiye ve Rusya. (Edit. Osman Köşe). Ankara: Berikan Yayınevi, 103-114.

Cumakunova, G. (2020).»The Issue of Unification of Letters in the Latin Alphabets of the Turkic Nations». 3rd International Turkish-Russian World Academic Research Congress. Social Siences (07-08 November, Ankara, Turkey). Abstract Book. (Edit.Osman Kose). Ankara: Asos Yay., 30-31.

Cumakunova, G. (2020). «Diacritics in the Alphabets of World Languages». International Dialogue Platform. (October 21, 2020, Nur-Sultan). Organized by Ministry of Culture and Sports of the Republic of Kazakhstan Language Policy Committee.

Ercilasun, A. B. (1996). Örneklerle Bugünkü Türk Alfabeleri, Kültür Bakanlığı Yay., Ankara.

Эркебаев, А. (1991). «Жаңы маданиятыбыздын көч башы». Касым Тыныстан уулу. (Жыйн.): Бектенов, З., Эркебаев А., Адабият, Бишкек, 177-191.

Касым Тыныстан уулу (1991). (Ред.) Бектенов, З., Эркебаев А., Адабият, Бишкек.

Киргизская Советская Энциклопедия. (1982). Спец. том. Глав. Ред. КСЭ, Фрунзе.

Кыргыз адабий тилинин грамматикасы. (1980). Илим, Фрунзе.

«Кыргыз Туусу» XXI кылымдын гезити. (2004). (Даярд.) Тентимишев, М., Бишкек.

Медоваров, М. «Кирилица в современной геополитической и культурной борьбе». https://www.geopolitica.ru/.../kirillica-v-sovremennoy-geopoliticheskoy – i-kulturnoyborbe... кириш датасы : 01.04.2019.

Milletlerarası Çağdaş Türk Alfabesi Sempozyumu (18-20 Kasım, 1991). Marmara Ün. Türkiyat Araştırma Enstitüsü, (1992), İstanbul.

Musayev, M., Musayev, A. (2018). «Ortaq türk əlifbasının istifadəsinə dair». Türkolgiya. Sayı 3, Bakı, 21-37.

Российская газета. (Федеральный выпуск). №3636 (0) 23-нрября 2004 г.

Соегов, М. (2013). «Новый туркменский алфавит: некоторые вопросы его разработки и принятия». Akademık Bakiş Dergisi. Sayı: 35 Mart-Nisan. http://www.akademikbakis.org

Sürekli Türk Dili Kurultayı. (1992). Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara. 12

Şimşir, N.B. (1992). Türk Yazı Devrimi. TTK Yay., Ankara.

User, H. Ş. (2006). Başlangıçtan Günümüze Türk Yazı Sistemleri, Akçağ, Ankara.

http://1997-2011.tatarstan.ru/index.html@node_id=982.html erişim tarihi: 18.05.2019

https://dic.academic.ru/dic.nsf/ruwiki/705871 erişim tarihi: 20.04.2019

Юнусалиев, Б.М. (1985). «Жаңы алфавиттин проектиси тууралуу». Тандалган эмгектер. Илим, Фрунзе, 313-318.

Юнусалиев, Б.М. (1985). «Кыргыз адабий тилинин маанилүү маселелери». Тандалган эмгектер. Илим, Фрунзе, 318-328.

Prof. Dr. Ahmet BURAN

DIL İLIŞKILERI VE AKRABA DILLER[1]

Dil ilişkileri

Dil, insanın doğal ve sosyo-kültürel dünyasının sözcükler aracılığıyla soyutlanmış bir yansımasıdır. Dil, bireyden ve toplumdan ayrı düşünülemez. Nitekim insanın dünyasında ne varsa, ne olup bitiyorsa dilinde de o olur.

Sosyal bir varlık olarak insan, başka zaman ve mekânlarda, başka insanlar tarafından üretilmiş bilgileri öğrenmek, kendi bilgi ve tecrübelerini de başkalarına öğretmek ister. Diller arasındaki ilişki, esasen bireyler ya da toplumlar arasındaki öğrenme ve öğretme süreçlerinin sonucunda ortaya çıkan bir durumdur.

«Öğrenme ve öğretme süreçleri çeşitli şekillerde gerçekleşmektedir. Vahiy, rüya, telepati gibi insan aklının ve çağdaş bilimin tam olarak izah edemediği bildirişim ve bilgi aktarımı şekilleri bir yana bırakılırsa, iletişimin insanlık tarihi içinde, zaman ve mekân kavramlarına bağlı bir olgu olarak gerçekleştiği görülür. Dolayısıyla insanlık tarihinin başlangıcında aynı zamanda yaşayan ve aynı mekânı paylaşan insanlar arasında bilgi alış verişi ve dil etkileşmesi mümkün olmuştur.» (Buran 2006)

Günümüzde iletişim teknolojilerinde meydana gelen gelişmeler, adeta zaman ve mekân kavramlarını ortadan kaldırmıştır. Otomobil, gemi, uçak gibi ulaşım ve radyo, telefon, televizyon, internet gibi iletişim araçları sayesinde insanlar her mekânda ve zamanda üretilen bilgiye aynı anda sahip olabilmektedir. Dünya, hatta uzay küçük bir elektronik cihazın içine sığacak kadar küçülmüştür. Dolayısıyla insan, toplum ve dil ilişkilerinin bugününü ve geleceğini bu yeni durumu dikkate alarak değerlendirmek gerekir.

Her türlü dini, ahlaki ve insani düzenlemeye rağmen, güçlü ve işlevsel olanı yaşatan, güçsüz ve işlevsiz olanı yok eden doğa kanunu, günümüzde de hayatın her alanında bütün acımasızlığı ile işlemektedir. Nitekim güçlü devletler zayıf devletleri şu ya da bu şekilde işgal etmekte, güçlü ekonomiler zayıf ekonomileri kendine bağlı hale getirmekte, sosyal işlevi yüksek diller zayıf dilleri yok edip onların yerini almaktadır[2]. Günümüz dünyasında süregelen küreselleşme çabaları da, aslında siyasi, askeri ve ekonomik bakımdan güçlü olanların kendi inanç, dil ve kültürlerini zayıf olanlara benimsetme sürecinden başka bir şey değildir. Planlı ya da plansız, bilinçli ya da bilinçsiz, amaçlı ya da amaçsız, her türlü insan ilişkisinde bir etkileşme olmaktadır. Sosyal ilişkimizin birinci aracı olan dil ise doğal olarak bu ilişkilerden en çok etkilenendir.

Dil ilişkilerinde her dil diğer dillerden çeşitli unsurlar alır ve ya verir. Bu alış verişin işleyiş biçimini, niteliğini ve yönünü belirleyen bazı esaslar vardır. Diller arası alış verişte ve etkileşmede, dil dışı öğeler daha çok belirleyicidir. Yani dili daha eski, köklü olan değil, siyasi, askeri ve ekonomik bakımdan daha güçlü olanların dili etkileyen, verici dil durumuna gelir.

---

[1] Fırat Üniversitesi Elazığ/ Türkiye

[2] Danıel Nettle, Suzanne Romaıne, tarafından hazırlanan»*Kaybolan Sesler-Dünya Dillerinin Yok Oluş Süre*ci» (Çev. Harun Özgür Turgan), Oğlak Bilimsel Kitaplar, İstanbul 2002. adlı kitapta son 250 yıl içinde dünyanın bazı bölgelerinde bulunan dillerin %80'inin yok olduğu belirtilmektedir. UNESKO tarafından da desteklenen «*Tehlikedeki Diller Projesi*» nin öncülerinden olan.David Crystal da her on beş günde bir dilin yok olduğunu belirtmektedir.

Toplumların, devletlerin dil dışı etkinlikleri ve ilişkileri, dillerin alıcı ya da verici dil olmasını sağlar. Verici diller genellikle yönetenlerin, üretenlerin, merkezi ve üst kültürü temsil edenlerin dilidir. Bu diller, genellikle ekonomik, siyasi ve sosyo-psikolojik sebeplerle öne çıkar ve bir cazibe merkezi haline gelirler. Bilgi ve teknoloji gibi yeniliklerin ve yeni kavramların da kaynağı hep bu toplumlardır. Dolayısıyla bilimde, teknikte ve iktisadi hayatta olduğu gibi düşünce ve kavram dünyasında da bu toplumlar ve onların dili özenilen, imrenilen prestijli dil haline gelir.

Çok yönlü sosyal ilişkiler ağı içinde olan ancak, üretmeyen, gelişmeyen toplumlar tüketici olurlar. Tüketiciler, üreticilerin sunduklarını olduğu gibi almak ve tüketmek durumundadırlar. Bu, sadece ticari ya da iktisadi alanda değil, dil, düşünce ve kavram dünyası bakımından da böyledir. Merkezi, yönetimi, üretimi ve üst kültürü temsil etmeyen; taşranın, yönetilenlerin, tüketenlerin ve alt kültürü temsil eden toplumların dili, taşranın, sokağın ve günlük konuşmaların dili haline gelir. Yazı, bilim, din, edebiyat ve devlet dili olma özelliklerinde gerilemeler başlar ve zaman içinde bu alanların bir bölümünden ya da bütününden çekilmek zorunda kalır. İşlevselliği zayıflayan diller, önce psikolojik daha sonra da sosyal ve ekonomik sebeplerle terk edilmeye başlanırlar. Kullanım alanları daralan, kullanım sıklıkları gittikçe azalan, değer ve işlevsellikleri kalmayan diller, doğa kanunu gereği hayattan çekilip giderler.

Diller arası ilişkilerde, kaynak dil ile hedef dil arasındaki bilgi alış-verişi süreçlerinin sonuçlarını, *ihtiyaç/bilgi»* alıntıları *ve «moda/özenti»* alıntıları biçiminde iki bölüm halinde değerlendirmek mümkündür.

Bir dil diğer dil ya da dillerden ihtiyacı dolayısıyla «*bilgi alıntıları*» yapabilir. Bilgi alıntıları alıcı dilin dünyasına yeni bir kavram, yeni bir bilgi kazandırırlar. Bu yüzden de genellikle kalıcı olurlar ve girdikleri dilin söz varlığı içinde uzun süre yaşayabilirler. «*Moda ve özenti*» alıntıları ise, bir ihtiyaçtan kaynaklanmayan ve alıcı dilin kavram dünyasına yeni bir bilgi katmayan alıntılardır. Bu tür alıntılar, geri kalmışlık psikolojisinin bir sonucudur. Hedef dil açısından gereksiz olan bu tür alıntıların bir bölümü kalıcı olsa da, önemli bir kısmı, genellikle, uzun ömürlü olmaz, kısa bir süre içinde kullanımdan düşer ve unutulurlar (Karaağaç 2002: 97-100).

Diller arası ilişkide etkinin yönü, genellikle, üst kültürden alt kültüre, yönetenden yönetilene, merkezden taşraya, üretenden tüketene doğrudur. Bu esaslar içinde, dil ilişkileri sonucunda ortaya çıkan bilgi alış-verişinin göstergeleri olarak kelime alıntılarını kaynakları bakımından üç bölüme ayırmak mümkündür.

Ödünç Kelimeler: Daha çok aynı dil ailesi ya da aynı dilin çeşitli katmanları arasındaki iç alıntılardır. Bu tür alıntılarda alınan kelimeler ses, şekil ve anlam yönünden hiçbir değişikliğe uğramazlar. Dillerin beslendiği bu kaynaklar «dillerin hayat damarları» olarak değerlendirilir.

Melez Kelimeler: Bunlara dış alıntılar diyoruz. Alıntıların en yaygın biçimidir. Bu tür alıntılarda, alınan kelimelerin ses ve anlam yapılarında değişiklikler olur; genellikle alıcı dil / hedef dil onu kendi söyleyişine uydurur: narduban > merdiven, skala > iskele (Tr.); nevruz>nooruz (kg) gibi.

Anlam ya da Gramer Çevirileri: Alıntılardaki yerleştirmenin «en uç noktasını oluşturan bu tür alıntılarda, kelimenin anlam yapısı alıcı dilin kendi unsurlarıyla karşılanır». Cold war = soğuk savaş, le mur du son = ses duvarı, prendre du soup = çorba almak (Karaağaç 2002: 103-106). Anlam ya da kavram çevirilerinden başka, diller arası ilişkide özellikle dilin iç dünyasına etki eden, onun mantığını, sistemini etkileyen gramer çevirileri de vardır. Bu çeviriler, gözle görülmeyen dilin sistemine dair unsurlar oldukları için hedef dili adeta içeriden çürütür; bambaşka bir dil haline

dönüştürürler. Gramer çevirileri, hedef dilin isteminde (valence) değişiklikler meydana getirebilir ve yüklem tümleç ilişkileri bakımından dili bambaşka bir görünüme ve yapıya dönüştürebilirler. Rusçadan yapılan gramer çevirileri arasında diğer Türk dilleri gibi, Kırgızcada da kullanılan «tuulgan kününüz menen» (s dinyom rojdeniya) ifadesi buna güzel bir örnektir.

İnsanoğlunun dile sahip olması onun bir ayrıcalığıdır. Dil sayesinde insanlar art zamanlı ilişkiler kurabilmekte; eski bilgi-yeni bilgi ilgisi ile bir gelenek ve tarih oluşturabilmektedir. Art zamanlı ilişkilerle tarih ve gelenek oluşurken eş zamanlı ilişkilerle bu bilgi ve gelenek genişletilmekte ve çağdaş dillerin kavram ve söz dünyaları ile de ilgiler kurulabilmektedir.

Kökeni ve Yapısı Farklı Diller ile Kurulan İlişkiler

Dünyadaki diller, dilbilimciler tarafından kökenlerine ve yapılarına göre sınıflandırılmaktadırlar. Kökeni bir olan diller, aynı aileye mensup diller olarak kabul edilirler. Aynı kökenden gelen dillerin genellikle yapıları da birdir veya birbirine çok yakındır. Örneğin, köken olarak Hint-Avrupa dilleri ailesine mensup olan diller yapı olarak da çekimli diller grubuna girerler. Aynı şekilde Altay ailesine mensup olan diller de eklemeli diller grubunda yer alırlar. Farklı kökenden olan ve yapısal sistemleri birbirinden çok farklı olan diller ile kökeni ve yapısı bir ya da benzer olan diller arasındaki ilişkilerin nitelikleri farklıdır.

Geçmişten bugüne her toplum yaşadığı mekâna ve zamana bağlı olarak farklı tecrübelerden geçerek gelmektedir. Dolayısıyla her toplumun kendine özgü bilgi ve deneyimleri vardır. İnsanlığın ortak tarihsel tarihsel mirası olan bu bilgi ve deneyimleri, çağdaş toplumlar iki şekilde kendilerine mal edebilirler. Birincisi aynı deneyimi tekrar yaşamaktır. Ancak bu, zaman alacak bir iştir ve şartlar değiştiği için her toplum mutlaka aynı deneyimleri yaşama imkânı bulamayabilir. İkincisi ise yaşanmış ve dil dünyasında anlatımını bulmuş deneyimlerin kavram tercümesi yoluyla alınmasıdır. İkinci yol insanın dili kullanma pratiğine daha uygun olduğu için ve diller genellikle bunu yaparlar. Başka toplumların hayatında ve dilinde var olan bazı kavramları dil yoluyla aktarırlar. Bu aktarmada kavram kaynak dilden söz/ses karşılığı ise alıcı dilden olur. Dillerin anlam dünyası ve toplumların kavram dünyası böylece daha pratik ve kolayca zenginleşmiş; bilgiler de paylaşılmış olur.

Kökeni ve yapısı farklı olan diller ile kurulan ilişkilere bağlı olarak bu dillerden yapılan alıntılar, özellikle de dil sistemini ilgilendiren kopyalamalar dilin yapısını, mantığını dolayısıyla sistemini olumsuz etkileyebilir. Esasen, bu tür dillerden alınan tek tek kelimeler, sayıları, kullanım sıklığı ve yaygınlığı çok büyük değilse, hedef dile büyük zarar vermezler. Diğer bir ifadeyle, kökeni ve yapısı farklı olan dillerden yapılan «bilgi ve ihtiyaç» alıntıları dile zarar vermez; bir ihtiyacı karşıladıkları ve hedef dilin dünyasına yeni bir bilgiyi taşıdıkları için işlevsel ve yararlı olabilirler. Ancak, farklı dillerden alınan kelimelerin sayısı, kullanım sıklığı ve yaygınlığı çok fazla olursa ve özellikle de gramer unsurları alıntılanır, gramer çevrileri yapılırsa bu tür unsurlar hedef dile büyük zararlar verebilir.

Türklerin Müslüman olmalarıyla birlikte özellikle Arapça ve Farsçadan, Batı dilleriyle ilişkiler kurulunca da Batı dillerinden önemli kavram tercümeleri yapılmıştır. Türkiye Türkçesi önceleri Fransızcadan, şimdilerde ise İngilizceden bu tercümeleri yapmaya devam etmektedir. Diğer

Türk dilleri de kendi coğrafyasındaki hâkim dillerden benzer tercümeler yapmaktadır. Örneğin belli bir dönem yönetimi, merkezi ve üst kültürü temsil eden Rusça, sosyo-psikolojik ve siyasal nedenlerle Sovyet coğrafyasındaki dillere çok sayıda söz ve önemli ölçüde kavram tercümeleri vermiştir. Diğer bir ifadeyle bu coğrafyada yaşayan diller Rusçadan önemli ölçüde kavram tercümeleri yapmıştır. Örneğin Kırgızcada kullanılan: «Tuulgan kününüz menen», «mayramınız menen (kuttuuktaym)», «canı cılınız menen» biçimindeki ifadeler tamamen Rusçadaki: «Ya pazdravlyayu s prazdnkom», «s dinyom rojdeniya», «s novım godom» ifadelerinin birebir tercümesidir. Türkçede «doğum gününüz ile» biçimindeki bir ifade, zihinsel tasavvurumuzda havada kalmakta, algılamada ve anlamlandırmada bir boşluk bırakmaktadır. Aynı şekilde « kançadan turat?» (s kolko stoit?), « gitar oynoysunbu?»(tı igrayeş no gitare?), « atınız kim?», (kak vas zavut?), «körüşkönçö», (do vstreçi), «siz kim bolup işteysiz?», (kem vı rabotayete?), «seni kantip çağırışat, seni kim dep çağırışat?» (kak tebya zavut?= sana ne diyorlar, seni ne diye çağırıyorlar?), «maşrutkaya oturmak» (sest na marşrutku), «maga cagat» (mne nravitsya), «manas atındagı köçö» (ulitsa imeni manas), «Kırgızstanga 15 cıl» (15 let Kırgıztanu), küyöögö çıguu (vıyti zamuj) gibi çok sayıda örnekte Rusçanın ruhunu görüyoruz.

Türkiye Türkçesinin özellikle Fransızcadan yaptığı kavram tercümelerinin bir bölümü Türkçenin ruhuna, mantığına aykırıdır. Örneğin: Çorba almak, çay almak, duş almak gibi ifadelerde sözler Türkçe ancak kavramın kuruluşu Fransızcadır. Türkçede almak fiilinin, Fransızcadaki gibi, yemek içmek anlamı yoktur. Anlaşılıyor ki bu kavram Fransızca «prendre» fiilinin anlamının tercümesiyle oluşturulmuştur. Nitekim Fransızlar, Prenez-vouz du thé? Prenez-vouz du soup? Derler. Bu ifadenin tam karşılığı «çay alır mısınız», «çorba alır mısınız»dır. Oysa Türkçede bu kavram doğru biçimiyle, çay içmek, çorba içmek ya da çorba yemek biçimindedir. Duş almak, durak yapmak ifadeleri de aynı şekildedir. Durak yapmak, Türkçede, durulacak bir yer yapmak anlamına gelir. Türkçede bu kavramların çeşitli biçimlerde anlatılması mümkündür: Durmak, duraklamak, durdurmak; eğlemek, eğlenmek ve başka fiillerle gayet iyi, doğru ve zengin bir anlatımla karşılanabilir. Kavram tercümelerinin çok çeşitli örnekleri vardır. İngilizceden tercüme edilen «soğuk savaş» (Cold war), Fransızcadan tercüme edilen « ses duvarı» (Le mur du son) ifadeleri de böyle örneklerdendir.

Kavram çevirileri elbette yapılacaktır. Kavram çevirisi yanlış değildir; kavramın hedef dilin dil içi dünya görüşüne ve eşyayı, varlığı, olayları algılama ve ifade etme mantığına uygun biçimde çevrilmesi esastır.

Akraba Dillerin İlişkileri ve Akraba Dillerden Yapılan Alıntılar

Kökeni ve yapısı ortak olan, dil sistemleri aynı ve ya benzer olan dillere akraba diller denir. Dil akrabalıklarının elbette dereceleri vardır. Mesela, aynı aileye mensup diller arasında köken birliği dolayısıyla genetik akrabalık söz konusudur. Ancak, bir dilin varyantları; lehçeleri, ağızları arasında daha büyük bir köken ve yapısal birlik bulunduğu için bunlar daha yakın akrabadır. Yani, Moğalca ile Türkçe veya İngilizce ile Almanca, Fransızca ile İtalyanca akraba diller kabul edilebilir ancak bunlar bir dilin alt kollarına, varyantlarına göre uzak akrabadırlar. Bir dilin

varyantları da kendi içinde uzak-yakın sınıflandırmasına tabi tutulabilir ancak her halükârda diğer dillere göre bu tür diller daha yakın akrabadır.

Akraba diller arasındaki ilişkileri burada yakın akraba, yani, bir dilin varyantları durumunda olan diller ile sınırlandırarak değerlendirmeye çalışacağız. Daha somutlaştırmak gerekirse, Türk dilleri arasındaki akrabalık ve bu akraba diller arasındaki ilişkiler değerlendirilecektir.

Türk dillerinin kökeni ve yapısal birliği tarihsel bir gerçekliktir. Esasen Türk dili, özellikle yazı dili olarak 13. yüzyıla kadar tek bir yazı dili standardı olarak kullanılageldiği için Türk dilleri arasındaki benzerlikler ve ortaklıklar başka dillere kıyasla çok daha fazladır. İki ana yazı dilinden 20 dolayında yazı diline bölünüşü, 20. yüzyılın başlarında, dönemin tarihi, coğrafi ve siyasi şartları içinde ortaya çıkmış bir durumdur.

Akraba diller arasındaki ilişkiler çok yönlü ve diğer dillerle olan ilişkilerden daha fazladır. Çünkü bu dilleri konuşan toplumlar da akrabadır ve akrabalar arasındaki ilgi, tarihi, coğrafi, kültürel ve etnik nedenlerle çok daha yoğun olur.

Akraba dillerin, sesleri ve ses sistemleri, yapısal sistemleri, söz varlıkları, söz dizimleri ve vurgu sistemleri genellikle ortak yahut çok benzerdir. Elbette bu benzerlik yüzde yüz olmaz. Öyle olsa idi ayrı varyantlardan söz edilemezdi. Ayrı varyantlar söz konusu olduğuna göre, doğal olarak bir kısım farklılıkların da olması gerekir.

Akraba diller arasındaki ilişkilerde de belirleyici, etkileyici ve verici dil durumunda olan varyant/ değişke; yönetimi, üretimi, üst kültürü ve merkezi temsil eden varyanttır. Devletleşen, sosyo-kültürel, ekonomik, siyasi, askeri gücü yüksek olan değişke prestijli dil haline gelir ve öne çıkarak diğerlerini etkilemeye başlar…

Akraba diller arasındaki ilişkinin ve söz alış-verişinin, dil etkileşiminin niteliği diğer diller ile olan etkileşim ve alış-veriş gibi değildir. Dilin beş temel birimi bakımından genellikle ve büyük oranda ortak oldukları için alıp verdikleri dil unsurları da yadsınır yabancı unsurlar olmaz. Söz köklerinin büyük bölümü ortak olduğu için aynı söz kökünden türetilen farklı bir kelime rahatlıkla anlaşılabilir ve kullanılabilir. Kelime kökleri gibi, bazı ses değişmelerine uğrayan şekiller olsa da, eklerin büyük bir bölümü de ortaktır. Dolayısıyla bilinen söz köklerinden bilinen eklerle türetilen yeni ya da farklı kelimelerin alınıp kullanılması hedef dilin söz türetme sistemi ve kavram dünyası bakımından yadırganacak hiçbir aykırı özellik taşımaz. Örnegin; Uçak (uç-ak) kelimesi Türkiye Türkçesinin türettiği bir kelimedir. Bu kelimeyi Kırgızca «uçak», Kazakça «uşak» biçiminde kullanmaktadır. Bu üç varyantta da uç- fiili aynı anlamda mevcuttur, üçünde de –Ak biçiminde bir fiilden isim yapma eki vardır. Bu kelimeyi Türkiye Türkçesi değil, Kırgız Türkçesi de aynı şekilde türetebilirdi. Kelime kökü, eki, anlamı, sistemi bakımından hiçbir fark yoktur. Sadece Kazakça ç>ş değişikliği ile kendi söyleyişine uydurmuştur.

Akraba diller arasında görülen ses farklılıkları, yanıltıcı (yalancı) eşdeğerlikler, tarihi dönemlerde ortak olup sonradan değişkelerden birinde unutulup diğerinde kullanılmaya devam edilen kelimeler, farklı yabancı dil etkileri ile ortaya çıkan gramer biçimleri ya da alıntı sözcükler ile zaman içinde her bir değişkenin kendi hayat alanı içinde ürettiği farklı sözler dışında önemli bir ayrılık yoktur.

Akraba diller arasındaki alıntılar, bir dilin çeşitli katmanları arasındaki iç alıntılardır. Bu tür alıntılar çok zaman ses, yapı ve anlam bakımından hiçbir değişikliği uğramazlar ancak

zaman zaman hedef değişke, kaynak değişkeden aldığı kelimeyi kendi söyleyişine uydurur. Görülüyor ki akraba diller arasındaki ilişkilerde en çok değişen ve değiştirilen şey, seslerdir. Ekler, ekler sistemi, kelimeler, söz dizimi vb ögeler bakımından fazlaca bir değişiklik ihtiyacı ortaya çıkmaz. Akraba dillerin çeşitli katmanları ve değişkeleri arasındaki iç alıntılar esasen alıcı dil durumundaki varyantı bozmaz, aksine onu güçlendirir. Onun içindir ki, iç alıntılar bir dilin beslendiği hayat damarlarından biri olarak kabul edilir.

Bir dilin değişkeleri aynı genetik kodlara sahip ortak bir dil sisteminin üyeleridir. Aralarında çeşitli nedenlerle bazı farklılıklar oluşmuş olsa da dil sistemindeki ortaklık onların arasındaki ilişkinin bir atadan devralınan ortak genetik mirasın bir parçası olduklarını göstermekte ve aralarındaki alış-verişin bir tür kardeşlik dayanışması olduğunu göstermektedir.

Kaynaklar

Ahmet Buran, *Dil İlişkileri ve Kavram Tercümeleri Üzerine Bir Değerlendirme*, **XII. Uluslararası KIBATEK Edebiyat Şöleni,** (10-17 Mayıs 2006, Bakü/Azerbaycan).

Danıel Nettle, Suzanne Romaıne, **Kaybolan Sesler-Dünya Dillerinin Yok Oluş Süreci** (Çev. Harun Özgür Turgan),İstanbul 2002.

Günay Karaağaç, **Dil, Tarih ve İnsan**, Anklara 2002

УДК: 801.73: 809.434.1 (043.3

Сагынбаева Бурул
филология илимдеринин доктору, Кыргыз-Түрк «Манас» университети

Көчөрбай уулу Сатыбалды
Кыргыз-Түрк «Манас» университети, түркология бөлүмүнүн аспиранты

ТҮРК ТИЛДЕРИНДЕГИ ТЫБЫШТЫК ШАЙКЕШТИКТЕР

Бул макалада изилдөөнүн предмети катары түрк тилдериндеги тыбыштардын шайкеш келүүлөрү жөнүндөгү маселе тандалып алынды.

Изилдөөнүн максаты – түрк тилдериндеги тыбыштардын шайкеш, туура келүүлөрүн аныктоо. Бул максатка жетиш үчүн салыштырма-тарыхый, компаративдик анализ – синтез, контрастивдик жана диахрондук, синхрондук изилдөө методдору колдонулду. Натыйжада изилдөөнүн жыйынтыгы – түрк тилиндеги тыбыштардын мүнөзүн изилдөөгө алуунун натыйжасы тыбыштардын тарыхый дооорлордогу өзгөрүүлөрү, алмашуулары, шайкеш келүүлөрү тилдин колдонулуу мыйзамченемдүүлүктөрү тууралуу баалуу маалыматтарды берерин жана тилдик бирдиктердин, тилдик деңгээлдердин көп кырдуу экендигин көрсөттү. Изилдөөнүн илимий баалуулугу – тилдин тарыхый дооорлордогу өзгөрүүлөрү, андагы тыбыштардын шайкештиктеринин мыйзамченемдүүлүктөрүнүн ачып көрсөтүлүүсү. Алынган натыйжалардын теориялык, практикалык мааниси:

Түрк тилдеринин фонетикалык деңгээлине жалпы максаттуу салыштырма иликтөө жүргүзүү; тыбыштык бирдиктердин табиятын аныктоо тил илиминин башталгыч бөлүмүнүн терең изилденүүсүнө өбөлгө болот. Ал эми практикалык максаты: түркология, кыргыз жана түрк филологиясы багытында окуп жаткан студенттерге азыркы кыргыз тилинин фонетика бөлүмү тууралуу илимий-теориялык жактан жеткиликтүү деңгээлде билим берүү.

Негизги сөздөр: *түрк тилдери, фонетика, тыбыш, тарыхый дооорлор, тыбыштык шайкештик, тыбыштык өтүшүү, фонетикалык дублеттер.*

Киришүү. Тыбыштардын биринин ордуна экинчисинин маани жана кызматы жагынан өзгөрүүгө учуратпастан жанаша келген тыбыштардын таасири менен алмашып айтылышы түрк тилдеринде жыш кездешет: *e ~i, ü, ı ~ a, i, o ~ u, ı, a; b ~ p, d ~ t, g ~ k, c ~ ç*. Мисалы, *el ~ il, agaz ~ agız ~ ooz: ıgla ~ yugla ~ ıyla, imle- ~ yimle- ~ ımda-, de ~ ti ~ di, yel ~ yil ~ cel, ut- ~ üt-, bıç ~ biç*.

Байыркы түрк тилинде кең үндүүлөрдүн кууш үндүүлөр менен, кууш үндүүлөрдүн кең үндүүлөр менен алмашып айтылышы түрк тилдерине о-чул жана у-чул диалектилерди пайда кылды. Мисалы, азыркы татар, башкырт тилдеринде о, ө, е кыргыз тилиндеги у, ү, и тыбышына; у, ү, и тыбышы о, ө, е тыбышына туура келет. Мисалы: кырг.: *он* ~ тат.: *ун,* кырг.: *кел-* ~ тат.: *кил-*.

Сөздөгү үнсүздөрдүн биринин ордуна экинчисинин шайкеш колдонуп калышы ал тыбыштардын артикуляциялык, же акустикалык жакындыгына жараша болот. Мисалы: *бен ~ мен, бин ~ миң, бег ~ бек, йаз ~ жаз, йаш ~ жаш, йок ~ жок, буң ~ муң, бес ~ беш.*

Байыркы түрк тилдери бардык эле тыбыштардын сөз башында келе бербегени менен өзгөчөлөнөт. Азыркы түрк тилдеринде сөздүн башында келген g тыбышынын байыркысы k, б.а., k > g, ç > c, b > v, k > g, t > d болгон.

Түрк тилдериндеги тыбыштардын сөз тутумундагы орду жана өз ара шайкештиктери, азыркы түрк тилдеринде алардын колдонулуу өзгөчөлүктөрү жөнүндө төмөндөгү баяндамабызда сөз кылабыз.

аз. кырг.: Aa – кыска, кең, ачык, жоон үндүү [Садыков, 2006: 31]. бай.түрк.: Aa тыбышы – байыркы түрк тилинде сөздүн бардык позициясында колдонулган: сөздүн башында: *adak* (кырг. айак), *ar-* (кырг. алда-), сөздүн ортосунда: *bar, tap-* (кырг. кызмат кыл-), сөздүн аягында: *agla* (кырг. ыйла). Байыркы түрк тилинде a тыбышынын шарттуу белгиси e тыбышын билдирүү үчүн да колдонулган [Сыдыков, 2001: 150]. Сөз башындагы a тыбышынын тарыхый дооорлордогу айрым формасы a ~ ı тыбыштык өзгөрүүлөргө ээ болгон. Мисалы: орх.: *ak-,* кар.: *ak-,* харезм.: *ak-, ık-,* кыпч.: *ağ-, ak-, ax-,* чаг.: *ak-* сыяктуу формалар көрүлөт. Сөз ортосунда a ~ ā тыбыштык өзгөрүүлөргө ээ болгон: енис. *kal-* болуп, орх.: *kal-,* уйг.: *xal, kal-,* карах.: *kal-, kāl-,* харезм.: *kal-,* кыпч.: *kal-,* чаг.: *kal-* сыяктуу формалар көрүлөт.

Азыркы тектеш түрк тилдеринин баарында a тыбышы бирдей эле Aa тамгасы менен белгиленет.

/æ/ тыбышын белгилөөдө ə тамгасы Карахан доорунан баштап азыркы тектеш түрк тилдеринен азербайжан, казак, өзбек, башкыр, татар, гагауз, түркмөн тилдеринде колдонула баштаган. Бул тыбыш төл сөздөрдө болгон эмес. Чет тилдеги сөздөрдө кездешет.

аз. кырг.: Bb – жарылма, эринчил, түгөйлөш, жумшак [Садыков, 2006: 39]. Жасалыш орду жана жасалыш ыгына карай Bb тыбышына Pp тыбышы түгөйлөш болот. Бул эки тыбыш эки башка фонема болсо да, жасалыш орду, жасалыш ыгы бирдей болгондуктан байыркы түрк тилдеринен бери b ~ p болуп, биринин ордуна бири колдонула берет да фонетикалык дублеттерди пайда кылат: *barmak > parmak, bıçak > pıçak, bütün > pütün, barmak > parmak* [Дыйканов, 1990: 50]. бай.түрк.: Bb – байыркы түрк тилинде сөздүн бардык позициясында колдонулган: Сөз башындагы b көбүнчө корголгон:

ben (кырг. мен), *beŋgü* (кырг.түбөлүк). ДЛТде саны чектүү сөздөрдө сөз башында p экендиги жазылган. бай.түрк.: *bars* > огуз. *pars,* бай. түрк:. *bambuk* > огуз. *pamuk,* бай. түрк.: *bış-* > огуз.: *pış-* [Караагач, 2018: 152]. сөздүн ортосунда: *tabgaç* (этн.), *sebin-* (кырг. сүйүн-), *tabar* (кырг. товар); сөздүн аягында b тыбышы саналуу гана сөздөрдө колдонулган: *eb* (кырг. үй), *seb-* (кырг. сүй-), *sub* (кырг.суу) [Усеев, 2010: 10, 115-116].

Азыркы тектеш түрк тилдеринин баарында b тыбышы сөз соңунда келбейт жана бул тыбыш Bb тамгасы менен белгиленет. Кыргыз тилинде эки үндүүнүн ортосунда *b* тамгасы эрин-эринчил жылчыкчыл *b* (бирок *v* эмес) болуп окулса, калган бардык учурларда жарылма *b* болуп окулат. Сал. *aba-bala-barba* ж.б. [Садыков, 2005: 85]. аз. кырг.: Vv – жылчыкчыл, эринчил, түгөйлөш, жумшак [Садыков, 2006: 39]. Азыркы кыргыз тилинин жазуу системасында бул тыбыш көбүнчө өздөштүрүлгөн, чет сөздөрдө гана колдонулат.

Байыркы түрк тилдеринде Vv тыбышы кездешет, бирок баарында эле колдонулган эмес. Түрк тилдеринин уйгур доорундагы чыгармаларда b ~ v болуп, b тыбышынын v тыбышына өтүп колдонулушу көбүрөөк байкалат. Бирок мындай өзгөрүү түрк тилдеринин баарына бирдей тараган эмес. Түрк тилдеринин огуз группасындагы түркия түрк тили,

түркмөн жана азербайжан тилдеринде жана кыпчак группасындагы кырым татарларынын тилинде *b*нын *v*га өтүү кубулушу кездешет: бай.түрк.: *bar* > аз. түрк.: *var, ver-, vur-*. Бул тилдерде сөз ортосунда b тыбышынын *v*га өтүп колдонулуусу карахан, харезм, кыпчак доорунан бүгүнкү күнгө чейин жеткен: *sebin-* > *sevin-* (кырг. сүйүн-), *tabışgan* > *tavşan* (кырг. коён). Сөз соңунда: *eb* > *ev* (кырг. үй), *sub* > *suv* (кырг. суу). Сөз аягында v-b, v-f, v-w, v-l, v-y тыбыштык өзгөрүүлөргө ээ болгон: орх.: *seb-,* уйг.: *sev-, siv-, sef-, seb-, sew-,* кар.: *sew-, sew, sev-, sew-, süf-, süw-, siv-,* харз.: *sev-, sew-, sėw-, söw-, siv-,* кып.: *sew-, sev-, siv-, söv-, söw-, söy-,* чаг.: *sev-, sėv-, siv-, sew-, sėw-.*

Азыркы кыргыз тилинде v үнсүзү b фонемасынын варианты катары эки үндүүнүн ортосунда дайыма кош эринчил жылчыкчыл тыбыш болуп айтылат, бирок жазууда b тамгасы менен белгиленет: *aba, ooba, ubakıt, abaz* [Садыков, 2006: 39].

Азыркы тектеш түрк тилдеринин баарында v тыбышы бирдей эле Vv тамгасы менен белгиленет. аз. кырг.: Gg – жарылма, артчыл / түпчүл, түгөйлөш, жумшак [Садыков, 2006: 39]. Жасалыш орду жана жасалыш ыгына карай g тыбышына k тыбышы түгөйлөш болот. Кыргыз тилинде Gg үнсүзү жоон үндүүлөр менен катар келсе, жоон, ичке үндүүлөр менен катар келсе, ичке айтылып, үндүүлөргө негизделген. Ушул өзгөчөлүгүнө карай бул тыбыштын жасалуу орду – артчыл / түпчүл, б.а., артчыл да, түпчүл да болуп айтылат. Мындай жасалуу орду боюнча айырмачылыктарга ээ болгондугуна карабастан, жоон менен келиши өзүнчө, ичкелер менен келиши өзүнчө фонема эмес.

Бир фонеманын эки варианты катары гана эсептелет. Эгерде Gg тыбышынын аллафондорун өзүнчө тамгалар менен белгилей турган болсок, анда дагы көп фонемаларды да өзүнчө белгилөө керек. Анда кыргыз тили бузулат, сапатын жоготот [Дыйканов, 1990: 55-56].

Байыркы дооорлордон бери түрк тилдеринде Gg тыбышы сөз башында келбейт. Түрк тилдеринин огуз группасында: түркия түркчөсү, азербайжан, түркмөн тилдеринде байыркы түрк тилиндеги айрым сөздөрдө сөз башында келген *k* тыбышынын *g* тыбышына өтүп колдонуусу орун алган: *keçe* > *gece, köŋül* > *göŋül, kün* > *gün.* Калган учурларда, б.а., сөздүн ортосунда, аягында келет. Сөз ортосунда: *kagan, igirmi* (кырг. жыйырма), *ogul* (кырг. уул); сөз аягында: *beg* (кырг. бек), *katıg* (кырг. катуу) [Караагач, 2012: 194].

Байыркы түрк тилиндеги *g* тыбышы сөздүн ортосунда сыйлыгышуусунун, же сөз аягында түшүп калуусунун натыйжасында созулма үндүүлөр пайда болгон: *agır* > *oor,bagır* > *boor, bilegü* > *bilüü, yegen* > *ceen, tirig* > *tirüü, tag* > *too, elig* > *ellüü, ulug* > *uluu, küçlüg* > *küçtüü yagı* > *coo.* Мисалы, уйг.: *sogı-,* карахан.: *sogı-, sogī-,* харез.: *sowı-, sovu-, savu-, sawu-,* кыпч.: *safu-, sovı-, sovu-, savu-, ṣavu, sowu-*, чаг.: *savu-* болуп, *g* тыбышы сөз ортосунда ogı-uu, owı-uu, ovu-uu, awu-uu, afu-uu, ovı-uu, avu-uu, owu-uu, тыбыштык өзгөрүүлөргө ээ болгон.

Азыркы тектеш түрк тилдеринин ичинде түркия түрк тилинде, казак, өзбек тилдеринде жасалуу ордун өзгөртүп келген учурларын фонема катары карап, Gg тыбышынын аллафондорун өзүнчө ğ тамгасы менен белгилейт. аз. кырг.: Dd – жарылма, тишчил, түгөйлөш, жумшак [Садыков, 2006: 39]. Жасалыш орду жана жасалыш ыгына карай d тыбышына t тыбышы түгөйлөш болот.

Байыркы түрк тилинде Dd тыбышы сөз башында колдонулган эмес. Бул тыбыштын ордуна анын түгөйлөшү болгон t тыбышы колдонулган: *tag (moo), ti- (де-).* Азыркы түрк

тилдеринин айрымдарында сөз башы d үнсүз кийинчерээк пайда болгон. Мындай өзгөрүү өзгөчө түрк тилдеринин огуз группасында байкалат: *tağ > dağ, tiş > diş, taş > daş.* Азыркы кыргыз тилинде да мындай өтүүлөр сейрек болсо да кездешет: *ti- > ɵe-, toŋuz > doŋuz, teŋiz > deŋiz.*

Сөз ортосунда: *adak > ayak, ıdık > ıyık, kidin > batış, bodun > el, kalk, kadaş > tuugan.*

Байыркы түрк тилиндеги сөз аягында колдонулган d тыбышы *d ~ t, d ~ z, d ~ r, d ~ y, d ~ t, d ~ s* тыбыштык алмашууларга кабылган: бай.түрк. *tod-* > якут., тува. *tot-* «тоюу», бай. түрк. *kud-* > тува. *kut-* «төгүү», бай.түрк. *ked-* > якут. *ket-* «кийүү»; бай.түрк. *tod-* > хак. *toz-* «тоюу», бай.түрк. *ked-* > кырг. *kiy-,* шор. *kes-* «кийүү».

Азыркы тектеш түрк тилдеринин баарында d тыбышы бирдей эле Dd тамгасы менен белгиленет. аз. кырг.: Ее – кыска, кең, ачык, ичке үндүү [Садыков, 2006: 31].

Кыргыз тилинде бул тыбыш эки түрдүү тамга менен жазылат. Сөз башында э түрүндө, сөз ортосунда жана сөз аягында е түрүндө жазылат. Анткени орус тилинде е сөз башында йоттошкон тамга «йе» болуп колдонулат: *Европа, единица.* Бул кыргыз тилине туура келбейт. Эки башка тамга менен жазылганы менен бул тыбыш бир эле фонема болуп, сөз мааниси өзгөрүлбөйт. Кыргыз алфавитинде йоттошкон тамгалар (я, ю, е, ё) жок болсо, э тыбышы, латын тамгасындай эле, сөздүн бардык жеринде е түрүндө жазылганы дурус болот [Дыйканов, 1990: 28].

Байыркы түрк тилинде е тыбышынын i, ü тыбышына туура келүүлөрү катталган. Мисалы, *el ~ il, te- ~ ti- ~ dü-, eş- ~ üşe-, tez ~ tiz.* Байыркы түрк тилинде да, азыркы түрк тилдеринде да е тыбышы сөздүн бардык позициясында жолугат [Сыдыков, 2001: 151].

Сөздүн башында: *el* «мамлекет», *eb* «үй», *edgü* «жакшы», *eg* «бек», *elig* «элүү», *ebir-* «кериле-«, *egri* «ийри», *esrük* «мас», . Сөз ортосунда: *teg-* «тий-», *beg* «бий», *tebi* «төө», *ked-* «кий-», *seç-* «тандоо», *yek* «шайтан». е тыбышынын тарыхый дооорлордогу айрым формасы харезм.: *bez-,* кыпч.: *biz-* болуп, сөз ортосунда е ~ і тыбыштык өзгөрүүлөргө ээ болгон. Биринчи муундагы е ~ і өзгөрүүсү көбүнчө татар, башкырт, хакас жана чуваш тилдеринин белгилүү өзгөчөлүгү болуп эсептелет: бай. түрк.: *kel-* > азерб.: *gel-,* уйг.: *kel-,* тат., башк., чув., хак.: *kil-* «келүү» [Караагач, 2018: 138-139].

Сөздүн акырында: *büke* «баатыр», *birle* «бирге», *bilge* «билимдүү», *eligçe* «элүүлөр чамасы». Азыркы тектеш түрк тилдеринин баарында е тыбышы бирдей эле Ее тамгасы менен белгиленет. аз. кырг.: Сс – жарылма, алдыңкы таңдайчыл, түгөйлөш, жумшак [Садыков, 2006: 39]. Жасалыш орду жана жасалыш ыгына карай с тыбышына ç тыбышы түгөйлөш болот. Кыргыз тилинин алфавитиндеги с тамгасы эки тыбышты туюндурат. Төл сөздөрдөгү с фонемасы жасалуу ыгына карай жарылма, жасалуу ордуна карай орточул болсо, орус тилиндеги с жасалуу орду боюнча уччул, жасалуу ыгына карай жылчыкчыл.

Бул тыбыштар эки башка болгону менен бул тамганы орустар орусча, кыргыздар кыргызча окушат. Мындан тил бузулбайт. Ар бир тилдин өз фонетика системасы бар. Чет тилдеги тыбыштарды кабыл алгандан көрө эне тилдин системасына багындырып алуу пайдалуу. Ошондуктан буларды эки башка тамга менен белгилөөнүн кереги жок [Дыйканов, 1990: 59-60].

Байыркы түрк тилинде с тыбышы болгон эмес. Төл сөздөр сөз башында у, чет сөздөр с (ар.ир. сөздөрү) тыбышы менен башталган. У тыбышынын с тыбышына өтүү процесси

эң биринчи Махмуд Кашгаринин эмгегинде көрүнөт. Махмуд Кашгари түрк тилдеринен огуз жана кыпчак группасында у тыбышынын с тыбышына өтүүсүн белгилеп кеткен: *yıl > cıl, yaş > caş, yel > cel, yet > cet, yol > col, yüz > cüz* ж.б. Сөз башында: *yabız > capız, yaka > caka, yan- > can-, yol > col, yok > cok, yuvka > cupka, yut- > cut-, yala- > cala-, yaman > caman, yükle- > cüktö-, yigit > cigit, yer > cer, yüz > cüz.* Байыркы түрк тилинде с тыбышы сөз ортосунда жана сөз соңунда кездешкен эмес. Мунун себеби с фонемасы – кыргыз тилинин өнүгүшүндө пайда болгон жаңы фонема.

Азыркы тектеш түрк тилдеринин ичинде казак, өзбек тилдеринде с фонемасы үчүн Jj тамгасын белгилеп алышкан. Бир фонеманы тектеш тилдердин ар бири ар башка тамгалар менен белгилөө менен тилибизди жакындаштырмак тургай, тескерисинче алыстатып алабыз. аз. кырг.: Zz – жылчыкчыл, тишчил, түгөйлөш, жумшак [Садыков, 2006: 39]. Жасалыш орду жана жасалыш ыгына карай z тыбышына s тыбышы түгөйлөш болот. Z айрым тууранды сөз жана тууранды сөздөрдөн жасалган этиштерден сырткары *(zıŋk, zoŋk, zaŋgır-zuŋgur, zırılda)* байыркы жана азыркы түрк тилдеринде сөз башында учурабайт. Сөз ичинде жана акырында колдонула берет.

Сөз ортосунда: *kızıl > kızıl, azuk > azık, uzun > uzun, buzagu > muzoo, oza* «мурда», «башта» Сөз соңунда: *kız > kız, oz- > oz-, öz > öz, yabız > capız, köz > köz, kez- > kez-, az > az, agız > ooz, tokuz > toguz, iz > iz, yaz > caz, boz > boz, yüz > cüz.*

Сөз аягында z ~ s тыбыштык өзгөрүүгө ээ болгон. Мисалы: Азыркы кыргыз жана түрк тилиндеги *kaz-* этишинин тарыхый дооорлордогу айрым формасы уйг.: *kas-,* карах.: *kazı-* болгон.

Азыркы тектеш түрк тилдеринин баарында z тыбышы бирдей эле Zz тамгасы менен белгиленет. аз. кырг.: İi – кыска, кууш, ачык, ичке үндүү [Садыков, 2006: 31].

Сөздүн бардык позицияларында келет: *it, eki, kişi.*

Сөз башында: *iç- > iç-, ilgerü* «чыгыш». Сөз башында келген і тыбышынын тарыхый дооорлордогу айрым формасы орх.: *il-,* уйг.: *yil-,* харз.: *yil-,* чаг.: *ıl-* болуп, уйг., харз.: *yil-* болуп, сөз башында і ~ у шайкештиги пайда болгон. Айрыкча і тыбышынын ı тыбышы менен шайкеш келүүлөрү да байкалат: *il- > ıl-.*

Сөз ортосунда: *kidin* «батыш», *beŋgü* «түбөлүк», *silig* «сулуу», *süçig* «таттуу».

Сөз аягында: *ebçi* «боз үйдүн аялзатына таандык бөлүгү», Азыркы кыргыз тилиндеги *silk-* этишинин тарыхый дооорлордогу айрым формасы кып.: *silik-,* чаг.: *silik-, silki-* болуп, сөз ортосунда жана сөз аягында і тыбышы пайда болгон.

Азыркы түрк тилдеринде і тыбышы İi тамгасы менен белгиленет. аз. кырг.: Yy – жылчыкчыл, орточул, уяң, түгөйсүз [Садыков, 2006: 39]. у фонемасы k, g, ŋ тыбыштары сыяктуу жоон үндүүлөрдүн катарында жоон, ичке үндүүлөрдүн катарында ичке айтылат: *ey, ay.*

Байыркы түрк тилинде у тыбышы сөздүн башында, ортосунда жана сөздүн акырында кезиге берет [Эржиласун, 2010: 173-177]. Азыркы кыргыз тилинде сөз башында кездешпейт.

Сөз башында: *yıl > cıl, yir > cer, yok > cok, yurt > curt, yüz > cüz, yit- > cet-, yiti > ceti, yeŋ- > ceŋ-, yu- > cuu-.* у тыбышы тарыхый дооорлордо сөз башында у > с тыбыштык өзгөрүүлөргө учураган: бай. түрк.: *yorı-,* уйг.: *yorı-, yor-, yür-, yürü-, yoru-,* кара.: *yor-, yorı-,*

yoru-, yöri-, yörü-, yüri-, yürü, харез.*: yöri-, yörü-, yürü-, yüri-, yorı-, yür-,* кып.: *yöri-, yörü-, yür-, yüri-, yūri-, yürü-, yör-, yorı-, yir-, yiri-, yirü-,* чаг.: *yürü-.*

Сөз ортосунда: *boyun > moyun, koyug > koyuu, yorıyur > yürür* «жүрөт».

Сөз аягында: *ay > ay, yay > cay, tuy- > tuy-, tüy- > tüy-.* у тыбышынын тарыхый дооорлордогу сөз аягындагы айрым формасы у ~ d / d ~ у, у ~ k, тыбыштык өзгөрүүлөргө учураган: орх.: *tod-*, уйг.: *tod-*, *tod-,* кар.: *tōd-, tod-, toy-,* харз.: *toy-, doy-,* кып.: *doy-, tok-,* чаг.: *toy-, tuy-*.

Азыркы түрк тилдеринде у тыбышы Jj жана Yy тамгасы менен белгиленип жүрөт. Көпчүлүк түрк тилдеринде Yy тамгасы колдонулат. аз. кырг.: Kk – жарылма, артчыл / түпчүл, түгөйлөш, каткалаң [Садыков, 2006: 39]. Жасалыш орду жана жасалыш ыгына карай k тыбышына g тыбышы түгөйлөш болот. Экөө тең жасалуу ордуна карай жоон үндүүлөр менен келгенде түпчүл, ичке үндүүлөр менен келгенде артчыл: *teke, taka.* Жасалуу орду боюнча айырмачылыктарга ээ болгондугуна карабастан, жоон менен келиши өзүнчө, ичкелер менен келиши өзүнчө фонема эмес. Бир фонеманын эки варианты катары гана эсептелет [Дыйканов, 1990: 55-56]. K сөздүн бардык позицияларында келет: *kün, kükük, örük.*

Байыркы түрк тилинде бул тыбыш графикалык жактан эки түрдүү тамга менен белгиленген. k тыбышы кыпчак, чагатай тарыхый дооорлордо эч өзгөрүүсүз колдонулган. Түрк тилдеринин огуз группасында бул тыбыштын сөз башында *k*дан *g* тыбышына өтүп колдонулуусу байкалат. Сөз башындагы *k ~ g* өзгөрүүсү огуз тилдеринин эң типтүү фонетикалык өзгөрүүсү болуп, түркмөн, түрк жана азербайжан тилинде көрүлөт: бай. түрк.: *köl* > аз. түрк. *göl*, бай. түрк.: *köm-* > аз. түрк. *göm-*, бай. түрк.: *köl* > аз. түрк. *göl*, бай. түрк.: *kel-* > аз. түрк. *gel-* [Караагач, 2018: 183].

Сөз ортосунда k тыбышы туруктуу сакталган: *tokuz > toguz, teke > teke, kükürt > kükurt, eksi- > öksü, tüke- > tügö(t-), okı-, sakal, .*

Сөз аягында: *ak > ak, kırk- > kırk-, yarlık > carlık, yok > cok, kök > kök, etik > ötük, oçak > oçok, kuçak > kuçak, sarık > sarı.*

Азыркы тектеш түрк тилдеринин ичинде жасалуу ордун өзгөртүп келген учурларын фонема катары карап, Kk тыбышынын аллафондорун өзүнчө Qq тамгасы менен белгилегендер бар. аз. кырг.: Ll – жылчыкчыл, тишчил, уяң [Садыков, 2006: 39].

Байыркы түрк тилинде бул тыбыш сөз башында келген эмес. Бирок саналуу гана сөздө сөз башында жолугуп калат: *lagzın* «чочко», *lüy* «ажыдаар», *Lisün* «кытайча киши аты» [Сыдыков, 2001: 162].

Сөз ортосунда: *altı > altı, ala > ala, bulut > bulut, balık > balık* «бай.түрк. шаар»*, buluŋ > buluŋ, başla > başta-, bilig > bilim.*

Сөз аягында: *tol- > tol-, yel > cel, yol > col, bil- > bil-, sal- > sal-, ogul > uul, adırıl- > ayrıl-, yıl > cıl, yaşıl > caşıl.*

l тыбышынын тарыхый дооорлордогу айрым формасы сөз аягында l ~ ş тыбыштык өзгөрүүлөргө ээ болгон: енис. *kıl-, kış-* болуп, орх.: *kıl-, kış-,* уйг.: *xıl-, kıl-, gıl-,* карах.: *kıl-,* харезм.: *kıl-,* кыпч.: *kıl-, kul-,* чаг.: *kıl-.*

Азыркы түрк тилдеринде l тыбышы Ll тамгасы менен белгиленет. аз. кырг.: Mm – жарылма, эринчил, уяң [Садыков, 2006: 39]. Байыркы жана азыркы түрк тилдеринде m тыбышы сөздүн бардык позицияларында колдонулат. Бирок Енисей эстеликтеринде сөздүн

башында бир нече гана сөздө жолугат. Балким төл сөздөрдө да жолугушу мүмкүн, бирок эстеликте ал сөздөр катталбай калышы да ыктымал. Ал эми Орхон эстеликтеринде сөз башында m басымдуу кезиксе да, айрым учурларда b тыбышына туура келет. Мисалы, *ben-men, bengü-mengü, biŋ-miŋ, beŋ-meŋ, buŋ-muŋ* [Эржиласун, 2010: 173-177].

Сөз башында m жана b тыбыштарынын туура келүүлөрү азыркы түрк тилдери үчүн мүнөздүү: *mal-mal, mırılda-mırılda-, minare-munara* (ar.), *miras-muras* (ar.), *moda-moda* (it.), *molla-moldo* (ar.).

Сөз ортосунда: *tamır > tamır, tuman > tuman, kömür > kömür, kümüş > kümüş.*

Сөздүн акырында: *bölüm > bölüm, em- > em, bitim > bütüm, kedim > kiyim, erdem > erdem, yum- > cum-.* m тыбышынын тарыхый дооорлордогу айрым формасы уйг.: *kö-, köm-,* карах.: *köm-,* харезм.: *köm-,* кып.: *köm-,* чаг.: *köm-, göm-,* осм.: *göm-* болуп, сөз аягында айрыкча уйгур доорунда *kö-* сөз формасында m тыбышы түшүп, тыбыштык өзгөрүүгө ээ болгон.

Азыркы түрк тилдеринде m тыбышы Mm тамгасы менен белгиленет. аз. кырг.: Nn – жарылма, тишчил, уяң [Садыков, 2006: 39].

Сөз башында n тыбышы түрк тилинде *ne* сурама ат атоочу жана бул сөздөн уюшулган *nasıl (< ne + asıl), nere (< ne + ara), niçin (< ne + için),* бириккен татаал сөздөрдүн тутумунда, ал эми кыргыз тилинде *эмне, эмнеге, эмнеден, нече* сурама ат атоочунун тутумунда кездешет.

Сөз ортосунда: *anta > anda, bunta > mınça, bentez* «кырг. имарат», *kantan > kaydan, tanu > taanı* (taanı- этишинин тарыхый дооорлордогу айрым формасы карах.: *tanu-,* харезм.: *tanı-, tanu-,* кыпч.: *taŋı-, tanı-,* чаг.: *tanı-* болуп, эки үндүү арасында n ~ ŋ тыбыштык өзгөрүүлөргө ээ болгон).

Сөз сөз соңунда: *bodun «эл, калк», bin > miŋ, yegin > ceen, yılan > cılan, kün > kün, tütün > tütün, seçlin- > çeç-,* (түрк. *seç-*), *ınan- > ınan-, sı- > sın-, tın- > tın-. tın-* этишинин тарыхый дооорлордогу айрым формасы уйг.: *tın-,* кар.: *tın-,* харз.: *tın-, tıŋ-, tiŋ-, dın-,* кып.: *tın-, din-,* чаг.: *tın-, tin-* болуп, сөз аягында n ~ ŋ тыбыштык өзгөрүүлөргө ээ болгон.

Азыркы түрк тилдеринде n тыбышы Nn тамгасы менен белгиленет. аз. кырг.: Ŋŋ – жарылма, артчыл / түпчүл, уяң [Садыков, 2006: 39]. Бул тыбыш байыркы жана азыркы түрк тилдеринде сөз башында колдонулбайт, сөз ортосунда жана аягында кеңири кездешет[-Сыдыков, 2001: 164].

Сөз ортосунда: *süŋük > söök, köŋlek > köynök, yaŋı > caŋı, aŋla > aŋda-, aŋçı > aŋçı, küŋ > küŋ.*

Сөз аягында: *yeŋ- > ceŋ-, taŋ > taŋ, biŋ > miŋ, buŋ > muŋ.*

Сөз аягындагы ŋ тыбышы тарыхый дооорлордо *yeŋ-, ceŋ- yen-, toŋ-, don-* болуп ŋ ~ n тыбыштык өзгөрүүлөргө учураган.

ŋ тыбышы азыркы түрк тилдеринин баарында эле колдонула бербейт.

Мисалы, азыркы түркия түрк тилинин адабий тилинде бул тыбыш ŋ ~ n тыбыштык өзгөрүүлөргө учурап, учурда колдонулбайт. Колдонулган түрк тилдеринде Ŋŋ тамгасы менен белгиленет.

аз. кырг.: Оо – кыска, кең, эринчил, жоон үндүү [Садыков, 2006: 31].

Байыркы жана азыркы түрк тилдеринде бул тыбыш сөздүн башы жана ортосунда кездешет.

Сөз башында: *ol > al, on > on, otuz > otuz, ogul > uul, oguz > oguz, ok > ok, orta > orto.* о тарыхый дооpлордо айрым сөздөрдүн башында о-u тыбыштык өзгөрүүлөргө учураган: *oŋ- ~uŋ-.*

Сөз ортосунда: *tokuz > toguz, tok > tok, yok > cok, yol > col, kov- > kuu-.*

Сөз ортосунда о-u, о-а, о-uu тыбыштык өзгөрүүлөргө учураган.

Түрк тилдеринде о тыбышы сөз аягында сейрек колдонулат.

Азыркы түрк тилдеринде о тыбышы Оо тамгасы менен белгиленет. аз. кырг.: Öö – кыска, кең, эринчил, ичке үндүү [Садыков, 2006: 31].

Сөздүн башында: *öp- > öp-, ör- > ör-, öl- > öl-, ödük > ötük, öz > öz, ög* «ой», *öd* «мезгил, убакыт».

Сөздүн ортосунда: *böl- > böl-, çök- > çök-, kör- > kör-, köz > köz, köp > köp.*

Байыркы түрк тилинде ö тыбышы сөздүн биринчи муунунда гана келет.

Азыркы кыргыз тилинде үндөшүү закону ченеминде сөздүн аягында да кездеше берет: бай. түрк.: *köpür* > кырг.: *köpürö.*

ö тыбышы тарыхый дооpлордо ö ~ о ~ u ~ ü тыбыштык алмашууларга кабылган. Мисалы, бай. түрк.: *ög* > кырг.: *oy,* бай. түрк.: *köz* > кырым тат.: *koz,* бай. түрк.: *köp* > башк.: *küp,* бай. түрк.: *kök* > тат.: *kük,* бай. түрк.: *köz* > *чув.*: *kuz.*

Азыркы түрк тилдеринде ö тыбышы Öö тамгасы менен белгиленет. аз. кырг.: Рр – жарылма, эринчил, түгөйлөш, каткалаң [Садыков, 2006: 39]. р тыбышы байыркы түрк тилинде сөздүн башында колдонулган эмес.

Ал эми азыркы түрк тилдеринде сөз ичинде жана аягында кездешет. Бул b > p өтүшүүсүнөн жаралган сөз формалары болуп эсептелет. ДЛТда бул сөздөр йагма жана огуз тилине тиешелүү деп айтылган: бай. түрк.: *bars* > огуз.: *pars,* бай. түрк.: *bambuk* > огуз.: *pamuk,* бай. түрк.: *bış-* > огуз.: *pış-* [Караагач, 2018: 152].

Сөздүн башында: тууранды, сырдык сөздөрдөн сырткары түрк тилдеринин огуз группасында бир топ сөздөр кездешет. Мисалы, *pay-pay, pa! pek, pamuk, piş-, pişir-, pürçek.*

Сөздүн ортосунда: *toprak > topurak, kapuk > kabık, kapak > kapkak, sipir- > şıpır-, ipek > cibek, kepek > kebek, kirpi > kirpi, tapış > tabış, yapış- > cabış.*

Демек, бул тыбыш сөз башында жана сөз ичинде b > p жана p > b тыбыштык өзгөрүүлөргө учураган.

Сөздүн аягында: *tap- > tap-, sep- > sep-, tüp > tüp, kep > kep.*

Азыркы түрк тилдеринде р тыбышы Рр тамгасы менен белгиленет. аз. кырг.: Rr – жылчыкчыл, алдыңкы таңдайчыл, уяң [Садыков, 2006: 39]. Байыркы түрк тилинде азыркы кыргыз тилинин төл сөздөрүндөй эле сөз башында келбейт. Сөздүн калган позициясында келе берет.

Сөздүн ортосунда: *ara > ara, arık > arık, arıg > aruu, erdem > erdik, torug > toru, ırak ~ yırak > ıraak, kara > kara, kurug > kuruk, küri- > kürö.* Сөздүн аягында: *kar > kar, bir > bir, yer > cer, aŋar > aga, tur- > tur-, türk > türk, tatar > tatar, ur- > ur-.*

Байыркы түрк тилдеринен бери түрк тилдеринде сөздүн аягында келген айрым бир саналуу гана сөздөрдө r тыбышынын түшүп калуу абалы кездешет. Мисалы, түрк тилдеринде эң жыш колдонулган *ermek* нагыз жардамчы этишининдеги r үнсүз тыбышы түшүп

калган [Эржиласун, 2010: 173-177]. Азыркы кыргыз тилинде бул нагыз жардамчы этиш э- кемтик этиши деп аталат да *ele, eken, beken, imiş* турпатында колдонулат.

Азыркы түрк тилдеринде r тыбышы Rr тамгасы менен белгиленет. аз. кырг.: Ss – жылчыкчыл, тишчил, түгөйлөш, каткалаң [Садыков, 2006: 39]. Байыркы жана азыркы түрк тилдеринде бул тыбыш сөздүн бардык позицияларында келе берет.

Сөздүн башында: *sakal > sakal, sarıg > sarı, sub > suu, soguk > suuk, sekiz > segiz, sor- > sura-, süzgeç > süzgüç, sak > sak, seb > süy, süt > süt, sokur > sokur, sen > sen.*

Сөздүн ортосунда: *esen > esen, usal > osol, malsız > malsız, bolsa > bolso, ast > astı, üst > üstü, kıska > kıska.*

Сөздүн аягында: *as > aş, bars > bars, ilbirs, bas > basıp aluu, bedis > bediz, koozduk, bes > beş, tös > tüs, yıs > is.*

Тарыхый дооорлордун ичинде s тыбышынын s > ṣ колдонулуулары байкалат: бай.түрк: *as-,* уйг.: *as-,* карах.: *as-,* харезм.: *aṣ-, as-,* кыпч.: *as-, aṣ-,* чаг.: *as-.*

Азыркы түрк тилдеринде s тыбышы Ss тамгасы менен белгиленет. аз. кырг.: Tt –жарылма, тишчил, түгөйлөш, каткалаң [Садыков, 2006: 39]. Байыркы жана азыркы түрк тилдеринде бул тыбыш сөздүн бардык позициясында кезигет [Сыдыков, 2001: 166]. Тарыхый дооорлордо, өзгөчө XIII кылымдан кийин t ~ d алмашуусу көп кездешет: *til > dil, tebe > deve, tep- > dep-, teŋiz > deŋiz, toŋuz > doŋuz, tabış > dabış* (Караагач, 2012: 230).

Сөздүн башында: *tag > too, taş > taş, tal > tal, temir > temir, tokuz > toguz, til > til, türlüg > türlüü, tüz > tüz, tilkü > tülkü, tüken- > tügön-.*

Сөздүн ортосунда: *etik > ötük, otuz > otuz, butak > butak, otın > otun, oltur- > otur-, ata > ata, katun > katın, küntüz > kündüz, otag > oçok.*

Сөздүн аягында: *at > at, ot > ot, tört > tört, it > it, sıgıt > ıylat, sıktat.*

Азыркы түрк тилдеринде t тыбышы Tt тамгасы менен белгиленет. аз. кырг.: Uu – кыска, кууш, эринчил, жоон үндүү [Садыков, 2006: 31].

Бул тыбыш байыркы жана азыркы түрк тилдеринде сөздүн бардык жеринде колдонулат[Сыдыков, 2001: 153-154]. Тарыхый дооорлордо u ~ o ~ uu ~ ı тыбыштарына өтүшүүлөр кездешет: *kurı- > kuru-, uç- > oç-, tut- > tot-, buuz > muz, tuuz > tuz, boğul- > buul-, oğul uul* [Караагач, 2012: 172].

Сөздүн башында: *uz > uz, umay > umay, ulug > uluu, uya > uya, uzak > uzak, uç- > uç-,*

Сөздүн ортосунда: *kuş > kuş, kum > kum, tur- > tur-, tut- > tut-, ulug > uluu, uruş > uruş, butak > butak, oltur- > otur-, otuz > otuz, uygyr > uygur, katun > katın.*

Сөздүн аягында: *urdu~ordu > ordo, utru > uturu, urtu~ortu > ortosu, karagu > karool.*

Азыркы түрк тилдеринде u тыбышы Uu тамгасы менен белгиленет. аз. кырг.: Üü – кыска, кууш, эринчил, ичке үндүү [Садыков, 2006: 31].

Байыркы жана азыркы түрк тилдеринде ü тыбышы сөздүн бардык жеринде колдонулат. Тарыхый дооорлордо сейрек болсо да ü эринчил үндүүсүнүн u, ö эринчил үндүүлөргө жана e, ı, i эринсиз үндүүлөргө өтүшүүлөрү кездешет: *tüş- > kürek > kurek, töş-, törü > töre* «салт», *büre > pire* «бүргө», *üçün > için, büt- > bit-* «бүт-», *bülbül > bilbil > bulbul* «булбул», *şüphe > şiphe* «шектенүү», *süpürge > sibirge > şıpırgı* «шыпыргы». Мисалы: ü тыбышынын тарыхый дооорлордогу айрым сөздөрдө ü ~ u тыбыштык өзгөрүүгө ээ болгон: карахан.: *bük-, buk-,* уйг.: *bük-,* харезм.: *bük-,* кыпч.: *bük-,* чаг.: *bük-.*

Сөздүн башында: *üç > üç, üç yegirmi* «отуз», *ürk- > ürk-, üçün üçün, ülüş ülüş, üküş* «көп», *ör-, öl- > öl-, ödük > ötük, öz > öz, ög* «ой», *öd* «мезгил, убакыт».

Сөздүн ортосунда: *bük- > bük-, kün > kün, kül- kül-, tüş- > tüş-, süt > süt, sür- > sür-, yük > cük.*

Сөздүн аягында: *edgü* «ийги, жакшы», *üşü- > üşü-: üşü-* этишинин тарыхый дооорлордогу айрым формасы карах.: *üşī-,* кыпч.: *üşe-, üşi-, üşī-* болуп, сөз аягында ü ~ i, ü ~ ī, ü ~ e тыбыштык өзгөрүүлөргө ээ болгон.

cür-//yürü- этишинин тарыхый дооорлордогу айрым формасы енис.: *yorı-,* орх.: *yorı-,* уйг.: *yorı-, yor-, yür-, yürü-, yoru-,* карах.: *yor-, yorı-, yoru-, yöri-, yörü-, yüri-, yürü,* харезм.: *yöri-, yörü-, yürü-, yüri-, yorı-, yür-,* кыпч.: *yöri-, yörü-, yür-, yüri-, yīri-, yürü-, yör-, yorı-, yir-, yiri-, yirü-,* чаг.: *yürü-* болуп сөз аягында ī ~ ü, u ~ ü, i ~ ü, ı ~ ü тыбыштык өзгөрүүлөргө ээ болгон. Булардан башка кырг.: *cür-* // түрк.: *yürü-* формасы уйг.: *yor-,* карах.: *yor-,* харезм.: *yür-,* кыпч.: *yür-, yör-, yir-,* болуп колдонулган

Азыркы түрк тилдеринде ü тыбышы Üü тамгасы менен белгиленет. аз. кырг.: Çç –жарылма, алдыңкы таңдайчыл, түгөйлөш, каткалаң [Садыков, 2006: 39]. Бул тыбыш байыркы жана азыркы түрк тилдеринде сөздүн бардык жеринде колдонулат.

Сөздүн башында: *çak- > çak-, çık- > çık-, çiri- > çürü-, çap- > şap-, çız- > çiz-.*

Сөз башындагы ç ~ s өзгөрүүсү көбүнчө башкыр, хакас жана якут тилдеринде көрүлөт: бай. түрк.: *çak-* // башк., як., хак. *sak-* «доор», бай. түрк.

çerig // якут.: *seri,* хак.: *sirig* «аскер». Мындагы ç ~ s өзгөрүүсүн тыбыштык теңдештик катары эсептөө мүмкүн. Түрк тилдеринин тарыхый дооорлорунда диалекттерге бөлүнүшүн көрсөтөт: бай. түрк.: *çal-, > sal-* «уруу»; бай. түрк.: *çana > sana* «чана» [Караагач, 2018: 160-161].

Түрк тилдеринде тарыхый дооорлордо сөз башындагы ç ~ y, ç ~ ş тыбыштык шайкештиктерге ээ болгон. Мисалы, *çiri-//çürü-* этиши: уйг.: *yirü-,* карах.: *çüri-, ir -,* харезм.: *çüri-, çürü-,* кыпч.: *çüri-, çürü-, şürü-,* чаг.: *çiri-, çür-, çüri-, çürü-.*

Сөздүн ортосунда: *açık > açık, açıg, bıçak > bıçak, çiçek > çeçek, kiçig > kiçüü, oçug > oçok, ocak, keçe > keçe, gece*

Сөздүн аягында: *bıç- > biç-, keç- > keç-, köç > göç, küç > küç, uç- > uç-, üç > üç.* [Сыдыков, 2001: 166-167].

Түрк тилдеринин тарыхый дооорлорунда сөз башында жана сөз аягында ç ~ ş тыбыштык өзгөрүүлөргө ээ болгон: *keç- > keç-:* орх.: *keç-,* уйг.: *kėç-, keç-, kiç-,* карах.: *keç-, kiç-,* харезм.: *keç-, kėç-,* кыпч.: *keç-, keş-, kiç-, geç-, geş-,* чаг.: *kėç-, giç-, gėç-, keç-;* бай. түрк.: *çay* > шор.: *şay; köç- > göç-:* уйг.: *köç-,* карах.: *köç-,* харезм.: *köç-,* кыпч.: *köç-, köş-,* чаг.: *köç-, göç-, göş-.*

Азыркы түрк тилдеринде ç тыбышы Çç тамгасы менен белгиленет. аз. кырг.: Şş –жылчыкчыл, алдыңкы таңдайчыл, түгөйлөш, каткалаң.

Бул тыбыш байыркы жана азыркы түрк тилдеринде көбүнчө сөздүн ортосунда, сөздүн аягында келет жана ş ~ s шайкештигине ээ [Сыдыков, 2001: 167].

Сөз башында: *şalvar > şalvar, şaş- > şaş-, şar şar, şatu > şatı, şaş- > şaş-.*

Сөз ортосунда: *kişi > kişi, deşik > teşik, yaşa- > caşa-, taşı- > taş-, tas-.*

Сөз аягында: *kuş > kuş, baş > baş, bas-, boş > boş, iş > iş, aş > aş, as, baş > baş, tavış > tabış, kaş > kaş, bış- > bış-, tüş- > tüş-.*

Азыркы түрк тилдеринде ş тыбышы Şş тамгасы менен белгиленет. аз. кырг.: Iı – кыска, кууш, эринсиз, жоон үндүү [Садыков, 2006: 31].

Түрк тилдериндеги ı тыбышынын ı ~ i, ı ~ a, ı ~ u, шайкештиктери кездешет: *ış > iş, ız > iz, bış- > piş-, yaldız > yıldız, ağaç > yığaç, ağla- > ığla-, yığla.*

Сөз башында: *ı > ıgaç, ağaç, cıgaç, ıg- > iy-.*

Сөз ортосунда: *yıl > cıl, kış > kış, kızıl > kızıl, kıl- > kıl-, sız- > sız-, tın- > tın-.*

kıl- этишинин тарыхый дооpлордогу айрым формасы ени. *kış-,* орх.: *kış-,* уйг.: *xıl-, gıl-,* кыпч.: *kıl-, kul-.*

sız- этишинин тарыхый дооpлордогу айрым формасы карах.: *sīz-* болуп, ı ~ ī тыбыштык өзгөрүүгө ээ болгон.

tın- // din- этишинин тарыхый дооpлордогу айрым формасы уйг.: *tın-,* карах.: *tın-,* харезм.: *tın-, tıŋ-, tiŋ-, dın-,* кып.: *tın-, din-, чаг.: tın-, tin-* болуп, сөз ортосунда ı ~ i, i ~ ı тыбыштык өзгөрүүлөргө ээ болгон.

Сөз аягында: *kodı > kudu, yazı > cazı, cayık,* kaz- > kazı-, tat- > tatı-, okı- > oku-. Түрк тилиндеги тарыхый дооpлордо kaz- > kazı-, tat- > tatı- мисалындагы айрым сөздөрдүн аягында ı тыбышы пайда болгон.

oku- > oku- этиши орх.: *okı-* болуп, уйг.: *oxı-, okı-,* карах.: *okı-, oku-,* харезм.: *okı-, oku-,* кыпч.: *ok-, okı-, oku-,* чаг.: *okı-, okku-, oku-* болуп колдонулат.

Азыркы түрк тилдеринде ı тыбышы Iı тамгасы менен белгиленет.

Жыйынтык. Фонетикалык өзгөрүүлөрдө үндүү тыбыштарда эң көп кырг.: ı ~ i, u ~ o, a ~ Ø шайккештиктери көрүлөт. Бул 3 фонетикалык өзгөрүү башка өзгөрүүлөргө караганда көбүрөөк. Бул өзгөрүүлөрдө көбүнчө 1 муундуулар болуп, айрымдары 2 муундуу. Үнсүздөргө караганда үндүүлөрдөгү фонетикалык шайкештиктер көп эмес.

Фонетикалык өзгөрүүлөр үнсүз тыбыштарда эң көп кырг.: c ~ y, t ~ d, m ~ b, k ~ g шайкештиктери кездешет. Бул фонетикалык шайкештиктер башкаларга караганда көбүрөөк. Өзгөчө c ~ y шайкештиги түрк тилдериндеги эң белгилүү дал келүүлөр болуп, t ~ d жана k ~ g шайкештиктери бардык кыпчак жана огуз группасында орун алган шайкештиктер болуп эсептелет. Булардан сырткары түрк тилдериндеги үнсүз тыбыштардын тарыхый дооpлордогу тыбыштык шайкештиктери көбүнчө b ~ v, ŋ ~ n, g ~ r, s ~ ç, y ~ ğ тыбыштарында болуп, бул шайкештиктер сөздүн башы, ортосу жана аягында кездешет.

Адабияттар

1. Дыйканов, Карбоз. Кыргыз тилинин көрсөтмө куралдары. Алма-Ата: «Экспресс-печать» издательства «Кайнар». 1990.

2. Жалилов А. Азыркы кыргыз тили: I бөлүк. . – Б: Кыргызстан, 1996. – 232 б.

3. Караагач, Гүнай, Түркченин Дил Билгиси, Акчаг Йайынлары, Анкара 2012.

4. Караагач, Гүнай, Түркченин Сес Билгиси, Истанбул: Кесит Йайынлары, 2018.

5. Садыков Ташполот, Азыркы кыргыз тили: фонетика. – Б: 2005, 120 б.

6. Сыдыков Сагалы, Конкобаев Кадыралы, Байыркы түрк жазуусу (VII – кылымдар), . – Б: 2001.

7. Усеев Нурдин, Сөз сырлары: тарыхый лексикологияга кириш, Бишкек 2010.

8. Эржиласун, Ахмет Б., Түрк Дили Тарихи, Акчаг Йайынлары, Анкара 2010.

УДК 81.2/ 811.512.154.

Камбаралиева Уулкан Жолдошбековна
филология илимдеринин доктору, профессор,
Борбор Азиядагы Америка университети

КЫРГЫЗСТАНДАГЫ КОШ ТИЛДҮҮЛҮК ЖАНА КЕП МАДАНИЯТЫНЫН ӨЗГӨЧӨЛҮКТӨРҮ

Аннотация. Макалада тил илиминде татаал көрүнүштөрдүн бири болуп эсептелген кош тилдүүлүктүн маңызы жана анын пайда болуу мыйзамченемдүүлүктөрү, ошондой эле кыргыз тил ээлеринин тилдик жүрүм-турумунун өзгөчөлүктөрү каралат. Учурда республикадагы тил кырдаалынын спецификасынын көп аспектилүү иликтөө мамлекетибиздин келечегине байланыштуу стратегиялык чечимдердин негиздерине тиешелүү болуу менен изилдөөнүн актуалдуулугун тастыктайт. Кыргызстандагы кош жана көп тилдүүлүктүн өзгөчөлүктөрүн сыпаттоо максатында ар кандай ресурстардын, усулдардын негизинде кыргыз жана орус тил ээлеринин арасында психолингвистикалык эксперимент жүргүзүлдү. Азыркы учурдагы республикадагы тил кырдаалында социалдык-экономикалык, социалдык-психологиялык факторлордун негизинде тилдердин кызматтарында азыноолок өзгөрүүлөр пайда болгону менен, мурдагы СССР доорундагы тилдердин функцияларынын мурунку деңгээлде сакталып турганы изилдөөлөрдүн жыйынтыгы аркылуу аныкталды. Муну менен катар жүргүзүлгөн анализ кош жана көп тилдүүлүктүн түрлөрү, аң-сезимдеги тилдик түзүмдөр тил ээсинин жеке билим, кеп маданиятынын деңгээлине жараша калыптанары тууралуу тыянакка алып келди.

Негизги сөздөр: билингвизм, көп тилдүүлүк, диглоссия, коммуникациялык жүрүм-турум, тил ээси, кеп маданияты, тилдик дүйнө сүрөтү.

Камбаралиева Уулкан Джолдошбековна
доктор филологических наук, профессор,
Американский университет в Центральной Азии

БИЛИНГВИЗМ В КЫРГЫЗСТАНЕ И ОСОБЕННОСТИ РЕЧЕВОЙ КУЛЬТУРЫ

Аннотация. В статье рассматривается содержание билингвизма как одного из сложных явлений в лингвистике, закономерности его возникновения, а также и особенности коммуникативного поведения носителей кыргызского языка. Многоаспектные изучения особенностей языковой ситуации в республике имеют отношение к основам стратегических решений, связанных с будущим нашего государства, и подтверждают актуальность подобных исследований. В целях описания особенностей двуязычия и многоязычия, представляющих основной компонент языковой ситуации в Кыргызстане, на основе различных ресурсов и

методов был проведен психолингвистический эксперимент среди носителей кыргызского и русского языков. Результатами исследования выявлено, что несмотря на некоторые изменения в языковой ситуации республики, произошедших на основе социально-экономических, социально-психологических факторов, дифференциации функций языков со времен СССР по настоящее время сохраняются на прежнем уровне. Вместе с этим, проведенный анализ позволил сделать вывод о том, что виды билингвизма и многоязычия, системы в языковом сознании формируются в зависимости от индивидуальных уровней образования и речевой культуры носителя языка.

Ключевые слова: билингвизм, многоязычие, диглоссия, коммуникативное поведение, носитель языка, речевая культура, языковая картина мира.

U.Dj. Kambaralieva
American University in Central Asia,Doctor of Philology, Professor.

BILINGUALISM IN KYRGYZSTAN AND PECULIARITIES OF SPEECH CULTURE

Annotation. The article deals with the content of bilingualism as one of the complex phenomena in linguistics, the regularities of its emergence, as well as the peculiarities of communicative behavior of Kyrgyz language speakers. Multidimensional studies of the peculiarities of the linguistic situation in the republic are relevant to the basis of strategic decisions related to the future of our state and confirm the relevance of such studies. In order to describe the peculiarities of bilingualism and multilingualism, which represent the main component of the language situation in Kyrgyzstan, a psycholinguistic experiment was conducted among speakers of Kyrgyz and Russian on the basis of various resources and methods. The results of the study revealed that despite some changes in the language situation of the republic, which occurred on the basis of socio-economic, socio-psychological factors, the differentiation of language functions from the times of the USSR to the present day remain at the same level. At the same time, the analysis made it possible to conclude that the types of bilingualism and multilingualism, systems in the language consciousness are formed depending on the individual levels of education and speech culture of the native speaker.

Key words: bilingualism, multilingualism, diglossia, communicative behavior, native speaker, speech culture, linguistic picture of the world.

Киришүү.

Азыркы учурда дүйнөдөгү элдердин бири-бири менен байланыштары күн санап өсүп жаткан кырдаалда башка чоочун маданияттарга толеранттуулук менен мамиле кылуу негизги проблема катары эсептелет. Башка маданиятты түшүнүүнүн негизги жолдорунан бири болуп тил үйрөнүү саналары белгилүү. Илимде жана жалпы коомдук аң-сезимде эки тилди бирдей деңгээлде билгендик «билингвизм» термини менен аныкталат. (Илимде «билингвизм» жана «кош тилдүүлүк» терминдери синоним катары каралганы менен,

айырмалары бар). Бул көрүнүштү мүнөздөөдө Уриель Вайнрайхтын аныктамасы салт катары колдонулуп келет. Анын пикири боюнча, билингвизм – бул эки тилди билүү жана аларды кептик баарлашуунун шарттарына жараша алмаштырып пайдалануу [2]. Башка окумуштуулардын эмгектерине сереп салсак, кош тилдүүлүккө берилген аныктамалардын жалпысынан окшош экенине күбө болууга болот – бул эки тилде эркин баарлаша билүү. Кыргыз тил илиминде билингвизмдин өзгөчөлүктөрү жана тил кырдаалы тууралуу маселелерди алгач ирет проф. Абдыкадыр Орусбаев өз эмгектеринде кеңири караган [8]. Азыркы учурда бул жаатта проф. М.Ж.Тагаевдин [13], проф. З.К.Дербишеванын [5], ж.б. илимий эмгектериндеги жыйынтыктар тил илиминде чоң кызыгуу жаратууда.

Азыркы учурда билингвизмди төмөнкүдөй түрлөргө ажыратышат: 1) рецептивдик (тилди түшүнүү, бирок ошол тилдеги текстти синтездей албоо); 2) репродуктивдик (башка тилде окуганын жана укканын кайрадан айтып бере алуу); 3) продуктивдик (укканын кайра айтып бере алуу жана ошол тилде толук айтымдарды түзө алуу) [14, 112-б.]. Муну менен бирге кайсы жаш курагында тил үйрөнгөнүнө жараша – кош тилдүүлүктүн параллелдүү жана ырааттуу түрлөрү бөлүп көрсөтүлөт. Ал эми кош тилдүүлүктү «табигый» жана «жасалма» түрлөргө бөлүү – тил үйрөнүүнүн шартына байланыштуу. Илимий эмгектерде кош тилдүүлүктүн түрлөрү лингвистиканын, психологиянын, социологиянын, лингводидактиканын жана психолингвистиканын ар кандай өңүттөрүнөн талдоого алынган.

Кыргызстандагы кош тилдүүлүктүн негиздери жана анын кеп маданиятына тийгизген таасири

Тил билүү деңгээлин аныктоодо илимпоздор ар кандай критерийлерге жана эксперименталдык изилдөөлөргө таянып келишет, ошондуктан тилдин кызмат кылуу чөйрөлөрүн да эсепке алуу маанилүү. Биздин пикирибиз боюнча, тилди пайдалануу процессин анализдөөдө негизги критерий катары коммуникациялык *муктаждыкты* эске алуу максатка ылайык. Адам ишмердүүлүгүнүн аймактарына жараша мындай муктаждыктын ар кандай түрлөрүн ажырымдоого болот. Ал эми тигил же бул тилди коомдо пайдаланууга – татаал, кээде мазмуну боюнча бири-бирине карама-каршы да келүүчү факторлордун топтому түрткү жана себеп боло алат. Алар реалдашуусуна ылайык объективдүү жана субъективдүү деп бөлүнөт. Объективдүү факторлордун катарына: социалдык-функциялык, геополитикалык процесстер, ал эми субъективдүү факторлорго: этностун баалуулук түшүнүктөрү, анын өзүн таанып-билүү аң-сезими, комплекстери, ж.б. кирет. Этникалык аң-сезим жана өзүн таанып-билүү – тилдик пландоо процессинде ачык көрүнгөн күчтүү жана таасирдүү фактор болуп саналат.

Демек, билингвизм, же кош тилдүүлүк, Е.М. Верещагиндин ою боюнча, эки башка тилдик системаларга таандык болгон кептик чыгармаларды ырааттуу түрдө кайталап түзүүгө жана жаңыдан жаратууга мүмкүнчүлүк берүүчү психикалык механизм болуп эсептелет [3, 94-б.]. Башка өңүттөн караганда, кош тилдүүлүктүн лингвистикалык типтери «аккультурациянын» кээ бир типтерине туура келет (ассимиляциядан айырмаланып, аккультурация башка тил менен эне тилинин ортосундагы өз ара таасирди, тил маданиятын

кабылдоону түшүндүрөт). Лингвистикалык мазмундан тилди үйрөнүү процессинде координациялык билингвизмге жетүү максат катары эсептелүүсү шарт, анткени, бул «эки башка тилдерге бирдей, ырааттуу тиешелүү болгон сабаттуу кепти жаратууну камсыздайт» [4, 100-б.], башкача айтканда, бул – адамдын бири-бири менен аралашпай колдонулган эки тилдик системага ээ болуусу дегендикке жатат. Бирок, экинчи тилди эне тили калыптангандан соң үйрөнгөндө, б.а. билингвизмдин аралаш тибинде, Л.В.Щерба белгилегендей, үйрөнүлүүчү тил эне тилинин таасири астында калгандыктан, тил үйрөнүү процесси эне тилинин ушул таасири менен «күрөшүү» катары ишке ашат [14]. Демек, тил илиминде изилденип келе жаткан интерференция көрүнүшү окутулуучу экинчи тилге эне тилинин таасиринин бир көрүнүшүн түшүндүрүү менен өзүнчө метод-усулдарды колдонууну талап кылат.

Дүйнөнүн маданий жана тилдик сүрөттөрү өз ара тыгыз байланышкан, муну менен катар алар тынымсыз өз ара аракетте болуу менен адамды курчап турган дүйнөнүн реалдуу сүрөтүнүн негизинде түзүлөт. Кош тилдүүлүк узак жана реалдуу контакттардын процессинде тилдер менен маданияттын өз ара бири-бирине катнашынын эсебинен жашап жана өнүгөт. Ал адамдын аң-сезиминде адекваттуу дүйнө сүрөтүн чагылдырууга жана коомдук-саясый турмушта баарлашууга, кызматташууга, жакындашууга жана өз ара жардамдашууга өбөлгө түзөт. Муну менен катар, кош тилдүүлүк – ар улуттагы элдердин арасында маданий мамилелерди тереңдетүүнүн, тилдик бөгөттөрдү жокко чыгаруунун, жалпы коммуникациялык процессте колдонулган эки тилдин тең лексикалык корун кеңейтүүнүн ишенимдүү жолу.

Изилдөөчүлөрдүн пикири боюнча, маданият аралык карым-катнаштардын натыйжасында кош тилдүү билингвдердин индивидуалдык төрт түрү калыптанат: 1) «качкын» (башка маданияттын кызыкчылыгы үчүн өзүнүкүнөн баш тартуу); 2) «шовинист» (башка маданияттардан такыр баш тартуу, жалаң өзүнүкүн колдоо); 3) «маргинал» (эки маданияттын ортосунда арсар калуу); 4) «ортомчу» (эки маданияттын ортосунда байланыштыруучу чынжыр катары кызмат кылуу менен аларды синтездейт) [12].

Кыргыз Республикасынын аймагында орус жана кыргыз тилдеринин көп жылдык өз ара катнаштарынын натыйжасында билингвдердин жогоруда көрсөтүлгөн бардык түрүн тең кезиктирүү мүмкүн. Алардын калыптануу себептеринин көпчүлүгү мамлекетибиздеги саясый кырдаалдарга толук кандуу тиешелүү экенин жүргүзгөн эксперименттер тастыктады. Алсак, кош тилдүүлүктүн «качкын» түрү Кыргызстанда күчтүү «орусташтыруу» саясатынын башталышы менен, т.а. кыргыз тилинин өнүгүшүнө зор салым кошкон Исхак Раззаковдон кийинки башкаруу учурунда пайда болгону тарыхта фактылар аркылуу далилденип сакталып калды.

Билингвизмдин башка түрлөрүнүн адамдын жеке гана эмес, коомдук жүрүм-турумунан да көз каранды экенин мамлекетибиз эгемендүүлүгүн алгандан кийинки жылдарындагы жарандардын тилди тандоосунан ачык көрүүгө болот. Мындай жыйынтык эксперименттин жыйынтыктарынын геронтологиялык анализинен ачык көрүнөт. Мисалы, билингвизмдин ар кандай түрлөрү мурдагы убакта өз тилинен биротоло баш тарткан, же таңууланган орус тили аркылуу запкы көргөн, же өз эне тили менен орус, англис, ж.б. тилдерин жакшы

өздөштүргөн жана өз ишмердүүлүгүндө пайдаланган улуу муундан башталып, азыркы муунда уланып келет.

Тил илиминде кош тилдүүлүктүн диглоссия аталган түрү дагы бөлүп көрсөтүлөт. Сөздүктөрдө бул көрүнүшкө: «…колдонулган тилдерди баарлашуунун ар кандай шарттарында бирдей эмес деңгээлдерде билүү» – деген аныктама берилет [1, 98-б.].

Диглоссия формасындагы кырдаал тилдердин коомдогу ар кандай шарттарда асимметриялуу колдонулушун түшүндүрөт [6, 153-б.]. Бул көрүнүшкө, биринчиден, коомдогу тектеш тилдердин жана экинчиден, тектеш эмес тилдердин кызмат аткарышы мисал боло алат [10, 30-б.].

Айрым окумуштуулардын коомдогу кош тилдүүлүк шартында эки тилдин тең укуктуулугу тууралуу пикирлери чындыкка туура келе бербейт, анткени көпчүлүк учурда бир эле коомдогу тилдер тарыхый, саясый жана коомдук-психологиялык себептердин негизинде ар башка кызмат-функцияларды аткарышат. СССРдин убагында Кыргызстанда мажоритардык орус тилинин кеңири жайыла баштоосу менен жана саясый жактан кыргыз тилине таңууланган алкактын чегинде кыргыз-орус кош тилдүүлүгү орун алып, ал коомдун бардык тармактарында бекемделе баштаган. Бул кош тилдүүлүктү бир тараптуу катары мүнөздөөгө болот, анткени мурдагы СССРдеги саясый тилдик кырдаалга ылайык, орус тилин славян улутунан башка улуттардын өкүлдөрү үйрөнүп, андан кийин гана советтик коомдун ишмердүүлүгүнө толук укуктуу катышууга мүмкүнчүлүк ала алышкан, башкача айтканда, орус тили индивиддин социалдашуу (социализация) процессинде биринчи даражадагы тил болуп, автохтондук – жергиликтүү элдин тили керектөөнүн экинчи даражасындагы тил катары адам ишмердүүлүгүнүн тар чөйрөсүндө гана кызмат аткарган. Мунун жыйынтыгында, жергиликтүү элдин миноритардык тилинин аккумулятивдик – эл тарабынан коомдук тажрыйбанын топтолушунда колдонулушу солгундай баштаган. Демек, орус тилинин коомдо басымдуу түрдө колдонулуп, коммуникациялык жүрүм-турумда тилдик муктаждыкты толук бойдон канааттандырганы мындай жагдайдын пайда болушунун негизги себептеринин бири болуп эсептелет. Мунун кесепетин кыргыз тилинин коомдо айылдын тили даражасында колдонулуп, калктын коомдук аң-сезиминде артта калгандыктын, маданиятсыздыктын белгиси болуп эсептелгенинен көрүүгө болот [7, 98-б.].

Азыркы учурдагы кыргыз тилинин абалы тууралуу анонимдик анкеталоо менен сурамжылоонун жыйынтыктары көрсөткөндөй, катышуучулардын (кыргыз, орус улутундагы1554 жаран) көпчүлүгү (78%) кыргыз тилинин азыркы абалын анын илим, технологияларда, маданиятта колдонуу аймагынын тардыгы, окуу жайларындагы окутуу деңгээлинин төмөндүгү, республикада кыргыз тилин өнүктүрүүгө арналган иш-чаралардын оюн-зооктук гана мазмуну жана акысыз же арзан акы алуучу окуу борборлорунун жоктугу менен түшүндүрүшөт. Белгилеп кетүүчү нерсе – бул эксперименттен биз кыргыз тилине болгон мамиленин мурунку жылдарга караганда оң тарапка бурулушун канааттануу менен белгиледик. Кыргыздан башка улуттардын өкүлдөрү, кыргыз тилин такыр билбеген кыргыз улутундагы жарандар (768 адамдын 83%) кыргыз тилин үйрөнүүнү өтө каалагандарын, бирок, тил окутуу борборлорунда бул процесске формалдуу жана акча позициясынан мамиле кыларын, ошондой эле коомдогу тил билбегендерге мамиледен

улам аң-сезимде «психологиялык тосмо» жараларын, андан адамдын каалоосу биротоло жок болорун билдиришти.

Бүгүнкү күндө эгемендүү Кыргызстан расмий түрдө тилдердин коомдогу кызмат-функцияларын жиктесе да, мурунку доордон келе жаткан диглоссия, жалпы тилдик кырдаал сакталып келе жатканын көрүп жатабыз, муну өзгөртүүгө дагы убакыт жана факторлордун топтому керек экендиги ачык. Диглоссиянын өткөн доордон бери келе жаткан таасирин Кыргызстандагы адамдардын аң-сезиминде орун алган, ушул убакка чейин биз кутула албай келе жаткан «өксүктүк комплексинен» (орусча – комплекс неполноценности, кыргызчасын С.Жигитов сунуштаган), улуттук нигилизмден, же өзүн-өзү жерүүчүлүктөн көрүп жатабыз [6, 154-б.].

Тарыхтан белгилүү болгондой, кайсы бир коомдогу ак сөөктөрдүн тили катары колдонулган чет тили бир кылымга чукул убакыт аралыгында да толук бойдон автохтондук жергиликтүү тилге өз функцияларын өткөрүп берген эмес. Мисалга алсак, Орусиядагы француз тили, Латын Америкасындагы испан тили, ж.б. Демек, азыркы учурда өлкөбүздөгү тилдик кырдаалда орус тилинин аткарган функциясы мыйзамченемдүү көрүнүш болуп эсептелет.

Тилдердин коомдо аткарган кызмат-функциялары кеп маданияты түшүнүгүн жаңы мазмун менен толуктады. Тилди туура пайдалануу инсандан кептик сабаттуулукту, башкача айтканда, кепте стилди сезе билүүнү, сөздүк корду табит менен колдонууну талап кылат. Филологияда инсандын кептик маданиятын жана коомдун кептик маданиятын бөлүп көрсөтүшөт. Инсандын кептик маданияты жеке болгону менен, коомдогу кеп маданиятынын жалпы эрудициясынан көз каранды. Илимде: «Коомдун кептик маданияты кептик ишмердүүлүктүн мыкты үлгүлөрүн тандап, топтоп жана адабий классиканы жаратып, анан адабий тилдин ченемдерин аткарат» – деп белгиленет [9, 14-б.]. Жеке кептик маданият коомдук кептик маданияттан кандайдыр бир деңгээлде өзүнө сиңирип алышы мүмкүн, бирок инсандын жеке кептик маданияты коомдун кептик маданиятынан кеңири болуп эсептелет. Кептик маданият түшүнүгүнүн көп аныктамалары бар. Жалпылап айтканда, кептик маданият – бул кептик ишмердүүлүктүн мыкты үлгүлөрүн тандоо, топтоо жана сактоо, адабий классиканын түптөлүшү жана адабий тилдин норма-ченемдерине ылайык иш алып баруу [9, 14-б.]. Кептик маданият Кыргызстанда 70 жылдан ашуун убакыт аралыгында советтик алкакта жаралып, өнүгүп келген. Мунун негизинде орус жана кыргыз коммуникациялык жүрүм-турумунда өтө кескин айырмачылыктар байкалбайт, ал эми анда орун алган, көзгө урунган контрасттык көрүнүштөр улуттук этномаданиятка, же жеке инсанга тиешелүү элементтер, көрүнүштөр болуп саналат [7].

Белгилүү окумуштуу И.А.Стернин инсанга билим берүү, тарбиялоо жана аны социалдаштыруу процесстеринде калыптана турган кептик маданияттын төмөнкүдөй түрлөрүн бөлүп көрсөтөт: 1) адабий; 2) орто адабий (средне-литературный); 3) эркин-кептик (фамильярно-разговорный); 4) карапайым-жаргондук (просторечно-жаргонный) [11, 7-б.]. Муну менен катар И.А.Стернин кеп маданиятынын *элиталык* деп аталган эң жогорку деңгээли бар экенин, бирок бул деңгээл кынтыксыз болуп эсептелип, көп убакта жетүүгө мүмкүн болбогон идеал катары каларын өз эмгегинде белгилейт. Бул илимпоз иштеп чыккан,

кептик маданияттын деңгээлдерин аныктоого арналган тестти биз Бишкектеги 18-90 жаш курагындагы жашоочулардын арасында колдонуп, кыргыз тилин билүү деңгээли кандай абалда экенин аныктоого аракет кылдык (1300дөн ашык адамдан жооп алынды). Эксперименттин жыйынтыгы көрсөткөндөй, кыргыз тилин адабий жана орто адабий деңгээлде билген адамдар жогорку билимге ээ (96%) экени, ал эми кыргыз тилин эркин-кептик жана карапайым-жаргондук деңгээлде билген адамдардын билими мектеп, орто окуу мекемелериндеги деңгээл менен чектелгени аныкталды. Кош тилдүүлүк тууралуу суроолордун анализи биздин республикада көбүнчө бул көрүнүштүн аралаш түрү, б.а. эки тилдин тилдик көрүнүштөрүн ажыратпай колдонуу кезигерин тастыктады.

Жыйынтык

Бул изилдөөнүн негизинде кош тилдүүлүк азыркы учурдун туруктуу көрүнүшү болуп калганын айтууга болот. Көп тилдүүлүк кыргыз эли көп убакыт мурда эле тарыхый-экономикалык, социалдык-психологиялык факторлордун таасири астында башка элдер менен ар кандай тармактарда карым-катнаш түзө баштаган учурдан баштап пайда болуп, өнүгүп, бүгүнкү күндө биздин жашоонун кадыресе көрүнүшү катары эсептелет. Кыргыз Республикасында мурдагы доордон калган кыргыз-орус кош тилдүүлүгүнүн ордуна компоненттери алмашкан билингвизмдин жаңы түрлөрү пайда болууда. Тил үйрөтүү процессинде тил үйрөнүүчүнү координациялык билингвизмге жеткирүүнү максат катары коюу – бүгүнкүнүн талабы, анткени кош тилдүү жана көп тилдүү инсан көп маалыматка ээ болуп, ар кандай коомдо оңой адаптацияланууменен, толеранттуу жана заманбап инсан боло алат.

Азыркы учурда билим берүү, тарбиянын негизги милдети катары өзүнүн этномаданиятын дүйнөлүк жалпы адамзаттык маданиятка таанытkан, башка маданияттардан өз маданиятына туура келүүчү, ага салым кошуучу элементтерди алуу менен, өз идентикалуулугун сактап, өнүктүрө ала турган, кош тилдүү гана эмес, көп тилдүү инсандарды билим берүү мекемелеринин жардамы менен окутуп, даярдоо турат. Ал эми билим берүүдө кыргыз тилинде кеп маданиятын өстүрүүгө арналган атайын сабактарды көбөйтүү, сабактардын мазмунун интеграциялоо, ММКда элдин жаш өзгөчөлүктөрүнө арналган кыргыз тилиндеги атайын контенттерди көбөйтүп, гедонисттик, тарбиялык, патриоттук-мекенчилдик мазмундагы материалды колдонуу менен кыргыз тилинде иштеп чыгуу кептик маданиятты жогорулатууга, диглоссиянын терс таасирин жоготууга, деги эле адамдардын улуттук, жарандык аң-сезимин жогорулатууга өбөлгө түзөрү анык.

Колдонулган адабияттар:

1. Ахманова О.С. Словарь лингвистических терминов. – М.: Сов. энциклопедия, 1966. – 606 с.

2. Вайнрайх У. Языковые контакты: Состояние и проблемы исследования / пер. с англ. – Киев: Вища школа; Изд-во при Киев. ун-те, 1979. – 263 с.

3. Верещагин Е.М. К вопросу изучения речи при активном билингвизме / Респ. межвуз. лингв. конф.: Тезисы докл. – Фрунзе. – Изд-во АН Кирг. ССР, 1966. – С. 94–95.

4. Верещагин Е.М. Психологическая и методическая характеристика двуязычия (билингвизма). – М., 1969. – 160 с.

5. Дербишева З.К. Особенности билингвизма в Кыргызстане. // Вестник РУДН. Серия: теория языка. Семиотика. Семантика. Т.13, № 1. – 2022. – С. 144-155.

6. Камбаралиева У.Д. Тил кырдаалынын жана тилдик чөйрөнүн тил үйрөтүү процессиндеги ролу. – Известия вузов Кыргызстана. Наука и новые технологии. – № 9. -2019. – С. 152-156.

Камбаралиева У.Дж., Стернин И.А. Русское и киргизское коммуникативное поведение. – Воронеж, 2021. – 313 с. (Доступ: 1) https://elibrary.ru/item.asp?id=46498749; 2) http://sterninia.ru/index.php/izbrannye-publikatsii/item/491-russkoe-i-kirgizskoe-kommunikativnoe-povedenie).

Орусбаев А. О. Функциональная дистрибуция языков: (на материале яз. политики в Киргизии): автореф. дис. ... д-ра филол. наук: (10.02.19) / Ин-т яз-знания АН СССР. Ин-т яз. и лит. АН КиргССР. – М., 1991. – 49 с.

Рождественский Ю.В. Общая филология. – М., 1996. – 326 с.

Степанов Г.В. Типология языковых состояний и ситуаций в странах романской речи. Москва: Наука, 1976. – 224 с.

Стернин И.А. Типы речевых культур. Учебное пособие. – Воронеж: «Истоки», 2013. – 203 с.

Стефаненко Т. Г. Этнопсихология. – М., 1999. – 320 с.

Тагаев М.Дж. Русский язык и билингвизм в условиях новых культурно-языковых реалий Кыргызстана. // Сборник тезисов II Международного конгресса. – Москва, 2021. – С. 37-38.

Щерба Л. В. Избранные труды по языкознанию и фонетике. Т. 1. – Л., 1958. – 184 с.

II СЕКЦИЯ

Ибраим Абдувалиев
филология илимдеринин доктору, профессор, Б.Осмонов атындагы Жалал-Абад мамлекеттик университети

СӨЗ ЖАНА СӨЗДҮК

Аннотация. Макалада түрк тилдериндеги, анын ичинде кыргыз тилиндеги сөздөрдүн сөздүктөргө киргизилиши, айрыкча этиш сөздөрдүн уңгу (негиз) көрүнүштөрү менен сөздүктөрдүн реестр катарынан орун алышы тууралуу сөз болот.

Ачкыч сөздөр. *Сөз, сөздүк, түшүндүрмө сөздүк, түрк тилдери, уңгу, негиз, реестр, жекелик сан, экинчи жак, татаал этиш.*

Аннотация. В статье поднимается вопрос о включении в реестр словарей тюркских языков, в частности кыргызского языка, корневые слова и основы, особенно глагольные основы в форме второго лица единственного числа, как начальной формы.

Ключевые слова. *Слово, словарь, толковый словарь, тюркские языки, корень, основа, реестр, единственное чило, второе лицо, сложные глаголы.*

Ыйык китептерде «баарынан мурда сөз болгон», деп айтылат. Адамдардын пикир алышуусунун куралы тил, тилдин эң негизги бирдиги – сөз болуп саналат. Адамзат карым-катыштарын тейлөөдө негизги милдетти көбүнчө сөз аткарат. Сөздөрдүн чогултулуп иштелгени сөздүк болот. Сөздүктүн түрлөрү бир топ. Негизинен сөздүктөрдүн эки чоң тобу болуп, алар **энциклопедиялык сөздүктөр** жана **лингвистикалык сөздүктөр** деп аталат. Лингвистикалык сөздүктөр «сөздөрдүн, туруктуу сөз айкаштарынын (фразеологизмдердин) же морфемалардын (сөз мүчөлөрүнүн) маанилерин талдап түшүндүрөт, башка бир тилге которуп берет же туура жазылышын (туура айтылышын), башка бир касиеттерин көрсөтүп кызмат кылат» (1: 59). Демек, лингвистикалык сөздүктөр ар бир сөздүн маанилерин ачып, талдап ***түшүндүрмө***, сөздөрдү башка бир тилге которуп ***котормо*** жана туура жазылышын, туура айтылышын ж.б. жактарын каттап ***көрсөтмө сөздүктөр*** болуп бөлүнөт. Тилдеги, мүмкүн болушунча, бардык сөздөрдү жыйнап, алардын түз жана өтмө маанилерин тактап түшүндүрүп, ар кандай колдонулуштагы аткарган милдеттерин талдап иштелген сөздүктөрдүн тил илиминде мааниси абдан чоң.

Ар бир сөз лексикалык мааниси менен толук маанилүү сөз болуп, тилде өз алдынча айтылып, колдонулуп жашайт да, алардын толук маанилүү сөз болуп тилдеги көрүнүшүн сөздүктөрдөн көрөбүз. Демек, сөздүк сөздөрдүн бардык маанилеринин ачылып түшүндүрүлүшүнө шарт түзөт. Ошону менен бирге жакшылап толук иштелген сөздүк ошол тилдин байлыгын, адамдардын ортосундагы ар түрдүү карым-катнаштарды тейлөөлөрдүн ишке ашышына өбөлгө болот. Ошентип сөз – сөздүктүн эң негизги бирдиги, объектиси.

Тилде, айрыкча тилдин жандуу көрүнүшүндө, башкача айтканда, тилдик пикир алышууларда, сөздөр тыбыштык жана маанилик жактан түрдүүчө болуп өзгөрө берген абалда колдонулат. Мисалы, ***ата*** деген сөз *атам, атаң, атасы, атамдын, атама, аталар, ата-*

ке, аталык, аталуу, атасыз деген сыяктуу өзгөргөн турушу менен ар кандай шарттарда колдонула берет. Тилдин колдонушунда, башкача айтканда, адамдардын бири-бири менен сүйлөшүп пикир алышууларында сөздөрдүн алдагындай өзгөрүп колдонула беришинде чек болбойт. Ошентип, сөздүккө сөздүн кандай жана кайсы көрүнүшү катталыш керек деген суроо же талап келип чыгат.

Сөздүк лексикалык, тагыраагы, лексикографиялык эмгек болуп саналат да, адатта сөздүккө сөздөр лексикалык маанилери менен киргизилип, лингвистикалык термин менен айтканда, сөздүктүн реестрине чыгарылып түшүндүрүлүп катталат. Сөздөрдүн грамматикалык маани берип турган көрүнүшү сөздүктөрдүн объектиси болбойт. Кыргыз тилинин сөздүктөрү жалпы лексикографиядагы мына ушул принципти колдонуп келет. Бирок, ошону менен бирге эле кыргызча-орусча сөздүктө, анын түзүүчүсү, кыргыз лексикографиясынын атасы (К. Токтоналиев) Константин Кузьмич Юдахин тарабынан этиш сөздөрдүн грамматикалык мамиле маанилери да реестрге катталып, түшүндүрүлүп, орус тилине которулуп иштелип чыккан. Мисалы, **аруулан-** *возвр. от* **аруула-** очищаться... (6: 71); **асырал-** *страд. от* **асыра-** ...; **асырат-** *понуд. от* **асыра-** (6: 77). Башка түрк тилдеринин сөздүктөрүндө да мындай көрүнүш жок эмес. Мисалы, этиш сөздөр хакасча **чуунарга /чуун-/** *возвр.от* **чуурга** (7: 1006) деп катталган. Түрк (түркиялык түрктөрдүн) тилинде этиштин мамиле маанилерине *-мак* форманты жалганып берилген: **görülmek** ‘быть видным, виднеться’, **görünmek** ‘показываться, появляться’, **görüşmek** ‘видеться, встречаться’ (2:181).

Акыйкатында *-ын ~ -ӥп* (аруулан, чуун; görünmek)*, -ыл~ -ӥl* (асырал, görülmek)*, -т* (асырат), *-ӥş* (görüşmek) деген мүчөлөр мамиле көрсөткүчтөрү болуп эсептелип, грамматикалык *өздүк, туюк, башка бирөө аркылуу, биргелешкендик маанилери* менен аткарылган кыймыл-аракетти туюндурат. Бирок лексикографтар мамиле мүчөлөрүнүн маанилеринен грамматикалык маанилер менен бирге эле лексикалык да маанилерди байкашып, мамиле мүчөлөрү жалгашкан этиштик сөз формаларын сөздүктөрдүн реестр катарына алып чыгарышкан. Ал эми кыргыз тилинде гана эмес, жалпы эле түрк тилдеринде да мамиле мүчөлөрүнүн мындай маанилери ушу кезге чейин изилдөөчүлөрдүн көңүлүн өзүнө бура элек. Ошентип биз да кыргыз тилиндеги мамиле маанилерин туюндурган этиш сөз формаларын сөздүккө камтып реестрге чагылдырууну туура көрөбүз.

Сөздүккө, тактап айтканда, кыргыз тилинин түшүндүрмө сөздүгүнө сөздөр уңгу жана негиз түрүндө толук чагылдырылууга тийиш. Анткени сөздүн негизи уңгу сөздөр жана көбүнчө куранды (сөз жасоочу) мүчөлөр аркылуу жасалган сөз формалары болуп саналат. Түшүндүрмө сөздүктүн реестр базасын мына ушулар түзүш керек. Кыргыз тилинин сөздүктөрүндө ушул принцип толук сакталбай келе жатат.

К. К. Юдахин түзгөн кыргызча-орусча сөздүктө (1965) да бул талаптар толук сакталган эмес. Айрым сөздөрдүн, айрыкча ат атоочтордун, грамматикалык өзгөргөн формаларынын да кыргызча-орусча сөздүктө реестрге чыгарылып орус тилине которулуп берилгендери бар. Ат атоочтор, анын ичинде, жактама ат атоочтор [*мен, сен, ал* (*а ~ о*)] толук кандуу лексикалык маани берип, сөздүктүн реестринде турууга укуктуу. Ал эми алардын

жөндөлгөн формалары грамматикалык өзгөргөн формалар болуп эсептелет. Кыргызча-орусча сөздүктө ат атоочтордун айрымдарынын жөндөлгөн формаларына да реестр катарынан орун берилип калган: **анын** *см.* **ал** II (6: 58), **ага** *см.* **ал** II (6: 20), **аны** *см.* **ал** II (6: 58), **анда** *см.* **ал** II (6: 56), **андан** *см.* **ал** II (6: 56), **буга** *см.* **бул** I (6: 154), **муну** *см.* **бул** I (6: 538), **мында** здесь, тут (6: 546), **мындан** отсюда (6: 547). Сөздүн, ат атооч сөздүн да, илик, барыш, табыш, жатыш, чыгыш жөндөмөлөрүндө айтылган формалары сөздүктүн реестрине киргизилбеш керек. Кыргыз тилинин түшүндүрмө сөздүгү да кыргызча-орусча сөздүктүн үлгүсү менен мына ушул алешемдикти кайталаган. **АГА** II **ал** деген жактама ат атоочтун барыш жөндөмөдө айтылышы (4: 22), **АНДА** I. **ал** деген жактама ат атоочтун жатыш жөндөмөдө айтылышы (4: 95), **АНДАН Ал** деген жактама ат атоочтун чыгыш жөндөмөдө айтылышы (4: 95), **АНЫ ал** деген жактама ат атоочтун табыш жөндөмөдө айтылышы (4: 99) ж. б.

Түшүндүрмө сөздүктүн реестрине сөздөрдү минтип жазып сөз санын (көлөмдү) көбөйтүү **АПАГА** – **апа** деген зат атоочтун барыш жөндөмөдөгү формасы, **АПАДА** – **апа** деген зат атоочтун жатыш жөндөмөдөгү формасы, **АПАДАН** – **апа** деген зат атоочтун чыгыш жөндөмөдөгү формасы, **АПАНЫ** – **апа** деген зат атоочтун табыш жөндөмөдөгү формасы ж. б. болуп грамматикалык маанилери менен сөздөрдү каттай бергенге барабар. Сөздөрдүн кыйыр жөндөмөлөрдөгү айтылыштары грамматикалык маанилерди берген формалар болуп эсептелип, алар сөздүктөгү реестр катарына чыгарылып жазылбайт.

Ат атоочтордун түшүндүрмө сөздүккө маани берүүчү башка сөз түркүмдөрүнүн сөздүккө камтылган үлгүсүндөй болуш керек. К.К. Юдахин түзгөн кыргызча-орусча сөздүктөгү **сен** деген жактама ат атоочтой болуп, ошол уяда жөндөмө мүчөлөрү менен өзгөргөн калыбында камтылыш керек. Сөздүктө, **сен** ты: **сенин** *род. п.*, **сени** *вин. п.,* **сага** *или* **саа** *или* **саган** *или неправ.* **са** *или южн.* **сана** *дат п.,* **сенде** *местн. п.,* **сенден** *исх. п.* (6: 643) болуп ыктуу чагылдырылган. **Ал**, **бул** сыяктуу ат атоочтордун мына ушул үлгүдө сөздүккө камтылышы туура болуп эсептелет.

Сөздөрдүн уңгу түрү жана куранды мүчөлөр аркылуу жасалган лексикалык маанидеги туунду көрүнүштөрү, мүмкүн болушунча, толук түрдө сөздүктүн реестрине жазылып маанилери түшүндүрүлүшү шарт. Кыргыз тилинде куранды мүчөлөрдүн саны бир топ арбын. Мына ошол куранды мүчөлөр менен жасалган сөздөрдүн бардыгы түшүндүрмө сөздүктүн реестр катарынан орун алууга укуктуу. Жарым кылымдан ашык мезгил бою көөнөрбөстөн кыргыз элине кызмат кылып келаткан К. К. Юдахиндин сөздүгүндө айрым куранды мүчөлөр менен жасалган лексикалык толук маанилүү сөздөр чагылдырылбай калган. Сөздүктө бул жагынан да бирдей принцип кармалган эмес.

Сын атоочторду жасоочу өнүмдүү мүчөлөрдүн бири ***-дай*** менен жасалган сөздөр К.К.Юдахиндин сөздүгүнөн орун албай калган. *Аттай, аюудай, алмадай, ашыктай, аяктай, балдай, кыттай, оттой, суудай, таштай, умачтай, үйдөй, ыргайдай* деген сыяктуу толуп жаткан сөздөр сөздүктө жок. Этишти жасоочу ***-гансы***, зат атоочторду жасоочу ***-бастык***, сын атоочторду жасоочу өнүмдүү ***-луу***, ***-сыз*** курандылары менен жасалган сөздөрдүн көпчүлүгү сөздүккө кирбей калган.

Кыргыз тилинин түшүндүрмө сөздүгүндө *-гансы* курандысы менен айтылган ***айткансы*** деген сөз бар да, ***айлангансы, билгенси, жыргагансы, көргөнсү, күлгөнсү, ойлогонсу, окугансы, санагансы, уккансы, уктагансы, тапкансы, шыбыргансы*** деген сыяктуу жана башка сөздөр жок; *-бастык* курандысы менен айтылган ***байкабастык, билбестик, камырабастык*** деген сөздөр бар да, ***билинбестик, ойлобостук, ойлонбостук, сезбестик*** өңдүү сөздөр жок.

Кыргыз тилинде этиш уңгуларды, негиздерди сөздүккө каттоодо көпчүлүк түрк тилдеринен айырмаланган өзгөчөлүк бар. Кыргызча-орусча сөздүктө түзүүчү К.К. Юдахин академик В. В. Радловдун тажрыйбасын колдонуп кыргыз тилиндеги этиш сөздөрдүн уңгусун (негизин), жекелик сандагы экинчи жакты туюндурган формасын реестрге алып каттап орусчага которгон. Ошондо кыргыз тилиндеги этиш сөздөрдүн баштапкы формасы болуп *ал-, бар-, жаз-, же-, ой-, ук-, жең-, кел-, кет-, ойно-, сыйла-, байка-, ушала-, камчыла-, корооло-, кымтыла-* деген сыяктуу уңгулар (негиздер) болуп эсептелет да, сөздүктөрдүн реестрине мына ушундай көрүнүштөрү менен киргизилген. К. К. Юдахин кыргыз тилиндеги этиштердин инфинитив (*ор*. неопределенная форма) көрүнүшү жок болгондуктан этиш уңгулардын (негиздердин) аягына дефис белгисин коюп жазган. Этиштердин баштапкы формасынын минтип көрсөтүлүшү академик В. В. Радловдун атактуу сөздүгүнүн тажрыйбасынан алынганын байкоого болот. Түрк тилдериндеги этиштердин бардык түрк тилдери (диалектилери) үчүн уңгу же негиз түрүндөгү тыбыштык көрүнүшүн В.В. Радлов мына ушинтип жекелик сандагы экинчи жак болуп айтылышын реестрге келтирип жазган. К. К. Юдахин кыргызча-орусча сөздүгүндө, анын устаты С. Е. Малов да китептеринин тиркемеси катары жазылган глоссарийлеринде, Э. В. Севортян түрк тилдеринин этимологиялык сөздүгүндө этиш уңгулар (негиздер) үчүн В. В. Радловдукундай жазылышты колдонушкан. Караимче-орусча-польшача сөздүктүн түзүүчүлөрү да этиш сөздөрдү мына ушул үлгүдө жазышкан.

Башка түрк тилдеринде бул тажрыйба колдонулбай, алардын сөздүктөрүндө этиш сөздөр, кыймыл атооч, масдар, инфинитив деген сыяктуу терминдик аталыштар менен туунду формаларда чагылдырылып келет. Акыйкатында бардык түрк тилдери үчүн этиштин баштапкы формасы ***жекелик санда экинчи жак*** болуп айтылышы кабыл алыныш керек. Мындай болбой, этиштерди сөздүктөргө инфинитив, неопределенная форма, масдар деген сыяктуу терминдер менен туунду сөздөр түрүндө колдонула бериши теги бир түрк тилдеринин бири-биринен алыстап кетишине жол салып келе жатат.

Казак, өзбек, түрк, уйгур тилдеринин сөздүктөрүндө этиш сөздөр *-мак* мүчөсү менен берилген, татар жана хакас тилдеринин сөздүгүндө этиш сөздөр *-ерге ~ -ырга*, башкыр тилинин сөздүгүндө *-оу ~ -еу* мүчөлөрү менен катталган. Ошентип кыргыз тилиндеги *кел-, ойно- отур-* деген этиштер өзбекче *келмоқ, ўтирмоқ, ўйнамоқ,* казакча хакасча *килерге, ойнирға* болуп жазылып, түбү бир түрк элдери төл сөздөрдү башка-башка жазышып, тилдер бири-биринен алыстап баратканга шарт түзүлүп жатат. Этиш уңгулар экинчи жактагы жекелик санда *кырг.* ***кел-****, өзб.* ***кел-****, каз.* ***кел-****, хак.* ***кил-****, тат.* ***кил-*** деп сөздүктөрдө жазылып турса, тилдер бири-биринен алыстабай, жакындык, тектештик көрүнүп турмак.

Азыркы кыргыз тилиндеги этиштик негиздердин сөздүккө катталышында дагы бир чоң проблема келип чыгып отурат. Бул этиш сөздөрдүн татаал болуп айтылышындагы проблема. Азыркы кыргыз тили үчүн биригип кеткен татаал этиштердин да ушундай болуп жекелик санда экинчи жактагы айтылышын негиз катары кабыл алып, сөздүктүн реестрине чыгарышыбыз керек деп эсептейбиз. Татаал этиштердин биротоло биригип кеткен көрүнүштөрү абдан көп колдонулуп келатат. Мындан дээрлик 60 жыл мурда жазылган К. К. Юдахиндин сөздүгүндө да татаал этиштердин биротоло бириккен формалары уңгу (негиз) катары реестрге чагылдырылып катталган: **апар-** *см.* ал-; **апер-** *то же, что* алып бер-; **апкел-** II, *то же, что* алып кел-; **апкир-** *то же, что* алып кир- (6: 61-б.); **анет-(аны эт;** *в произношении и чисто в орфографии* **ант-** с мягким **т)** *поступать так, делать так* (6: 56-б.); **мунет-, минет-, минт-, мүнт- (муну эт-)** сделать,поступить так (6: 537-б.); **унчук-** подавать голос, издавать звук (6: 805). Мына ушул үлгү менен биригип кетип лексикалашкан ***барат-, дебат-, алперал-, келат-, апер-, күйал-*** деген сыяктуу татаал этиштердин өз алдынча сөз катары сөздүктөрдүн реестринен орун алганга укуктары бар.

Кыргыз тилинин жандуу көрүнүшүнөн мисалдар: ... *жыргап, кубанып, күлүп* ***баратканы*** *сыяктуу* (Т. Сыдыкбеков); *Абдылас чарчап, чаалыгып, жаны жер тартып* ***баратты*** (Э.Турсунов); ... *мөөнөтү да чукул* ***дебатпайбы*** *мобу ойрон* (Ө. Даникеев); ... *өзүңдү коргой албасаң кийин сен кимге адилеттик* ***алпераласың****?* (К. Акматов); *Дей колундагы тизмени кармап алып Адилетке сүйлөп* ***келатты*** (К. Акматов); *Айылдагы сулуу, сулуу кыздарды* ***Аперем*** *деп айткан сайын кубанган* (А. Өмүрканов); *Ырларымды ыйлап жаздым, Ый билбеген окуба, Анткени сен* ***күйалбайсың****, Мен күйгөн муң отуна* (А. Өмүрканов). Мындай татаал этиштер, *барат-, дебат-, алперал-, келат-, апер-, күйал-* деген өндүү татаал этиштер сөздүктөн *же-, ич-, кел-, жүр-* деген сыяктуу эле орун алууга укуктуу, анткени булар ***бара жаткан –*** *бараткан****, бара жатты –*** *баратты****, деп жатпайбы –*** *дебатпайбы****, алып бере аласың –*** *алпераласың****, келе жатты –*** *келатты****, алып берем –*** *аперем****, күйө албайсың –*** *күйалбайсың,* деп татаал этиштердин биротоло биригип кеткен көрүнүшү болуп саналат.

Ошентип, макаладагы айтылгандар боюнча төмөндөгүдөй жыйынтык чыгарууга болот.

1. Этиштин грамматикалык мамиле маанилери да толук түрдө сөздүктүн реестринен орун алууга укуктуу. Мына ушул маселе, мамиле маанилериндеги лексикалашкандыктын жалпы түрк тилдеринин материалында терең изилденип чыгышы керек деп эсептейбиз.

2. Ат атоочтордун бардык түрүнүн кыйыр жөндөмөлөрдөгү көрүнүштөрү сөздүктөрдүн реестр катарынан орун ала албайт.

3. Куранды мүчөлөр менен жасалган сөздөрдүн сөздүккө, мүмкүн болушунча, толук камтылышын камсыз кылуу керек.

4. Кыргыз тилинин түшүндүрмө сөздүгүнө *же-, ук-, жең-, кел-, кет-, сыйла-, байка-, кымтыла-* деген сыяктуу жөнөкөй этиш формаларындай эле *күйал-* (күйө албайсың), *келат-* (келе жатат), *барат-* (бара жатты) деген сыяктуу татаал этиш формаларын да реестрге чыгарып чагылдырууну зарыл деп эсептейбиз.

Ошону менен бирге академик В. В. Радловдун мына ушундай тажрыйбасынын, этиш сөздөрдүн уңгусун (негизин) жекелик сандагы экинчи жак айтылышын, бардык түрк тилдеринде колдонулушун сунуш кылабыз. Этиш уңгулардын (негиздердин) сөздүктөргө мына ушинтип жазылышы түрк тилдерин бири-бирине жакындаштырат.

Адабияттар

1. Абдувалиев И. Этимология жана лексикография. –Бишкек-Жалалабат, 2007.

2. Большой турецко-русский и русско-турецкий словарь. Сост.: Богочанская Н. Н., Торгашова А. С. –М.: ООО «Дом славянской книги», 2009.

3. Караимско-русско-польский словарь. Под ред. Н. А. Баскакова, А. Зайончковского, С.М.Шапшала. – М.: Русский язык, 1974.

4. Кыргыз тилинин сөздүгү. Ред.: А. Акматалиев –Бишкек, 2010.

5. Кыргыз тилинин түшүндүрмө сөздүгү. Ред.: Э. Абдулдаев, Д. Исаев. –Фрунзе, 1969.

6. Кыргызча-орусча сөздүк. Түзгөн К. К. Юдахин. –М.: Советская Энциклопедия, 1965.

7. Хакасско-русский словарь. Под общ. ред. О. В. Субраковой. –Новосибирск: Наука, 2006.

УДК 398 (512.141)

Хусаинова Г.Р., Шарапова И.Р.
ИИЯЛ УФИЦ РАН, Уфа

БАШКИРСКИЙ ФОЛЬКЛОР КАК ИНСТРУМЕНТ СОХРАНЕНИЯ ЯЗЫКА И КУЛЬТУРЫ

«Исследование выполнено за счет гранта Российского научного фонда
№ 22-28-00940, https://rscf.ru/project/22-28-00940/»

Аннотация. Статья посвящена рассмотрению вопроса сохранения языка и культуры народа в условиях глобализации. Одним из инструментов в этом деле является фольклор, который в последнее время становится объектом внимания не только общественности, культуры, науки и образования, но и руководства государства, о чем свидетельствуют принятые к исполнению Указы последних лет за подписью президента России В.В. Путина**.** В статье упоминается языковая ситуация, сложившаяся в Республике Башкортостан; снова подчеркивается тезис о том, что фольклор есть инструмент сохранения языка, а сохранение языка, в свою очередь, обеспечит бытование и развитие фольклора, ибо они крепко взаимосвязаны.

Abstract. The article is devoted to the consideration of the preservation of ethno-linguistic and cultural identity in the context of globalization. One of the tools in this case is folklore, which has recently become the object of attention not only of the public, culture, science and education, but also of the leadership of the state, as evidenced by the Decrees of recent years signed by the President of Russia V.V. Putin. The article mentions the linguistic situation that has developed in the Republic of Bashkortostan; the thesis is again emphasized that folklore is an instrument of language preservation, and language preservation, in turn, will ensure the existence and development of folklore, because they are strongly interconnected.

Ключевые слова: фольклор, язык, культура, идентичность, традиция, башкирский
Keywords: folklore, language, culture, identity, tradition, Bashkir.

С 2007 года глава государства своим указом посвящает предстоящий год какой-либо теме для привлечения к ней общественного внимания. 30 декабря 2021 года Президент Российской Федерации Владимир Путин подписал Указ об установлении в 2022 году Года культурного наследия народов России (Указ № 745 от 30.12.2021). Универсальное значение понятия «Культурное наследие» включает в себя не только материальные движимые и недвижимые объекты, но и нематериальное культурное достояние, выраженное в родном языке, фольклоре, традициях, праздниках и обрядах, памятных и исторических датах, народных промыслах и ремеслах.

9 ноября 2022 г., вышел Указ Президента Российской Федерации «Об утверждении Основ государственной политики по сохранению и укреплению традиционных россий-

ских духовно-нравственных ценностей» (№ 809), который представляет собой совокупность скоординированных мер, осуществляемых Президентом Российской Федерации и иными органами публичной власти при участии институтов гражданского общества для противодействия социокультурным угрозам национальной безопасности Российской Федерации в части, касающейся защиты традиционных ценностей. В документе дается определение традиционных ценностей (нравственные ориентиры, формирующие мировоззрение граждан России, передаваемые от поколения к поколению, лежащие в основе общероссийской гражданской идентичности и единого культурного пространства страны, укрепляющие гражданское единство), которые как известно прежде всего сохранились в фольклоре.

Оба Указа Президента Российской Федерации свидетельствуют о важности и значимости нематериального культурного наследия в духовной жизни народв России. Важно помнить о нашем наследии, ведь Россия – огромная многонациональная страна, каждый из народов которой богат своими искусством, традициями и обычаями.

Как известно, глобализация наносит урон национальным культурам**,** традициям, обычаям, мифам и всему тому, что определяет культурную идентичность любой страны или любого региона и возникает проблема сохранения этноязыковой и культурной идентичности его народа.

По словам политологов Республики Башкортостан анализ владения языками показывает, что, несмотря на принятые меры по внедрению изучения родных языков, в республике наблюдается значительное расширение и распространение русского языка. Доля владеющих русским языком почти у всех нерусских народов больше, чем владение языком своей национальности, причем этот показатель из переписи в перепись, только увеличивается [Алексеенко, Абрамова, 2017: 140]. Результаты этносоциологических исследований показывают, что, несмотря на введение в школах республики в качестве обязательного предмета башкирского языка, роста доли владеющих башкирским языком у населения не наблюдается [Алексеенко, Абрамова, 2017: 143]. Сложнее ситуация с родным языком в регионах Российской Федерации, где компактно проживают башкиры. Об этом свидетельствуют и фольклорные материалы, записанные во время экспедиции в Челябинскую область в 2009 году. При общении с местным населением выяснилось, что на башкирском языке разговаривает только старшее поколение, а среднее поколение понимает, но не говорит, дети же не понимают и не хотят изучать башкирский язык [Хусаинова, 2012: 5]. Как вот им объяснишь, что человек, который не признает родной язык – это человек с низким интеллектом, что образованный человек не будет игнорировать свой родной язык. В этом вина родителей, поскольку они с самого рождения ребенка не разговаривают с ребенком на родном языке. Здесь уместно вспомнить одну рекламу башкирского ТВ. Дедушка с таким удовольствием слушает народную протяжную песню по радио, внук внимательно наблюдает за ним. Видя счастливое выражение лица дедушки, подходит к нему и спрашивает: что ты слушаешь, о чем песня. Дедушка отвечает это любимая песня моего отца. Мальчик говорит, что он не понимает. По очереди подходит к родителям и спрашивает, знают ли они башкирский язык. Узнав, что родители знают башкирский язык, он сильно расстраи-

вается. До родителей доходит, что они лишили своего ребенка знания родного языка. На утро, когда ребенок заходит на кухню, он везде видит клочки бумаги, где было написано слово с переводом на башкирский язык всего, что было на кухне. Очень хорошая реклама, заставляющая задуматься и принять меры по изучению родного языка, пока не поздно. Как видно из примера, интерес к языку пробудило фольклоное произведение– песня и его действие на слушающего песню дедушке.

Несомненно произведения фольклора являются инструментом сохранения языка, что обеспечивает в свою очередь бытование и развитие фольклора. Совсем недавно знаток и известный популяризатор башкирского фольклора, руководитель школы сэсэнов «Урал-батыр», которая является единственной в своем роде в Башкортостане, лауреат премии правительства РФ «Душа России» в номинации «Традиционная народная культура» Асия Султановна Гайнуллина провела мастер-класс по исполнению образцов детского фольклора на северо-востоке РБ и в аудитории большинство были русские ребята. За два часа работы аудиторию никто не покинул, работали все, с удовольствием повторяли за ней различные хамаки, считалочки, заклички на башкирском языке. Знания, любовь к своей работе, правильная методика совершили чудо, которое поразило не только Асию Султановну, но и преподавателей колледжа, где проводился мастер-класс. Ребятам это было интересно и понравилось.

Во время экспедиции в Саратовскую область летом 2023 года в беседе с информантом выяснилось, что они в борьбе за сохранение языка использовали разные методы, вплоть до преподавания башкирского языка в мечети. Однако подрастающее поколение оставалось равнодушным к языку предков. Активисты решили создать краеведческий музей при школе и собрали экспонаты по башкирам в близлежащих деревнях. Очень скоро музей заработал и туда начала приходить молодежь, интересоваться историей, культурой, языком своих родителей. Создатели музея рады, что метод заработал и они через музей смогли привлечь внимание подрастающего поколения к своей культуре и языку.

В Республике Башкортостан ежегодно проводятся конкурсы исполнителей башкирского эпоса, сказок, протяжных песен на башкирском языке, в которых участвуют и дети. Участвуют они добровольно и с удовольствием, занимают даже призовые места. Все это говорит о том, что фольклор является одним из действенных инструментов в сохранении родного языка в случае если детей приобщить к ним с пеленок, с пения колыбельных песен, рассказывания сказок и других образцов народного творчества.

В полиэтническом обществе функционируют различные языки, и этническая идентичность каждой из действующих групп в значительной степени обусловлена компетентностью ее членов в «чужих « языках и степенью соответствия реального и желаемого их использования [Донцов, Стефаненко, Уталиева, 1997: 76]. В многонациональном городе, где степень владения родным языком довольно низкая [Донцов, Стефаненко, Уталиева, 1997: 77], а языком межэтнического общения продолжает оставаться русский, нерусские вынуждены общаться по-русски при контактах в общественных местах с людьми, не знающими родного языка, а уровень идентичности определяется прежде всего предпочтением языка, а не его реальным использованием. Главными признаками, связывающими

людей с этнической общностью, являются язык; историческая судьба; обычаи, обряды, традиции; черты характера [Донцов, Стефаненко, Уталиева, 1997: 81]. А таковым в РБ является именно башкирский язык, выступающий одним из наиболее ценимых аспектов этнической идентичности независимо от компетентности в нем. Еще один символический признак этнической идентичности – общность исторической судьбы. Как справедливо отмечает Л.М.Дробижева, в современных условиях, когда сужается база национального самосознания по параметрам национальной культуры, возрастает роль исторической памяти [Дробижева, 1991: 67], а историческая память – это основа национальной культуры, важным звеном которой является фольклор. Это та сила, которая позволяет нам ориентироваться в настоящем и строить его с учётом прошлого. Долг каждого поколения сохранять и приумножать это богатство, что мы и делаем, ежегодно выезжая в фольклорные экспедиции. С 2003 по 2022 гг. состоялись более 40 научных экспедиций в двадцать шесть районов Республики Башкортостан и 7 регионов Российской Федерации, где компактно проживают башкиры. По собранным материалам 21 века изданы 15 сборников. Это хороший и богатый фольклорный материал, свидетельствующий о современном состоянии бытования башкирского устного народного творчества. Есть народ – есть фольклор, есть фольклор – значит есть язык. Как отмечал Александр Григорьевич Бессонов – этнограф и первый крупный собиратель башкирского фольклора– где язык сохраняется «в большей или меньшей чистоте», там надо искать и «наиболее чистых» истоков фольклора [Дмитриев, 1941: 13]. Таковыми в Республике Башкортостан являются южные и юго-восточные районы, где в XX1 веке записан разножанровый, богатый фольклор.

В настоящее время в Республике Башкортостан наблюдается возвращение к истокам. Большая роль в этом принадлежит организациям культуры и образования, проводящим различные конкурсы, праздники, мастер-классы для разных возрастных групп населения (дошкольников, школьников, молодежи, пожилого населения). Все это способствует сохранению этноязыковой и культурной идентичности народа. В республике, наверное, мало населенных пунктов, где бы не было постоянно действующих фольклорных коллективов, которые не только выступают на сцене, но и работают по восстановлению традиционной материальной культуры: одежды, обуви, национальных украшений, кухни, ремесла. Все это происходит на глазах подрастающего поколения и при их участии, а это значит будет жить народная культура во всех своих проявлениях.

Президент Владимир Путин 25 ноября на встрече с матерями участников спецоперации заявил, что служение Отечеству и защита Родины являются результатом личного примера, который родители дают детям, все идет из семьи. Это не результат каких-то наставлений и нравоучений – это результат личного примера.

«Потому что, как бы ни говорили, но все-таки основа самосознания любого человека, основа его ценностных ориентиров закладывается в семье личным примером родителей. Это самый основной, важнейший и самый фундаментальный метод воспитания – личный пример», – подчеркнул Путин. А в воспитании ребенка в семье важной составляющей являются произведения фольклора, начиная от колыбельных, заканчивая пословицами и поговорками. И это имеет место в семье практически всех народов мира. Разница в том,

что у каждого народа свои история, быт, культура, родной язык, свое мировоззрение, свой менталитет, но всех их объединяет тема добра, обязательное наличие в них духовно-нравственных ценностей. Особенно в героическом эпосе центральный узел сюжета состоит из событий, связанных не с личными интересами героя, а с его общественным долгом. Движущей силой подвигов героя неизменно являются благородные цели: поиски и возвращение похищенных жен и сестер; стремление вызволить из беды брата, друга; уничтожение чудовищ, притесняющих людей; наказание злодеев, творивших преступления; защита отчизны от чужеземных поработителей. Устное народное творчество, возникнув много веков назад, отражало жизнь в самых разных её проявлениях. В нем заложен народный педагогический потенциал, выражен священный кодекс этических норм, выработанных на протяжении большого пути развития общественного сознания народа, который любит и славит богатыря не только за его физическую силу и ловкость, но и за ум, честь и доброту, бескорыстие и чистосердечие. Силы и мужество герою даны для сотворения добра на родной земле.

Память о наших предках составляет главное богатство нашей души. многие поколения людей создавали наше общество, делали жизнь такой, какой увидели её мы. Да и в нас самих – прямое продолжение нравственных, культурных, исторических ценностей дедов и прадедов. Потому мы всегда должны хранить в своей памяти след той человеческой красоты, тот огонь, который освещал жизнь ушедших, огонь, который они передали нам, а мы передадим нашим потомкам. Ведь человек утверждается в мире не только как мыслящее и чувствующее существо, но и как одно из звеньев в крепкой вечной цепи, соединяющей прошлое и будущее. Чем больше дорожит человек памятью своих отцов, дедов и прадедов, тем лучше осознает он своё место в этом мире, тем глубже чувствует свою ответственность за будущее. В наших предках – корень нашего нынешнего существования, истоки нашей чести, совести, достоинства, идеалов.

Литература

1.Алексеенко С.С., Абрамова С.С. Этноязыковая идентичность и двуязычие русского населения в Башкортостане // Политика и Общество, 2017-11. – С. 137-145.

2. Дмитриев Н.К. Введение //Башкирские народные сказки. Запись и перевод А.Г. Бессонова. / Ред., введ. И примеч. Проф. Н.К. Дмитриева. – Уфа: Башгосиздат, 1941. – С. 3-29.

3. Донцов А.И., Стефаненко Т.Г., Уталиева Ж.Т. Язык как фактор этнической идентичности // // Вопросы психологии, 1997. № 4. – С. 75-86.

4. Дробижева Л.М. Этническое и историческое самосознание народов СССР на рубеже последнего десятилетия XX века (в конце 80-х – начале 90-х гг.) // Духовная культура и этническое самосознание. Вып. 2. – М., 1991. – С. 65-82.

5. Хусаинова Г.Р. Вступительное слово // Фольклор челябинских башкир. Материалы и исследования. – Уфа, 2012. – С. 5-6.

Торотоев Гаврил Григорьевич
кандидат филологических наук, директор Института языков и культуры народов Северо-Востока РФ Северо-Восточного федерального университета им. М.К. Аммосова (Россия, Республика Саха, г.Якутск)

СОХРАНЕНИЕ И РАЗВИТИЕ ЯЗЫКОВ КОРЕННЫХ НАРОДОВ РЕСПУБЛИКИ САХА (ЯКУТИЯ) КАК ПРИОРИТЕТНОЕ НАПРАВЛЕНИЕ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ СЕВЕРО-ВОСТОЧНОГО ФЕДЕРАЛЬНОГО УНИВЕРСИТЕТА им. М.К. АММОСОВА

Аннотация.
Статья имеет обзорный характер и знакомит читателей с лучшими практиками Северо-Восточного федерального университета им. М.К. Аммосова по сохранению и развитию языков коренных народов Республики Саха (Якутия). Положительный опыт СВФУ как ведущего научно-образовательного центра Российской Федерации по ревитализации миноритарных языков может быть тиражирована в других тюркских республиках.

Государственные и официальные языки Республики Саха

В Республике Саха (Якутия) государственными языками являются русский и якутский языки, а официальными языками признаны эвенский, эвенкийский, долганский, юкагирский, чукотский языки в местах компактного проживания коренных малочисленных народов Севера (КМНС). На гербе Республики Саха изображены семь ромбических кристаллов, которые символизируют семь народов, населяющих край: саха, эвенков, эвенов, чукчей, долган, юкагиров, русских старожилов.

На языке саха разговаривают более полумиллиона человек (саха, русские, КМНС и другие представители разных народов). На государственном языке республики ведутся теле и радиовещание, издаются печатные издания, проводятся культурно-массовые мероприятия, семимильными шагами развивается кинематография, создаются театральный и эстрадный репертуар, также контент в сети интернет, помимо этого язык саха используется в делопроизводстве и науке.

6 июня 2023 г. создана республиканская комиссия по терминологии языка саха при Правительстве Республики Саха. Комиссия на данный момент утвердила около 70-ти научных терминов и приняты к рассмотрению около 400 терминов.

Международные конференции под эгидой ЮНЕСКО в г. Якутске

Якутия – это очень богатый регион России. Она богата не только своими полезными ископаемыми как алмазы, золото, газ, нефть, но и своими интеллектуальными ресурсами. Здесь рождаются самые передовые идеи мирового масштаба в области культуры и искусства, IT, кинематографии, спорта, также в области сохранения языков.

Учитывая особый вклад Республики Саха в дело сохранения миноритарных языков мира, в г. Якутске под эгидой ЮНЕСКО прошли 4 международные конференции, где были приняты документы, которыми руководствуется весь мир, это «Ленская резолюция», «Якутское воззвание», «Якутская декларация о языковом и культурном разнообразии в киберпространстве». Самая представительная конференция прошла в 2019 г., где очно участвовали представители 64 стран мира.

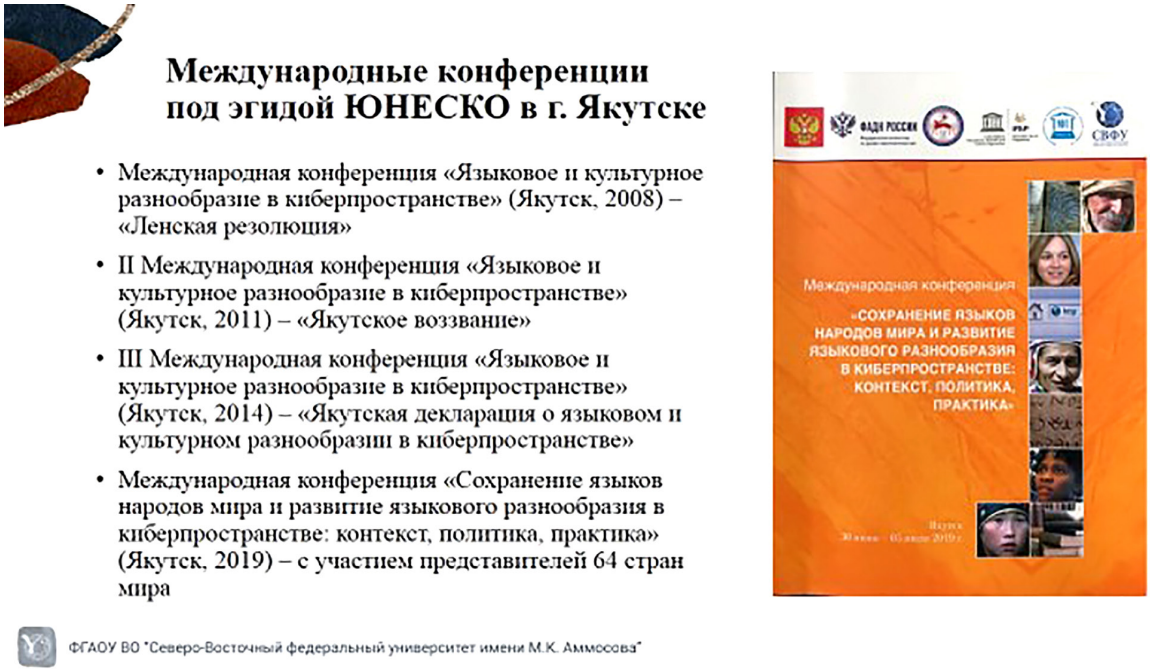

В Республике Саха реализуется государственная программа «Сохранение и развитие государственных и официальных языков» до 2024 года. Данная программа разработана в соответствии с основными принципами государственной политики в области

государственных и официальных языков Республики Саха, предполагающими развитие и гармоничное взаимодействие языков, соблюдение устойчивого баланса национально-языковых интересов народов, проживающих в республике. На 2023 год финансирование составляет 100 млн. руб. Средства предусмотрены на создание оригинальных мультфильмов и интернет контента для детей, на перевод книг и фильмов, актуальных на сегодняшний день, на разработку IT-продуктов, создание центров по изучению языкам, на развитие лингвистического ландшафта и т.д. К примеру, в рамках госпрограммы автор данной статьи инициировал создание «Национального корпуса языка саха» и в целях автоматической обработки языковых материалов со своим магистрантом разработали «Морфонологический анализатор языка саха».

Северо-Восточный федеральный университет – один из 10 федеральных университетов России. Здесь функционируют научные институты и структурные подразделения, в которых ведутся работы по изучению и пропаганде языков и культуры коренных народов: это Научно-исследовательский Институт Кулаковского, Институт Олонхо, Музей письменности СВФУ, Институт языков и культуры народов Северо-Востока Российской Федерации.

Университет гордо носит имя славного сына народа саха, видного советского государственного деятеля Максима Кировича Аммосова. Он в далеком 1937 г. возглавлял Центральный комитет Коммунистической партии большевиков Киргизии. Защищая национальную кыргызскую интеллигенцию от необоснованных обвинений и гонений сам Максим Кирович попал в жернова кровавой репрессии и по ложному обвинению был расстрелян.

Институт языков и культуры народов Северо-Востока Российской Федерации исполняет стратегическую миссию по возрождению и развитию языков и культур коренных народов республики: саха, эвенов, эвенков, юкагиров, долган, чукчей. Языки вышеперечисленных народов внесены в «Атлас языков мира, находящихся под угрозой исчезновения» ЮНЕСКО.

Исчезновение любого языка – это невосполнимая утрата для всего человечества. Мы четко осознаем, что каждый язык, независимо от его количества носителей, вносит свой уникальный вклад в духовное наследие человечества и поэтому мы должны сохранять все языки мира, начиная от миноритарных заканчивая мажоритарными.

Наш Институт является единственным учебным заведением на Северо-Востоке Российской Федерации, занимающийся сохранением и ревитализацией языков коренных народов Арктики. В институте успешно функционируют 8 кафедр, Научно-образовательный центр «Алтаистика», Центр непрерывного образования «AY-TAL», где в общей сложности работают более ста научно-педагогических работников и специалистов. Общий контингент обучающихся составляет более тысячи человек.

Подготовка кадров

Наше учебное подразделение готовит специалистов по всем ступеням высшего образования: это 9 направлений подготовки бакалавриата, специалитета, магистратуры. Плюс к этому реализуются программы аспирантуры по педагогике, языку, литературе, культуре, а также имеется докторантура. Функционирует диссертационный Совет по защите докторских и кандидатских диссертаций по специальности 10.01.02. – Литература народов РФ. Таким образом, в институте созданы все необходимые условия для взращивания молодых кадров.

Достижения команды ИЯКН СВ РФ СВФУ во Всероссийских студенческих олимпиадах по тюркским языкам и педагогике

Мы постоянно проводим мониторинг качества подготовки научных кадров. За последние 30 лет кандидатские и докторские диссертации защитили более 60 наших выпускников. И сегодня мы пестуем достойный кадровый резерв. По направлению научно-исследовательская работа студентов наш институт является флагманом в университете. Наши студенты успешно участвуют на всероссийских олимпиадах, демонстрируют отличные показатели, что говорит о высоком уровне подготовки будущих специалистов.

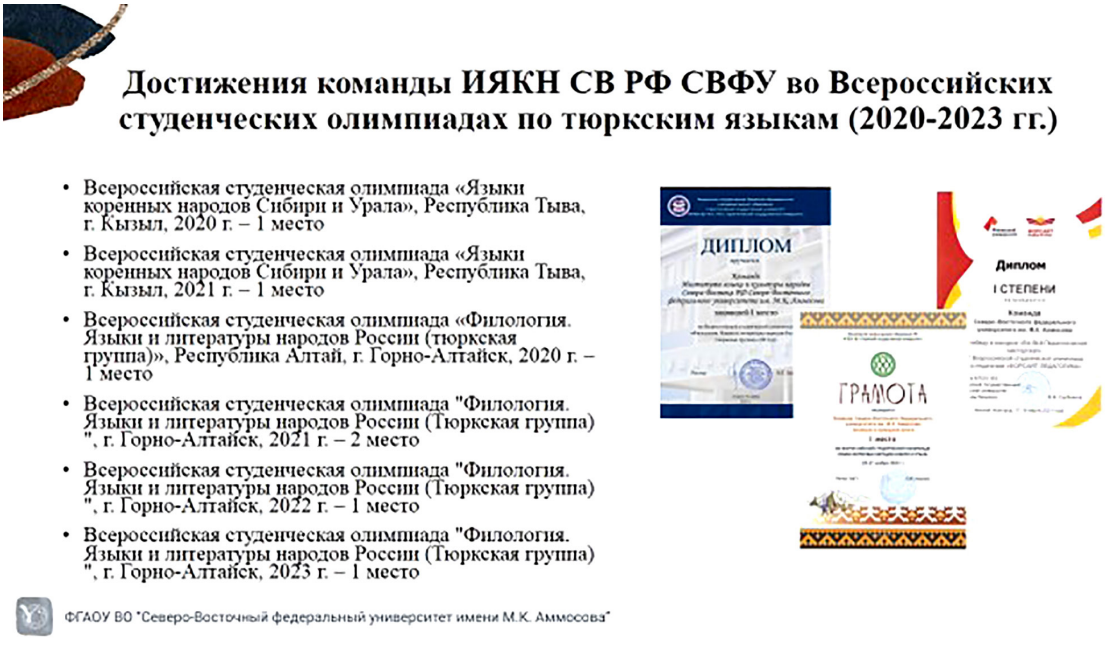

«За вклад в развитие родного языка и традиционной культуры»

В целях поддержки энтузиастов родного языка Ученым Советом нашего института учреждена награда «Ийэ тыл уонна төрүт култуура сайдыытыгар кылаатын иһин»=«За вклад в развитие родного языка и традиционной культуры». Этой наградой отмечены 29 активистов родного языка.

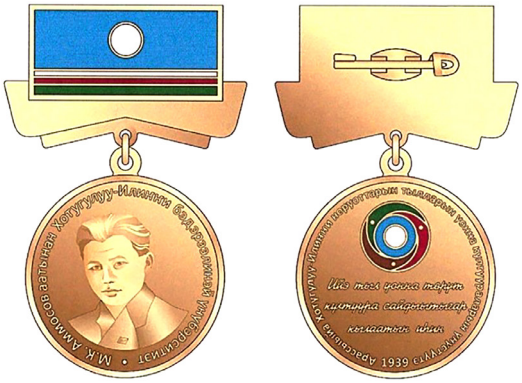

Научно-популярные и научные издания

Язык развивается только в том случае, когда он функционирует. Для того, чтобы сохранить и развивать языки мы издаем научно-популярные статьи и книги на родных языках. В год сотрудники нашего института в среднем издают 30-40 наименований литературы. А это огромная лепта в культурно-просветительскую деятельность, а также в патриотическое воспитание молодежи.

Университет издает рецензируемый научный журнал «Вестник СВФУ», который имеет электронные серии «Эпосоведение», «Алтаистика» и «Вопросы национальных литератур». Здесь печатаются статьи по актуальным проблемам родного языка, литературы и фольклора.

Серии рецензируемого научного журнала «Вестник Северо-Восточного федерального университета имени М.К. Аммосова»

Основан в 2017 г.

Основан в 2021 г.

Основан в 2021 г.

ФГАОУ ВО "Северо-Восточный федеральный университет имени М.К. Аммосова"

Журнал «Алтаистика»

Целью сетевого издания «Алтаистика» является публикация научных статей, отражающих результаты исследований по алтайским языкам. Сегодня перед нами стоит задача расширить географию журнала и попасть в перечень журналов ВАК.

Сетевое издание
«АЛТАИСТИКА. ALTAISTICS»

Основные направления журнала:

- Сравнительно-сопоставительное изучение алтайских языков
- Теория языков
- Исследование тюркских языков
- Исследование тунгусо-маньчжурских языков
- Исследование монгольских языков
- Языки и культуры народов алтайской языковой семьи
- Теория и практика перевода
- Компьютерная лингвистика

https://www.altaistics.vfu.ru/jour

Главный редактор –
Филиппов Гаврил Гаврильевич,
д. филол. н.

Заместитель главного редактора –
Торотоев Гаврил Григорьевич,
к. филол. н.

ФГАОУ ВО "Северо-Восточный федеральный университет имени М.К. Аммосова"

Внутригосударственный перевод

Кафедра стилистики якутского языка и русско-якутского перевода нашего института является единственной в России, которая готовит специалистов в области внутригосударственного перевода. В рамках проекта «Эпические памятники народов мира» были переведены на якутский язык эпосы тюркских народов: кыргызский «Манас», алтайский «Маадай-Кара», башкирский «Урал-Батыр», тувинский «Хунан-Кара». В планах перевод казахского эпоса «Кобыланды Батыр».

По заказу Министерства образования Республики Саха (Якутия) сотрудниками данной кафедры переведено с русского языка на якутский 96 учебных комплектов по дисциплинам «Технология», «Математика», «Окружающий мир», «Изобразительное искусство», «Музыка» (1-4 классы).

Внутригосударственный перевод

- В рамках проекта «Эпические памятники народов мира» были переведены на якутский язык эпосы тюркских народов: кыргызский «Манас», алтайский «Маадай-Кара», башкирский «Урал-Батыр», тувинский «Хунан-Кара».

- По заказу Министерства образования Республики Саха (Якутия) сотрудниками данной кафедры переведены с русского языка на якутский 96 учебных комплектов по дисциплинам: «Технология», «Математика», «Окружающий мир», «Изобразительное искусство», «Музыка» (1-4 классы), рекомендованных Министерством образования и науки Российской Федерации для общеобразовательных организаций.

Учебно-методические комплексы дисциплин

В сохранении и развитии родных языков определяющее значение имеет качество школьного образования. Именно на основе родного языка или на родном языке человек более глубоко проникает в суть изучаемого предмета. Преподаватели института разрабатывают для общеобразовательных школ республики учебно-методические комплексы дисциплин по предметам «Родной язык», «Родная литература», «Культура народов Республики Саха (Якутия)», «Якутский язык как государственный».

Учебно-методические комплексы дисциплин по предметам «Якутский язык» (5-9 кл.), «Якутский язык как государственный» (5-9 кл.), «Родная литература» (5-11 кл.), «Культура народов Республики Саха» (5-11 кл.)

Федеральная олимпиада по родному языку и литературе

С 2021 г. Северо-Восточный федеральный университет при поддержке Комитета Совета Федерации по науке, образованию и культуре проводит федеральную олимпиаду по родным языкам.

БЛАГОДАРНОСТЬ

ПРЕДСЕДАТЕЛЯ СОВЕТА ФЕДЕРАЦИИ
ФЕДЕРАЛЬНОГО СОБРАНИЯ РОССИЙСКОЙ ФЕДЕРАЦИИ

ОБЪЯВЛЯЕТСЯ

коллективу федерального государственного автономного образовательного учреждения высшего образования "Северо-Восточный федеральный университет имени М.К. Аммосова"

за большой вклад в сохранение и развитие языков народов России, активную деятельность по организации и проведению Северо-Восточной олимпиады школьников по профилю "Филология. Родной язык, родная литература"

Москва, 20 мая 2022 года

В.И. МАТВИЕНКО

В первой олимпиаде по 8 языкам (якутский, татарский, башкирский, эвенский, эвенкийский, чеченский, юкагирский, долганский, ненецкий) свои знания проверили более 3 тысяч школьников 8-11 классов из 18 регионов страны. В этом году олимпиада была проведена по 30 языкам народов России с участием более 8 тысяч школьников из 57 регионов России. В следующем году олимпиада охватит 45 языков.

Федеральный статус олимпиады дает победителям и призерам при поступлении в вузы страны определенные бонусы и преференции, в том числе возможность быть зачисленными без вступительных испытаний, что также мотивирует молодых людей изучению своего родного языка. Например, в наш институт в 2022 г. без вступительных испытаний поступили 2 призера, в 2023 году – 1 призер.

Данная олимпиада по родным языкам служит большим стимулом для абитуриентов при поступлении в вузы, а также поднимает статус учителей родных языков – хранителей культурного кода нации.

Конференции

За последние 7 лет институт провел более 20 конференций по проблемам родных языков.

Конференции по языкам народов СВ РФ

Международные:

- 2018 г. – Международная научно-практическая конференция «Сравнительно-сопоставительное изучение тюркских и монгольских языков».
- 2019 г. – Международная научно-практическая конференция «Наследие предков и современный тюркский мир: языковые и культурные аспекты» (посв. 100-летию известного якутского ученого-тюрколога, д.ф.н., профессора Н.К. Антонова).
- 2019 г. – Международная научно-практическая конференция «Языковые процессы и функционирование языков в поликультурном пространстве», посв. 75-летию доктора филологических наук, профессора СВФУ Филиппова Г.Г.
- 2020 г. - Международная студенческая научная конференция «Лебедевские чтения», посвященная Международному дню родного языка.
- 2021 г. – Международная научно-практическая конференция «Языки и культура коэуса народов Евразии: речевые и музыкальные коммуникации», посв. 80-летию доктора филологических наук, профессора СВФУ им. М.К. Аммосова, академика Европейской Академии естественных наук, заслуженного работника культуры ЯАССР и РФ, Почетного гражданина г. Якутска Алексеева Ивана Егоровича-Хомус Уйбаан.
- 2022 г. - Международная научно-практическая конференция «IV Роббековские чтения», приурочена памяти Василия Афанасьевича Роббека (1937-2010), доктора филологических наук, основателя единственного в мире Института проблем малочисленных народов Севера СО РАН.

Всероссийские:

- 2017 г. – Всероссийская научная конференция, посв. 125-летию со дня рождения первого якутского ученого-лингвиста С.А. Новгородова «С.А. Новгородов и проблемы письменности народов России».
- 2019 г. - Всероссийская научно-практическая конференция с международным участием "Перевод в поликультурном языковом пространстве Российской Федерации: потенциал и перспективы".

Региональные:

- 2010-2023 гг. - Республиканская научно-практическая конференция школьников, студентов, магистрантов, аспирантов, молодых ученых и специалистов "БИЛИМ".
- 2016 г. – Региональная научно-практическая конференция «Сохранение и развитие родных языков в условиях полилингвизма: проблемы и перспективы», посв. 110-летию со дня рожд. известного якутского ученого Н.С. Григорьева.
- 2016 г. - Республиканская научно-практическая конференция "Стилистика якутского языка: развитие и перспективы"
- 2017 г. – I республиканская научно-практическая конференция школьников, студентов, магистрантов, аспирантов и молодых ученых «Язык. Литература. Фольклор», посв. светлой памяти кандидата филологических наук, доцента, заведующего кафедрой якутского языка ИЯКН СВ РФ СВФУ С.Д. Егоровой (25.11.1963-12.02.2014).
- 2018 г. - "Якутский язык в СМИ".
- 2021 г. – Республиканская научно-практическая конференция «Винокуровские чтения: теоретические и методические аспекты изучения якутского языка, литературы и культуры», посв. 80-летию известного ученого-педагога, кандидата филологических наук, профессора СВФУ, Почетного работника ВПО РФ, Отличника образования РС(Я), Учителя учителей, ветерана труда Винокурова И.П.

ФГАОУ ВО "Северо-Восточный федеральный университет имени М.К. Аммосова"

Особо хочется выделить республиканскую научно-практическую конференцию школьников, студентов и аспирантов «БИЛИМ», что с якутского на русский переводится как «НАУКА». Данная конференция проводится с 2010 г. и в течение 13 лет конференция собрала вокруг себя более 4 тысяч молодых исследователей и более 200 экспертов.

Отличительной чертой данного мероприятия является то, что молодые исследователи презентуют свои разработки и проекты по разным направлениям науки на своих родных языках.

Государственные задания Министерства науки и высшего образования Российской Федерации

В рамках Госзадания Министерства науки и высшего образования Российской Федерации Изданы сборник материалов конференции, коллективная монография и 2 словаря: *«Учебный словарь образных глаголов якутского языка» и «Якутско-русский и казахско-русский словарь многозначных фразеологических единиц».* Работа велась в тесном сотрудничестве с коллегами из Казахстана, Киргизии, Монголии и Республики Алтай.

Наши студенты, аспиранты и сотрудники на данный момент участвуют в реализации мегапроекта «Сохранение языкового и культурного многообразия и устойчивое развитие Арктики и Субарктики Российской Федерации».

Крупные проекты по Арктике

«Сохранение языкового и культурного многообразия и устойчивое развитие Арктики и Субарктики РФ»

- Грант Правительства РФ (мегагрант)

Ведущий ученый - Ленора А. Гренобль, профессор Университета Чикаго, США

- Создана Международная лаборатория «Лингвистическая экология и устойчивое развитие Арктики».
- Сумма гранта: 90 млн. руб.
- Срок реализации: 2021-2023 гг.
- **Цель**: комплексное изучение языков, культур и социальной среды их бытования как одного из важных индикаторов устойчивого развития Арктической зоны РФ и сопредельных (субарктических) территорий, а также как основы благополучия отдельной этнической группы и российского общества в целом.

«Цифровизация языкового и культурного наследия коренных народов Арктики»

- Проект получил статус международного проекта Арктического совета на Пленарном заседании Рабочей группы по устойчивому развитию Арктического совета.
- В реализации данного проекта планируется участие всех Арктических стран, где проживают коренные народы.
- **Цель**: Создание международного интернет-портала по языкам и культуре коренных народов Арктики.

ФГАОУ ВО "Северо-Восточный федеральный университет имени М.К. Аммосова"

Декада родного языка и письменности в СВФУ

По указу первого президента М.Е. Николаева с 1996 года в республике отмечается День родного языка и письменности. Проведение Декады родного языка в нашем университете стало доброй традицией.

Декада родного языка и письменности в СВФУ

- 13 февраля в Республике Саха (Якутия) отмечается День родного языка и письменности. Праздник учрежден в 1996 году указом первого Президента Республики Саха (Якутия) Николаевым М.Е.
- Этот день связан с именем первого якутского лингвиста-ученого, просветителя, основоположника национальной письменности, автора первых учебников на якутском языке Семена Андреевича Новгородова.

- Фестиваль «Языковой мир Арктики»;
- университетский диктант на родном языке (якутский, эвенский, эвенкийский, юкагирский);
- конкурс выразительного чтения на языках народов Севера;
- творческий конкурс чтецов «Хоһоон хонуута»;
- конкурс ораторов «Аман өс»;
- интеллектуальный конкурс «Өй күрэҕэ»;
- переводческий конкурс «Тылбаас түһүлгэтэ»;
- диктант в прямом эфире на НВК «Саха»;
- квиз-игра на родном языке;
- республиканская акция «Сахалыы дьыктаан» совместно с Национальной библиотекой РС(Я);
- торжественный вечер в КЦ СВФУ "Сэргэлээх уоттара" и др.

ФГАОУ ВО "Северо-Восточный федеральный университет имени М.К. Аммосова"

Популяризация культуры народа саха на мировом уровне

С 1992 года в институте организовано обучение якутскому языку инофонов. За 30 лет на базе нашего института языковую стажировку прошли более 100 докторантов из 25 стран мира. Роль стажеров в популяризации и пропаганде якутского языка за рубежом огромна. Они переводят на иностранные языки (английский, турецкий, корейский, французский и др.) наш героический эпос Олонхо и произведения якутских писателей, снимают видеоролики о Якутии, формируя тем самым положительный имидж нашей республики далеко за ее пределами.

В этом году в нашу магистратуру по профилю «Сравнительно-историческое, типологическое и сопоставительное изучение языков» поступили 6 граждан Казахстана. В будущем ждем абитуриентов из Кыргызстана и других тюркоязычных республик.

Мы активно пропагандируем свою национальную культуру на мировой арене. Народ саха за последнее десятилетие установил 4 рекорда Гиннеса по массовой игре на хомусе, по национальной одежде, по народному танцу осуохай, по обряду кумысопития. Эти мероприятия сплачивают народ, пробуждают в нем национальную гордость за свой этнос, воспитывают у молодежи дух патриотизма и любовь к Родине.

Благодаря усилиям ученых университета проводится национальный праздник Ысыах Олонхо в разных улусах республики, издаются героические эпосы, возрождается сказительское искусство, и в целом, традиционная культура народа саха и коренных малочисленных народов Севера.

НИИ Олонхо

Деятельность института направлена на комплексное научное изучение проблем якутского героического эпоса олонхо в контексте всей жанровой системы народного творчества и в сравнении с эпическим наследием народов мира, на объединение усилий интеллектуальных сил вокруг целенаправленной деятельности по формированию и распространению научного понимания общечеловеческой природы якутского эпоса, а также по эффективному использованию потенциала эпического наследия в интересах науки, образования и культуры.

ФГАОУ ВО "Северо-Восточный федеральный университет имени М.К. Аммосова"

ЗАКЛЮЧЕНИЕ

Таким образом, Северо-Восточный федеральный университет имени М.К. Аммосова занимает активную позицию в России по сохранению и развитию миноритарных языков, является в регионе флагманом по популяризации родного языка и культуры, и своей образовательной и научно-исследовательской деятельностью вносит огромный вклад в решение государственной национальной политики по устойчивому развитию народов России.

Ш.Н. Абдиназимов
филология илимлериниң докторы, профессор,
Қарақалпақ мәмлекетлик университети

ҒӘРЕЗСИЗЛИК ЖЫЛЛАРЫНДА ҚАРАҚАЛПАҚ ТИЛИНИҢ РАЎАЖЛАНЫЎЫ

Аннотация. Мақалада қарақалпақ тилиниң ғәрезсизликтен – 1991-жылдан кейинги раўажланыў басқышлары туўралы сөз етилген. Ғәрезсизликтен соңғы дәўирлерде қарақалпақ тили қолланылыў өрисиниң кеңейиўи, оның жәмийетлик-сиясий лексиканың, рәсмий ислер стилиниң байып барыўы анализленген. Әсиресе, қарақалпақ әлипбесине киргизилген тийкарғы өзгерис ҳәм қосымшалар жөнинде мағлыўматлар берилген. Ҳәрекеттеги қарақалпақ әлипбесиниң қабылланыўы, жетискенликлери талқыланған. Сондай-ақ, қарақалпақ тилиниң алдында турған, оның абыройын асырыўға қаратылған ўазыйпаларға тоқталып өтилген.

Таяныш сөзлер. Қарақалпақ тили, мәмлекетлик тил, тил структурасы, жәмийетлик-сиясий лексика, қарақалпақ әлипбеси, имла қағыйдалары.

1989-жылы қарақалпақ тилине мәмлекетлик бийлик берилип, 1991-жылы ғәрезсизликке ерискенимизден кейин қарақалпақ тили раўажланыўдың жаңа басқышына кирди. Мәмлекетимизде алып барылып атырған миллетлерара татыўлық сиясатының нәтийжесинде ҳәзирги ўақытта Өзбекистан көлеминде жети тилде-өзбек, қарақалпақ, қазақ, түркмен, тәжик, рус, қырғыз тиллеринде, Қарақалпақстанда бес тилде-қарақалпақ, өзбек, орыс, түркмен, қазақ тиллеринде билим алыў мүмкиншилиги жаратылған.

Қарақалпақстанда еки тилге-өзбек ҳәм қарақалпақ тиллерине мәмлекетлик бийлик берилген. Қарақалпақ тилине мәмлекетлик бийликтиң берилиўи республика аймағында жасап атырған басқа халықлардың өз ана тилин пайдаланыўында Конституциялық ҳуқықларын кемситпейди. Дүнья жүзинде бес мыңнан аслам тил болатуғын болса соның ишинде тек еки жүзге шамалас тиллер мәмлекетлик тил есапланады. Ғәрезсизлик дәўиринде қарақалпақ тилиниң қолланыў өриси кеңейди: Қарақалпақстан Республикасыныңнызам актлери, мәмлекетлик ҳәкимият ҳәм басқарыў уйымларының басқа да ҳүжжетлери мәмлекетлик тилде қабыл етиледи ҳәм жәрияланады, мәкеме ҳәм шөлкемлердиң алдына қыстырылып қойылатуғын атамалар, районлар, мәкан пухаралар жыйынларындағы жер-суў атамалары, көшелер, қыябанлар қарақалпақша сөзлер менен аталмақта. Мектепке шекемги балалар-бақшаларында тәрбиялаў, қарақалпақ тилинде билим бериў, оқытыў ислери алып барылмақта, кәрхана ҳәм шөлкемлерде ис жүргизиў, есап ҳәм финанслық ҳүжжетлер әмелге асырылмақта, радиоеситтириўлер берилип, тек ғана

Қарақалпақстанда емес, Өзбекстан телевидениесинде де қарақалпақ тилинде көрсетиўлер көрсетилмекте, интервьюлар қарақалпақ тилинде берилмекте.

Қарақалпақ тилинде газета-журналлар жәрияланбақта, пуқаралық ҳалат актлери, адамның ким екенлигин ҳәм оның ҳуқықларын тастыйықлайтуғын ҳүжжетлер, нотари-

аллық ҳәрекетлер ҳәм суд ислери алып барылмақта, пуқараларға мәмлекетлик шөлкемлер ҳәм мәкемелерге арзалар, усыныслар менен қарақалпақ тилинде мүрәжат етиў ҳуқықы тәмийинленбекте, илимий мийнетлер дөретилип, диссертациялар қорғалмақта, қарақалпақ тилинде жыйналыслар, халық аралық, республикалық илимий-теориялық әнжуманлар өткерилмекте, баспа жумыслары, почта-телеграф жөнелтпелери әмелге асырылмақта, мәкеме, шөлкемлер ҳәм жәмийетлик бирлеспелердиң мөрлери, штамплары, бланкаларының текстлери жазылмақта, медицина хызметкерлериниң бир аўыз жақсы сөзи қәстениң дәртине шыпа болып емлеў ислери шөлкемлестирилмекте, қарақалпақ тилинде поэзиялық, прозалық, драмалық шығармалар дөретилмекте. Демек, ҳәзирги жәмийетлик турмысымызда қарақалпақ тилиниң қолланыў өриси кеңейип раўажланып бармақта.

Ғәрезсизлик жылларында тилдиң ишки структурасында өзгерис болмады. Даўыслы ҳәм даўыссыз фонемалардың саны бурынғысынша қалды.

Морфология тараўында айырым сөз жасаўшы аффикслердиң қолланыў белсендилигиниң артыўы нәтийжесинде айырым жаңа сөзлердиң жасалғанын есапқа алмағанда сөз шақапларында дерлик өзгерис болмады. Синтаксис тараўында да қәлиплескен модельлер тийкарында гәп қураў дәстүри даўам етти. Тийкарғы өзгерис тилдиң сөзлик курамында жүзеге келди. Жәмийетлик экономикалық формацияның өзгериўи менен жаңадан қәлиплесип атырған базар экономикасына тийкарланған еркин демократиялық жәмийет қурыў, буның ушын сиясий системада реформаларды әмелге асырыў, руўхый-мәнаўий тараўда миллий өзликти аңлаў, көп әсирлик миллий қәдириятларды қайта тиклеў бойынша кең көлемли реформалар нәтийжесинде жаңа дүзимге сай тилимиздиң сөзлик курамында жаңа сөзлер пайда болды. Мәмлекетлик басқарыў структурасы, көп партиялылықтың қәлиплесиўине байланыслы жәмийетлик-сиясий лексика түптен жаңаланды: президент, Министрлер Кабинети, ҳәкимият, ҳәким, мәкан-пуқаралар жыйынлары, Халық демократиялық партиясы, Әдалат партиясы, Миллий тиклениў демократиялық партия, Либераль демократиялық партиясы, жақында ғана шөлкемлескен Экологиялық партиясы. Илим тараўлары бойынша халық аралық терминлер менен бирге миллий атамаларымыз раўажланды. Республиканың топонимикасында бурынғы аўқам дәўириндеги сиясий искерлердиң атларының орнына жергиликли атамалар қойылды: Ленинабад – Қанлыкөл.

Ҳәммеңизге мәлим, 1993-жылы 21-октябрьде «Латын жазыўына тийкарланған өзбек әлипбесин енгизиў туўралы» Нызам қабыл етилди.

1994-жылы 26-февральда «Латын жазыўына тийкарланған қарақалпақ әлипбесин енгизиў туўралы» Қарақалпақстан Республикасы Жоқарғы Кеңесиниң сессиясында Нызам қабыл етилди. Бул әлипбеде 31 ҳәрип болды. 1995-жылы 29-октябрьде Қарақалпақстан Республикасы Жоқарғы Кеңесиниң 5-сессиясында қарақалпақ әлипбесине өзгерис киргизилип, a’, g’, o’, u’, n’ ҳәриплери апостроф белгиси менен, «ш» сеси ушын «sh» ҳәриплер бирикпеси қабылланды. 1994-жылы қабылланған әлипбеде «ә», «ө», «ү» сеслери ушын «a», «o», «y» таңбаларының үстине умлаут белгиси, яғный қос ноқат, «ğ» ҳәм «ñ» сеслери ушын «г», «н» ҳәриплериниң үстине бревис белгиси қойылған еди. 1995-жылы қабыл етилген латын жазыўына тийкарланған қарақалпақ әлипбесине қосымша рус тилинен кирген сөзлерде жумсалатуғын «в» ҳәриби енгизилди.

2009-жылы 8-октябрьде Қарақалпақстан Республикасы Жоқарғы Кеңеси сессиясында әлипбе ҳәм имла қағыйдаларына айырым өзгерислер киргизилди:

1)Рус графикасындағы «ц» ҳәрибин аңлатыў ушын «c», «ч» ҳәрибин аңлатыў ушын «ch» ҳәриплер бирикпеси киргизилди. Әлипбедеги ҳәриплердиң саны 34 ҳәрип болды.

2)«Ы» ҳәм «и» ҳәриплериниң латынша таңбаланыўына өзгерис киргизилип «ы» ҳәриби «I’, i’» түринде, яғный баспасында бас ҳәриби еки элементли, киши ҳәриби үш элементли түринде жазылатуғын болды. «I, i» (и) ҳәриплери ҳәзирги түринде қолланылатуғын болды.

3)«Е», «о», «о’» ҳәриплериниң имласына өзгерислер киргизилди. Сөз басында дара түринде жазылып киятырған «е», «о», «о’» ҳәриплериниң алдында түпкиликли сөзлерде «у», «w», ҳәриплери қосылып «уе», «wo», «wo’» бирикпеси түринде жазылатуғын болды: yertek, wol, Wospan, Wo’tegen, Yernazar.

2014-жылы 7-апрельде Қарақалпақстан Республикасы Жоқарғы Кеңеси Президиумының «Мәмлекетимиз атамасының қарақалпақ тилинде берилиўи ҳаққында»ғы қарары жәрияланды. Бул қарар бойынша мәмлекетимиз атамасы кирилл жазыўында «Өзбекистан», латын жазыўында «O’zbekistan» түринде жазылсын деп көрсетилген. Яғный «O’zbekistan» сөзиниң басындағы «w» ҳәриби алып тасланатуғын болды.

2015-2016 жыллары латын жазыўындағы қәте-кемшиликлерди сапластырыў бойынша үш мәртебе республикалық конференция өткерилди. Ғалаба хабар қуралларында 30 аслам мақалалар жәрияланды. Солай етип,2016-жылы 10-июнь күни Қарақалпақстан Республикасы Жоқарғы Кеңесиниң сессиясында «Латын жазыўына тийкарланған қарақалпақ әлипбесине айырым өзгерислер енгизиў туўралы» Нызам қабылланды. Бул нызам бойынша жәмийетшилик арасында кескин талас-тартысларға себепши болып киятырған түпкиликли сөзлерде сөз басында «е», «о», «о’» ҳәриплериниң алдынан «у» ҳәм «w» ҳәриби қосылып, «уе», «wo», «wo’» бирикпеси түринде жазылады» деген өзгерис алып тасланды;

Екиншиден, a’, o’, u’, g’, n’, I’, i’ сеслерин таңбалайтуғын апостроф белгилери алып тасланып, ҳәриптиң үстине қойылатуғын акут (á, ó, ú, ǵ, ń, Í, ı) белгилерине өзгертилди;

Үшиншиден, ҳәзирги ҳәрекеттеги даўыслы «I’, i’» ҳәриплериндеги апостроф ҳәм ноқат белгилери алынып тасланып, «Í, ı» түринде яғный бас ҳәриби акут белгиси «Í», киши ҳәриби акутсыз «ı» түринде жазылатуғын болды. 2016-жылы 5-июль күни Қарақалпақстан Республикасы Министрлер Кеңесиниң «Қарақалпақ тилиниң тийкарғы имла қағыйдаларын тастыйықлаў ҳаққында» қарары қабыл етилди ҳәм 2016-жылы «Қарақалпақ тилиниң имла қағыйдалары» жәрияланды. 2017-жылы «Қарақалпақ тилиниң имла сөзлиги» жәрияланды.

Қулласы, жетискенликлеримиз көп. Бирақ деген менен бул тараўда дыққат аўдарыўды талап ететуғын айырым мәселелерде ушырасады:

1. Ҳәр бир илим тараўына тийисли терминлерди жетилистирип барыў зәрүр. Ҳәзирги ўақыттағы тийкарғы қәте-кемшиликлердиң бири – әсиресе радио еситтириўлери, телевидение көрсетиўлеринде үш тилдеги терминлерди (орыс, өзбек, қарақалпақ) аралас қолланыў ҳалатлары ушырасады. Мектеп сабақлықларында терминлерди қолланыўда қәте-кемшиликлер де көплеп ушырасады.

2. Мәмлекетлик тил ҳаққындағы нызамның орынланыўы тийисли ҳәкимиятлардың сессияларында қаралып барылса мақсетке муўапық болар еди. Алысқа бармай-ақ, Нөкис қаласындағы мәкеме ҳәм кәрханалардың, киши исбилерменлик субьектлериниң, турмыс хызметин көрсететуғын кафе, чайхана ҳәм ресторанлардың атлары нызам бойынша мәмлекетлик тилде жазылыўы керек болса да айырым жағдайларда нызамның тийисли бәнтлери орынланбай атырғанының гуўасы боламыз. Жаңадан ашылып атырған киши кәрханалар, турмыс хызметин көрсетиў орынларына жарасатуғын «Қырық қыз», «Мың бир түн», «Берекет», «Хантөре», «Кәрўан сарай» усаған тилимизде сөзлер көп болса да, «Соната», «Версал», «Нео», «Канн», «Карона», «Граф», «Феникс», «Шератон» усаған атлар қойылған.

3. Ғалаба хабар қураллары, телерадио хызметкерлери тәрепинен тилимизде сыңары бола тура басқа тиллерден кирген сөзлерди орынсыз қолланыў тилимиздиң шубарланыўына алып келеди. Тил тазалығын сақлаўға үлкен дыққат аўдарыў талап етиледи.

4. Қарақалпақ тилинде меншикли атларды қойыўда да айырым дыққат аўдаратуғын мәселелер бар. Қарақалпақ халқында жаңадан туўылған нәрестеге әзелден түркий атларды қойыў дәстүр болған. 731-жылы тасларға ойып жазылған Қултегин естелигинде «Түрк беклери түркше атын таслады, табғаш (қытай) беклериниң табғачша атын қабыл етип, табғаш қағанға бағынышлы болды»-деп күйинип жазылған. Орта әсирлерде ислам дини, парсы әдебиятының тәсиринде араб-парсы тиллеринен алынған атларды қойыў дәстүри сезиледи. Кешеги совет дәўиринде орыс тили ҳәм орыс тили арқалы кирген атларды қойыў «мода»ға айланды. Ҳәзирги ўақытта әсиресе қыз балаларға тәжик-парсы тиллеринен кирген атларды қойыў дәстүр болып баратырғандай сезиледи: Бизиң пикиримизше, мүмкиншилиги болғанынша қарақалпақша атларды қойған мақул.

Халқымызда шаңарақ ең киши мәмлекет деген гәп бар. Ана тилимиз ең дәслеп әне усы киши мәмлекетте-мәмлекетлик тил сыпатында толық қолланылып, перзентлеримиз кеўлине ата-бабалар мийрасы терең сиңирилип барылса тил ҳаққындағы нызамның орынланыўына ҳәр биримиздиң қосқан үлесимиз болар еди.

Жуўмақластырып, журтбасшымыздың сөзи менен айтқанда «Биз ата-бабаларымыздан әўладларға өтип киятырған бийбаҳа байлықтың мийрасхорлары сыпатында ана тилимизди асырап-абайлаўымыз, оны байытыў және де раўажландырыў үстинде барқулла ислеўимиз зәрүр».

Elke Teich, Aida Kasieva, Jörg Knappen
Kyrgyz-Turkish Manas University, Bishkek, Kyrgyzstan
Universitat des Saarlandes (UdS), Saarbrücken, Germany

HISTORY & DEVELOPMENT OF THE MANAS-UDS KYRGYZ CORPUS

Abstract

Why is this important to the study of Turkic languages? Apart from Turkish itself, other Turkic languages (like Kyrgyz) still have very few digital resources, such as linguistic text or speech corpora. In the field of Natural Language Processing/AI we call such languages under-resourced languages. While it is well known that such resources are essential for AI-Systems, such as chat-GPT or machine translation systems, it is also true that such corpora are essential for scholars of the philologies, linguistics, as well as literary and cultural studies in order to push for a modern discipline of humanities, a DIGITAL Humanities.

Key words: Manas-UdS, Kyrgyz corpus, Natural Language Processing, Digital Humanities.

МАНАС-УДС КЫРГЫЗ КОРПУСУНУН ТАРЫХЫ ЖАНА ӨНҮГҮҮСҮ

Элке Тайх, Аида Касиева, Йөрг Кнаппен
Кыргыз-Түрк «Манас» университети, Бишкек, Кыргызстан
Universitat des Saarlandes (UdS), Саарбрюккен, Германия

Аннотация

Эмне үчүн тилдик корпустарды изилдөө өзгөчө мааниге ээ? Түркияда түрк тилинен башка түрк тилдеринде (мис. кыргыз) дагы эле лингвистикалык текст же кеп корпусу сыяктуу санарип ресурстары өтө аз. Табигый тилди иштетүү/AI тармагында биз мындай тилдерди ресурстары аз тилдер деп атайбыз. Чат-GPT же машиналык котормо системалары сыяктуу AI-системалары үчүн мындай ресурстар абдан маанилүү экендиги белгилүү болсо да, мындай корпустар филология, лингвистика, ошондой эле адабият жана маданият изилдөөлөрүнүн окумуштуулары үчүн абдан маанилүү экени да чындык. Өзгөчө заманбап гуманитардык дисциплиналар, санариптик гуманитардык илимдер үчүн бул азыркы .мезгилдин талабы болуп саналат.

Негизги сөздөр: Манас-УдС, Кыргыз корпусу, Табигый тилди иштетүү, Санариптик гуманитардык илимдер.

ИСТОРИЯ И РАЗВИТИЕ КЫРГЫЗСКОГО КОРПУСА «МАНАС-УДС»

Эльке Тайх, Аида Касиева, Йорг Кнаппен
Кыргызско-Турецкий университет «Манас», Бишкек, Кыргызстан
Университет Саара (UdS), Саарбрюккен, Германия

Аннотация

Почему языковые корпуса важны для изучения тюркских языков? Помимо самого турецкого языка, другие тюркские языки (например, кыргызский) по-прежнему имеют очень мало цифровых ресурсов, таких как лингвистические тексты или речевые корпуса. В области обработки естественного языка/ИИ мы называем такие языки языками с ограниченными ресурсами. Хотя хорошо известно, что такие ресурсы необходимы для систем искусственного интеллекта, таких как чат-GPT или системы машинного перевода, верно также и то, что такие корпуса необходимы для ученых-филологов, лингвистов, а также литературоведов и культурологов для того чтобы продвигать современную гуманитарную дисциплину и цифровые гуманитарные науки.

Ключевые слова: Манас-УДС, кыргызский корпус, обработка естественного языка, цифровые гуманитарные науки.

it's a great honor to talk here today on the occasion of the INTERNATIONAL LANGUAGE FORUM OF TURKIC SPEAKING PEOPLE here in Bishkek. My colleagues and I are currently visiting Kyrgyz-Turkish Manas University in the framework of a newly established Erasmus exchange program between Kyrgyz-Turkish Manas University and my home university, Universität des Saarlandes, in Saarbrücken, Germany, which is one result of a collaboration initiated by Prof. Aida Kasieva a few years ago, who we had the pleasure of hosting in Germany on two visits supported by the German Academic Exchange Service. Another result is a linguistic corpus of Kyrgyz which we started building in 2019 (Figure 1), in an attempt to have a small but well-designed digital collection composed of different genres and registers with linguistic annotation, similar to some the early corpora of English (like the famous Brown corpus).

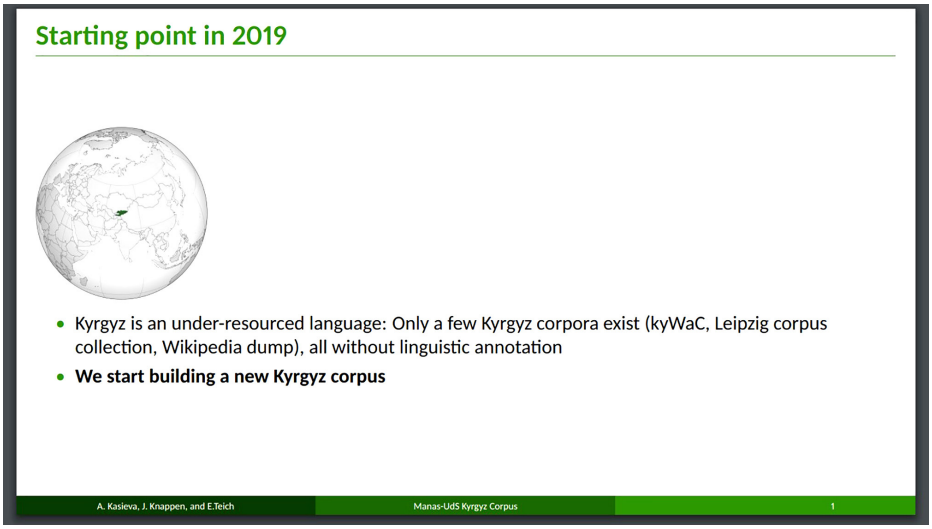

Figure 1. Kyrgyz corpora in 2019.

The first version of the Manas-UdS Kyrgyz corpus had 1 million tokens that we pre-processed with the help of the Apertium tools (Figure 2), basically a machine translation system but including processing support for diverse languages, e.g., morphological analysis (Figure 3).

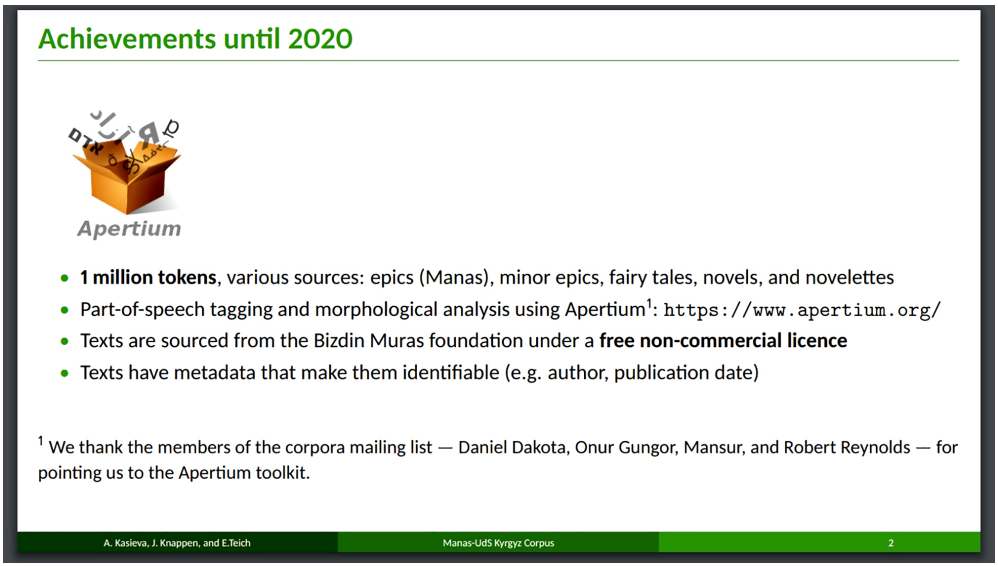

Figure 2. Version 1 of the Manas-UdS Kyrgyz corpus in 2020.

Why is this important to the study of Turkic languages? Apart from Turkish itself, other Turkic languages (like Kyrgyz) still have very few digital resources, such as linguistic text or speech corpora. In the field of Natural Language Processing/AI we call such languages **under-resourced languages**. While it is well known that such resources are essential for AI-Systems, such as chat-GPT or machine translation systems, it is also true that such corpora are essential for scholars of the philologies, linguistics, as well as literary and cultural studies in order to push for a modern discipline of humanities, a **DIGITAL Humanities**. Let me give you some more specific reasons and some examples:

1. A corpus is a **digital record of language** at a given point in time, documenting a language state or a particular genre --- and therefore documenting the **literary and cultural heritage** of a linguistic community.

2. A corpus can be more than just a collection of texts or speech: It's made for the purpose of **analysis**. So, for example, if you wanted to create a list of all the different words in your digital corpus of a particular edition of the Kyrgyz national epos Manas, you can do that by pushing a button with a corpus.

3. At the core of any philological work is **comparison** – be that diachronic / historical comparison or comparing different editions of MANAS or comparing Kyrgyz and Turkish. Comparison is immensely facilitated with a corpus. To take an example from language typology, with a well-designed corpus that is annotated for parts-of-speech, you can study the use of particles --- a rich grammatical system of Turkish languages, I was told --- comparing their use across Turkic languages. To give another example from contemporary language, if you had a corpus of Twitter (now X) messages, you could study how the Turkic languages behave when messages need to be very short (and words can be very long in Turkic languages, I was told).

4. A corpus can be **easily shared** with your colleagues, if its sources are free from copyrights and do not violate personal rights. So, we can much more easily build teams of specialists that

work together, thus making your work faster and better. This is especially important for smaller language, like Kyrgyz, with only few experts.

These are some of the most important reasons why we built a corpus of the Kyrgyz language in a collaboration between Kyrgyz-Turkish Manas University and Saarbrücken University in Germany.

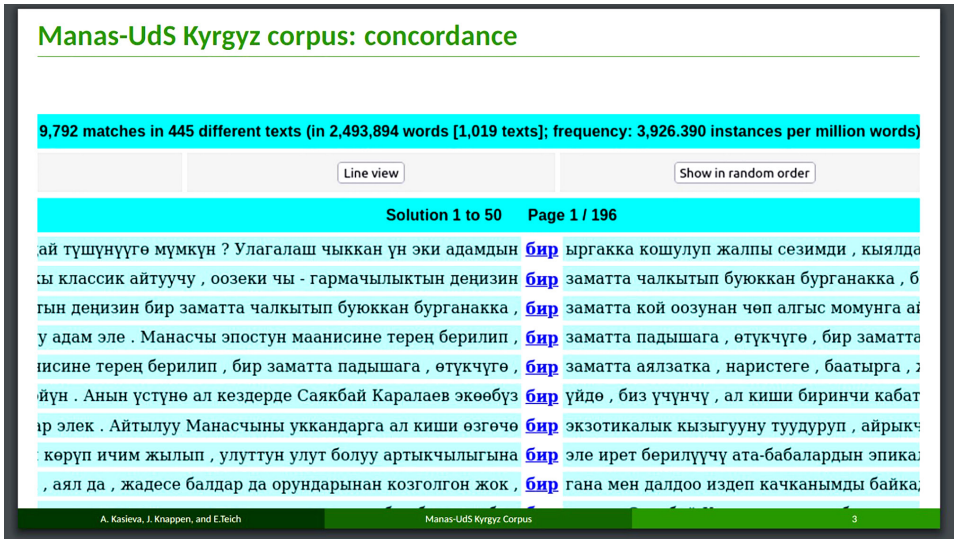

Figure 3. Sample of concordance list of the word «бир» in the Manas-UdS Kyrgyz corpus.

The corpus has now 2 million words containing sources from epics (Manas), minor epics, fairy tales, novels, novelettes as well as Proverbs and news texts. We have processed it with a computational tool set called Apertium which includes part-of-speech annotation, morphological analysis and lemmas. It's freely accessible for academic users and I warmly invite you to explore it for yourself at http://fedora.clarin-d.uni-saarland.de/kyrgyz/index.html.

Figure 4. Licensing of the Manas-UdS Kyrgyz corpus.

Figure 5. Web page of Manas-Uds Kyrgyz corpus.

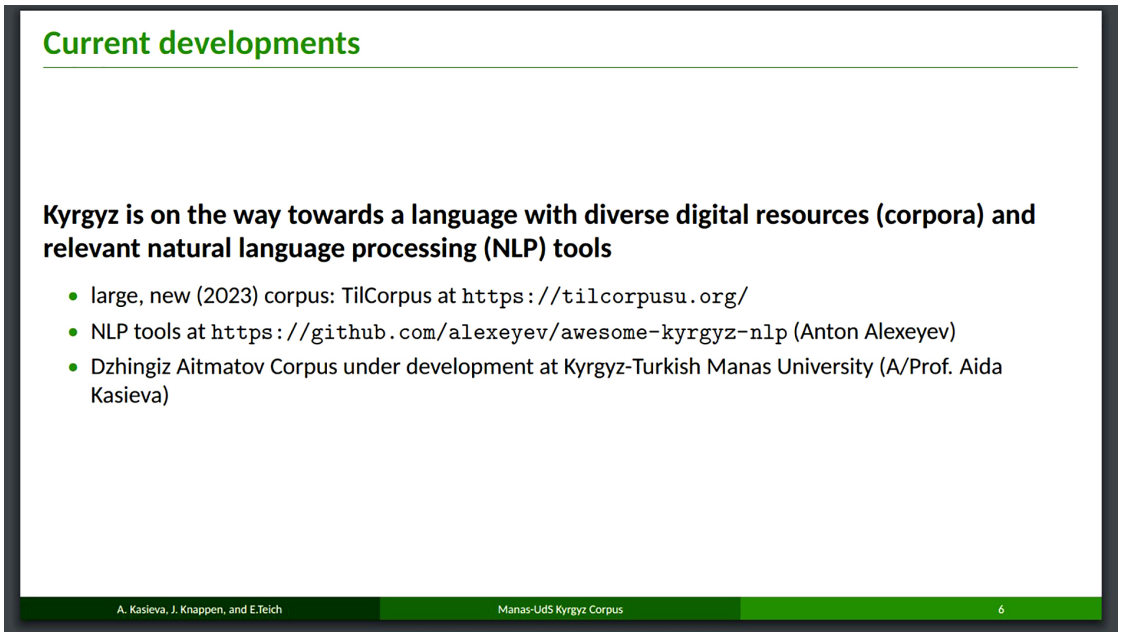

Figure 6. Current attempts to create diverse Kyrgyz digital resources.

So let me finish by emphasizing how important it is for us as philologists, linguists, and literary and cultural scholars to embrace the possibilities of digital corpora. This will involve some investment on our part, learning about new computational methods and tools, but it will open up for us new horizons and intellectual insights.

References

Hardie, A. (2012). CQPweb – combining power, flexibility and usability in a corpus analysis tool. *International Journal of Corpus Linguistics, 17*, pp. 380–409.

Kasieva, A., Knappen, J., Fischer, S., & Teich, E. (2020, March 4). A New Kyrgyz Corpus: Sampling,Compilation,Annotation. *42. Jahrestagung der Deutschen Gesellschaft für Sprachwissenschaft (DGfS)*. Hamburg, Deutschland.

Knappen, J., Fischer, S., Kermes, H., Teich, E., & Fankhauser, P. (2017). The Making of the Royal Society Corpus. *In Proceedings of the NoDaLiDa Workshop on Processing Historical Language*, pp. 7-11.

Washington, J., Ipasov, M., & Tyers, F. M. (2012). A finite-state morphological transducer for Kyrgyz. In N. Calzolari (Conference Chair) (Ed.), *Proceedings of the 8th Conference on Language Resources and Evaluation, LREC'2012* (pp. 934–940). Istanbul. Turkey: European Language Resources Association (ELRA).

https://cqpweb.manas.edu.kg/

https://corpora.clarin-d.uni-saarland.de/cqpweb/kyrgyz_2022_03_08/

https://wiki.apertium.org/wiki/Turkic_lexicon

Хулхачиева – Байтерекова Жеңишгүл Саматовна
филология илимдеринин кандидаты, доцент, Москва мамлекеттик лингвистикалык университетинин КМШ жана жакынкы чет өлкөлөрүнүн тилдери жана маданияты кафедрасынын башчысы, Россия

РОССИЯНЫН ЖОГОРКУ ОКУУ ЖАЙЛАРЫНДА КЫРГЫЗ ТИЛИН ОКУТУУ ТАЖРЫЙБАСЫ (МОСКВА МАМЛЕКЕТТИК ЛИНГВИСТИКАЛЫК УНИВЕРСИТЕТИНИН МИСАЛЫНДА)

Аннотация: Макалада КМШ жана жакынкы чет өлкөлөрүнүн тилдерин Москва мамлекеттик лингвистикалык университетинде (ММЛУ) окутуу маселеси Шериктештикке мүчө-мамлекеттердин педагогикалык илиминин жана практикасынын маанилүү аспектиси катары каралат. Арийне аталган маселенин көтөрүлүшү акыркы убактарда Шериктештикке мүчө-мамлекеттердин тилдерине жана маданиятына болгон кызыгуунун өсүшү менен байланыштуу. Макалада кыргыз тилин чет тили катары окутуу маселеси жалпы жашоо контекстинде кызыкчылыктарды, пландарды, баалуулуктарды эске алуу менен инсандын чыгармачылык дареметин өнүктүрүүгө багытталган инсандык-ишмердүүлүк ыкмасынын контекстинде каралат. Чет тилин үйрөнүүгө мындай мамиле кылуу студенттин ички резервдерин активдештирип, окуу процессин ар тараптуу өнүккөн инсанды калыптандыруунун негизи катары кароого мүмкүндүк берет.

Түйүндүү сөздөр: КМШ тилдери, окуу процесси, тил үйрөнүү, педагогикалык аспект, инсандык-ишмердүүлүк ыкма, инсанды калыптандыруу, окуу программалары, окуу куралдары, долбоорлор

Хулхачиева – Байтерекова Жеңишгүл Саматовна
зав. кафедрой языков и культур стран СНГ и ближнего зарубежья МГЛУ, кандидат филологических наук, доцент. Россия

ОПЫТ ПРЕПОДАВАНИЯ КЫРГЫЗСКОГО ЯЗЫКА В ВЫСШИХ УЧЕБНЫХ ЗАВЕДЕНИЯХ РОССИИ (НА ПРИМЕРЕ МОСКОВСКОГО ГОСУДАРСТВЕННОГО ЛИНГВИСТИЧЕСКОГО УНИВЕРСИТЕТА)

В статье рассматривается вопрос обучения языкам стран СНГ в МГЛУ как важный аспект педагогической науки и практики государств – участников Содружества, что связано с возрастающим интересом к языкам и культуре стран СНГ, в том числе киргизскому. Изучения киргизского языка как иностранного расматривается в контексте личностно-деятельностного подхода, направленного на развитие творческого потенциала личности с учетом интересов, планов, ценностей в общем контексте жизни, а в итоге – для целенаправленной учебной деятельности. Такой подход к изучению иностранного языка позволяет активизировать внутренние резервы студента и рассматривать процесс обучения как основу формирования всесторонне развитой личности.

Ключевые слова: языки стран СНГ, процесс обучения, изучение языков, педагогический аспект, творческий потенциал, развитие личности, учебная деятельность, личностно-деятельностный подход, учебные программы, учебные материалы, проекты

Азыркы учурда КМШ өлкөлөрүнүн каалаган тилин чет тили катары окутуу биздин мамлекеттерде педагогика илиминин жана практикасынын маанилүү аспектиси катары каралууда. Биринчиден, бул саясий, экономикалык жана гуманитардык постсоветтик мейкиндикте башка элдердин КМШ өлкөлөрүнүн тилдерине жана маданиятына, анын ичинде кыргыз тилине болгон кызыгуусу өсүп жаткандыгы менен байланыштуу. Экинчиден, Шериктештикке мүчө-мамлекеттердин тилдерин, анын ичинде кыргыз тилин чет тили катары окутуу процессинде психолингвистикалык ык-усулдар, биринчи кезекте, активдүү баарлашуу ыкмасы, ошондой эле илимий изилдөөнүн тил жана аймак таануу, тил жана маданият таануу багыттары да калыптанууда.

Акыркы учурларда кыргыз тилин бөтөн жана чет тил катары окутуу маселесин изилдөөгө арналган көптөгөн илимий эмгектер жарык көрүүдө. Алсак, Ү.Б. Култаева «Кыргыз тилин чет тили катары окутуунун методикасы» (2003), З. З. Мамбетова «Тил таануу жана аймак таануу предметинин илимий-теориялык негиздери» (2007), К. А. Биялиев «Кыргыз тилин окутуунун методикасы» жогорку окуу жайларындагы башка улуттардын өкүлдөрүнө» (2007), К. Д. Добаев «Орус тилдүү мектепте кыргыз тилин окутуунун лингвистикалык негиздери» (2009), А. М. Акматова «Окутуу орус тилинде жүргүзүлгөн мектептер үчүн кыргыз тили боюнча окуу китептерин түзүүнүн илимий негиздери» (2010), А.Н. Сыдыков Кыргыз жана орус тилдеринин лексикасынын этнолингвистикалык өзгөчөлүгү (2013), Д. К. Кулчабаев «Кыргыз тилин чет тил катары окутууда студенттердин оозеки кебин өнүктүрүүнүн лингвистикалык негиздери» (2018) ж.б.

Илимий эмгектер менен катар кыргыз тилин бөтөн тил жана чет тил катары окутууга багытталган көп сандагы окуу китептери, окуу куралдары да жарык көрүүдө. Алсак, Т.К-.Ахматов, С. А. Давлетов, Ш. Жапаров «Университеттердин орус топтору үчүн кыргыз тили окуу китеби» (2007), С. Өмүралиева, С. А. Кундузакова «Биз кыргыз тилин үйрөнүп жатабыз» (1993), С. Т. Балбакова, Б. К. Деркембаева ж.б. «Дил билги» (2008), М.М.Сыдыкбаева, Т.А. Каюмова, Ж.Ж. Амирова «Чет элдик студенттер үчүн кыргыз тили» (2010), Осмонкулов А., Т. Козубекова, Ж. Т. Ибраимова «Кыргыз тили юристтер үчүн» (2009), К. А. Биялиев «Кыргыз тили» (2012) ж.б.

Бүгүнкү күндө Шериктештикке мүчө-мамлекеттердин тилдерин, алардын катарында кыргыз тилин чет тили катары окутуунун практикасы бул көрүнүштү инсандык-ишмердүүлүк ыкмасынын контекстинде кароо зарылдыгын туудурууда. Белгилүү болгондой, бул ыкманын пайдубалы белгилүү окумуштуулар Л. Рубинштейндин (1973) жана А.Н. Леонтьевдин (1983) эмгектеринде түптөлгөн. Мында инсан ишмердүүлүктүн субъекти катары каралып, ал өзү иш-аракетте жана башка адамдар менен баарлашууда калыптанат жана иш-аракеттин жана баарлашуунун мүнөзүн аныктайт.

С. Л. Рубинштейн мындай деп жазат: «Адамдын психикалык келбетинде инсандын ар кандай касиет-сапаттарын чагылдырган түрдүү мүнөздүк айырмачылыктар бар. Бирок, бул көп түрдүүлүк жана айырмачылык адамдын конкреттүү ишмердүүлүгүндө, бири-би-

ри менен өз ара аракеттенип, баарлашуусунда негизги касиетке – инсандын биримдигине алып келет» [Рубенштейн 1973, с. 622].

Окумуштуунун пикири боюнча, тилди окутууда бардык окуу-методикалык чечимдер (окуу материалдарын, ык-усулдарды, технологияларды, тапшырмаларды ж.б. уюштуруу) студенттин инсандык өзгөчөлүгүнө негизделет – анын муктаждыктарын, кызыкчылыктарын, каалоолорун, жөндөмдүүлүктөрүн, интеллект жана башка жеке жана психологиялык өзгөчөлүктөрү эске алуу менен кабыл алынат.

С. Л. Рубинштейн бул маселенин экинчи жагына да көңүл бурат: «... окутууда жеке инсандык аспект гана эске алынса, анда тилди өздөштүрүү процессиндеги психикалык ишмердүүлүктүн мыйзам ченемдүүлүктөрүн, ошондой эле адамдын кыймыл-аракетин, жүрүм-турумун изилдөө көңүл чордонунан сыртта калып калат. Демек, тилди өздөштүрүүнүн экинчи маанилүү аспектиси, бул ишмердүүлүк аспектиси болуш керек» [Рубенштейн 1973, с. 248].

А. Н. Леонтьевдин (1983) эмгектеринде ишмердүүлүк теориясы жана аны изилдөөнүн жолдору кеңири берилген. Бул теориянын негизги жоболору иштин объективдүүлүгүн жана мотивациясын аныктоону, аны уюштурууну, анын ичинде предметти, каражаттарды, ык-усулдарды, технологияларды жана натыйжаларды камтыйт.

Ошентип, ишмердүүлүк ыкмасы студенттин инсандыгын жана анын окууга болгон жөндөмдүүлүгүн эске алуу менен окуу процессинде чет тилин колдонуу жөндөмдүүлүгүн уюштуруу менен окуу чөйрөсүндө реалдуу практикалык окуу шарттарын түзүүнү билдирет.

Жалпысынан алганда, окуу процессинде инсандык-ишмердүүлүк мамиле инсандын чыгармачылык дареметин өнүктүрүүгө, кызыкчылыктарды, жөндөмдүүлүктөрдү жашоонун жалпы контекстиндеги баалуулуктарды эске алуу менен максаттуу билим берүү ишмердүүлүгүнө жол ачууга багытталган.

Чет тилин үйрөнүүгө мындай мамиле жасоонун өзү студенттин келечектеги иши үчүн зарыл болгон билимди ала турган сабактарды уюштурууга мүмкүндүк берет.

Чет тилин үйрөнүүдө тилдик чөйрөнүн болушу абдан маанилүү, бул окуу процессинин ийгилигине чоң таасир тийгизет. Мында окуу процесси чет тилин үйрөнүп жаткан өлкөнүн бардык өзгөчөлүктөрүн эске алуу менен ишке ашырылат.

Белгилүү болгондой, тилди өздөштүрүү процесси кырдаалга жараша чөйрөдө да, андан сырткары да жүргүзүлүшү мүмкүн. Эгерде тилди үйрөнүү чөйрөдөн тышкары жүргүзүлсө, анда ар кандай иш-аракеттер менен курчалган, кызыктуу турмуштук кырдаалдарды типтештирип, тилди окутууда жакшы натыйжаларга алып келген тил чөйрөсүнүн таасирин уюштуруу зарылчылыгы туулат.

Мына ушундай ойлорду улай, Москва мамлекеттик лингвистикалык университетинде кыргыз тилин окутуу процесси кандай жолго коюлган деген суроонун тегерегинде оюбузду улантабыз.

Москва мамлекеттик лингвистикалык университети – КМШга мүчө-мамлекеттердин тилдери жана маданияты боюнча негизги макамын алгандан тартып (2000), жыйырма

жылдан ашуун убакыт аралыгында КМШга мүчө өлкөлөрүнүн алкагында өз ишмердүүлүгүн ырааттуу түрдө жүргүзүп келүүдө.

Бүгүнкү күндө ММЛУда 40 дүйнө тилдери, анын ичинде тогуз КМШ жана жакынкы чет өлкөлөрдүн (азербайжан, армян, грузин, казак, кыргыз, румын, тажик, өзбек, украин) тилдери окутулат. Тогуз тилдин катарында төрт түрк тили, алардын ичинде кыргыз тили экинчи чет тили макамында жыйырма жылдан бери расмий негизде окутулуп келет. Албетте, бул кыргыз тилинин өнүгүү тарыхында, кыргыз тилин чет тили катары окутуу ык-усулдарынын өнүгүү тарыхында өзүнчө бир маанилүү көрүнүшкө ээ. Себеби кыргыз тили биринчи жолу Россиянын ЖОЖда, тагыраак айтканда, ММЛУда расмий түрдө окуу планына киргизилип, бюджеттик топто биринчи курстан төртүнчү курска чейин негизги предмет катарында окутулуп келет. Чөлкөм таануу, котормо, политология багытында билим алып жаткан болочок-тогу адистердин биринчи тили европа тилдери, ал эми экинчи тили – кыргыз тили.

Москва мамлекеттик лингвистикалык университетинде кыргыз тилин чет тили катары окутуу иш-аракети инсандык-ишмердүүлүк принцибине негизделген. Сабактар ММЛУдагы Чыңгыз Айтматов атындагы Кыргыз тили жана маданияты борборунда жүргүзүлөт. Борбор жогоруда белгиленгендей, тилди өздөштүрүү үчүн зарыл болгон окуу куралдары, окуу технологиялары менен жабдылып, тил үйрөнүүчүлөргө кыргыз тилин өздөштүрүү жана кыргыз маданиятын таануу процесси кызыктуу болуусу үчүн бардык шарттар түзүлгөн. Ошондой эле тил чөйрөсүн жаратуу, тил үйрөнүүчүлөрдүн мотивациясын көтөрүү максатында окуу процессинен тышкары кыргыз тилин ийгиликтүү өздөштүрүү үчүн студенттер менен ар кандай багыттагы иш-чаралар да өткөрүлүп турат. Бул илимий-практикалык конференциялар, форумдар, семинарлар, тегерек столдор, жолугушуулар, аларга Кыргызстандын жана Россиянын белгилүү окумуштуулары, жазуучулары, илимпоздору, маданият жана искусство ишмерлери катышат. Аталган иш-чаралар Кыргыз Республикасынын Россиядагы элчилиги, кыргыз диаспорасынын өкүлдөрү, Кыргызстандагы өнөктөш ЖОЖдор жана башка эл аралык уюмдар менен биргеликте өткөрүлөт. Мындай иш-аракеттердин аркасында кыргыз тилин үйрөнүп жаткан студенттер үчүн Кыргызстанга саякаттар, тилдик тажрыйбалар уюштурулуп турат.

Кыскасы, кыргыз тилин өздөштүрүү процессинде ар бир студенттин гармониялуу, жогорку билимдүү, жоопкерчиликтүү, келечекте мыкты адис болуп чыгышына бардык шарттарды түзүүгө көп аракеттер жасалууда. Биздин бүтүрүүчүлөр эки чет тилде (англис/немис жана кыргыз) эркин сүйлөй алышат, бул алардын ички жана эл аралык эмгек рынгунда кошумча артыкчылыгы болуп саналат. Алар кыргыз тилин билүү менен башка түрк тилдерин да оңой түшүнүүгө шарт түзүлөрүн жакшы түшүнүшөт.

Сөз учуру менен баса белгилеп кете турган дагы бир маанилүү көрүнүш, бул ММЛУда ачылган КМШ жана жакынкы чет өлкөлөрүнүн тилдери жана маданияты кафедрасы. Чынын айтканда, мындай кафедра КМШ аймагында биринчи жолу ММЛУда ачылып отурат. Дал ушул кафедрада кыргыз тили экинчи чет тили катарында окутулуп, жалпы жана кошумча билим берүү окуу программалары иштелип чыгып, дипломдук, магистрдик иштер жазылып жатат.

Учурда аталган кафедрада кыргыз тилин өздөштүрүү багытында тил үйрөнүүчүлөрдүн кызыкчылыктарын, жөндөмдүүлүктөрүн эске алуу менен төмөнкүдөй окуу программалары иштелип чыкты:

Жалпы билим берүү программалары:

I. ***Кыргыз тили*:**

• Экинчи чет тили;

• Экинчи чет тилинин практикалык курсу;

• Эл аралык баарлашуу тили болгон өлкөнүн тарыхы, географиясы жана маданияты;

• Кесиптик баарлашуу маданияты боюнча практикум.

Кошумча билим берүү программалары:

I. ***Интенсивдүү курс (үзгүлтүксүз жана аралыктан окутуу):***

– Кыргыз тили чет тили катары (баштапкы деңгээл);

– Кыргыз тили чет тили катары (негизги деңгээл).

https://linguanet.ru/kursy-inostrannykh-yazykov/obshchiy-kurs-inostrannogo-yazyka-dlya-vzroslykh/

II. Сырттан окуу курсу (дистанттык билим берүү):

– Кыргыз тили (баштапкы деңгээл);

– Кыргыз тили (негизги деңгээл).

https://linguanet.ru/studentam/dopolnitelnoe-obrazovanie/distantsionnoe-obuchenie/kirgiznachalnyy/index.php

III. Кесиптик кайра даярдоо үчүн кошумча билим берүү программасы

Чет тилдерин жана маданиятын окутуу (кыргыз тили):

– Чет тилинин практикалык курсу;

– Чет тилинин оозеки баарлашуу маданияты практикуму;

– Чет тилинин теориясынын негиздери;

– Кесиптик педагогикалык баарлашуу практикуму;

– Тил таануу жана аймак таануу.

https://linguanet.ru/dopolnitelnoe-obrazovanie/detail.php?ID=11966

Жогоруда белгилегендей, Россияда кыргыз тили чет тили макамында тилдик эмес чөйрөдө окутулууда. Албетте окуу китептери боюнча да бир топ оорчулуктар болбой койгон жок. Алгач ММЛУнун окуу пландарына ылайыкташтырып, окуу материалдарын иштеп чыгып, аларды тил өздөштүрүүчүлөр менен апробациядан өткөрүп, окуу китебин жаратууга даярдыктар жүргүзүлдү. Бул процессте да тил үйрөнүүчүлөр активдүү түрдө кызыгуу менен катышышты. Натыйжада алардын айрым тексттери, сүрөттөрү окуу китептеринин баракчарынан орун алды. Албетте мындай иш-аракеттер алардын кызыгуусун арттырып, мотивацияны күчөтөт. Ошентип, ММЛУнун жана Кыргызстандын ЖОЖнын мугалимдери менен биргеликте кыргыз тили боюнча көптөгөн окуу китептери, окуу куралдары иштелип чыгып, жарык көрдү. Атап айтсак, Ж.С. Байтерекова, К. А. Биялиев ж.б. «Кыргыз тилинин

практикалык курсу» (2008), Ж. С. Байтерекова «Кеп маданияты: кыргыз тилинин кеп маданиятынын негиздери» (2010), Ж. С. Байтерекова «Оозеки сүйлөө көндүмдөрүн өнүктүрүү үчүн көнүгүүлөр» (2012), К. А. Биялиев ж.б. «Кыргыз тили жана маданияты» (2008), Ж. С. Байтерекова «КМШ өлкөлөрү үчүн кыргыз тили» (2012), Ж.С.Хулхачиева «Сүйлөө маданияты боюнча практикум (2017), Ж. С. Хулхачиева «Кыскача кыргызча-орусча идеографиялык сөздүк» (2020), А. Н. Сыдыков, Ж.С. Хулхачиева ж.б. «Кыргыз тилинин лексикологиясы» (2021), Т. А. Абдыракманов, Ж. С. Хулхачиева «Кыргыз Республикасы: тарых, экономика, маданият, география» (2022), Ж.С Хулхачиева «Кыргыз тилинин экинчи чет тили катары теориялык жана практикалык курсу» (2022) ж.б.

Мындан тышкары, кыргыз тилин окутуу процессинде тил үйрөнүүчүлөр ар кандай социалдык-билим берүү багытындагы долбоорлорго да катышып турушат. Долбоорлор ар кандай багыттарды камтыйт. Бүгүнкү күндө эки чоң долбоор ишке ашырылып жатат. Биринчиси, **«Кыргыз тилин Москва мамлекеттик лингвистикалык университетинде кыргыз атуулдарына окутуу»** долбоору. Аталган долбоордун негизги максаттары:

– РФнын аймагында иштеп жана жашап жаткан кыргыз жарандарынын балдарына эне тилин – кыргыз тилин окутуу;

– ММЛУда кыргыз тилин жана маданиятын кеңири жайылтуу үчүн маданий-тилдик чөйрөнү түзүү жана маданий баарлашууну өнүктүрүүгө умтулуу максатында дүйнөлүк маданий мурас болуп саналган Чыңгыз Айтматовдун чыгармачылыгын изилдөө боюнча атайын курстарды иштеп чыгуу жана ишке ашыруу;

– Кыргыз тилин окутуу процессинде мультимедиялык окуу каражаттарын даярдоо жана ишке ашыруу;

– Заманбап жалпы билим берүү программаларын иштеп чыгуу максатында Кыргызстандын ЖОЖдору менен тармактык кызматташтыкты өнүктүрүү;

– Кыргызстандын ЖОЖдору менен максаттуу билим берүү программаларын уюштуруу жана ишке ашыруу.

https://disk.yandex.ru/i/cOx-YfddbHjQYQ

Экинчиси, **«АЙТМАТОВ ОКУУЛАРЫ: Чыңгыз Айтматовдун чыгармачылыгынын КМШ өлкөлөрүнүн маданий мейкиндигинде жана дүйнөлүк көркөм маданияттагы ролу»** аттуу Эл аралык илимий форуму (*2023-жылдын 11–12-декабры, Кыргыз-Орус Славян университети*). Аталган илимий долбоордун максаттары:

– Кыргызстан менен Россиянын ортосунда узак мөөнөттүү, туруктуу академиялык, гуманитардык жана маданий байланыштарды түзүү;

– Элдик дипломатияны өнүктүрүү;

– Көркөм адабиятка болгон кызыгууну арттыруу;

– Кыргыз жана орус тилдерин улуттар аралык баарлашуунун тили катары кеңири жайылтуу.

Жогорудагы айтылган ойлор ММЛУда кыргыз тилин чет тили катары окутуу процессинде жасалып жаткан иш-аракеттердин негизин түзөт жана ошону менен бирге, макаланын башында көрсөтүлгөндөй, инсандык-ишмердүүлүк ыкмасы мындай окуу шарттарына туура келерин көрсөтөт.

Ошентип, инсандык-ишмердүүлүк ыкмасынын контекстинде чет тилин үйрөнүү диалектикалык жактан байланышкан эки процесстен турат: бир жагынан, баарлашууга чын ыкластан кызыккан мугалим тарабынан окутуу, студентти өнөктөш катары кабыл алуу, экинчиси, бул тилди кызыгуу менен өздөштүргөн студенттер.

Колдонулган адабияттар:

Биялиев К. А. Жогорку окуу жайларында кыргыз тилин башка улуттарга окутуу методикасы. Бишкек, 2002.

Верещагин Е. М., Костомаров В. Г. Тил жана маданият. М.: Рус. яз., 1990.

Добаев К.Д., Асанакунов,Т.А. Кыргыз тилин өзгө тил катары окутуу методикасынын айрым маселелери, Бишкек, 2006.

Култаева У. Б. Кыргыз тилин бөтөн тил катары окутуунун методикасы. Бишкек, 2003.

Леонтьев А. Н. Тандалган психологиялык эмгектер. II том. М.: Педагогика, 1983, 1-т.

Леонтьев А. Н. Психология философиясы: илимий мурастардан. М.: Москванын басмасы. 1994.

Рубинштейн С. Л. Жалпы психология негиздери. М., 1989.

Сыдыкбаева М. М. Жогорку окуу жайларында кыргыз тилин экинчи чет тили катары окутууда студенттердин тилдик компетенцияларын калыптандыруунун лингводидактикалык негиздери. Бишкек, 2017. УДК: 37.02(575.2) (043.3).

Нурдин Усеев
Док. (PhD) Эл аралык Түрк академиясы

БАЙЫРКЫ ТҮРК-КЫРГЫЗ (БИТИК) ЖАЗМА ЭСТЕЛИКТЕРИНДЕ (VII-X КК.) БАЙЫРКЫ ООЗЕКИ КЫРГЫЗ ТИЛИНИН ИЗИ

Байыркы түрк жазма эстеликтерин, анын ичинде Кыргыз кагандыгынан (VII-X кк.) калган Энесай жазма эстеликтерин изилдеген окумуштуулардын бардыгы бул жазма эстеликтердин тилин орток жазма тил, койне катары баалашкан. Мисалы, С. Е. Малов Энесай жазма эстеликтеринин тили тууралуу мындай деген: *Что же теперь сказать о языке эпитафий бассейна р. Енисея? Памятники – киргизские в этом общем государственном смысле, язык – общий, стандартный, эпитафийно-рунический* [1: 7]. Күбө болгонубуздай, С. Е. Малов Энесай жазма эстеликтерин жалпы жонунан алганда кыргыздардыкы деп белгилегени менен тилин жалпы, стандарттуу, бардык түрк жазма эстеликтерине мүнөздүү тил деп эсептеп жатат. Ал эми И. А. Батманов Энесай жана Орхон жазма эстеликтеринин тилдеринин окшоштугун бул жазма тилдин ошол мезгилдеги түрк урууларына орток тил экендигине байланыштырат [2: 124]. Э. Р. Тенишев да огуз, кыпчак, кыргыз, уйгур жана башка түрк уруулары байыркы түрк жазма эстеликтеринин тилин орток адабий тил катары колдонгон деп эсептейт [3: 160]. Орхон-Энесай жазма эстеликтеринин тилинин ошол мезгилдеги түрк урууларынын бардыгына таандык орток, жазма тил экендигин тарыхый булактар да тастыктайт. Мисалы, кытай тарыхый булактарынан «Синь Тан Шу (Тан сулалесинин жаңы тарыхы)» аттуу эмгекте «*Алардын (кыргыздардын) жазуусу жана тили уйгурлардыкына абдан окшош*» деген маалымат берилип, кыргыздар менен уйгурлардын тилдеринин өтө окшош экендиги баса белгиленген [4: 50]. Демек Энесай жазма эстеликтерин калтырган байыркы кыргыздар, Тес, Тариат, Шине-Ус сыяктуу жазма эстеликтерди жазган байыркы уйгурлар жана Орхон жазма эстеликтерин тартуулаган көк түрктөр бир эле жазууну колдонушуп, орток адабий тилде жазышкан.

Белгилүү болгондой, бүгүнкү күндө адабий тил деп бир же бир нече диалектинин негизинде иштелип чыккан, белгилүү бир адабий нормага салынган, сөздөрдүн айтылышы жана жазылышы такталган, жазуу эрежелери унификацияланган, жазуу жана оозеки түрдө жалпы эл тарабынан коомдук чөйрөдө кеңири колдонулган тилди айтабыз. Бүгүнкү күндө адабий тилдин ченемдери керектүү эрежелер менен аныкталып, билим берүү, саламаттыкты сактоо, массалык маалымат каражаттары, мамлекеттик башкаруу, маданият сыяктуу жалпы элге тиешелүү тармактарда колдонулушу атайын мыйзам менен бекитилген. Башкача айтканда, адабий тил – бул мамлекеттик бүтүндүктү, жалпы элдик биримдикти камсыздаган коомдук-маданий кубулуш. Филологдордун басымдуу бөлүгү адабий тилдин келип чыгышын жазуу менен байланыштырышат. Ошону менен бирге коомдук-саясий жараяндар да адабий тилдин калыптанышында өтө чоң роль ойнойт. Мына ушул өңүттөн ала турган болсок, байыркы түрк (кыргыз) жазуусунун жана бул жазуунун негизинде калыптанган орток адабий тилдин келип чыгышына VII-IX кылымдар аралыгындагы түрк элдери түптөгөн мамлекеттер түрткү болгон. Анткени бул кылымдар аралы-

гында Борбордук Азияда Байыркы Түрк Каганаты (552-630, 682-740-жж.), Өтүкен Уйгур Каганаты (740-840-жж.) жана Улуу Кыргыз Каганаты (840-920-жж.) курулуп, түрк элдери мына ушул мамлекеттердин курамында биргеликте болушкан. Аталган мамлекеттердин коомдук-саясий жана экономикалык талаптарынан улам байыркы түрк (кыргыз) жазуусу иштелип чыгып, бул жазуунун аркасында орток адабий тил калыптанган. Окумуштуулардын басымдуу бөлүгүнүн пикири боюнча бул адабий тил огуз түрк тилинин негизинде түзүлүп, уйгур жана кыпчак өзгөчөлүктөрүн да өз ичине камтыган [5: 35]. И. В. Кормушин алгачкы жазма эстеликтер көк түрктөр тарабынан жазылган үчүн алардын тили жалпы орток тилде басымдуулук кылган деп эсептейт. Ошону менен бирге орток тилге башка түрк тилдеринен сөздөр, туруктуу сөз айкаштары жана грамматикалык каражаттар кирип, бул тилдин жалпылыгын күчөткөн деген ойду айтат [6: 4]. Чындыгында эле Орхон-Энесай жазма эстеликтеринин тили канчалык орток адабий тил болбосун, айрым жазма эстеликтерден диалектилик өзгөчөлүктөрдү көрүү мүмкүн. Башкача айтканда, VII-IX кылымдар аралыгындагы байыркы орток түрк адабий тили бир гана тилдин, огуз тилинин, же кыпчак тилинин гегемониясында түзүлгөн бир өңчөй тил эмес, ошол мезгилдеги түрк урууларынын тилдеринин айрым өзгөчөлүктөрүн өзүнө алган чогултма тил сыяктуу. Мунун себеби ошол мезгилдин коомдук-тарыхый шарттарына байланыштуу. В. В. Виноградов Орто кылымдардагы адабий тилдин өзгөчөлүктөрүнүн бири катары анын диалектизмдерге бай болушун көрсөтүп, мына ушул кээ бир диалектилик өзгөчөлүктөр адабий тилдин нормасына айланган деп эсептейт [7: 290]. Ушул сыңары, Орхон-Энесай жазма эстеликтеринин тили да ошол мезгилдеги байыркы түрк урууларынын тилдеринин өзгөчөлүктөрүн камтыган жалпы орток тил. Башкача айтканда, бул орток тилде диалектилик белгилер көп. Мисалы, азыркы тапта түрк тилдеринин огуз тобунда сөз башында көбүнесе **б** тыбышы орун алса, кыпчак тобуна кирген тилдерде **м** тыбышы басымдуулук кылат: **бен-мен, бинүү-минүү** ж.б. Азыркы түрк тилдеринде учураган бул тыбыштык ажырым Орхон-Энесай жазма эстеликтеринде да көрүлөт. Алсак, Орхон-Энесай жазма эстеликтеринин басымдуу бөлүгүндө сөз башында **б** тыбышы болсо, Энесай жазма эстеликтеринин айрымдарында **м** тыбышы орун алган:

бен (Орхон-Энесай ж.э.) – **мен** (Энесай ж.э. айрымдары),

беңгү (Орхон-Энесай ж.э.) – **меңкү** (Энесай ж.э. айрымдары),

Билге Тунйукук, **бен**, өзүм Табгач илиңе кылынтым (*Билге Тунйукук, мен, өзүм Кытай өлкөсүндө туулуп өстүм*) (Тунйукук, 1); **Бен** теңри элимке элчиси эртим (*Мен ыйык мамлекетиме (кудайдын) элчиси элем)* (Е 1, 2) [8: 4; 9: 404] .

Йети йегирми йашымта **мен** теңри элимке кара болдым, бөкмедим, айыта, эсни (*Он жети жашымда мен ыйык мамлекетиме кара болдум (эрезеге жетип чоңойдум), тойбодум, аттиң ай, (муну) эске тут*) (Е 147, 1) [9: 600].

Анча такы эриг йерте ирсер, анча эриг йерте **беңгү** таш токытдым, битиддим (*Андай оңой жеткен бир жер болгондуктан мындай оңой жеткен жерде түбөлүк таш түргүздүм, жаздырдым*) (Көл Тигин ж.э.); Буңка тура **беңкү** тикер мен, айыта (*Кайгы-муң ичинде эстелигин тургузуп жатам мен, аттиң ай*) (Е 48, 14) [10: 22-23; 9: 507-508].

Меңкү кайа... (*Түбөлүк кайа)* (Е 39,5) [9: 620].

Күбө болгонубуздай, Энесай жазма эстеликтеринде жазма эстеликтердин бардыгына таандык айрым тилдик көрүнүштөрдүн бөлөк варианттары, тагыраак айтканда, диалектик өзгөчөлүктөр жолугат. Мунун себеби Энесай жазма эстеликтерин жазган адамдар кээ бир тексттерде ошол мезгилдеги адабий тилдин нормаларын сактабай, өздөрүнүн оозеки тилинин өзгөчөлүктөрүн киргизип жиберишинде жатат. Учуру келгенде айта кетчү нерсе, айрым окумуштуулар муну башкача түшүндүрүшөт. Мисалы, Х. Ш. Усердин ою боюнча Көл Тигин, Шине-Ус, Билге Каган жазма эстеликтери сыяктуу Орхон жазма эстеликтери кагандарга, колбашчыларга арналып жазылган үчүн башкаруучу түрк уруусунун тилдик өзгөчөлүктөрүн камтыса, карапайым калк, жөнөкөй эл тарабынан жазылган Энесай жазма эстеликтеринде жергиликтүү диалектилик өзгөчөлүктөр да бар [11: 4417]. Аты аталган окумуштуунун Энесай жазма эстеликтериндеги диалектилик өзгөчөлүктөр тууралуу айткандары негизинен туура болгону менен, муну башкаруучу топ менен жөнөкөй элдин ортосундагы айырмачылык аркылуу түшүндүрүүсү чындыкка дал келбейт. Себеби Энесай жазма эстеликтеринин басымдуу бөлүгү ошол мезгилдеги кыргыз бектерине, кандарына жана баатырларына тургузулган. Диалектилик өзгөчөлүктөр жөнөкөй адамдарга эмес, эл башкарган бектерге таандык жазма эстеликтерде да байкалат. Мисалы, сөз башындагы **к** тыбышынын ордуна **г** тыбышы орун алган Хемчик-Чыргаакы жазма эстелиги эл башкарганын көргөзгөн Йула эр атын алыш үчүн өлкө тышында жети эрдик жасаган баатыр бекке, алтыны сайдагы таш сыяктуу арбын бай адамга тургузулган [12: 473-477]. Бирок ал жазма эстелигинде адабий тилдин нормасына ылайык сөз башында **к** жазылышы керек экендигине карабай **г** тыбышын жазып койгон: Баш иче барым, йаш иче йылкы эсизиме, абда **гейик** атмак не эргей (*Баш (кап, баштык) ичинде байлык, чөп ичинде (жайытта оттогон) жылкы кайрандарыма (тойбодум). Ууда кийик атмак не болот (ким кийик атып байлык топтойт)?*) (Е 41, 7). Ошол эле мезгилде башка Энесай жазма эстеликтеринде бул сөз **к** тыбышы менен башталат: Алтун-Соңа йыш **кейики**, артгыл, ташгыл, атдачы Опа Барсым адырылу барды, айыта (*Алтун-Соңа черинин кийиги, көбөйгүлө, (батпай) ташыгыла, (анткени, силерди) ата турган Опа Барсым айрылып кетти, аттиң ай!*) (Е 28, 9). Демек Энесай жазма эстеликтериндеги диалектилик өзгөчөлүктөрдүн бардыгын аталган жазма эстеликтердин жөнөкөй адамдарга, карапайым калкка арналып тургузулгандыгына, коомдук статусуна байланыштыруу калпыс пикир. Биздин оюбузча, айрым Энесай жазма эстеликтеринде диалектилик айырмачылыктардын орун алышы аталган жазма эстеликтердин санынын көптүгүнө, жазган кишилердин өздөрүнүн оозеки тилинин каражаттарын киргизип жибергендигине жана аталган жазма эстеликтердин кыргыздарга таандык болуп, жергиликтүү элдин, кыргыздардын тилдик өзгөчөлүктөрүн да камтыганына байланыштуу.

Энесай жазма эстеликтериндеги диалектилик белгилер И. А. Батманов жетектеген илимий топтун эмгегинде, Н. Шабданалиевдин магистрдик ишинде каралган [13; 14]. Биздин бул макалабызда кызыктырган маселе – Энесай жазма эстеликтериндеги диалектилик өзгөчөлүктөрдүн азыркы кыргыз тили менен болгон катышы. Себеби, эгер, Энесай жазма эстеликтериндеги диалектилик белгилердин бири же бир канчасы азыркы кыргыз тилине гана мүнөздүү болсо, анда ал диалектилик өзгөчөлүк ошол мезгилдеги оозеки кыргыз ти-

линин орток түрк жазма адабий тилиндеги, жазма эстеликтердеги белгиси болот да, Энесай жазма эстеликтеринин кыргыздарга таандык экендигин көргөзгөн тилдик далил катары чоң роль ойношу мүмкүн. Чындыгында, мына ушул айткандарыбызга дал келе турган бир өзгөчөлүк катары Энесай жазма эстеликтеринин айрымдарында эрин күүсүнүн толук сакталышын көргөзө алабыз. Белгилүү болгондой, Орхон-Энесай жазма эстеликтеринде эрин күүсү толук сакталган эмес [12: 76]. Ошентсе да айрым Энесай жазма эстеликтеринде эрин күүсү көрүлгөн төмөнкүдөй сөздөр жана мүчөлөр бар:

а) Эрин күүсү сакталган сөздөр: уруңу (*байрак, туу*) (Е 10, 5), өкүз (*өгүз*) (Е 10, 2), бодун (*эл, калк*) (Е 45, 4), буйрук (титул) (Е 47, 3).

б) Эрин күүсү сакталган мүчөлөр: этиштен атооч жасоочу **-сык, -сук** мүчөсү: батсык (*батыш*) (Е 47, 4), тогсук (*чыгыш*) (Е 47, 4); атоочтон сын атооч жасоочу **-сыз, -суз** мүчөсү: өгсүз (*энесиз*) (Е 45, 2), буңусуз (*муң-кайгысыз*) (Е 7, 2), калыңсыз (*калыңсыз*) (Е 47, 7).

Ошол эле мезгилде, Н. Шабданалиев буларды, тагыраак айтканда, Энесай жазма эстеликтериндеги айрым сөздөрдө жана мүчөлөрдө эрин күүсүнүн сакталышын диалектилик бир өзгөчөлүк катары бааланыш керек деп эсептейт [15: 158]. Чындыгында атоочтон сын атооч жасоочу **-сыз, -суз** жана этиштен атооч жасоочу **-сык, -сук** мүчөлөрүндө эрин күүсүнүн сакталышын диалектилик өзгөчөлүк катары алсак болот. Себеби бул мүчөлөр Монголиядагы жазма эстеликтерде эрин күүсүнө кирбейт: **буңсыз** (Тунйукук ж.э.), **тогсык** (Көл Тигин ж.э.) [16: 55-56]. Ошол эле мезгилде азыркы түрк тилдеринин ичинен кыргыз тили эрин күүсү боюнча өзгөчө орунда турат. Бул тууралуу «Кыргыз адабий тилинин грамматикасында» мындай деп жазылган: *Башка түрк тилдерине салыштырганда кыргыз тили эрин күүсү боюнча айрыкча орунду ээлейт, түрк тилдеринин ичинен ага алтай жана тува тилдери гана тектеше алат* [17: 49]. И. В. Кормушин да Кежелииг-Хову (Е 45) жазма эстелигинде эринчил үндүүлөрдүн жазылышын жана **тул** сыяктуу сөздөрдү кыргыз тилинин өзгөчөлүгү болушу мүмкүн деп белгилейт [6: 8-9]. Мына бул маалыматтар: Энесай жазма эстеликтеринин кээ биринде башка жазма эстеликтерден айырмаланып, эрин күүсүнүн байкалышы жана азыркы түрк тилдеринин ичинен кыргыз, алтай жана тува тилдеринде гана эрин күүсү толук сакталып, бул өзгөчөлүгү жагынан аталган үч тилдин башка түрк тилдеринен бөлүнүп турушу эки нерсени далилдейт. Биринчиси – Энесай жазма эстеликтеринде ошол мезгилдеги кыргыздардын оозеки тилинин өзгөчөлүктөрү орун алган. Экинчиси – Энесай жазма эстеликтеринин азыркы кыргыздардын, алтайлардын, тувалардын ата-бабалары болгон Энесайлык кыргыздарга таандык экендигин көргөзүп турат. Бул айтылгандар байыркы түрк (кыргыз) жазуусун чечмелеп, жазма эстеликтерди биринчилерден болуп окуган В. Томсендин божомолун да далилдейт. Себеби В. Томсен Энесай жазма эстеликтериндеги диалектилик белгилерди байыркы кыргыз тилинин өзгөчөлүктөрү болушу мүмкүн деп ойлогон [18: 28].

Булактар:

1. Малов, С. Е. (1952). *Енисейская письменность тюрков*. Москва-Ленинград.

2. Батманов, И. А. (1959). *Таласские памятники древнетюркской письменности***.** Фрунзе.

3. Tenişev, E. R. (1986). Eski Türklerde Edebi Dil var mıydı?, *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı Belleten 1982-1983*, s. 157-161.

4. Жусаев К. ж.б., (*түзгөндөр*). (2003), *Кыргыздардын жана Кыргызстандын тарыхый булактары (Б.з.ч. II к. – XVIII к. Кытай булактарынан үзүндүлөр)*, 2-том, Бишкек.

5. Тенишев Э. Р ж.б., (1997), *Языки мира. Тюркские языки.* Бишкек: Кыргызстан.

6. Кормушин, И. В. (2013). К соотношению вариантов тюркского рунического письма: палеографические обоснования хронологических оценок. *Российская тюркология*, № 2 (9), Москва-Казань, С. 3-9.

7. Виноградов В.В. (1978). *Избранные труды. История русского литературного языка*. Москва. С. 288-297.

8. Tekin, T. (1994). *Tunyukuk Yazıtı*, Ankara.

9. Усеев, Н. (2011). *Енисей жазма эстеликтери I: лексикасы жана тексттер*, Бишкек: Кыргыз Улуттук илимдер академиясы жана КТМУ.

10. Tekin, T. (2008). *Orhon Yazıtları*, 3. basım, İstanbul.

11. User, H. Ş. (2012). Runik harfli Türk Yazıtlarında Diyalektik Ögeler, *VI. Uluslararsı Türk Dili Kurultayı Bildirileri***,** Ankara, s. 4417-4427.

12. Усеев, Н. (2022). *Кыргыз кагандыгы (VII-IX кк.) жазма эстеликтери II: тили жана тилдик дүйнө бейнеси*, Бишкек: КТМУ.

13. Батманов, И. А. ж.б., (1971). *Древние тюркские диалекты и их отражения в современных языках*. Фрунзе.

14. Шабданалиев, Н. (2007). *Енисей жазма эстеликтеринде диалектилик өзгөчөлүктөр*, магистрдик диссертация, Бишкек: КТМУ.

15. Şabdanaliev, N. (2016). Yenisey Yazıtları'ndaki Ağız Özellikleri (Fonolojik ve Morfonolojik İnceleme). *Türk Dünyası Dil ve Edebiyat Dergisi*, Sayı 42, s. 153-165.

16. Tekin, T. (2003). *Orhon Türkçesi Grameri*, 2. basım, İstanbul.

17. Кудайбергенов, С. ж. б., (1980). *Кыргыз адабий тилинин грамматикасы, I бөлүм, фонетика жана морфология*, Фрунзе: Илим.

18. Thomsen, V. (2011). *Orhon Yazıtları Araştırmaları*. (Çeviren ve yayına hazırlayan Vedat Köken). 2. Baskı, Ankara: TDK yay.

Назаров Насриддин Атакулович
доктор исторических, философских и политических наук, профессор
(Ташкент, Узбекистан)

ЛИНГВОФИЛОСОФИЯ ЛАКАЙЦЕВ КАК ФАКТОР КУЛЬТУРНОЙ ИНТЕГРАЦИИ

Абстракт. В данной статье исследуется лингвофилософия Лакайцев и ее специфические аспекты. Проанализированы сходства в мировоззрении тюркских народов, обращено внимание на общности в лингвофилософии лакайцев. Дана классификация лакайских этнонимов и объяснено их сходство с тюркскими народами.

Ключевые слова. Лингвофилософия, тюркские народы, лакайцы, культурная интеграция, мировоззрение, фольклор, этнокультура.

Как известно, лингвофилософия – это устная речь, говор и фольклор определенного этноса или этнической группы охватившей мировоззрение, культуры, этнические традиции и ментальной особенности в их разговорном форме. Устное народное творчество как составная часть мышления являясь основным компонентом этнической философии выражается в языке. Философский смысл языка выражается тем, что в нем отражается и устные истории, и духовно-нравственные и культурно-воспитательные аспекты и идеи направляющих членов этноколлектива к созидательной жизни. Поэтому для изучения философии определенного этноса или этнической группы, необходимо уделять внимание и на лингвистическим аспектам устного народного творчества. Исходя из цели данной статью необходимо в вкратце остановиться о лакайцах.

Общеизвестно что, тюркские народы состоят из похожих друг на друга, и в то же время отличающихся своеобразными обычаями, укладом жизни народностей и этнических групп. Эти народности и этнические группы не только обеспечивают целостность, естественную красоту и дух населения суперэтноса, но и показывают разнообразности традиции в тюркском суперкультуре. Одними из таких народностей являются лакайцы, компактно проживающие в центральном и южном Таджикистане, в северном Афганистане, которые составляют одно из основных компонентов узбекской нации [8, стр. 161].

Лакайцы достигли определенных успехов в животноводстве, и в результате вывели лошадей породы Лакайи [5. С.57]. Однако, больше всех прославить народ могут лишь его храбрые сыновья, созидательное творчество таких сыновей. Так, в начале XX столетия войска лакайцев во главе с Мухаммадом Ибрагимбеком, лет десять прославляя свой народ, храбро сражались против большевиков [3. стр.160-168].

Своеобразные образцы прикладного искусства также служат фактором, определяющим культурный уровень народа. Мапремеч, жук чаригич, серпе, жук бети, айнахалта, богжама и другие швейные изделия обеспечивают пропаганду культуры лакайцев даже за океаном. Особенно, известны образцы этнокультуры как торлама, бостирма и шавдурак такия – национальные головные уборы лакайцев. Обычаи, традиции, неповторимый фольклор и своеобразный диалект лакайцев требуют систематических исследований.

У тюркоязычных народов Таджикистана, в частности и у лакайцев, особое внимание уделяется исторической традиции – знать своих поколений, осознавая свою принадлежность системе определенных родов.

Родовое деление присуще, в основном, народам-животноводам, позже процесс оседания активно обеспечил общие аспекты. Лакайцы состоять из крупных этнических групп, которые, в свою очередь, разделяются на поколения и звенья, иногда эти звенья состояли из ветвей.

Этнокультурное наследие и традиции лакайцев в процессе общественно-исторического развития обогащались в содержательном плане, которое отражались в этнофилософии. Следует отметить, что такие обычаи и традиции имеют как общие черты с другими тюркоязычными этносами, так и отличительные черты. Продвижение их в повседневную социокультурную жизнь и духовное мышление народа, а также сохранение наших этнических ценностей налагает также ответственность за их полную передачу следующим поколениям, что является одной из важных задач, стоящих перед нашей интеллигенцией.

История лакайцев тесно связана с прошлой социокультурной жизнью народа, и весь этот процесс приводит исследователя к истории и позволяет попутно собирать достоверную информацию. С этой точки зрения исследования, посвященные некоторым аспектам социальной и этнокультурной жизни лакайцев, особенно фольклорным примерам, необходимы для понимания идентичности и этнофилософию.

Как и у других народов, проживающих в регионе, семья считается священной крепостью и прилагаются усилия для обеспечения стабильности этой крепости. Согласно мудрости о том, что «Родина начинается с порога», дом, порог, двор, играющие ключевую роль в духовном и материальном развитии семьи, – первая территориальная единица, являющаяся важным фактором роста и развития личности. Сила семьи рассматривается как единство народа. Здоровье народа уважаются как фактор, обеспечивающий стабильность страны. Поскольку с семьи начинается любой социокультурный процесс, семья широко отражается в этнофилософии.

В основе лакайского этнофилософия лежит народное устное творчество, которое, в свою очередь, состоит из былин, сказок, пословиц, народных песен, поговорок и сказаний. Все народные надежды, мечты и вера в будущее выражаются в образцах устного народного творчества.

Огромной ответственностью тех, кто многое повидал, было донести до людей образцы фольклора и направить их на путь истинный, особенно через искусство музыкальное песнепенье, имеющее воспитательные значение молодых поколений путём пропаганда этнической культуры и духовности.

Как отметили, лакайская народность возникла как общественно-историческое, военно-политического единство четырех крупных этнических групп, и в процессе исторического развития обрела свое место и статус среди народов региона. Эсенходжа, Бадрахли, Байрам и Тортуул [4. стр. 9-12], объединившись, обеспечили процесс этнического развития лакайской народности. Эсенходжа состоит из родов курдек, нарин, аксари, узден, туечи, кулбачче, мирзагул, алтмиш, малыш, кунтув, кулумбет, кармиш, муллабачче, на-

дирбачче, яхшиликбачче, байкочкар. Бадрахли являясь самым крупным, состоит из родов каттемерген, киччимерген, кизилбай, келекей, парча, жунус. Байрам состоит из родов туртата, шакей, давет, чегене. Туртуул состоит из родов учувул, суюндук, бурундук, чал, косе, гургуре. Низшие ступени родов именовали ата, бала, небере, чебере, дубере и др., а предков – ата, чалата и т.д. В древности у лакайцев была традиция – знать семь своих предков. Смута начала прошлого века, войны с большевиками, этническая разрозненность, имевшая место в Афганистане и бывшем Союзе, а потом братоубийственная война в недавном прошлом в Таджикистане (1992-1997 гг) затмила данную грань национального менталитета. Но знание семи предков сохраняется среди некоторых представителей народности в качестве обязательной традиции. Все эти качества присущи и кипчакским компонентам тюркского суперэтноса.

Как мы уже отметили основные аспекты лингвофилософии заложен в устном народном творчестве. Фольклор лакайцев как у прошлом номадном этнических групп охватывает всю историю и самобытность этой народности. Если обратить внимание то можно встретить такие пословицы и фразы которой являються частью лингвофилософия лакайцев:

Ат айналип қазиғини табади, ер айналип елини табади.
Абисиним ажиним, кўрсем келер ғижиним.
Авзи жаман елди булғайди, аяғи жаман тўрди булғайди.
Аврувди жаширсаң вўлесен.
Авулдаштиң авзи сассиқ.
Авур табаниң қизғани жаман.
Авур таш вöрин табади.
Авчиниң кечиккениден суйин, арақхöрдиң кечиккениден куйин.
Авчиниң уч вöйи бар: милтиғим атилама-атилмайма, аптилса тийеметиймейме, тийсе вўлеме-вўлмейме.
Ағайин жувуқ вötирса тишлешеди, алис вötирса кишнешеди.
Ағайиним бир теңге, ар-намиси миң теңге.
Ағайинниң азари бöсаям, безари бöмайди.
Ағайинсаң ақл айт, ақл айтсаңам мақул айт.
Адамзат бахттиң қöнғанини билмейди, учқанини биледи.
Адашқанға жулдуз айдай, ачқағанға кўже майдай.
Адашсаң елмен адаш.
Азаниңа емес, қазаниңа келеди.
Айға жетмес ашиңди авулдаштан аяма.
Айғир бöғич қулунниң жағи гўшли келеди.
Айда кегичке табақ (тамақ), кунде кегичке таяқ.
Ат авнаған жерде тук қалар!
Ат айналип, қазиғини табади.
Ат асаң, бöйи минан башиға қара, хатин асаң кўзи минен қашиға қара.
Ат асаң миниб ал, хатин асаң кўриб ал.

Ат башиға кун тувса, сувлиғиман сув ичер,
Ер башиға кун тувса, етигимен сув кечер.
Ат бөлатқан қулинниң, бавури жазиқ келеди,
Батир бөғич жигиттиң, маңнайи жазиқ келеди.
Ат егесиниң рисқисини тилейди.
Ат жигиттиң қанати!
Ат кишнесе уйирини сағинади, ер еснесе елини сағинади.
Ат кўрмеген ат кўрсе, чаба-чаба вўлтирер,
Тён киймеген, тён кийсе, қаға-қаға тёздирар.
Ат сувсаса сув ичер, сувсамаса сув кечер.
Ат тузға имтилади, жигит қизға.
Ат ҳам бирде жалли, бирде жалсиз, жигит бирде малли, бирде малсиз.
Ат уюрин сағинса, алисқа кўз тайлайди, ер елини сағинса, белбавини байлайди.
Атиңнан айрилсаңам, егериңнен айрилма.
Атқа бергисиз ғунан екен, қизға бергисиз жуван екен.
Атлиниң рисқи алтав, туе мингендики тўртўв, ешшек мингендики екев, пияданики бирев, жатқандики жарти.
Атти қамчи минан ҳайдаған қуритади, жем минен ҳайдаған умутади.
Аттиң жугениден атлама [7. стр. 155-168].

Все вышеперечисленные пословицы, поговорки и фразы свидетельствует о богатом устном народном творчестве лакайцев, которой отражает их лингвофилософию. Пропаганда этих аспектов естественным образом обеспечивают культурной интеграции тюркоязычных народов.

Наряду с общими в культуре лакайцев имеются своеобразные черты которой необходимо изучать. До восмидесятых годов прошлого столетия ни одну свадьбу нельзя было представить без саки или домбриста, которые используя приемы устного народного творчества пропитывал в сознание народа идеи этнического мироощущение. В последние годы из-за большого количества эстрадных групп, а также экономических сложностей свадьбы проходят, практически, можно сказать без национальных мелодий. Занятие саки не стимулируется. Эти факторы оказывают отрицательное влияние на лингвофилософской традиции.

Лакайцы, наряду с общими с тюркоязычным населением, имеют и отличительные этнические особенности. Это требует постоянного, систематического и продолжительного исследования. В частности, устная история и устная народная творчества хорошо развита среди лакайцев, аксакалы рассказывают молодым о многом. Обращение внимание на данные аспекты особенно актуально сегодня в условиях развитие этнического самосознание.

Использованная литература:

1.Айтматов Ч. Собрание сочинений в семи томах. Том седьмой. Статьи, выступления, эссе, диалоги. – Москва, 1998.

2.Абдувалиев И. Лексикология современного кыргызского языка. – Бишкек: Улуу Тоолор, 2016.

3.Абдуллаев К. От Синьцзяня до Хорасана: Из истории среднеазиатской эмиграции XX века. – Душанбе, «Ирфон», 2009.

4.Кармышева Б.Х. Узбеки-локайцы южного Таджикистана. – Сталинабад, 1954.

5.Массон М.Е. К истории происхождение локайской лошади. Известия. – Т.: ФАН СССР, 1949. №15.

6.Назаров Насриддин. Мухаммад Иброхимбек Лакай – Тошкент, ИФЕАК, 2006.

7.Назаров Насриддин. Лакайлар: этнография, лингвистика ва фольклор. – Тошкент, Тамаддун, 2010.

8.Назаров Насриддин. Лакайцы: некоторые этнические аспекты развитие //Қазақ мемлекеттілігіндегі қазақ хандығының орны: Қазақ хандығының 550 жылдығына орай откен Халықаралық ғылыми-теориялық конференция материалдарының жинағы. – Туркістан, 2016. – Б. 160 – 164.

Турсунова Э.А.
И.Арабаев атындагы КМУнун ага окутуучусу

КЫРГЫЗ ТИЛИ ЗАМАНБАП ДҮЙНӨДӨ

Аннотация

Макалада кыргыз тили жана андан башка чет тилдер боюнча маалымат берилип, тилдин өзгөчөлүгү жөнүндө анализ чыгарылды, тарыхый булактарга таянылып, залкарлардын ойлорунан цитаталар келтирилди, эки доор салыштырылып, тилге кызыгуунун заманбап элементтери чагылдырылды.

Негизги сөздөр: кыргыз тили, заманбап тил, жаратмандык, жаңы муун, жаңы жашоо, учкул сөздөр, кош тилдүүлүк, көп тилдүүлүк, көп түрдүүлүк.

Турсунова Э.А.
Ст.преподователь КГУ им. И.Арабаева

КЫРГЫЗСКИЙ ЯЗЫК В СОВРЕМЕННОМ МИРЕ

Аннотация

В статье представлены сведения о кыргызском языке и других иностранных языках, анализируются особенности языка, опираются на исторические источники, приводятся цитаты из мыслей великих людей, сравниваются две эпохи, отражаются современные элементы интереса к языку.

Ключевые слова: кыргызский язык, современный язык, созидательство, новое поколение, новая жизнь, крылатые фразы, двуязычие, многоязычие, многообразие.

Tursunova E.A.
Senior lecturer at KSU named after. I. Arabaeva

Annotation

The article presents information about the Kyrgyz language and other foreign languages, analyzes the features of the language, relies on historical sources, quotes from the thoughts of great people, compares two eras, and reflects modern elements of interest in the language.

Key words: Kyrgyz language, modern language, creativity, new generation, new life, catchphrases, bilingualism, multilingualism, diversity.

Кыргыз тили байыркы тилдердин катарында болуп келген жана боло берет. Кыргызстанда азыркы мезгилде калктын саны 7 миллиондон ашса, алардын ичинде башка улуттун өкүлдөрүн кошкондо, жалпысынан 3 жарым миллион калкыбыз кыргыз тилинде сүйлөшөт. Албетте коом, заман, доор өзгөрүлүп жатат, бирок ошого карабастан кыргыз эли өзүнүн тилин, дилин, маданий көөнөрбөс мурастарын ушул заманга чейин сактап келгендиги элибиздин канча кылым басып өткөн жолунан, тарыхынан кабар берет. Албетте совет доорунда

система көз караш, тилге болгон саясат башкача болгон. Бирок ошого карабастан алгачкы агартуучу, лингвист Касым Тыныстанов 1924-жылы кыргыз тилинин «Окуу китебин» түзүп, 1926-жылы «Чоңдор үчүн алиппе», 1927-жылы «Эне тилибиз», 1933-жылы «Социалдык-экономикалык сөздүк», 1934-жылы «Кыргыз тилинин морфологиясын» 1936-жылы «Кыргыз тилинин синтаксисин» жаратты. [Абдыкалыкова, А. А 1997, 62-85-б.]

Демек, биздин кыргыз тилибиздин башатын түптөп кеткен туңгуч профессор Касым Тыныстановдун тили менен азыркы мезгилге чейин сүйлөп, чыгарма жазып, илимий иштер жакталып келет. Ар бир элдин өзгөчөлүгү тилинде, анткени ошол эне тилде улуттун менталитети, нарктуулугу, колорити сакталат. Ата-бабаларыбыз мурас кылып калтырып кеткен улуттун уюткусу да, уңгусу да, биздин эне тилибиз. XI кылымда жашап өткөн ойчул, философ Жусуп Баласагын тил жана анын асыл сапаттары жөнүндө мындай дейт: [Жусуп Баласагын, Куттуу билим, 2015 32-39-б.]

Илим менен билимге көпүрө тил,
Көкөлөткөн адамды тили деп бил.
Тил адамды бакытка бөлөп салат,
Тил адамды шорлотот башын алат.
Тил арстан – босогодо комдонгон,
Бошоп кетсе – өз башыңды жеп койгон.
Эсиңе түй – тили заардын айтканын,
Болсун сенин сабырдуулук адатың.
Заар тилим салды далай азапка!

Эгерде бул ыр саптарга саресеп салсак, канча деген философияны, тилдик баалуулукту, дүйнө таанымды ошол 10 жыл мурун эле жазып кеткен экен.

Азыркы мезгилде да бул ыр саптары маанилүүлүгүн жоготпой келет. Кыргыз тили үчүн канча деген улуттун каймактары атылып кеткен. Ал эми бүгүнкү күндө заман башка. 1989-жылы Кыргыз ССРинин Конституциясына ылайык Кыргыз ССРинин Жогорку Кеңешинин сессиясында «Кыргыз ССРинин мамлекеттик тили жөнүндө» Мыйзам кабыл алынган [Токтом 1989-жыл 23-сентябрь]. Бүгүнкү күндө 34 жыл болуп, Кыргызстаныбыз өзгөчө белгилүү дата менен белгилеп, Мамлекеттик деңгээлде иш-чаралар жүргүзүлүп келет. Албетте, орус тили дагы расмий тил катарында жүргүзүлөт. Ал боюнча убагында залкар жазуучубуз Чыңгыз Айтматов да кош тилдүүлүк жөнүндө макалаларды жазып, эл аралык деңгээлде докладдарын окуп, чыгармаларын да эки тилде жазып келгендигин дүйнө жүзү билет. Айтматовдун ааламга таанымал болуусунун бирден бир белгиси дагы кош тилдүү экендигин белгилүү адабиятчы Кеңешбек Асаналиев эскерүүлөрүндө эскерет. [К.Асаналиев «Кыргызстан маданияты», 1986-жыл 19-декабрь].

Ал эми заманбап доордо азыркынын тили менен айтканда «тренд», «бренд» бул жаңы жашоодогу жаңы кыргыздар же болбосо жаңы муун, азыркы жаштар кыргыз тилинде адабий нормаларды сактап, нукуралуулукту кармап, сүйлөгөндөрүн көрүп жүрөгүң элжирейт. Анткени азыркы жаштар, бир гана эне тил эмес, дүйнөлүк тил болгон англис, француз, ис-

пан тилдеринде да эркин сүйлөшөт. Кыргызстандагы түрк лицейинде окуган балдар түрк тилинде эркин сүйлөп, басымдуу бөлүгү дүйнөлүк университеттерди багындырып келет. Бул азыркы мезгилдеги көп тилдүүлүк концепциясынан кабар берет. Бирок канча бөтөн тилди өздөштүрсөң дагы эне тили ыйык экендигин билген жаштарыбыз арбын. Убагында алп акыныбыз Байдылда Сарногоев ушул тема боюнча төмөндөгүдөй ыр саптарын жазып кеткен: [Б. Сарногоев. Тандалма. Б. 2013, 44-б.]

Орус тили жылдызда,
Биздин ушул заманда...
Бирок кыргыз кыргызча,
Сүйлөбөсө жаман да!
Эне тилин билбеген,
Эси жогун аныктайт.
Эне тилин сүйбөгөн
Элин сүйүп жарытпайт.

Кандай гана керемет саптар! Азыркы учурда ар бир кыргыз бул ыр саптарын жатка билет. Себеби, бул ыр символикалык ыр болуп калды десек дагы болот. Ал эми – биз улуу муун, ар кайсы кесиптин өкүлдөрү эне тилде сүйлөгөндөн уялбай, тескерисинче сыймыктануу менен кайсыл жерде болбосун сүйлөп, даңазалап, кийинки муунга үлгү көрсөтүү негизги миссиябыз болуусу шарт. Чет элде жашап, билим алып жаткан жаштарыбыз үчүн 2022-жылдын БУУнун трибунасынан Президентибиз Садыр Жапаровдун кыргыз тилинде сүйлөгөнү жаштарга өрнөк болгонун эл жашырбай эле массалык маалымат каражаттарына жазып жатышты. Анткени БУУга мүчө болгону биринчи жолу Президентибиз БУУнун Башкы Ассамблеясында кыргыз тилинде сүйлөдү, бул биз үчүн кандай сыймык, кадыр-барк, тилге болгон сый-урмат, анткени Касым Тыныстанов түптөп кеткен тил биринчи жолу дүйнөлүк масштабда эл аралык деңгээлде угулду. Балким канча бир кылымдардан кийин кыргыз тили дагы француз тили сыяктуу БУУнун тили болуп калат деген терең ишеним бар.

Кыргыз тилин дүйнөлүк деңгээлге жеткиребиз десек, ал тилде иш алып баруу, азыркы заманбап технологиянын тилин техникаларга киргизүү, балдар үчүн интернет желесинде алар көргөн кызыккан маалыматтарды таратуу керек. Мына ошондо гана кыргыз тили заманбап тилге айланат. Жаратман жаштар эне тилде эркин сүйлөп ошол тилде ойлонуп, түш көргөндө гана кыргыз тили өнүгөт.

«Түш» демекчи залкар жазуучубуз Чыңгыз Айтматов Баку шаарында студенттер менен жолугушканда 2-курстун студенти: «Сиз чыгармаларыңызды кыргыз жана орус тилинде жазасыз, демек сиз кайсы тилде жазып жатсаңыз ошол тилде ойлоносуз, мен үчүн аябай кызык сиз түштү кайсы тилде көрөсүз?» – деп суроо бергенде Чыңгыз Айтматов көпкө ойлонуп туруп: «Туура мен эки тилде ойлонуп, чыгарма жаратам, бирок түштү «кыргызча» көрөм» – деп тилдин баалуулугун белгилеп кеткен эле.

Демек бул залкарыбыздын тилге болгон ички туюму, сүйүүсү, мекенчилдигин билдирет. Ошондуктан Айтматов ааламында тил боюнча айткан учкул сөздөрү: **«Тил улут-**

тун кубанса кубанычы, кайгырса кайгысы жана акыл-эси», «Тилсиз улут болбойт», «Тил-адамдын автопортрети», «Жараткан бизге дүйнөдөгү эң бийик ырыскыны – акыл-эсти берген. Анан акыл-эстүү жашоого эрк берген. Көктүн ырыскысын биз кандайча пайдаланар экенбиз, адамдардын тарыхы ошого жараша болот. Адамдын жашоо маңызы өз рухун жетилтип отуруу – дүйнөдө мындан бийик максат жок. Адамга баарынан кыйыны – күн сайын адам болуу...».

Ар бир кыргыздын жүрөгүндө сакталып, кайсы жерде болбосун колдонуп келебиз. Тилди сүйүп барктаган залкардан ушундай ойлор чыгат. Балким белгилүү авар жазуучусу Расул Гамзатовдун **«Эгер эртең тилим жоголсо, анда бүгүн мен өлүп берүүгө даярмын»** деген учкул сөзү эки элдин залкарларынын тилге болгон сүйүүсүнүн шайкештиги, алардын көп түрдүү инсандардан экендигин тастыктайт. Эне тилге карата сүйүүсүнөн улам, экөө көпкө сырдашса керек. Ошондон улам биз дагы Расул Гамзатовдун чыгармаларын тамшанып окугандай эле авар эли дагы Чыңгыз Айтматовдун чыгармаларын эргүү менен окуп, суктанарын жакында эле ОРТ каналынан Расул Гамзатовдун 100 жылдык маараке-сине карата көрсөтүүдө тилдин асылдуулугун белгилеп, так даана чагылдырышты.

Кыргыз тилин даңазалоо улуттук маданияттан жана искусствodон башталарын өз убагында атактуу музыкант композитор Абдылас Малдыбаев баса белгилеген. Бул боюнча залкар акынбыз Байдылда Сарногоевдин «Тилдер жана энелер» деген саптарында таамай айтылган: [Б. Сарногоев. Тандалма Б.2013 128 б.].

Биз, кыргыздар, көлчүк элек, көл болдук.
Бул мезгилде деңиз менен тең болдук.
Жалгыз эне, жалгыз тилдүү жан элек,
Эки энелүү, эки тилдүү эл болдук...
Ким барктаса өз энесин, өз тилин,
Барктай билет дүйнө элинин көп тилин.
Ар улуттун энеси улуу, тили улуу,
Өйдө ылдый деп айта албайбыз эч бирин.

Жогоруда айтылган кош тилдүүлүк, көп тилдүүлүк жөнүндө алп акыныбыз жазып кеткен алтын сөздөрдү ар бир муунга жеткиргенде гана биз жарандык милдетти аткарган болобуз. Анткени кыргыз тили бизге гана керек, ал тилге кыргыз гана муктаж, ал эми чет элдиктерге ушул тилдин баалуулугун маданият аркылуу жеткирүүдө эгемендүүлүктү алгандан кийин өзгөчө 3 инсандын аты айтылат. Алар жаратман инсандар Ташкул Керексизов, Табылды Эгембердиев, Садык Шернияз. Ташул Керексизов куруп кеткен Чолпон-Ата шаарындагы «Рух Ордо» комплекси керемет ажайып кооз архитектуралардан, чыгаан инсандардын эстеликтеринен, көргөзмө залдан, атайын мамлекеттик иш-чараларга ылайыкталган чоң залдан турат. Кыргыз тилиндеги классикалык музыканын, комуз күүсүнүн жаңырып тургандыгы туристтерди тан калтырат. Көл жээгиндеги бул комплексти гений инсан гана кура алат. Көптөгөн форумдар да ошол жерде өткөрүлөт. Кыргыз тилинин кереметтүүлүгүн Ташкул

Керексизовдун эмгегинен көрсөк болот. Тилдин баалуулугун ушул инсандардай маданият аркылуу жеткиргенде гана эне тилибиз заманбап дүйнөдө өз ордун табат.

Ал эми кыргыздын тарыхын, маданий мурастарын, нарктуулугун дүйнөлүк масштабга жеткирген инсаныбыз Табылды Эгембердиев «Супара» этно комплексин, андан соң «Супара Чуңкурчак» эс алуу жайларын куруп, өзү айткандай «араптарды таң калтырды». Бул кыргыздын жан дүйнөсүн чагылдырган комплекс чет элдиктер үчүн Францияга барып «Лувр» музейин, Англияга барып «Черчилдин резиденциясын» көргөндөй эле. Алар таң калып, кыргыз тилиндеги ырларды, комуз күүлөрүн угуп, акындардын ырларына тамшанып кетишет.

Албетте, мындай кереметти уникалдуу инсан гана, идеясы бай , көп окуган, залкарлар менен баарлашкан, өзү ыр, чыгарма жазган жаратмандан жаралат. Тилди сүйүү, дүйнөлүк денгээлге жеткирүүнүн фундаменти ушундан башталат. Ал боюнча белгилүү акын Алыкул Осмоновдун тил жөнүндөгү ыр саптарында таамай айтылат: [А.Осмонов. Ырлар жыйнагы. Б.2011-ж. 28-б.].

Тил кадырлоо
Чын көңүлдөн сүймөктөн,
Атам тилин сүйгөндүктөн сүйлөткөн.
Эрдик, өнөр, билим менен сүйлөшүп,
Бир жүрсүн деп, бир жашымда үйрөткөн…
Бирге жүрөм, эне тилим кадырлайм,
Бул тил менен иштейм, сүйлөйм, ыр ырдайм.
Башка тилди кандай жакшы көрсөм да,
Эне тилим сүйгөнүмдөн жаңылбайм.

Тилдин асылдуулугу кадырлоодон, сыйлоодон, урматтоодон ушул тилде сүйлөгөндө гана ачылат. Ал Алыкул Осмоновдун поэзиясынан, Чыңгыз Айтматовдун прозасынан, Абдылас Малдыбаевдин классикалык музыкасынан, Осмонкул Бөлөбалаевдин айтышынан, Карамолдо Орозовдун комузунан, Муратаалы Күрөңкеевдин кыл кыягынан, Асанкан Жумакматовдун симфониялык оркестринен, Муратбек Бегалиевдин чыгармаларынан угулуп, тилге болгон сүйүү мукамдуу угулуп, суктанарлык көрүнөт, бул элементтердин баардыгы жаратман инсан Табылды Эгембердиевдин этнокомплексинде бар. Демек, тилди ушундай жаңы форматта да үйрөтсө, башка улуттун өкүлдөрүнө да кызыгууну жаратмак.

Ал эми эгемендүүлүктөн кийин айтыш өнөрү унутулуп калат деген кооптонуу болуп турганда Садык Шернияздын «Айтыш» фондусунун ачып, жаңы акындарды топтоп, насаатчылардын насаатын угуп, жаңы муундагы таамай айткан айтыш жаатындагы Элмирбек Иманалиев, Жеңишбек Жумакадыр, Аалы Туткучев ж.б. акындардын өнөрлөрүн элге тартуулай баштагандыгы кыргыз тилинин айтыш өнөрүнүн өчпөй кайра жандангандыгы үчүн азыркы заманда да Садык Шерниязга кыргыз элибиз батасын берип алкыш айтып келет.

Жалпылап айтканда жогорудагы айтылган 3 инсандын Кыргызстанга кылган кызматы, кыргыз тилине болгон сый-урматы, кылымда кала турган чоң чыгарма, жаңы муунга энциклопедиялык билим.

Демек кыргыз тилинин кооздугун, бай тил экендигин атактуу профессор Константин Кузьмич Юдахин кыргыз тилин изилдеп 51 000 сөздөн турган «Кыргыз-орус» сөздүгүндө жазып жатып, ушундай бай тилге баа берип кеткен. Ал боюнча замандаштарынын эскерүүлөрүндө сонун баяндалат. Макаланын башында жазылгандай эле калкыбыздын саны өскөн сайын тилибиз да байып, жаңы терминология киргизилип, замандын шартына ылайык заманбап терминдер, жаңы креативдүү ойлор, жаратман жаңы идеялар пайда болуп, кыргыз тилибиз дагы өнүгүп өсө берет.

Колдонулган адабияттар

1. Касым Тыныстан уулу жана кыргыз тилинин фонетикасы [Текст]/ Абдыкалыкова, А. А. «Эл агартуу». – Б., 1997, №4-6, 62-85-6

2.Жусуп Баласагын. Куттуу билим. 2015, 32-39-б.

3. Токтом. 1989-жыл, 23-сентябрь.

4.К.Асаналиев. Кыргызстан маданияты. 1986-жыл, 19-декабрь]

5.Б. Сарногоев. Тандалма. – Б. 2013. 44-б.

6.А.Осмонов. Ырлар жыйнагы. – Б. 2011-ж. 28-б.

УДК: 801.83 (043.3)

Сыдыкова Толгонай Көчкөнбаевна
филология илимдеринин доктору, И.Арабаев атындагы Кыргыз Мамлекеттик Университети

КЫРГЫЗ ТИЛИНДЕГИ СЫРТТАН КИРГЕН СӨЗДӨРДҮН КОЛДОНУЛУШУ ЖАНА ЭТИМОЛОГИЯЛЫК МААНИСИ

Сыдыкова Толгонай Көчкөнбаевна
профессор КГУ им. И. Арабаева д.ф.н., доцент

УПОТРЕБЛЕНИЕ И ЭТИМОЛОГИЧЕСКОЕ ЗНАЧЕНИЕ ИНОСТРАННЫХ СЛОВ В КЫРГЫЗСКОМ ЯЗЫКЕ

Sydykova T.K.
Doctor of Philology, docent, professor of KSU named after I. Arabaeva

THE USE AND ETYMOLOGICAL MEANING OF FOREIGN WORDS IN THE KYRGYZ LANGUAGE

Аннотация: Макалада кыргыз тилине сырттан кирген сөздөрдүн колдонулушу жана этимологиялык мааниси боюнча анализ жасалды.

Негизги сөздөр: тил илими, кыргыз тили, түрк тили, түркология, араб тили, иран тили, фонетика, тыбыш, кыргыз тилинин тыбыштык түзүлүшү, этимология.

Аннотация: В статье проанализировано употребление и этимологическое значение слов, введенных в кыргызский язык.

Ключевые слова: лингвистика, кыргызский язык, турецкий язык, тюркология, арабский язык, иранский язык, фонетика, звук, фонетический строй кыргызского языка, этимология.

Abstract: The article analyzes the use and etymological meaning of words introduced into the Kyrgyz language.

Keywords: linguistics, Kyrgyz language, Turkish language, Turkology, Arabic language, Iranian language, phonetics, sound, phonetic structure of the Kyrgyz language, etymology.

Кыргыз элинин тарыхы – бул кыргыз тилинин тарыхы. Азыркы кыргыз лексикасы көптөгөн мезгилдин түшүмү. Тилдин материалдык жактан функцияланышына тарыхый-социалдык курчаган чөйрө – кишилердин жүрүм-туруму, психологиясы өтө эле тыгыз байланыштуу болуп саналат. Адамдын тили өзүнчө курамга, андан сызылып чыккан мааниге ээ болгон сейрек жана татаал кубулуш. Тил – адамдардын бирин экинчиси менен өз ара байланыштырып туруучу негизги курал болуп саналуу иретинде конкреттүү бир

тилде сүйлөгөн элдин, улуттун тарыхын, маданиятын, адабиятын, каада-салтын, нарк-насилин, педагогикасын, психологиясын камтыган кубулуш.

Белгилүү окумуштуулардын (Н.А.Баскаковдун, Б.М.Юнусалиевдин, Э.Р.Тенишевдин, Б.Ө.Орузбаеванын жана К.Т.Токтоналиевдин) изилдөөсү боюнча кыргыз тилинин пайда болуу жана өнүгүү этабы жети доорго бөлүштүрүлгөн. Алар:

1. Алтай доору, эң байыркы доор (мезгили, жашаган аймагы азырынча тактала элек);

2. Шумер доору – биздин заманга чейин 6-кылымдан – биздин замандын I кылымына чейин (Ушул китептеги «Шумер-кыргыз-орус сөздүгүнө» көңүл буруңуз 73-б.);

3. Хун (гунн, сюнь) доору – биздин заманга чейинки I кылымдан – биздин замандын IV-V кылымдары. (Моңгол талааларында, Байкал көлүнүн айланасында көчүп-конуп жашашкан);

4. Байыркы кыргыз доору. Биздин замандын V-X кылымдарына туура келет. Сибир аймагында мекендешкен;

5. Орто кыргыз доору. Биздин замандын X-XV кылымдары. Сибир – Борбор – Орто Азия чөлкөмдөрү;

6. Соңку кыргыз доору. XV-XX кылымдардын аралыгы. Негизинен Орто Азия аймагы;

7. Жаңы кыргыз доору. XX кылымдын 20-жылдарынан тартып (Азыркы кыргыз адабий тили, 2009, 7-19-б.). «Мындан улам кыргыз лексикасынын тарыхын баба түрк лексикасы, байыркы түрк лексикасы, орто кылымдагы кыргыз лексикасы, жаңы дооорлордогу кыргыз лексикасы, азыркы мезгилдеги кыргыз лексикасы деген топторго бөлүштүрүлгөн жана бул элдин жашап өткөн дооорлорунун, жашоо-турмушунун, дүйнөгө болгон көз карашынын, өнөр-кесибинин, башка элдер менен болгон байланышынын тарыхый күбөсү» [Сапарбаев: 1997.-152] деген жыйынтык чыгарылган.

Азыркы кездеги биздин лексикабызда учураган тууганчылык терминдерин, жаныбарлардын, өсүмдүктөрдүн аттары, жаратылыштын көрүнүштөрү менен кубулуштары, мезгил агымын, эсеп-кысапты, өң-түстү билдирген ж.б. топтогу сөздөр байыркы баба түрк тилинде, андан кийинки дооорлордо да колдонулган, колдонулуп да жүрөт жана жалпы түрк тилдерине байланыштуу фондуну түзөт да, алар жаңы сөз жасоодо, ойду түшүндүрүүдө уютку же кор болуп берет. Ушул фактылардын өзү түрк тилдеринин тектештигин билдирип, бул тилдерде сөз маанисинин туруктуулугунан кабар берет. Ошондой эле азыркы кыргыз лексикасынын тыбыштык түзүлүшү же курамы сөздөрдүн маани берүүчү, өтмө маанини туюнтуу ырааттуулугу да көп кылымдык элдик аң-сезимдин, чыгармачылыктын жемиши, үлүшү.

Кыргыз лексикасы кабыл алыныш тарыхый катмары боюнча негизинен үчкө бөлүнөт. Алар: 1. Байыркы мезгилдеги санскрит, тибет, кытай жана моңгол тилдеринен; 2. Орто кылымдардан баштап, ирап, араб тилдеринен; 3. Славян (орус) тилдеринен кабыл алынган лексика. Дүйнөдөгү бир дагы тил өзүнчө (башка тилдер менен байланышпай) өнүккөн эмес, андай болушу мүмкүн да эмес, б.а., кандай гана тил болбосун ал өзүнүн тарыхында – өнүгүү жолунда сөзсүз түрдө тектеш жана тектеш эмес тилдер менен карым-катышта өнүгөт. Демек, тилдик карым-катыштын артында элдин маданий-экономикалык, тарыхый мамилеси жатат жана дүйнөлүк маданий практикада сөздөрдү кабыл алуу байыртадан

бери болуп келген, болуп жаткан, тынымсыз болуп турган процесс же болбосо дүйнөлүк демейдеги эле илимий дагы, маданий дагы табигый аракет болуп саналат.

Тилдин башка катмарларына караганда «эң бат өзгөрүлмөлүү болуп» анын лексикасы эсептелинет. Себеби, лексика турмушта болуп жаткан бардык жаңылыктарды тез жана ийкемдүү түрдө чагылдырып туруу жөндөмдүүлүгүнө ээ. Кыргыз элинин сөздүк составы да көп кылымдар бою өзгөрүп, толукталып, байып келет. Кыргыз лексикасынын негизи, башаты, бир жагынан, түрк тилдеринин сөздүк байлыгы менен өзөктөш, экинчи жагынан, аздыр-көптүр өзүнө эле таандык болгон бөтөнчөлүктөрү да бар.

Кыргыз тилиндеги сөз жасоо ырааттуулуктары (системалары) жана анын мурдагы, азыркы кездеги түрлөрү дээрлик жакын жана алыскы тектеш түрк тилдеринде бирдей. Муну биз сөздөрдүн маанилеринин туруктуулугунан, сөздүн түз жана өтмө маанилеринин пайда болушунан, семантикалык, ошондой эле тыбыштык түзүлүшүнүн окшоштугунан, сөз жасоонун жана сөз айкашынын парадигматикалык, синтагматикалык дагы башка жолдорунан байкайбыз. Мисалы: *баш, ата, күн, коён (коён), шыбак, жамгыр, марал, саз, туман* деген сөздөрдүн түрк тилдеринде айтылышы, билдирген мааниси, сөз айкаштары, фразеологиялык бирдиктеринин колдонулушу, алардын туюнткан маанисинин суммасы боюнча кыскача баяндап берүүгө болот. Алсак, орусча *голова* деген сөз кыргызча *баш*, башка түрк тилдеринде *паш*, *бас* жана башка түрүндө айтылат.

Кыргыз лексикасы, анын жасалышы, уюшулуш түзүлүшү башка түрк тилдеринен кескин айырмаланбайт, ошону менен бирге кыргыз тилине тиешелүү өздүк өзгөчөлүктөрү да бар. Алар төмөнкүлөр:

Эмоционалдык сөздөр боюнча;

Алкоо, каргоо, жалгоо сөздөрү;

Образдуу этиштер, алардын варианттары боюнча. Мисалы:

Малың менен мамыраң калгыр!, Эт-мет.

Сүтүң менен сүмүрөң калгыр! Чай-пай, май-сай ж.б. [Жапаров: 2012. 55-56].

Кыргыз тилинин сөздүк составы мезгил агымына жараша өзгөрүп келген: турмушта бул же тигил нерсенин колдонулбай калышына байланыштуу айрым сөздөр унут болгон; тарыхый доорго ылайык кээ бир сөздөрдүн маанисине өзгөрүү кирген; дагы бир топ сөздөр байыркы маанисин сактоо менен кошумча маңызга ээ болгон, элдин жашоосундагы экономикалык, маданий, тарыхый факторлорго ылайык башка калктардын сөздөрү кабыл алынат, ошондой эле турмуш-жагдайга байланыштуу жаңы сөздөр пайда болот. Ошондуктан академик Б.Ө.Орузбаева өзүнүн изилдөөлөрүндө: «... сөздөр өзгөрүлмө келип, ар түрдүү тилдик көрүнүштөрдүн натыйжасында негиздери түбөлүктүүлүктөрүн сактоо менен катар, өзгөрмөлүү, жаңы – өтмө мааниге эгедер болуштары жалпысынан өтө эле мүнөздүү жана алар үчүн кыйла ийкемдүүлүк да чет көрүнүштөрдөн эмес» [Орузбаева: 2010.7] деп белгилеген. Кыргыз тилинин төл сөзү кабыл алынган сөздөргө салыштырмалуу сөздүк составда негизги орунду ээлейт жана кабыл алынган сөздөр менен айкалыш жашап, эл үчүн кызмат кылуу жөндөмдүүлүгү дагы артылат.

Кыргыз тилинин төл лексикасы – кыргыз тилинин өнүгүш процессинде ар кандай мүмкүнчүлүктөрдүн натыйжасында төл жана өздөштүрүлгөн каражаттар аркылуу пайда

болуп, ошондон ушул мезгилге чейин элдин пикир алышуусунда колдонулуп жаткан сөздөр [Жалилов: 2010. 200]. Мисалы:

тоо (кырг.)	тоолуу, тоолук, тоодой;
улуу (кырг.)	улуулук, улуулата;
дос (ир.)	достук, достош;
мерез (ар.)	мерездик, мерезден;
спорт (ор.)	спортчу, спорттук ж.б

Кыргыз тилинин төл сөз лексикасын жеке гана кыргыз тилине тиешелүү сөздөр түзбөстөн, жакын тектеш кыргыз-кыпчак тобуна, жакын тектеш түрк тилдерине жана алтай тилдеринин бутагына кирүүчү моңгол, тунгус-манчжурга орток болгон сөздөр түзөт [Мамытов: 1999. 158]. Муну биз сөздүн этимологиясын же тегин терең анализге алганда гана өздөштүрө алабыз. Анда эмесе эми сөздүн этимологиясына көңүл бурсак:

Түрк тилдеринин этимологиясы боюнча алгачкы маалыматты Махмуд Кашкаринин «Дивани лугат-ит-түрк» («Түрк сөздөрүнүн жыйнагы») аттуу сөздүгүнөн кездештиребиз, мында ошол орто кылымдагы Борбордук Азиянын аймагындагы түрк тилдүү элдердин тилиндеги сөздөр салыштырылат. Мындай изилдөөгө белгилүү түрколог Лазарь Захарович Будагов тарабынан түзүлгөн «Сравнительный словарь турецко-татарских наречий» (1869-1871) деп аталган эмгегин белгилесек болот. Эмгекте орто кылымдын баш жагына тиешелүү жазма эстеликтердеги лексиканы же сөздөрдү тектеш тилдерге салыштырып, анализ кылган.

Академик Василий Василевич Радлов «Опыт словаря тюркских наречий» («Түрк диалектилеринин сөздүгү боюнча тажрыйба») (1893-1911) деп аталган эмгеги жарык көргөн. Эмгекте Орхон-Енисей эстеликтеринин тилдеринен баштап, орто кылымдагы жазма эстеликтерден терилип алынып, XIX кылымдагы жандуу тилдерди изилдөөгө алган жана мында кыргыз тилине тиешелүү миңдей сөз камтылган [Орозбаева: 2010. 10]. Бул багыттагы алгылыктуу эмгек бул белгилүү түрколог, этимолог Эрванд Владимирович Севортяндын «Этимологический словарь тюрских языков» (Москва, 1974-1989) деп аталган төрт томдуу эмгеги. Сөздүктүн аты эле айтып тургандай жалпы түрк тилдериндеги сөздүн этимологиясына анализ жасаган, баалуу барктуу эмгек жана кийинки сөздүн тегин изилдегендерге башат болгон, жол көрсөткөн эмгектердин бири.

Ал эми кыргыз тил илиминде сөздөрдүн төркүнүнө эне тилибиздин алгачкы грамматикасын түзгөн, кыргыз тил илиминин негиздөөчүсү Касым Тыныстанов, белгилүү лексикограф К.К. Юдахин, академик Б.М. Юнусалиев [Орузбаева: 2010. – 17-б.], академик Б.Ө.Орузбаева, Касымбек Сейдакматов, К.Дыйканов ж.б. кайрылышкан жана өз изилдөөлөрүнүн натыйжасын макала-жыйнактарга, монография-эмгектеринде чагылдырышкан. Алар: Б.М.Юнусалиевдин «Киргизская лексикологиясы» (1959), К.Дыйкановдун «Кыргыз тилинин тарыхынан» (1980), К.Сейдакматовдун «Кыргыз тилинин кыскача этималогиялык сөздүгү» (1988), «Сөздөрдүн келип чыгыш тарыхы» (2004), Орузбаева Б.Ө.«Сөз: (Сөздүн түзүлүшү) – Слово: (Структура слова)». (1994), «Сөз курамы» (2000) ж.б.

Башка тилдерден кабыл алынган сөздөр – кыргыз тилинин лексикасын байыткан тышкы булактардын бири. Бул багытта бир топ изилдөөлөр жасалган. Белгилүү окумуштуу

К.Сейдакматовдун изилдөөлөрүндө: «түрк тилдеринен арап, иран, моңгол, орус тилдерине кирип, андан кайра кыргыз тилине кабыл алынган сөздөр жөнүндө сөз боло элек. Ушундай ич+тон деген сөздөрдүн биригишинен пайда болгон сөздү орус тилине түрк тилинен кабыл алып, анын тыбыштык курамын бир аз өзгөртүп, штан деген түргө айландырган. Ошол эле сөз кайра орус тилинен кыргыз тилине ыштан деп кабыл алынгандыгы боюнча да маалыматтар берилген [Сейдакматов: 1988].

Учурда кыргыз тилинде *чилде* деген сөз колдонулат. Буга мисал катары белгилүү төкмө акын Барпы Алыкуловдун ыр саптарынан мисал келтирсек:

Азга жылуу, кышка ызгаар
Кычыраган кышты айт.
Кыш *чилдеде* иште» деп,
Томаякты желкелеп,
Бой көрсөткөн мушту айт [Барпы: 1995.-21-б.].
Кыш *чилдеде* бушман күн,
Жай *чилдеде* душман күн [Барпы: 1995.-24-б.].

Акындын ыр саптарындагы мааниси боюнча *чилде* – кыштын эң суук мезгили, ошондой эле жайдын эң ысык мезгили. «Бул мейли суукту, мейли ысыкты билдиргени менен, мунун ичинде «кырк күндүк убакыт» дегенди туюндурат. Кышкы чилде 25-декабрда түшүп, 5-февралда чыгат деп эсептелинет. Кээ бирөөлөр он күнгө кечирээк, б.а., 15-январда түшүп, 25-февралда чыгат дешет (бул мезгилге карап эсеп чыгарышкандыгында). Ал эми жайкы чилде 25-июнда түшүп, 5-августта чыгат деген түшүнүктөр бар. *Чилде* иран тилиндеги *челли* – кырк деген сөзүнөн келип кирген, б.а., чилде деген сөз *кырк* деген маанини билдирген. Ирандыктардын бул сөзү кыргыз тилине кырк күндүк суук же ысык деген мааниде кирген. Ошондуктан кыргыз тилиндеги *кырк күндүк чилде* деп колдонгон эки сөздүн экөө тең *кырк+кырк* деген маанини берет: бири иран тилинде, бири кыргыз тилинде [Сейдакматов: 2004.-90].

Сөз	Кыргыз тилинде	Иран тилинде
Чилде	Кышкы же жайкы чилде → өтө суук же өтө ысык мезгил (*кырк күндүк суук же ысык*) же кырк күндүк чилде = кырк + кырк	Челли → кырк

Ушундай эле мисал: кыргыз тилинде чарчы «квадрат», кээде төрт чарчы болуп да айтылат (бул иран тилиндеги чор «четыре», -чы мүчө), ошондо төрт чарчы → төрт + төрт же

Сөз	Кыргыз тилиндеги мааниси	Иран тилиндеги мааниси
Чарчы	Төрт чарчы «квадрат»	
Чор		төрт

Ошону менен бирге ономастика илиминде, анын ичинде кыргыз ысымдарында да сырттан кирген же өздөштүрүлгөн ысымдар да көп кездешет. М.: Зуура деген ат же ысым арабдын зухра деген сөзүнөн алынган. Кабыл алууда ошол сөздүн формасы менен бирге мазмунун да кабыл алабыз. Ал эми Зуура деген ысымды кабыл алганда анын формасын кабыл алып, мазмунун кабыл алган эмеспиз, себеби анын маанисине эч ким көңүл бурбайт. Бул арап тилинде Чолпон деген планетанын атын туюндурат» [Сейдакматов: 2004.-169-170-б.]. Ошондо изилдөөчүнүн пикирин эске алсак, Зуура – Чолпон болсо, Чолпон деген ысым менен бирдей эле маани берет, бирок кыргыз элинде мындай маани эске алынбайт да Зуура улуу кызынын ысымы болсо, кийинки кызынын ысымы – Чолпон. Кыскартып айтсак,

Ысым	Кыргыз тилинде	Арап тилинде
Чолпон	Чолпон планетанын аты	
Зуура		Чолпон планетанын аты

Ономастиканын топоним маселесинде тилге карата мамиленин кайдыгерлигинен кыргыз тилиндеги эле сөз → башка тилден кабыл алынгандай көз карашты туудурган учурлар кездешет: Баткен областынын Кызыл-Кыя шаарынын аймагында Жин-Жиген деген аталыштагы айыл бар. Мындагы жашоочулардан кээ бирөөлөр: «Эмне силердин айылыңарда жин барбы?» – деп да сурашат экен. Көпчүлүгү мунун маанисин билбейт, кийинки муундар мунун маанисине көңүл деле бурушпайт, анан да сырттан кирген сөз ж.б. жоопторду беришет. Андагы улуу муундагы аталарыбыздын маалыматы боюнча: «Бул айылда булактар бар, алар жылжып агат, биздин айылга ушундан улам Жылжып деген ат өзүнөнөзү коюлуп калган. Бирок кийин жерлерди караган, тактаган адистер келип, өз иштерин жасашты, анан эле документтештирүү маселесине келгенде Жылжып эмес Жин-Жиген деген ат менен (маанисин жок кылып) каттап салышыптыр, ошондон ушул күнгө чейин анын атына жана маанисине маани берген эч ким жок, айылдын аты Жин-Жиген деп аталып жүрөт» деген пикирлерин айтышкан. Мына ушундай (кайдыгер мамиледен улам) жолдор менен да сөздүн алгачкы аты, мааниси бузулуп, жаңы топоним же жер аты пайда болгонун да белгилөөгө болот [https: //www.turmush.kg.].

Бүгүнкү күндө кыргыз тилин байытууда орус тили, ал аркылуу башка тилдерден кирген сөздөр колдонулат, ал кабыл алган сөздөрдүн эквиваленти жок деп жүрөбүз. Эгер кыргыз тилинин эскирген же көөнө сөздөрүнө назар таштасак, анда ажо деген сөз кездешет, бул азыр президент деген сөздүн эквиваленти катары активдүү колдонулуп [Акматова: 2022: 8-9-б.], жалпы элдин кебинде активдүү колдонулган сөздөрдүн катарын толуктады. Жалпы алып караганда, кыргыз тилиндеги сөздөр теги жагынан бир кылка эмес. Алар:

1. Төл сөздөр – өтө байыркы – уютку катмарлар;
2. Өздөштүрүлгөн сөздөр – кийинки катмарлар;
3. Морфологиялык түзүлүшү боюнча ар түрдүүчө айкаштагы элементтерден турган сөздөр, алар төмөндөгүчө мүнөздөлөт:

1) байыркы сөздөр же алгачкы уңгулар;

2) татаал лексемалар – маанисинен ажыраган сенек уңгулар;

3) туруктуу айкаш түрүндөгү лексемалар;

4) түзүлүшү жагынан жиктөөгө кыйынчылык туудурган түзүлүштөгү сөздөр;

5) алгачкы семантикасы сакталбай, жаңы мааниде колдонулуп жаткан сөздөр;

6) маанилери таптакыр жакындашпаган – сырткы окшоштуктан пайда болгон омонимдер;

ж) мааниси окшошуп – өздөрү теги жагынан ажырым сөздөр – синонимдер ж.б. [Жапаров: 2012].

Жыйынтыктап айтканда, сөздөр – тилдин тарыхый өсүшүнүн жыйынтыгы, көрсөткүчү, б.а., ар бири тил илиминин тарыхынын күзгүсү. Тил өзүнүн ээси – элдин тарыхый өнүгүшү менен тыгыз байланышта жашагандыктан, анын сөздүк курамында ошол тарыхый өнүгүштүн кырдаалдары сөзсүз чагылдырылат, из калтырылат жана башка тилдерден оошкон сөздөр, аларды өздөштүргөн (же кабыл алган) кыргыз тилинин тыбыштык түзүлүшүнө (сейрек морфологиялык) баш ийип, анын грамматикалык кызматчы каражаттары менен айкалышып, табигый өз сөз байлыктарындай эле муктаждыкка жараша кызмат аткара берет, ошону менен бирге эскирип, колдонуудан чыккан сөздөр учур талабына жараша активдешип жатканын белгилөөгө болот.

Колдонулган адабияттар:

Азыркы кыргыз адабий тили, 2009, – 928 б.

Акматова Т. Көөнө сөздөр. – Бишкек, 2022. – 136 б.

Барпы: (Чыгармалар: биринчи том). Б.Апилов – түзгөн, К.Даутов – жооптуу редактору жана баш сөзүн жазган. -Б.: Кыргыз Энциклопедиясынын башкы редакциясы, 1995. –320 б.

Дыйканов К. Кыргыз тилинин тарыхынан. – Фрунзе, 1980. -156 б.

Жалилов А. Азыркы кыргыз тили: I бөлүк. Оңдолуп, толукталып 2-бас. – Ош, 2010. -292 бет.

Жапаров Ш., Сыдыкова Т. Азыркы кыргыз тилинин лексикологиясы жана лексикографиясы (Окуу китеби), экинчи толукталып басылышы.- Б.: «Текник» ББ, 2012. – 208 б.

Мамытов Ж. Азыркы кыргыз тили: фонетика жана лексикология. – Бишкек: «ЖЭКА» Лтд., 1999. -256 бет.

Сапарбаев А. Кыргыз тилинин лексикологиясы жана фразеологиясы. – Бишекек: «Кыргызстан – Сорос» фонду, 1997. -328 бет.

Сейдакматов К. Кыргыз тилинин кыскача этимологиялык сөздүгү. 1988. -333 б.

Сейдакматов К. Сөздөрдүн келип чыгыш тарыхынан. – Бишкек, 2004. -232 бет.

Орузбаева Б.Ө. Кыргыз тилинин этимологиялык сөздүгүнө материалдар. –Бишкек, 2010. – 148 б.

https: //www.turmush.kg.

Sagidolda Gulgaisha
Doctor of philology, professor
L. N. Gumilyov Eurasian National University, the department of Kazakh linguistics (Kazakhstan)

LINGUISTIC MECHANISMS OF THE TURKIC INFORMATION AND CULTURAL SPACE: THE IMPORTANCE OF FORMING MULTILINGUAL DICTIONARIES

In the present period of global and regional instability, the strengthening of the Turkic states unity, the further development of integration processes, the transformation of the «Turkic factor» into a factor capable of influencing international relations are topical issues within the framework of an effective and constructive dialogue space between the Turkic states. In this regard, there is a need to improve the language mechanisms of the information and cultural space, which is necessary to strengthen mutual integration and cooperation, strategic partnership, historical and cultural ties between Kazakhstan, Kyrgyzstan, Turkey, Turkmenistan, Uzbekistan and Azerbaijan in various formats. Turkic lexicography is a linguistic mechanism for ensuring the exchange of experience of strategic importance in the Turkic world, a very important language tool that optimizes the accelerating Turkic integration processes in the fields of humanitarian education and science, art and culture, and the intensification of creating bilingual, trilingual or multilingual dictionaries of Turkic languages of various types (translation, comparative-interpretative, thematic, terminological, etc.) and various formats (book, online translation, electronic, etc.).

It is known that to create an academic multilingual translation dictionaries of the Turkic state languages is directly related to the problems of graphic base unification of the Turkic states on the Latin alphabet and the unification of scientific terms. This is due to the fact that in such dictionaries: 1) register dictionary in the «input» language includes the most active part of the stratigraphic layers (general Turkic vocabulary, indigenous vocabulary and borrowed words) of the vocabulary;

2) all words and phrases, illustrative reference materials and their equivalents in other languages contained in the dictionary are given in accordance with the current scripts of modern Turkic states. This shows that multilingual translation dictionaries have great potential for unifying the Turkic alphabet and Latin-based Turkic terminology.

The unification of the global technological and information space in the XXI century makes society and a person dependent on multilingualism in receiving and delivering information. Accordingly, in the Turkic information and cultural environment, along with the state languages, there is an increasing need for fluency in several world languages, and there is a need for searching language mechanisms of adapting the state language to the situation of multilingualism that prevails in the world information and communication space in conditions global competitive labor market and the information society of the XXI century. In this regard, creating multilingual translation dictionaries of the Turkic state languages we should take into account the influence

of the Russian language in the post-Soviet Turkic states and active use of the English language on the world stage.

The acceleration of the digitization process of the information and cultural space in the XXI century has provided new technological opportunities for optimizing information processing. This trend has increased the practical importance of dictionaries in the interlingual and intercultural communication processes, as a carrier of cultural traditions in the preservation of national languages and dialects, as well as in solving didactic, research and translation problems. The information-digital era obliges Turkic lexicography to create and digitize multilingual dictionaries that increase the possibility of free movement of common linguistic and cultural values in the information space of the Turkic states.

The development of cooperation and partnership between the Turkic states in the context of the unification of the information space, the acceleration of spiritual and cultural integration are the priorities that are taken into account in the declarations of the summits of the Turkic Council, which have been held regularly since 1992. At the VIII Summit of the Cooperation Council of Turkic-speaking states, held on November 12, 2021 in Istanbul, President of Kazakhstan Kassym-Jomart Tokaev said: «Now the whole world is going through a difficult period.

Large-scale changes are taking place. Tensions are rising, and the situation in the global economy is changing frequently. Humanitarian and environmental issues are getting worse. We must overcome these challenges and unite our efforts for sustainable development. First of all, we must effectively use the geopolitical potential of the Turkic world and focus on economic, humanitarian and environmental cooperation. This is important for all of us. The whole Turkic people are united by historical roots and common interests», in a statement [1]. In this regard, it is important to improve the lexicographic mechanisms for increasing the opportunities of historical roots and common linguistic and cultural values for free movement in the Turkic information space, and to give the character of Turkic lexicography so that it can become a fragment of the world information space.

It is noteworthy that the basis of Turkic lexicography was laid in the XI century by M. Kashgari in the dictionary «Diuani lugat at-Turk». This dictionary reflects the universality and complexity of the first Turkic dictionary. The principle of dictionary formation and grammar of Turkic languages proposed by M. Kashgari are combined with the principles of dictionary formation in Arabic and the grammar of Arabic [2, 7].

One of the most valuable later dictionaries is «Kitab majmuğ tarjuman Turki ua Ajami ua Maguli ua Farsi», 62 pages of this 78-page manuscript are devoted to the Turkic-Arabic dictionary and 16 pages to the Mongolian-Persian and Persian-Mongolian dictionary. The structure of dictionary materials corresponds to the position of bilingual translation dictionaries [3,13]. The work «Muqadimmat al-adab» by Az-Zamakhshari (1128-1144) contains words, phrases and short sentences in Arabic, as well as their Turkic, Persian, Khorezm and Mongolian equivalents written between the lines for the purpose of teaching the Arabic language [4, 28-30]. A. Kurishzhanov says that the work of Asif Al-Din Abu Hayan Muhammad ibn Ali ibn Yusuf al-Garnati (Andalusia) titled «Kitab al-idrak li-sisan Al-atrac» («Explanatory book on the Turkic language») (XIII-XII centuries) contains about 2,400 words in the «dictionary» section, indicating

their origin and field of change as accurately as possible [5, 82]. In the «Codex Kumanicus» (the end of XIII-the beginning of XIV century), written in the Latin alphabet in the Kipchak (Kuman) language consisting of 164 pages, a brief grammar of the Kuman language, a table of classification of Kipchak words, a sample of declension, and a short dictionary are provided. The dictionary was important for studying the written language of Turkic-speaking peoples, which was formed at that time [6]. Since the last years of the XIII century, the registration of words in many Turkic languages, including Kazakh, has become a priority in Russian lexicography, and the preparation of Turkic-Russian, Russian-Turkic dictionaries in Kazakh, Tatar, Bashkir, Uzbek and other languages has become increasingly common.

Among the most important works of these periods are the «Russian-Kazakh dictionary» by A.D. Skalon and I.G. Andreev (1773-1776), «German-Tatar-Kazakh-Bukhar-Kalmyk glossary» by I. P. Falk (1770-1774), and we can mention bilingual, multilingual dictionaries and phrasebooks of Turkic languages, which were published by researchers as K.A. Kondratovich, F. Kholodishchev, M. Kotelnikov, etc The history of the Kazakh lexicography in the XIX century can be connected with a small French-Kazakh Dictionary presented in an article by G.Yu. Klaproth about the Kazakh language («Journal of Asia», 1825), «Materials for the study of the Kyrgyz dialect» by N.I. Ilminsky (1861), «Satellite of the Russian man in Middle Asia» by A.V. Starchevsky (1878), «A short Kyrgyz-Russian dictionary» (1893) and «Kirgizsko-Russian slovar» (1897) by V. V. Katarinsky, «Materials on the Kazakh-Kyrgyz language» by I.G. Laptev etc. A special place in the study of the history of Turkic languages, including the Kazakh language, in the development of historical and comparative lexicography of Turkic languages is occupied by the dictionaries of L.Z. Budagov «Comparative dictionary of Turkish-Tatar dialects» (1869, 1871), V.V. Radlov «The experience of the dictionary of Turkic dialects» (1888-1905). For example, Professor K.Sh.Khusaiyn in his work «V.V. Radlov and the Kazakh language» comprehensively analyzes the significance and essence of V. Radlov's work in the history of Kazakh lexicography, shows that the dictionary «The experience of the dictionary of Turkic dialects» has the character of translation, comparison, reference etymological dictionaries [7, 135].

Kazakh lexicography of the twentieth century is characterized by the systematic character of dictionary formation and the emergence of various types and field-specific types of dictionaries. For example, Zh. Kusherbayev's «A short Russian-Kyrgyz road guide with a dictionary» (1906), Tokash Bokin's «Russian-Kazakh dictionary» (1913), «Russian-Kazakh military names» (Kyzylorda, 1926), «Kazakh-Russian linguist» (Moscow, 1926), «Words of discipline» (Kyzylorda, 1927), «Dictionary of names» (1931) are defined as the first dictionaries devoted for different fields at the beginning of the XX century, while such fundamental works of N.Sauranbayev's «Russian-Kazakh dictionary» (1954), «Abai's language dictionary» (1968), «Etymological Dictionary» (1966), «Spelling dictionary of the Kazakh language» (1963), «Ten-volume Explanatory Dictionary of the Kazakh language» (Vol. 1-10, 1974-1986), «Phraseological Dictionary of the Kazakh language» (1977), «Russian-Kazakh phraseological dictionary» (1985), «Dialectological dictionary of the Kazakh language» (1996) are achievements of Kazakh lexicography in the second half of the XX century.

In the first quarter of the XXI century, terminological, spelling, explanatory, and other dictionaries were edited, supplemented and reprinted in accordance with the requirements of the time. Among other languages, the translation dictionaries of the Kazakh language and Russian, English, German, French, etc., has also been significantly improved. Such fundamental works as A. Kaidar's three-volume ethnolinguistic dictionary «Kazakhs in the world of their native language» (2009) and «Dictionary of Mukagali's language» (2019) have been published.

The information and digital era has provided new technological opportunities to accelerate and optimize information processing, and the global information space has become unified and multilingual. Accordingly, the demand for multilingual translation dictionaries has increased. Digital technologies have become an effective tool for creating new types of electronic, multimedia and interactive dictionaries, linguistic and lexicographic databases, linguistic Corps, and most importantly, have given lexicographers new opportunities in organizing the process of compiling dictionaries. Digitalization has also affected significant changes in the volume, structural organization of dictionaries, and the way materials are presented [8, 7].

The following dictionaries in the system of electronic lexicographic resources of the Kazakh language are undoubtedly achievements of digital lexicography: 1) «ABBYY Lingvo» Kazakh-Russian, Russian-Kazakh dictionary; 2) sozdik.kz – Kazakh-Russian, Russian-Kazakh site 3) Kazakh-Russian dictionary of the fund after N. Sauranbaev; 4) electronic dictionary of Word Mother 1.0; 5) IZET Tilmash 1.5; 6) Word-Power Dictionary 4.0 containing about 500 thousand dictionary articles presented in Kazakh, Russian and English; 7) «English-Russian-Kazakh dictionary» compiled by Lena Leneshmidt; 8) Open encyclopedic Dictionary of Wikipedia; 9) the Lugat dictionary complex. However, in electronic lexicographic resources, the emphasis is placed on bilingual Kazakh-Russian and Russian-Kazakh, Kazakh-Russian-English or English-Russian-Kazakh translation dictionaries and encyclopedic dictionaries, and the lack of reflection of materials of related Turkic state languages indicates that the work on compiling dictionaries of the Turkic direction in domestic lexicography is still not established.

If you pay attention to the practice of creating a translation dictionary of Turkic languages in general Turkic lexicography, we can say that there are almost no academic translation dictionaries, except for the published bilingual translation dictionaries as «Turkmen-Turkish Dictionary» [10] published in Turkey in 1995 and «Kazakh-Turkish Dictionary» [11], published in Kazakhstan. In the multilingual translation dictionary «Karşılaştırmalı Türk Lehçeleri Sözlüğü» (Ankara, 1992) – the words from the «input language» register, that is, the Turkish language, are translated into other Turkic and Russian languages only in a literal meaning. Linguistic characters as word formation, meaning, style, application, etc. are not complete [12].

It can be said that the potential of using the currently used automated multilingual online translation dictionaries as https://translate.google.com/ and https://translate.yandex.ru/ are not capable of making modern high-quality translations of scientific, literary, and social character between the Turkic languages. This is due to the fact that online dictionaries including Turkic languages do not give complete word meaning (literal or figurative, monosemantic or double semantic, synonymous or opposite, etc.) in a particular Turkic language.

In Turkic lexicography there are enough theoretical and topical problems that need to be studied in order to create multilingual dictionaries of Turkic languages. For example, identification of the dictionary types published in the Turkic official languages, studying their mega-, macro-, microstructures and composition; unification of the lexicographic scientific conceptual apparatus; studying the peculiarities of the location of reference materials in various dictionaries, etc.

Despite the rich lexicographic experience accumulated during the historical development of Turkic lexicography, no work has been done to create bilingual, trilingual or multilingual comparative-translation academic dictionaries in Kazakhstan, Kyrgyzstan, Uzbekistan, Turkey, Turkmenistan and Azerbaijan. In conclusion, the activation of the creation of multilingual dictionaries in Turkic lexicography is due to the need to find solutions to the following problems:

1) to search for language mechanisms for the adaptation of society and individual to the situation of multilingualism, prevailing in the labor market and the global information and communication space based on global competition in the XXI century; 2) to expand the information and cultural space of the Turkic state languages; 3) to form a new information culture based on Turkic multilingualism; 4) to put into action the lexicographic mechanisms of the Turkic world integration; 5) to form the basis of lexicographic sources necessary for the unification of the Turkic alphabet and Turkic terminology based on the Latin script; 6) improve the language mechanisms for promoting Turkic values at the global level; 7) the orientation of the Turkic state languages to meet the lexicographic need to become the language of interethnic relations.

literature:

1. Speech by the President of Kazakhstan Kassym-Jomart Tokayev at the VIII Summit of the Cooperation Council of Turkic Speaking States – November 12, 2021, Istanbul. – https://dalanews.kz/bas-takyryp/70035-turki-kengesining-sammiti-toqaev-mangyz

2. Mukhitdinov R.S. Divan lugat-at turk – the basis of Turkology. – Almaty: Kazakh University, 2011. – 148 p.

3. Kuryshzhanov A. Research on the vocabulary of the «Turkic-Arabic Dictionary». – Alma-Ata: Nauka, 1970. – 233 p.

4.Akalın Ş.H. Geçmişten Günümüze Türk Sözlükçülügü. – İstanbul, -2017. -120 s.

5. Kuryshzhanov A. «Kitab al-idrak milisan al-atrak» // Kazakh language. Encyclopedia. – Almaty, 1998. – 172 p.

6. Yusupova A.Sh. Tatar-Russian dictionaries published in the first part of the XIX century // TATARICA: CULTURE, PERSONALITY AND EDUCATIO [Electronic resource]. URL://http://kpfu.ru/tatarsko-russkie-slovari-izdannye-v-pervoj-112461.html

7. Khusainov K.Sh. V.V. Radlov and the Kazakh language. – Alma-Ata: Nauka, 1981.

8. Lexicography of the digital age: collection of materials of the International Symposium (September 24 – 25, 2021) / ed. E.A. Yurina, S.S. Zemicheva. – Tomsk: Publishing House of the Tomsk State University, 2021. – 420 p.

9. https://www.lugat.kz

10. Türkmence-Türkce Sözlük. Talat Tekin-Mehmed Ölmez-Emine Ceylan-Zuhal Ölmez-Süer Eker-1995-727s.

11. Baynyazov A., Baynyazova Zh., Koch K. «Kazakh-Turkish Dictionary». – Almaty, 2003. -637 p.

12. Karşılaştırmalı Türk Lehçeleri Sözlüğü : 2 Cilt Takım**.** Komisyon Başkanı: Ahmet Bican Ercilasun**.** – Ankara, 1992. Türkçe 1. Cilt 1183 Sayfa; 2. Cilt 502 Sayfa.

Майрамбек Орозобаев
Доц. Др. Ардахан университети / ТҮРКИЯ

ТҮРКИЯДА ТҮРК ТИЛИНИН ЖАҢЫ ЭТИМОЛОГИЯЛЫК СӨЗДҮГҮН ТҮЗҮҮ АРАКЕТИ ЖАНА БУГА ЧЕЙИНКИ ЭТИМОЛОГИЯЛЫК СӨЗДҮКТӨР

Аннотация

Азыркы түрк тилдеринин эч биринин заманбап илимий изилдөөлөрдүн талаптарына ылайык даярдалган этимологиялык сөздүгү жок. Ушунун өзү бир тилдин этимологиялык сөздүгүн түзүүнүн канчалык машакаттуу, түйшүктүү иш экендигинен кабар берет. Ошондой болсо да бул багытта илим чөйрөлөрүндө бир топ маанилүү иштердин жасалып жаткандыгын байкоого болот. Өзгөчө буга чейин түрк тилинин бул муктаждыгын жоюу үчүн бир нече этимологиялык сөздүк жазылгандыгын билебиз. Ал эми учурда Түрк тил куруму тарабынан да «Түрк тил куруму этимологиялык сөздүгү» долбоору ишке ашырылууда. Бул баяндамада ушул долбоордун өзгөчөлүгү, мааниси жана түрк тили менен байланыштуу буга чейин жазылган этимологиялык сөздүктөр тууралуу сөз болот. Баяндамамдын максаты – түрк тилинин этимологиялык сөздүктөрү жана аталган долбоор тууралуу маалымат берүү менен бирге бул багытта тажырыйба алмашуу жана бул долбоордун келечекте кыргыз тилинин сөздүк корунун этимологиялык өңүттө изилденишине тийгизе турган пайдалары тууралуу ой бөлүшүү болуп саналат.

Түйүн сөздөр: *түрк тили, этимология, этимологиялык сөздүк, сөздөрдүн келип чыгышы*

Кириш сөз

Тил жандуу кубулуш. Ал пайда болгон күндөн тартып жай бирок тынымсыз өзгөрүүгө учурап, тилдик каражаттары барган сайын байып, колдонуучулары көбөйүп, колдонуу ареалы кеңейип оозеки тил болуу менен бирге эле жазма тилге да айланып, ошондон улам белгилүү бир калыпка түшүп (стандартташып) улуттук тил, мамлекеттик тил, эл аралык тил ж.б. деген статустарга ээ болуп башка тилдерге өз таасирин тийгизип, өнүгүү жолунда болот. Же ар кандай (саясый, социалдык, ж.б.) фокторлордон улам колдонуу ареалы тарып, башка тилдердин таасири астында калып, акырындык менен өлүү тилге айланып, колдонуудан чыгып калат. Бирок бир тилдин тилдик бирдиктери (сөз (уңгу, мүчө), сөз айкаштары, тыбыш ж.б.) оңой эле өзүнөн өзү пайда болуп, өзгөрүп, же жок болуп кетпейт. Бул процесстин ишке ашуусу ошол тилдин ички мыйзамдарына, же болбосо башка тилдерге таасир этүү же башка тилдерден таасирленүү абалына, ошол абалда ишке ашкан тилдик эреже, кубулуш, факторлорго жараша болот. Тил илиминин этимология тармагы мына ушул тилдик мыйзамдарды, кубулуштарды, эрежелерди эске алуу менен бир тилдин тилдик каражаттарынын пайда болуу, өнүгүү, өзгөрүү процесстерин далилдүү ачып берүү максатын көздөйт.

Этимология – бул, жөнөкөйлөштүрүп айтканда, белгилүү бир тилде колдонулган сөздөрдүн келип чыгуу тарыхын, эң алгачкы формасын жана маанисин аныктоочу тил или-

минин бир тармагы болуп саналат. Этимологиялык изилдөөлөрдүн башаты тээ байыркы дооpлорго, б. а. байыркы санскрит, кытай, грек, латын, арап, армян тилдери менен байланыштуу эмгектерге таянса да, бүгүнкү күндө да али жетиштүү деңгээлде изилденип бүтө элек илим чөйрөсүндөгү олуттуу маселелерден. Бул маселе башка көптөгөн тилдер сыяктуу эле түрк тилдеринин, б. а. түркологиянын да маанилүү маселелеринин бири болуп эсептелет. Чындыгында, түркология тармагында тил илиминин заманбап талаптарына ылайык түрк тилдеринин этимологиялык сөздүгүн жазуу аракеттери 19-кылымдын экинчи жарымында эле венгриялык окумуштуу А. Вамбери менен башталганы белгилүү. 20-кылымда М. Рясянен, Ж. Клосон, Э. В. Севортян ж.б. өңдүү окумуштуулар да ар бири өз алдынча бул маселени колго алышып, өз мезгилдеринин талабына жараша мүмкүн болушунча жалпы түрк тилдерин камтыган этимологиялык сөздүктөр жазышты. Аталган окумуштуулардын ал эмгектери түрк тилдериндеги байыркы доордон бүгүнкү мезгилге чейин колдонулуп келген көптөгөн сөздөрдүн пайда болуусу, алардын таралыш ареалдары, фонетикалык, морфологиялык жана семантикалык жактан ар кандай өзгөрүүлөргө учуроосу жана ага түрткү болгон факторлор боюнча илим чөйрөсүндөгү бир топ чиеленишкен талаштуу маселелерге чекит койду десек болот. Ошондой болсо да, түрк тилдери менен байланыштуу этимологиялык изилдөөлөр бүгүн да улануда жана дагы деле бул багытта жасала турган өтө арбын иштердин бар экени белгилүү. Мунун негизги себептерин түрк тилдеринин тарыхынын тереңдиги, сөздүк корунун байлыгы, өтө кеңири аймакка жайылышынан улам көп түрдүү диалектологиялык, говордук өзгөчөлүктөргө ээ болушу, узак убакыттар бою башка тилдер менен болгон өз ара таасирленүү процесси, акыркы мезгилдердеги жаңы табылгалар, бардык түрк тилдери жана алардын диалектилери, говорлору боюнча толук илимий талаптарга жооп бере алган жетишерлик эмгектин жоктугу ж.б. өңдүү абалдар менен байланыштырууга болот.

Бул максатта буга чейин тилчи окумуштуулар тарабынан түрк тилдери менен байланыштуу көптөгөн ар кандай форматта (макала, монография, сөздүк ж.б.) эмгектер жарык көрдү жана учурда да бул багытта изилдөө иштери улануда. Жалпы түрк тилдеринин этимологиялык өңүттөн изилденишинин тарыхы өзүнчө узун сабак кеп кылууга арзыйт. Андыктан мен бул баяндамамда азыркы түрк тили (Түркия түркчөсү) менен байланыштуу гана этимологиялык эмгектерге (сөздүктөргө) жана учурда бул багытта жасалып жаткан иш-аракеттерге токтолууну туура көрдүм. Бул жерде ушул темага токтолуумдун максаты, биринчиден, Түркияда түрк тилинин этимологиялык жактан изилдениши менен байланыштуу маалымат берүү болсо, экинчиден, бул багытта тажырыйба бөлүшүү жана тилчи-окумуштуулардын бул темага кызыгууларын арттыруу болуп саналат.

1. Түрк тили менен байланыштуу этимологиялык сөздүктөр

Бүгүнкү түрк тилдеринин тарыхый эволюциясына көз чаптырганыбызда өнүгүүнүн көптөгөн өйдө-ылдый жолдорун басып өтүшкөнүн, ар кандай процесстерге дуушар болушканын көрүүгө болот. Ошондой тарыхтын катаал сыноолорунан өтүп бүгүн өз алдынча өнүгүү жолунда бараткан түрк тилдеринин бири Түркия (Анадолу) түркчөсү. Түрк тилинин өнүгүү

процесси, тарыхы менен байланыштуу эмгектер өтө эле көп. Ал эми аны менен байланыштуу этимологиялык сөздүктөр тууралуу төмөндөгү эмгектерди айтсак болот:

1) Эйүпоглу Исмет Зеки *Türk Dilinin Etimolojik Sözlüğü* «Түрк тилинин этимологиялык сөздүгү» (1988), Стамбул: Сосиал Яйынлары чыг.

Эйүпоглунун бул эмгеги түрк тилиндеги көптөгөн сөздөрдү камтыган жана бул багытта алгачкылардан болуп жарыяланган көлөмдүү эмгек болсо да, бүгүнкү күндө илимий тереңдиги жок, үстүртөн жазылган жараксыз сөздүк катары кабыл алынууда. Сөздүк жарыяланган күндөн тартып Талат Текин өңдүү айрым таанымал тилчилердин да оор сынына кабылганы менен белгилүү.

2) Эрен Хасан *Türk Dilinin Etimolojik Sözlüğü* «Түрк тилинин этимологиялык сөздүгү» (1999), Анкара: Түрк тил куруму чыг.

Эрендин бул сөздүгү илимий өңүттөн терең, синхрондук жана диахрондук салыштыруулары, келтирилген далилдери жүйөлүү болгону менен, түрк тилиндеги бардык сөздөрдү камтыбайт. Сөздүк 2021-жылы Эрен өзү учурунда даярдап, бирок жарыялаганга жетише албай калган сөздөр менен толукталып, кайрадан Шүкрү Халук Акалындын жалпы редакциясы астында басылып чыкты.

3) Севан Нишанян *Sözlerin Soyağacı: Çağdaş Türkçenin Etimolojik Sözlüğü* «Сөздөрдүн генеалогиясы: азыркы түрк тилинин этимологиялык сөздүгү» (2002) Стамбул: Адам Яйынлары чыг.

Севан Нишанян бул сөздүгүн уламдан улам оңдоп толуктап www.nisanyansozduk.com веп сайты аркылуу санариптик алкакта жарыялап келет. Түрк тилиндеги көп сөздү ичине камтыган бул сөздүк түркчөнүн санариптик алкакта жарыяланган алгачкы этимологиялык сөздүгү болуп эсептелсе да, сөздөрдүн тарыхый эволюциялык өнүгүүсү, бүгүнкү түрк тилдери жана деалекттериндеги абалы тууралуу жетиштүү пикир бербейт.

4) Тунжер Гүленсой *Türkiye Türkçesindeki Türkçe Sözcüklerin Köken Bilgisi Sözlüğü* «Түркия түркчөсүндөгү түркчө сөздөрдүн уңгу билими (этимология) сөздүгү» (2007), Анкара: Түрк тил куруму чыг.

Гүленсой тарабынан даярдалган бул сөздүк буга чейинки түрк тилинин этимологиялык сөздүктөрүнүн ичинде эң көп сөздү камтыган көлөмдүү эмгек болуп саналат. Сөздүктө колго алынган сөздөр мүмкүн болушунча кыска жана так берилген. Ошондой болсо да эмгек атына да жараша түрк тилиндеги түркчө жана түркчөлөшүп калган сөздөр менен гана чектелет. Соңку кылымдардагы сырттан кирген сөздөрдү камтыбайт.

5) Андреас Тиедзе *Tarihi ve Etimolojik Türkiye Türkçesi Lügati* «Тарыхый жана этимологиялык Түркия түркчөсүнүн сөздүгү» 1-том А-Э, Стамбул: Симург чыг. (2002), 2-том Ф-Ж, Вена: Австрия илимдер академиясы чыг. (2009), 1 – 8 том (2016 – 2019), 10 том (2020), Анкара: Түркия илимдер академиясы чыг. Тиедзенин бул сөздүгү да азыркы түрк тилиндеги 60 миң сөздү ичине камтыган он томдук көлөмдүү эмгек. Автордун көзү тирүүсүндө 1-тому (А-Э) эле жарык көргөн болчу. Калган томдору кийинки жылдарда Түркия илимдер академиясы тарабынан түзүлгөн комиссиянын чечими боюнча Семих Тезжандын жалпы редакциясы менен алгачкы 4 тому, Нуреттин Демир жана Эмине Йылмаздын жалпы редакциясы астында калган 4 тому жарык көрдү. Кийинчерээк, 2020-жылы ошол эле сөз-

дүк 10 томдук болуп кайрадан жарык көрдү. Бул сөздүктүн маанилүү артыкчылыгы түрк тилине өзгөчө батыш тилдеринен (грек, француз, байыркы латын, славян, немис, англис ж.б) кирген сөздөрдүн чыгыш тегин мүмкүн болушунча так аныктай алгандыгында.

6) Марек Стаховски *Kurzgefaßtes etymologisches Wörterbuch der türkischen Sprache* «Түрк тилинин кыскача этимологиялык сөздүгү» (2019), Краков: Ксиегарина Академиска чыг.

Түрк тили менен байланыштуу жарык көргөн этимологиялык сөздүктөрдүн эң акыркысы болуп эсептелет. Стаховскинин немис тилинде жарык көргөн бул сөздүгү – атынан да байкалгандай, көлөмү жагынан чакан сөздүк. Бардыгы болуп 7000дин тегерегиндеги сөздү камтыйт. Ошондой болсо да, илимий салмагы жогору, түрк тили менен байланыштуу этимологиялык изилдөөлөрдө сөзсүз эске алынуучу эмгектерден деп айтсак болот.

2. Учурда Түркияда түрк тилинин жаңы этимологиялык сөздүгүн түзүү аракети

Түркия Республикасынын Маданият жана туризм министрлигине караштуу Түрк тил куруму тарабынан ишке ашырылып жаткан маанилүү долбоорлордун бири *TDK Köken Bilgisi Sözlüğü* «ТТК этимологиялык сөздүгү» долбоору. Бул долбоорду ишке ашыруу аракеттери 2010-жылы башталса да, иш 2019-жылы чындап ордунан козголду деп айтууга болот. Учурда бул долбоордун үстүндө 30дан ашык окумуштуу эмгектенип жатат. Атайын даярдалган санариптик программалардын жардамы менен ишке ашырылып жаткан бул долбоордун максаты түрк тилинин толук кандуу, б.а. заманбап этимологиялык изилдөөлөрдүн талабына мүмкүн болушунча жетиштүү жооп бере тургандай түрк тилинин этимологиялык сөздүгүн даярдоо болуп саналат. Албетте, бул долбоор башталардан мурда сөздүктү даярдоо ыкмасы (методу), жазуу эрежелери, принциптери, жол-жоболору, аны ишке ашыруунун санариптик алкагы (программа), колдонулуучу негизги адабияттардын, тексттердин тизмеси даярдалды. Ошону менен бирге эле аны жазууга академиялык даярдыгы бар, буга чейин этимологиялык изилдөөлөргө аздыр көптүр өз салымын кошкон жана бул долбоорго катышууну каалаган окумуштуулар тобу түзүлдү.

Учурда А бөлүмү (А тамгасы менен башталган сөздөр) аяктап Б бөлүмүнүн үстүндө изилдөө иштери жүрүп жаткан «ТТК этимологиялык сөздүгү» тууралуу кыскача төмөндөгүлөрдү айтууга болот. Сөздүктөгү этимологиялык өңүттөн изилдөөгө алынган ар бир сөз тууралуу илимий маалыматтар төмөндөгү тартипте берилет.

1) Этимологиялык өңүттөн колго алынган сөздүн эң алгач кайсы доорго (Орхон-Енисей, Байыркы уйгур, Караханий, Хорезм, Кыпчак, Байыркы Анадолу, Чагатай, Осмон) таандык текстте, кандай формада жана кандай мааниде жолугары аныкталат.

2) Ал сөздүн ошол алгачкы колдонулушунан тартып 20 кылымдын башына чейинки, б.а. Түркия Республикасы негизделгенге чейинки мезгилдердеги жазма булактарда кандай форма жана мааниде жолугат, фонетикалык, семантикалык жактан кандайдыр өзгөрүүгө учураганбы же жокпу, анын жардамы менен кандай жаңы сөздөр жасалган деген суроолордун жообу иликтенет.

3) Сөздүн түпкү теги, кайсы тилден келгендиги, жаралышы, тутумдук түзүлүшү иликтенет жана аны менен байланыштуу буга чейинки илимий көз караштар иргелип ортого коюлат. Эгер кандайдыр ача пикирлер бар болсо «теги белгисиз» же болбосо «теги талаштуу» деген мүнөздөмө берилип, ошол пикирлер менен байланыштуу булактар кошо көрсөтүлөт.

4) Иликтенген сөздүн таралуу ареалы такталат. Б.а. сөздүн азыркы түрк адабий тилиндеги, диалект жана говорлорундагы, тектеш түрк тилдериндеги жана эгер бар болсо башка тилдердеги абалы (формалары, маанилери) көрсөтүлөт.

5) Сөздүн өнүгүү процессин көрсөткөн мисалдар (фактылар) тарыхый тексттердин ичинен иргелип ошол тексттеги колдонулган сүйлөмдүн ичинде хронологиялык тартипте (байыркыдан азыркыга) катары менен берилет.

6) Адабияттар (kaynaktar) бөлүмүндө болсо алгач эң көп колдонулгандыктан башкы тыбыштарынан кыскартылган этимологиялык жана тарыхый сөздүктөр ошол кыскартылган калыбы менен берилет. Андан кийин калган адабияттар мурункудан азыркыга хронологиялык тартип менен жайгаштырылат.

Корутунду

Чындыгында түрк тилинин тамырын, тарыхый эволюциясын, өнүгүү жолдорун, ички потенциалын ортого коё турган жогорудагыдай бир этимологиялык сөздүк түзүү максаты 1930-жылдары эле Түркия республикасынын негиздөөчүсү Мустафа Кемал Ататүрк тарабынан белгиленген болчу. Бирок андан бери көп жылдар өтсө да мындай ары түйшүктүү, машакаттуу, ары жоопкерчиликти талап кылган ишти колго алуу үчүн жетиштүү инфратүзүм жаралбай келген. Жогоруда белгиленгендей, жакынкы жылдардан бери гана бул иш колго алынып отурат. Сөз болуп жаткан долбоорду максатка ылайык толук кандуу ишке ашыруу көптөгөн убакытты (бир нече жылдарды) талап кылары шексиз. Бирок, ошондой болсо да, бул долбоор жыйынтыкталганда буга чейинки түпкү теги, өнүгүү процесси бүдөмүк болгон көптөгөн түрк тилиндеги сөздөрдүн уңгусу, тамыры тууралуу дагы ишенимдүү пикирлер жаралат жана бул багыттагы бир чоң боштуктун орду толот деген ойдомун. Себеби, түрк тилинин этимологиялык сөздүгүн талаптагыдай даярдоо үчүн учурда керектүү шарттардын баары бар деп ойлойм. Эң башкысы, колубузда зарыл болгон илимий булактар, биринин кемчилигин бири толуктаган жогорудагыдай этимологиялык эмгектер, кылымдардан бери сакталып ушул күндөргө жеткен көптөгөн жазма булактардын көчүрмөлөрү, транскрипциялары жана грамматикалык анализдери, ал тургай сөздүктөрү да бар. Ошондой эле түрк тили менен тектеш болгон башка түрк тилдери жана алардын диалект, говорлору менен байланыштуу изилдөөлөр да акыркы жылдарда тездик менен көбөйүп бул багытта да маанилүү иштер жасалып жаткандыгы баарыбызга белгилүү. Дагы бир баса белгилеп айта турган нерсе, түрк тилинин этимологиялык сөздүгүн биргелешип талапка ылайык түзүү үчүн буга чейин болбогон эң чоң курал (рычаг), бизге жаңыча иштөө ыкмасын жараткан санариптик программалар, электрондук булактар жана ошол булактардан, деги эле интернет желесине туташкан бардык булактардан издөө системалары, кабарлашуу каражаттары (телефон, е-почта, ватсап ж.б.) бар.

Бул сөздүк келечекте Түрк тил курумунун интернет баракчасында жарыяланып жаңы табылгалар, көз-караштар менен дагы такталып, жаңыланып турары божомолдонууда. Бул долбоордун ийгиликтүү ишке ашышы азыркы тектеш түрк тилдеринин этимологиялык өңүттөн изилдениши үчүн да абдан пайдалуу болот деген ойдомун. Өзгөчө жалпы түрк тилдерине орток болгон көптөгөн сөздөргө этимологиялык анализ жасоо ушул долбоордун негизинде жеңилдейт жана мындан кийинки бул багыттагы изилдөөлөргө үлгү жана негизги булак болот деген ишеничтемин. Ал тургай ушул эле система кеңейтилип, өнүктүрүлүп келечекте санариптик алкакта жалпы түрк тилдеринин этимологиялык сөздүгүн камтыган орток илимий веб-порталга айланышы да мүмкүн. Эгер андай деңгээлге жетсе жалпы түрк тилдеринин, б. а. ошол тилдерди жашаткан түрк дүйнөсүнүн орток илимий баалуулугуна айланары анык.

Пайдаланылган адабияттар:

Абдувалиев И. Этимология жана лексикография. Бишкек-Жалалабат: 2007.
Akalın, H. Ş. Eren Türk Dilinin Etimolojik Sözlüğü, Ankara: TDK yay. 2020.
Eren, H. «Etimoloji Araştırmaları», Türkiyat Mecmuası, İstanbul: 1951, 95-96 ss.
Sertkaya, O. F. Kelime Dağarcığımızdan Etimoloji Çalışmaları, Ankara: Akçağ yay., 2018.
Stahovski, M. Etimoloji, Ankara: TKAY yay., 2011.
Yılmaz, E. «Kökenbilim (Etimoloji) Sözlüğü ve Türkçenin Kökenbilim Sözlükleri», *Edebiyat ve Dil Yazıları, Mustafa İsen'e Armağan*. Ankara: 2007, 619-630 ss.

Гүлбану Қосымова
фил.ғыл.докторы, профессор, Абай атындағы Қазақ Ұлттық педагогикалық университеті Алматы, Қазақстан

ТҮРКІ ТІЛДЕРІНІҢ МӘҢГІЛІК МӘСЕЛЕСІ – КӨНЕТҮРКІЛІК ОРТАҚ СӨЗДЕРДІҢ ҚОЛДАНЫС АЯСЫНДА

Аннотация. В данной статье рассматривается этимология древнетюркских исторических слов, общих для всех тюркских языков. Анализируются значение и употребление исторических слов в топонимике, этимология различных исторических названий и фразеологии казахского языка. В качестве предложения необходимо создать единые историко-этимологические словари для тюркских народов.

Annotation. This article discusses the etymology of ancient Turkic historical words common to all Turkic languages. The meaning and use of historical words in place names, etymology and phraseology of various historical names of the Kazakh language are analyzed. As a proposal, it is necessary to create unified historical and etymological dictionaries for the Turkic peoples.

Тақырыпта қолданылған мәңгілік сөзі гипреболалы сөз қолданыс ретінде қабылдануы мүмкін. Бірақ көне түркі қағандары бекіткен «Мәңгілік ел» идеясын жүзеге асыруды мақсат етсек, елдің мәңгілігі тілдің мәңгілік мәселесіне келіп тірелетіні анық.

Түркі тілдерінің қайсысы болмасын, қазір басқа тілдермен жоғары деңгейде ассимиляцияға ұшыраған. Сөздік құрамдағы бөтен тілден енген кірме сөздерді арнайы тақырып етіп алып, олардың табиғатын зерттеген еңбектер баршылық. Ал сөздік қордағы ертеден қолданылып келе жатқан байырғы сөздердің семантикасын зерттеп, этимологиясын ашқан еңбектер көп емес. Ортақ сөздік қордағы көнеден келе жатқан сөздердің мағынасын жақсы біле де бермейміз. Оның себебі–көнетүркі материалдарын жеткілікті дәрежеде зерттемеуімізде, зерттелген дүниелердің нәтижелерін орынды пайдаланбай жүргенімізде; көнетүркілік ортақ сөздердің этимологиясын ашуға тырыспауымызда және тілдің тарихына қатысты мәселелердің не ЖОО-да, не мектепте оқытылмай келе жатқандығында.

Көнетүркілік сөздер– түркілердің ұзақ уақытқа созылған ізденістері мен тәжірибелерінің нәтижелерінде өмірге әкелген сөздері. Ол барлық түркі халықтарының сөздік қорында қалыптасқан. Қ.Салғараұлы Түрік қағанатының тарихы қазақ халқының тарихына тікелей қатысты екендігін, бүгінгі Қазақстан жері Түрік қағанатының құрамында болғандығын, Батыс Түрік қағанатының жазғы және қысқы ордалары қазақ жерінде орнағандығын айтады [1,390]. Сондықтан қазақ жеріндегі жер-су, елді мекен атауларының басым көпшілігі –көнетүркі тілінде. Мысалы, **Семей** қаласының атауын Қазақстан тұрғындары орыс тіліндегі Семь палат деген сөзден қалыптасқан деп қате түсініп жүр. Мұны қазақтар өз тіліне бейімдеп, Семей деп атап кеткен», – деп баспа бетінде жариялайды. Бұл- қате түсінік, қаланың ежелден келе жатқан көне түркі қаласы екендігін жоққа шығаратын қателік.

«Семей» атауының өте ертеден келе жатқаны белгілі. «Ахау, Семей» деп аталатын халық әні де осыны растайды. «Семей» атауы сол жердегі көне тас ғимараттар үйіндісіне

қатысты қойылған. Олар көне түркілер ғибадат еткен орын. Баба түркі тілінде, сарыұйғыр және моңғол тілінде «семе», «сүме», «сумэ»- «ғибадатхана» деген мәнді білдіреді. Көне үнді тілі-санскрит тілінде сумир(sumir) сөзі «буддалардың ұғым-түсінігінде әлемнің кіндігі санаған тауды» білдірген [2, 513]. Олай болса, семей – үнді-европа тілдерін ортақ ежелгі сөз, мағынасы табынуды, құлшылық етуді білдіреді. «Семей» қаласының аты ежелгі түркілердің құлшылық етіп ғибадат еткен орнын көрсетеді.

Жент- тарихи қала, Сырдарияның төменгі ағысында орналасқан.Тарихи деректерде ерте орта ғасырда түрік-оғыздардың қаласы болғандығы жайлы деректер айтылады. Соған қарағанда Жент қаласы орта ғасырға дейін болған көне түркілердің қаласы, ол моңғол шапқыншылығы кезінде бүлінген. Қаланың көне түркі дәуірінде болғандығын оның атауы дәлелдейді. Көне түркі ескерткіші Күлтегінде Сырдария өзені Jenčü (Иенжү) атанған, ал М.Қашқарида Jenčü Сырдарияның бойындағы қала деп көрсетілген. Інжу атанған өзеннің бойынан салынған қала сол өзеннің атымен аталған. Жент атауы осы йенжү сөзінен алынған, т –көне түркі тілінің қосымшасы. Бірнеше ғасырларды басып өткен иенжүт атауы айтыла-айтыла ықшамдалып, жент қалпында орныққан, фонетикалық өзгерістері төмендегідей болған: й-дің ж-ге ауысуы, соңғы буындағы ү дыбысы екпін алдыңғы буынға түсіп, алдыңғы буын қарқынмен айтылғандықтан (көне түркі тілінде екпін қазіргі қазақ тіліндегідей сөздің соңында болмаған) көмескіленіп, түсіп қалған.

Каспий атауының этимологиясын анықтауда да қате пікірлер бар. Каспий- теңіз, Азия мен Еуропа шегарасында. Тарихи деректерде әртүрлі оқиғаларға байланысты және үстемдік еткен тайпалардың атауына, ұғым-түсініктеріне байланысты теңіз әртүрлі аталған. Атаудың этимологиясын тайпа аттарынан іздеу орын алған, мысалы, «Қазақтар» кітабының авторлары С.В.Юшконың «Біздің заманымыздан бұрынғы YII- IY ғасырларда Каспий теңізінің жағалаулары мен Маңғыстау төңірегінде Қас тайпасы өмір сүрген. Бұл тайпа әдет-ғұрып, салт-сана, дәстүрі, жалпы мәдениеті тұрғысынан сақ пен скифтердің үлкен бір тармағы болу керек (Исторические записки, № 1, 1937, с.28)» деген пікіріне сүйеніп, Каспийді «қас тайпасына тән көл» деп таниды [«Қазақтар» 3, 100]. Тарихтың көшінде әр алуан тайпалардың мекендеп, үстемдік етуіне байланысты теңіздің аты өзгеріп отырса, *неге «Каспий» деген ат халықтың арасында кеңінен тарап, орныгып қалған деген сұрақ туындайды*. Гидронимдік атау екі компоненттен тұрады: бірінші –кас, екіншісі- пий. Каспий атауы бастапқы, халықтың әу баста-ақ қойған аты. Атаудың екі компоненті де бастапқы қалпынан аздаған фонетикалық өзгерістерге ұшыраған: *кас*- ежелгі түркі тіліндегі *каш(qaš)* сөзі, беретін мағынасы- *«шет, шегара»,* ежелгі түркі тіліндегі ш дыбысы сөздің соңында қазақ тілінде с дыбысына ауысқан (мысалы, таш-тас, қыш-қыс, қаш-қас т.б.). Ал екінші компонент *пий*- ежелгі түркі тіліндегі *биб (bib)* сөзі, бұл сөз көне түркілерде «*көл»* деген ұғымда жұмсалған [ДТС 2, 97]. Екі сөздің бірігу жігінде дыбыстардың үндестік заңына байланысты қатаң с дыбысы өзінен кейінгі б дыбысын қатаңдандырған (ілгерін ықпал), сөздің соңындағы б дыбысы й (у)-ге ауысты (себ-сүй, аб-ау, еб-үй, биб-бий). Каспий теңізі әуелде көл атанған, қазіргі ғылыми деректерде де оны «тұйық көл» деп атайды. Сонда *Каспий* атауының мәні – *«шегарадағы, шеттегі көл»,* шын мәнінде де көл Азия мен Еуропаның шегарасында жатыр.

Кеген – өзен, ауыл, аудан орталығы, Алматы облысы, Райымбек ауданында. Кеген – ежелден келе жатқан өзен, басын Кетпен тауынан алады. Кеген этимологиясы жайлы әртүрлі жорамал пікірлер бар. «Бұл өзен туралы деректі XI ғасырдағы М.Қашқари еңбегінен білеміз, – дей келіп, «Қазақтар» кітабының авторлары өзенді М.Қашқари Кейкан-Uluy Kejkan, kicig Kejkan деп атағанын, Қияс тауынан Ыла (Іле) өзеніне қарай ағатын өзен аттары екендігін (3-том, 175) алға тартады (101 б.). Қашқари еңбегінде Қазақстан территориясына жататын өзен аттары көп, сондықтан Кейкан атауы Кеген өзенінің аты болмауы да мүмкін. Ертеде Тұран даласында өзен, көлдер көп болған да, кейін көбісі сарқылып қалғаны белгілі. XX ғасырдың басында «Сексен көл Көкшетаудың аясында» деп жырлаған С.Сейфуллин атап көрсеткен сексен көлден қазір он екі-ақ көл қалды. Осы сияқты, «Көне түркі тілінің сөздігін» ашып отырсаң, қазір бізге беймәлім өзен, көл аттары өте көп. Кейбір зерттеулерде атаудың бірінші сыңарын «кей» деп қарап, «ол «үңгір, үлкен шұңқыр», «өзен арнасы, жағасы» (хакас тілінде), «терең сай», «биік, терең жар», «тік жар» (қазақ, қырғыз тілдерінде) мағыналарын білдірген. Кейінгі замандарда айтыла келе қысқарып, кей сөзінің соңындағы дауыссыз й дыбысы түсіп қалған. Ал екінші сыңардағы ген түркі тілдерінде -ған,-ген,-гем,-хем тұлғаларында айтылып, «су, өзен» деген мағынада қолданылған» деген ой айтады [4, 251-252]. Осылайша, Кеген өзенінің мағынасы «тік жар», «терең сай, арнадағы өзен» дегенді білдіреді деу көңілге қонбайды. Ғ.Қоңқашбаевтың «өзен аты моңғол тіліндегі геген – «әулие, қасиетті» деген ұғымды білдіреді» деуі, сол сияқты А. Әбдірахмановтың «ол моңғол, бурят тіліндегі гэгээн- ашық, айқын», «жарық» деген сөз деуі де сыңаржақты.

Оның шын тарихын «көгмен» сөздер тіркесінен іздеу керек. Тоныкұқ пен Күлтегін жазуларында осы «Көгмен» атауы жөнінде мәлімет бар. Тоныкұқ «Көгмен жолы жалғыз еді. Суық дегенді есітіп, бұл жол жүруге жарамайды, -дедім» десе, Күлтегін жазуында «Көгмен йышқа көтеріле жүріп, қырқ аз халқын ұйқыда бастық» [5,178] дейді. Көгменнің түстік-шығыс жағында Шелек өзенінң бастаулары, түстік-батыс жағында Чоң Кемин өзені жатыр. Көгмен деген сөз әрі тау, әрі асу, әрі йыш (алқап), әрі өзен аттарын білдірген . Көгмен аты алдымен шың атынан шыққан болу керек. Көктүріктердің діни ұғымында шың тәңірмен тілдестіретін орын, «*Көк (түркіше- аспан, тәңір)+мэнь (қытайша- қақпа)», яғни «көкке, тәңірге апаратын қақпа» деген ұғым-түсінікті білдірген* [6, 53].

Кетпен – тау, ауыл, Алматы облысы, Үйғыр ауданында. Атау М.Қашқари еңбегінде «Кетман» тұлғасында кездеседі [7,444]. Бірінші компонент *«кет/ кат /qat»* көне түркі тілінде «аңыздарда айтылатын, бір мүйізді, қанаты бар пырақ (единорог)». Пырақ туралы мәлімет жазба деректерде грек тарихшысы және емшісі Ктесийдің еңбегінде бұдан 25 ғасыр бұрын айтылған болатын. Бірақ пырақ Ктесийдің дәуірінен көп бұрын Азияда өмір сүрген. Ежелгі дүниеде пырақ үнділерде, шумерлер мен семиттерде, кейін қытай, тибет, парсы, грек, рим және т.б. елдердің әдет-ғұрып, салт-дәстүрлерінде орын алған. Пырақ әуелі өгіз, кейін ат бейнесінде бейнеленген. Пырақ шумерлерде күш пен құдіретті бейнелейді, бүкіл ғаламның теп-теңдігін сақтап, қараңғы күштерге қарсы тұрады. Пырақ Күннің шуағы мен тазалықтың символы, пәктік құдайының атрибуты болып саналады.

Мұнымен қоса, пырақ – шығыс елдерінде еркіндіктің, танымның символы, даналықты іздеу жолында адамға жол сілтер күш.

«Кетпен» атауының екінші сыңары пен/пэн/мэн (тäп) көне түркі тілінде «тыйым», «тыю, тоқтату», «бөгеу» деген мағыналарды жеткізеді. Олай болса, осы мағынадағы сөз пырақ сөзімен неліктен тіркестірілген деген сұрақ туындайды. Пырақтың мүйізінен жасалған ұнтақ ең күшті уды да қайтарады екен және пырақтың қаны адам жасын ұзартады деген түсінік европада таралған. Ктесийдің суреттеуі бойынша, «Пырақтың мүйізінен су немеес шарап ішкен адам ешуақытта ауырмайтын болған». Мүйізі үшін пырақты аулау орта ғасырда кеңінен орын алған, тіпті гобелендерде бейнеленген. Мысалы, 1499 жылы XII Людовиктің үйлену тойына тарту етілген гобеленде пырақты аулау бейнесі бейнеленген. Ал ағылшын падишасы I Елизавета пырақтың мүйізін пәктіктің символы ретінде сарайға қою үшін 10 мың фунтқа сатып алған. Ал Шығыс елдерінде пырақты таудың шыңында жүретін киелі жануар деп түсінген, ол аспан мен жердің арасындағы көпір болып есептелген. Пырақ гүлдермен көректенген, әсіресе шиповниктің гүлін жеген, суды орманның арасындағы өзеннен ішкен, ол ішкен өзен суы таза, қасиетті болған.Тибеттіктер мен үнділерде, түркілер мен парсыларда пырақ жан дүниенің күші, бақытқа, тыныштыққа, бірлікке жол сілтейтін күш болып танылған, сондықтан оған тиісуге тиым салынған. Ағылшындар мен ирландықтар да пырақты өлтіруге болмайтындығын, кім де-кім өлтірсе, ол қарғысқа ұшырайтындығына сендірген. Осындай дүниежүзілік фольклордың кейіпкері болған, ежелгі жазбалар мен поэзияның арқауына айналған, түрлі құнды ескерткіштерде таңбаланып, ту мен елтаңбалардың символы болған Пырақтың аты және ол туралы ұғым-түсініктің ежелгі қазақ жерінде ұшырасуы- мақтанарлық жайт.

Көне түркі тілінде *«Кетпен» тауы «пырақты аулауға тыйым» деген түсінікті жеткізеді. Бір ғажабы, пырақтың бейнесі қазіргі қазақ елінің Елтаңбасында көрініс тапты.*

Тілдегі орныққан тарихи сөздер бір халықтың азаматтық тарихына байланысты, сол халықтың мәдениетіне, дүниетанымына, әдет ғұрып, салт дәстүрлеріне, экстралингистикалық факторларына қатысты ұғымдарды жеткізеді. Тарихи сөздер – ұзақ дәуірінің жемісі, сол халықтың мәдени, рухани өмірінің айнасы. Тіліміздегі тарихи сөздер мен төрт тараптың атаулары және фразеологизмдердің этимологиясы да көп жайттан хабар береді. Фразеологизмдердің мағынасындағы ұғым-түсініктерді ашуға бағытталған Н.Уәлидің зерттеулерінде біраз этнографиялық дүниетаным ашылады

Мысалы: Асықты жілікті ұстату. Ежелгі қазақ дәстүрі бойынша, асырап алған ер балаға асықты жілікті, қыз балаға тоқпақ жілік ұстатқан. «..Бауырың қаңсып кісіден бала асырасаң, қолына әуелі асық жілік ұстат. Әйтпесе, ата-анасы ертең құн сұрауы мүмкін (Ә.Кекілбаев. Бір шоқ жиде)».

ЎМҚ II 19–бек әскерін жинады (топтастырды). Етістік мағынасындағы «бөк» сөзі етіс жұрнақтарымен келгенде, бұл сөздің «жиналу» деген мағынасы айқындала түседі: böklün–бөгелу, жиналу: suv böklündi МҚ II 239–су жиналды. Осы мағынадан туындаған жаңа мағынадағы сөздер мыналар: böksäk –емшек: böksik –іш: böksikin ömgäklädilär Uig IY C 70–ішпен жылжыды. Әйелдің емшегі мен адамның іші сүт безі мен астың, майдың жиналатын жері, сондықтан осы дене мүшелерін алғашқы адамдар «бөк» сөзімен байланыс-

тырған. Мұның дұрыстығын талданып отырған сөздердің туынды мағыналары растайды: böksüklä– бөксүклә, белгілену, көрсетілу: qïz böksükländi– қыз емшегі белгіленді [9, 123].

Қорытындыда ұсыныс ретінде айтарым: түркі халықтарына ортақ тарихи этимологиялық сөздіктер шығару қажет. Әрине, этимологиялық сөздіктер шығару жан-жақты дайындықты талап етеді, ол ұзақ жылдардың жемісі. Мысалы: Ағылшын тілінің тарихи принципке негізделген ОКСФОРД сөздігі 1882-1928 жылдар аралығында жасалды. Француз тілінің этимологиялық сөздігін жасау 1928-1978 жылдарға созылған. Испан тілінің тарихи сөздігі 1951-1974 түзілген. Ағайынды Гриммдер авторлығымен «Неміс тілі сөздігі» 1852 жылы басталып, 1960 жылы аяқталған.

Сөздің тарихын жетік сипаттауда этимологиялық, диалектілік, тарихи деректердің орны үлкен. Тарихи картотекалық қор бұрынғы заманда жазылып қалған, ауызекі тілде, халық ауыз әдебиеті үлгілерінде сақталып қалған мәдени, тарихи, тілдік ескерткіштер негізінде жасалады.

Пайдаланған әдебиеттер:

1. Салғараұлы Қ. Ұлы Дала.- Астана: Фоиант, 2013. –520 б.

2. Древнетюркский словарь. Л., «Наука», 1969. –676 б.

3. Қазақтар. 3-том. Алматы: 2010. –100 б.

4. Мурзаев Э.М. Краткий топономический словарь//Природа Синьцзяна и формирование пустынь Центральной Азии. Москва: 1984. –251-252 бб.

5. Айдаров Ғ. Күлтегін ескерткіші. Алматы: Ғылым, 1995. –178 б.

6. Қосымова Г.Тарихи атаулардың этимологиясы. Алматы: Абай атындағы Қазақ Ұлттық педагогикалық университеті, «Тау-Самал» ЖК, 2010. –192 б.

7. М.Қашқари. Түрік сөздігі. 1-т. Алматы, 1995. –444 б.

8. Сартқожаұлы Қ.Орхон мұралары. 1-кітап. – Астана: Күлтегін, 2003.–392б.

9. Қосымова Г. Тілдің тарихын дәуірлеудің теориялық негіздері. Шумерология және түркі(қазақ)таным мәселелері. Алматы: Абай атындағы Қазақ Ұлттық педагогикалық университеті, 2012. –240 б.

Kuttimuratova Iristi Abdiraxmanovna
Docent, PhD, Nukus State pedagogical institute
Kazakh language and literature department

KAZAKH DIALECT IN MUINAK AND KUNGRAD REGIONS OF KARAKALPAKSTAN

Annotation: The article deals with the lingua-geographic study of the lexical dialectology of the Kazakhs inhabiting in Kungrad and Muinak area of Karakalpakstan. The problem of study of various dialects of the Kazakh language in the lingua-geographic aspect is still the most current one. This circumstance allows the researches to admit a big significance of study of the lexical dialectology of the Kazakhs inhabiting in Kungrad and Muinak area by the lingua-geographic method.

The distinguishing features of the Kazakh language of the people living in Kungrad and Muinak regions of Karakalpakstan are connected with historical factors and the dialectological peculiarities can be explained by the influence of the Karakalpak language, and the languages of the neighbouring Uzbek and Turkmenian people. A lot of words from the above-mentioned languages have entered the Kazakh language for ages, they became the part of the vocabulary stock of the Kazakh language. We investigated the Kazakh language of the people living in Kungrad and Muinak regions comparatively with the language of the people of other nationalities living in this region. We defined the isophonic, isolexical and isomorphic phenomenon and isoglosses of this language, its peculiarities and differences from the Kazakh language of the people living in the countryside of the Republic of Kazakhstan.

Key-words: dialect, lingua-geography, aspect, linguistics, comparatively-historical grammar of the language, history of the language, inner structure of the language, Kazakh dialectology, monographic research, dialectological atlas of the Kazakh language, dialectological dictionary, Kazakh linguistics, dialectological phenomena.

INTRODUCTION

In most languages dialectology is considered to be a separate branch of a science that deals with ethnography. In modern Linguistics dialectology is a science of studying the dialects of a certain national language. It promotes to the development and enrichment of Linguistics. According to some researches, it is divided into two groups:

1. The descriptive dialectology
2. The historical dialectology

The descriptive dialectology deals with phonetic, lexical and grammatical structure of the dialects in the language. The historical dialectology studies the origin and historical aspects and peculiarities of dialects. The existence and appearance of dialects on certain territories depend on different factors. One and the same dialect may include various word-stocks.

The dialectal words used on a certain territory have their isoglosses. There is difference between the terms *dialectal words* and *dialectisms*. Dialectal words are those words which

in the process of integration of the national language remains beyond its literary boundaries, and their use is generally confined to a definite locality. Dialectal words are words used on a certain territory that differ from the literary language in phonetics, vocabulary and grammar, the dialectisms are words used only in spoken language. It was obvious that from the earliest time the languages were divided into dialects. In the grammar of that period there were such terms as *вульгаризм* (vulgarism) – slang word, *провинциализм* – localisms were one of the main bases of forming the dialectology. There is sometimes a difficulty in distinguishing dialectal words from colloquial words. The term *dialect* has no designations in the languages, it defines the word-stock of a certain territory. The dialect is a part of the public national language, it has broader meaning than the term *word-stock*. All of them are based on the varieties of the language. The word-stock has the status of a dialect when it possesses the norms of the literary national language on the one hand, and when it has some peculiarities and difference from other dialects, on the other hand.

METHODOLOGY

In the XIX-th century the peculiar features of various dialects were considered to be «incorrect speaking». Sometimes the meanings of words in dialects and in the literary language are the same, but their pronunciation is different. Thus, the formation and development of dialects depend on the historical conditions.

The words from dialects and word-stock of small groups enter the literary language. These words are widely used by people and are accepted as a norm of the literary language. The literary language has its distinguishing features. The modern Kazakh language has its phonetic and lexical-grammar norms. Each of these varieties serves for people of certain speciality or profession. Therefore the literary language relies on the spoken language, the latter serves to the literary language. It is the language used in everyday life, the language with its norm and used as a means of communication.

The northern and southern dialects play a great role in the development of the Kazakh literary language. The vocabulary of the literary language is based on the vocabulary of the spoken language. Literary and spoken languages can't be considered two separate languages, they are two varieties of the same language having the distinguishing features.

Taking into account these features professor N.T.Sauranbaev gives the following definition to the common spoken language: «Comparatively with the literary language the common spoken language differs from it in artistic features, style and norm» [7: 15]. The literary language is enriched by dialectal words, that are accepted as the norm of the literary language. The study of the vocabulary of the southern dialects in the Kazakh literary language is of a great importance. The investigation of the spoken language of the Kazakhs living on the territory of Kazakhstan and in other places outside of Kazakhstan is one of the actual issues in Kazakh dialectology. The Kazakh language of the people living in different regions differ and has some distinguishing features. In modern science they are called dialectological phenomena. They are linguistic phenomena created in the result of the development of spoken language.

RESULTS AND DISCUSSIONS

The distinguishing features of the Kazakh language of the people living in different regions are connected with historical factors. For example, the dialectological peculiarities of the Kazakh language of the people living in Karakalpakstan can be explained by the influence of the Karakalpak language, and the languages of the neighbouring Uzbek and Turkmenian people. A lot of words from the above-mentioned languages have entered the Kazakh language for ages, they became the part of the vocabulary stock of the Kazakh language.

Dialectal words play a great role in enriching the vocabulary of the literary language. Dialects may have both: some distinguishing features, on the one hand, and common similar features, on the other hand. We can observe some common features in the language of the people living in a city, district, village or region.

The thorough study of the spoken language of the people living in Kazakhstan and other neighbouring countries has theoretical and practical significance for further development of Kazakh dialectology. The research of the Kazakh language of the people living in Kungrad region of Karakalpakstan is very important and deserves attention. The language, traditions, customs of the Kazakh people living in Kazakhstan and Karakalpakstan are their wealth and cultural heritage left by off-springs from the ancient times. The language of the Kazakh people of this region has some peculiarities and it differs from the literary Kazakh language and its dialects. There are some reasons of it. Firstly, the Kazakhs of Kungrad region and of the Republic of Kazakhstan live far away from each other. Secondly, the Kazakh people living in this region, have close cultural relations with the people of Uzbek, Karakalpak and Turkmenian nationalities. Thirdly, the number of Kazakhs living in this region is less than the number of Uzbek, Karakalpak and Turkmenian people.

The vocabulary stock of the Kazakh language in Kungrad region has some elements of the Uzbek, Karakalpak, Turkmenian, Arabian, Persian and Tadjik languages. The first President of the Republic of Uzbekistan I.A.Karimov said, «We are the people born and living in great Turan. Both our language and religion are the same» [1: 19]. Really, having analyzed the material, we come to the conclusion, that the Uzbek, Karakalpak and Turkmenian languages made a great influence on the Kazakh language of Kungrad region. Today the collection of the materials in the Kazakh language of Kungrad region, the study of its phonetic, lexical and grammatical peculiarities and vocabulary stock comparatively with other dialects and word stocks, with some Turkic languages- Uzbek, Karakalpak, Turkmenian, ancient Turkic languages, the language of ancient manuscripts is one of the actual issues in Linguistics. It should be pointed out that most of the research works in dialectology done in Kazakhstan and outside of it, in other countries, were limited by the synchronic, diachronic, etymological, semantic and ethno linguistic analysis. Many scientific research works: dissertations, monographies carried out in the result of expeditions and travels prove this approach. These research works contain the data about the linguistic, historical-geographical, political, ethnographic and other peculiarities of the Kazakh language of the people living in that region.

The detailed analysis of the Kazakh language of the people living in the collective farms «Raushan» and «Kokdarya» shows the distinguishing features and difference of this language

from the Kazakh language spoken in other regions of the Republic of Karakalpakstan and other republics.

The first investigations of the Kazakh language of the people living on the territory of Karakalpakstan began in the 1960-s of the XX-th century and since that time this work has been gone on. To carry out this important research work there were organized the scientific expeditions to many places outside Kazakhstan under the leadership of the National Academy of Sciences of the Republic of Kazakhstan.

The language of the Kazakh people living in the former USSR, in Uzbekistan, Karakalpakstan, Turkmenistan, Altai and Volga has been thoroughly investigated. There were published many works devoted to the study of Kazakh language spoken outside Kazakhstan. For example. T.Aydarov studied the Kazakh language of the people living in the surroundings of Tashkent, N.Junisov and B.Beketov – the Kazakh language spoken in Karakalpakstan, A. Nurmagambetov – the Kazakh language spoken in Turkmenistan.

The Kazakh language spoken in Kazakhstan was the object of investigations in 1961-1963 done by the scholars of the institute of Linguistics of the National Academy of Sciences of Kazakhstan and institute of literature and art named after M.Auezov A.Kurishjanov, A.Mahmutov and after the 1970-s by the scholars S.Omarbekov and O.Nakisbekov.

There are also many works devoted to the study of the language, history and ethnography of the Kazakh people living in Karakalpakstan. One of them deserving attention is the work by N.Junisov and B.Beketov devoted to the study of the Kazakh language of the people living in Karakalpakstan. In his Candidate dissertation and other works N.Junisov studied the historical-linguistic peculiarities of the Kazakh language spoken in Karakalpakstan, the dialectal words as a layer of the vocabulary, in particular [4; 136].

The comparative study of the material shows that many dialectal words coincide with the words in the vocabulary of the people living in the south part of Karakalpakstan. Dialectal words include historical words and borrowings from other languages, and it should be pointed out, that most of them was borrowed from Karakalpak. The abundance of the elements of the Karakalpak language shows its influence on the vocabulary stock. The comparative study of the phonetic system in other regions shows that they have some differences in the system of vowels and consonants. According to the statements of the scholar, the grammar of the Kazakh language of the people living in Karakalpakstan is considered to be literary it is not separated from other word-stock groups. It was emphasized that some verb-forming suffixes like *–н/-ын/-ін, -сыңыз/-сіңіз, -жақ, – сан/-сен* are considered to be the dialectal grammar phenomena. One of the distinctive grammar features in the Kazakh language of the people living in Karakalpakstan is the use of Past tense. In the lexical material such words as *ағза-member, мәдени шертек-half-house, аударыспақ-revolution, сүзеуік-a means used for pouring dish, шөлкем-an organization* are used in the literary language.

In his Candidate dissertation and other works B.Beketov studied the phonetic, lexical and grammatical peculiarities in the Kazakh language of the people living in the South regions of Karakalpakstan (Turtkul, Beruniy and Amudarya) [3; 128].

For example, at the beginning of words instead of the sound **б** in the literary language the sound **п** is used: *пал-бал-honey, пұтақ-бұтақ-a kind of grass*, instead of the sounds *қ, к* the

sounds *ғ, г* are used: *ғажырлы-қажырлы, ғарғыс-қарғыс, гейде-кейде-sometimes, гүрес-күрес-wrestling-a kind of sport*, *чекпен-шекпен-clothes, кепчік-көпшік-pillow, үч-үш-three, бірінчі-бирinши-first.* We observe the use of one sound instead of the other in words, for example: *с-ш, ж-дж, ж-й беш-бес-five, тұрмыш-тұрмыс-family, джақсы-жақсы-good, йыл-жыл-year, йаңа-жаңа- a new.*

In grammar the following suffixes: *-дар/-дер, -тар/-тер, -лар/-лер* show the plural form nouns. There are differences in the cardinal numerals as well. For example: (*сексен сегіз бүтін жүзден бес, сексен сегіздің жүзден бесі) it can be 88.05 or 88 and 05, жетіләнші-жетінші -seventh, онләнші-оныншы-tenth*.

The vocabulary of the Kazakh language of the people living in the south of Karakalpakstan is characterized by a great number of professionalisms dealing with cattle breeding, fishing, cereals, rice-growing, cotton-growing, gardening and farming. Thus, we see that the people living in this part of Karakalpakstan speak in Kazakh and their vocabulary was developed and enriched under the influence of the Uzbek, Karakalpak and Turkmenian languages. The vocabulary stock of this

Kazakh language includes the words of the languages of the neighbouring countries. Among the above-mentioned research works devoted to the study of Kazakh dialectology, phonetic, lexical and grammatical peculiarities of the Kazakh language spoken in Karakalpakstan, the works of A.Kurishjanov, N.Junisov, B.Beketov are in the focus of attention. In our research work we continue to investigate the same issues, but it's distinguished by its theme, structure and contents. The main aim of our work is to study the Kazakh language of the people living in Kungrad region of Karakalpakstan. There have been many changes in the Kazakh language under study because of the influence of mass media, radio, television and different classes at schools in the region – Kazakh, Uzbek, Karakalpak and Turkmenian.

We hope that our work will show the dynamic development of the Kazakh language of the people living in Kungrad region. The theoretical significance of the work lies in the fact that it promotes to find out some peculiarities of the Kazakh language comparatively with other languages, to show the opportunities to keep the language pure.

The study of the language by the linguistic-geographical method was done first in the works of academician Sh.Saribaev. In his opinion it is important: 1) to study dialects and word-stocks in monographies; 2) to compile dialectological dictionaries; 3) to work out the dialectological atlas of the Kazakh language. The works of this scholar are very important not only in the study of Kazakh Linguistics, but in the study of history of the people as well. The work «The dialectological atlas of the Kazakh language» by Sh.Saribaev is considered to be one of the important parts of the dialectological atlas of the Turkic languages [6; 5] The works of another scholar S.Omarbekov devoted to the study of Kazakh regional word-stocks also deserve attention. The author gives a list of phonetic parallels [5; 97] The research works of the famous scholars J.Bolatov, Sh.Saribaev, A.Nurmagambetov, N.Junisov are devoted to the comparative study and definition of dialectal phenomena, classification of word-stocks and other actual issues.

Academician T.Aydarov has studied the peculiarities of the Kazakh dialects pointed in the dialectological atlas and divided them into the following three groups [2: 190]:

1.The phenomena of the old Kazakh language including mainly phonetic and grammatical peculiarities (some of them remained from clan dialects).

2.The dialectal phenomena of the elements entered the Kazakh language from the languages of the relative and non-relative people.

3.The dialectal phenomena based on the material of the Kazakh language. Most of them belongs to vocabulary stock and phraseology. For example:

атауыз//кемпірауыз-pliers, иінағаш//суағаш-a special means used for carrying water putting it on the shoulders, жар газет//қабырға газет-a newspaper. It's necessary to point out that the dialectal phenomena of the first group are based on the linguo-geographical study of the earlier period, while the other two groups are based on the peculiarities of the word-stock under the influence of the Persian language.

CONCLUSION

The study of the vocabulary stock of the Kazakh language of the people living in Kungrad region of Karakalpakstan by the linguogeographical method is actual, because the Kazakh language is one of the branches in the linguistic atlas. When marking the vocabulary stock of Kazakh spoken in Kungrad region in the atlas it's very important to take into account the phonetic, lexical-semantic and grammatical peculiarities.

Up to the present time there have been done many research works in the study of the Kazakh language. But despite it, the Kazakh language of the people living in Karakalpakstan and other republics, its place and role in dialectology haven't been investigated enough yet. The students of the Kazakh Department of Nukus state pedagogical institute and Karakalpak state university have been collecting rich material on the peculiarities of the Kazakh language spoken in different regions of Karakalpakstan. During their training practice in folklore and dialectology they write reports, take an active part at the scientific-theoretical and practical conferences, write course and Qualification Papers.

References:

1.Karimov I.A. Turkiston – our common house. Tashkent, 1995.

2.Aydarov T. Issues of dialectal lexicology and linguistic geography. Alma-Ata: Rauan, 1991.

3.Beketov B. The Kazakh language in Karakalpakstan. Alma-Ata, 1990.128 p.

4.Junisov N. Regional peculiarities of the national language. Alma-Ata, 1981.136 p.

5.Omarbekov S. The study of the Kazakh language by the linguistic geographical method. State language and culture of spirituality. Alma-Ata, 2001

6.Saribaev Sh. Dialectological atlas of the Kazakh language. № 3. 1972.

7.Sauranbaev N.T. About the study of history of the Kazakh literary language. Issues of history of the Kazakh language and dialectology. Alma-Ata, 1960.

УДК -81-373

Нарынбаева Бактыгүл Борбиевна
Ж.Баласагын атындагы Кыргыз улуттук университети

Нарынбаева Б.Б.
КНУ им. Ж.Баласагына

Narynbaeva B.B.
KNU J.Balasagyn

ФРАЗЕОЛОГИЯЛЫК БИРДИКТЕРДИ ИЗИЛДӨӨНҮН ЗАМАНБАП ЫК-АМАЛДАРЫ
СОВРЕМЕННЫЕ ПОДХОДЫ В ИССЛЕДОВАНИИ ФРАЗЕОЛОГИЧЕСКИХ ЕДИНИЦ
MODERN APPROACHES IN THE STUDY OF PHRASEOLOGICAL UNITS

Аннотация: Макалада акыркы жылдары тил илиминде өзгөчө темп менен изилденип жаткан жаңы багыттар аталган когнитивдик лингвистика жана лингвомаданият таануу өңүттөрүнөн фразеологиялык корпусту изилдөө максатында заманбап ык-амалдары тууралуу сөз болот. Когнитивдик лингвистикада фразеология биринчи кезекте, маалыматтын кодировкаланышында жана трансформацияланышында роль ойноочу таанып билүү механизми, ал эми лингвомаданият таанууда маданий феномен, ошондой эле улуттун маданий коду сакталган каражат катары изилденет.

Урунттуу сөздөр: фразеологизм, концепт, концептосфера, этап, анализ, принцип, талаа, интерпретация, маданият, код.

Аннотация: В статье рассматриваются современные подходы исследования новых направлений в лингвистике как когнитивная лингвистика и лингвокультурология, которые в последние годы изучаются в лингвистике с особыми темпами и на основе которых при исследовании фразеологических единиц выявились новые подходы. В когнитивной лингвистике фразеология изучается, прежде всего, как познавательный механизм, играющий роль в кодировании и трансформировании информации, в лингвокультурологии – как феномен культуры, как хранитель культурного кода нации.

Ключевые слова: фразеологизм, концепт, концептосфера, этап, анализ, принцип, поле, интерпретация, культура, код.

Abstract: The article deals with modern research approaches of new directions in linguistics such as cognitive linguistics and linguoculturology, which have been studied in linguistics with special pace in recent years and on the basis of these, the new approaches have emerged in the study of phraseological units. In cognitive linguistics phraseology is studied, first of all, as a cognitive mechanism that plays a role in coding and transforming information, in linguoculturology – as a cultural phenomenon, as a keeper of the cultural code of the nation.

Keywords: phraseology, concept, conceptosphere, stage, analysis, principle, field, interpretation, culture, code.

Учурда тилдик багытта жүргүзүлгөн изилдөөлөрдө фразеологиянын өзүнө түздөн-түз байланышкан маселелерге гана эмес, андагы дүйнөнү көрө билүү өзгөчөлүктөрүнүн чагылышына да басым жасала баштагандыгы маалым. Сөз болуп жаткан багыттагы изилдөөлөрдүн талашсыз «лидери» катары когнитивдик лингвистика менен лингвомаданият таануу багыттарынын кесилиш чегиндеги концептуалдуу изилдөөлөрдү атоого болот.

Лингвомаданият таануучулук өңүт фразеологизмдер менен маданий белгилердин катыштыгын изилдөөгө багыт алуу менен, фразеологиялык системанын маданий-улуттук спецификасын сыпаттап берүү үчүн эталондор, стереотиптер, символдор ж.б.у.с. системаларынын маанисин актуалдаштырат. Фразеологизмдерди лингвомаданият таануучулук өңүттөн сыпаттоо идеясы алгач В.Н.Телия тарабынан сунушталган. Ал фразеологиялык бирдиктерге лингвомаданият таануучулук анализ жүргүзүүнүн негизги максаты катары когнитивдик процедуралардын жардамы аркылуу өз ара карым-катышта келген эталондор, стереотиптер жана башка маданий белгилердин образдуу ассоциациялар формасындагы маданий-улуттук коннотацияларын аныктоо аракетин эсептейт [2].

Фразеологизмдердин маанилеринин тереңде катылган негиздеринин түзүлүү процессин лингвомаданий өңүттөн кароо аркылуу аңдап түшүнүүгө болот. Изилдөө ишибизде кыргыздын дүйнө кабылдоосундагы маданий спецификаны чагылдырган фразеологиялык образдуулуктун татаал ички түзүлүшүн аныктоо фактысы лингвомаданий реконструкциялоодон алынган олуттуу жыйынтык болуп эсептелерин белгилемекчибиз.

И.В.Зыкованын пикиринде «В.Н.Телиянын (2009) жетекчилиги астында иштелип чыгып, авторлордун жамааты тарабынан фразеологиялык практиканын алкагында ийгиликтүү апробацияланган, фразеологиялык белгилердин маданий мазмунун экспликациялоого багытталган лингвомаданият таануучулук анализ методунун жаралышы фразеологизмдерди изилдөөнүн лингвомаданият таануучулук багытынын өнүгүшүндөгү олуттуу кадам катары бааланышы абзел» [3,122-б]. Маданият таануучулук комментарий фразеологизмдерди лингвомаданият таануучулук өңүттөн анализдөөнүн бир нече этабын чагылдырат. Бул этаптардын негизгилери болуп: фразеологизмдин бүтүн образынын же анын айрым компоненттеринин маданияттын байыркы катмарлары менен болгон катыштыгы (архетиптик каршы коюп салыштыруулар, мифологиялык ойлор, ритуалдар, ырым-жырымдар, салттар, диний ишенимдер менен); фразеологизмдердин образдык мазмунун маданияттын коддору менен болгон катыштыгы; фразеологизмдин бүтүн образынын же анын айрым компоненттеринин троптун түрлөрү менен болгон катыштыгы; фразеологизмдердин белгилик функциясын маданияттын «тили» катары аныктоо сыяктуу этаптар эсептелет [2, 772- б]. Аталып өткөн методдордон тышкары изилдөө ишибизде башка ык-амалдардар туурасында да сөз козголду. Алардын ичинен биздин изилдөө ишибизге мазмундук жактан жакын метод катары Е.Н.Белаянын фразеологизмдерге лингвомаданий анализ жүргүзүү боюнча методуна токтолдук. Автордун пикиринде, кубулуштарды маданий өңүттөн интерпретациялоонун бир булагы жана ал кубулуштарды тилде чагылдыруунун формалары катары ишенимдер, удамыштар, легендалар, мифтер өңдүү элдик маданияттын кээ бир формаларын эсептөө шарт. Маданий интерпретациянын башка

булагы болуп, туруктуу мүнөздөгү салыштыруулардагы образ-эталандордун системасы эсептелип жүрөт. Мындан тышкары, маданий интерпретациянын дагы бир булагы катары сөз – символдор же символикалык маанини туюндурган сөздөр, сөз айкаштары, христиан диний маданиятындагы, теософиядагы образдар жана аларга мүнөздүү адеп-ахлактык эреже-тартиптер да эсептелип жүргөндүгү маалым. Ушул сыяктуу эле көркөм адабияттагы, философиядагы, тарыхтагы образдарды маданий интерпретациянын маанилүү булагы катары кароо салты бар [1].

Жогоруда сөз болгон теориялык базаларга таянуу менен, биз кыргыз тилиндеги фразеологизмдерде камтылган маданий маалыматты аныктап, анын маңызын ачып сыпаттап берүү максатына багытталган лингвомаданий комментариялоонун моделин түзүүгө жетише алдык.

Мындай лингвомаданий ык-амал төмөндөгүдөй этаптардын аткарылышы аркылуу ишке ашат:

1) маданий маалыматты белгилүү бир тибине булак катары кызмат кылган фразеологиялык бирдиктердин спецификасын кароо (мифтер, легендалар, динге чейинки ишенимдер);

2) адабий булактарды анализдөө, ошондой эле тарыхый фактыларды кароо;

3) маданияттын тигил же бул тармагындагы белгилик каражаттардын символдук маанилерин жана фразеологиялык белгилердин калыптанышын анализдөө.

Кыргыз тилиндеги фразеологиялык бирдиктердин лингвомаданий интерпретациясы да фразеологизмдердин кыргыз маданиятынын шамандык, теңирчилик, мифология, легендалар өңдүү байыркы катмарлары менен байланышкан ички формасын иликтөөнүн бир нече деңгээлин бөлүп көрсөтүү зарылдыгын жаратат.

Биринчи деңгээл – шаманизм (бакшылык) жана теңирчилик менен байланышкан фразеологиялык бирдиктер. Кыргыздардын диний ишенимдеринин эң алгачкы формаларынын бири катары шаманизм эсептелет. Мындай культтардын ичинен Жер менен Суунун культу кеңири тараган культтар болуп эсептелген. Ислам динине чейин кыргыздар Күнгө жана Айга сыйынышкан. Кыргыздын көчмөн турмушунда *арча-бешик* эң баалуу буюм катары эсептелген. Кыргыздардын бүгүнкү күнгө чейин үйлөрүн арча жагып аласташы алардын байыркы диний ишенимдеринен кабар берет.

Экинчи деңгээл – кыргыз фразеологиясындагы мифтер, ишенимдер.

Миф жана ишенимдер кыргыз тилинин фразеологиялык бирдиктеринде кеңири таралган эмес. Кыргыз элиндеги *кут* түшүнүгү боз үйдүн түндүгүнөн түшүп, адамдарга бакыт менен ырыс ыроологон, мейкиндикке толуп, баарын береке менен бакубатчылыкка бөлөгөн жомоктук, укмуштуу, табияттан тышкары күч менен ассоциацияланат.

Үчүнчү деңгээл – үрп-адаттар, салттар, ырым-жырымдар, ритуалдар жана символдор.

Кыргыз тилинин фразеологиялык бирдиктеринде чагылдырылган бардык үрп-адат, ырым-жырымдарды шарттуу түрдө төмөндөгүдөй тартипте бөлүштүрүүгө болот:

а) адамдын өмүр циклы менен байланышкан үрп-адат, ырым-жырымдар: маселен, кыз баланын төрөлүшү: «*кырк жылкы»* деп айтылып, ал эми бешик тойго келген коноктор «*бе-*

шик бооң бек болсун!» деген каалоону айтышат. Наристенин төрөлгөнүнө кырк күн толуп бешикке бөлөө мезгили жеткенде куралган көйнөк кийгизишип, аны «*кырк көйнөк»* деп аташкан.

б) куда түшүү, сөйкө салуу, үйлөнүүгө байланыштуу салттар: *бел куда болуу* – туула элек балдарды кудалоо; *бешик куда* – балдары бешиктеги курагында ата-энелердин кудалашып коюшу; *сөйкө салуу* – салтка ылайык, уулу бар ата-эненин кичине кыздын ата-энесинин макулдугу менен анын кулагына сөйкө салып, куда түшүүсү.

Лингвомаданият таануучулук реконструкциялоонун жыйынтыгына ылайык, изилденип жаткан кыргыз фразеологизмдеринин жалпы корпусу изилденди, бирок алардын табиятын, алардын курамындагы элементтерди, алардын ортосундагы байланыштардын маңызын толук ачып берүү үчүн когнитивдик лингвистиканын (сегиз концептосфера жана элүүдөн ашык концепт процедуралоонун булагы катары эсептелди) өңүтүнөн да анализ жүргүзүү талап этилет. Ошондо гана кыргыз жана башка тилдериндеги фразеологизмдик белгилердин ички структуралык түзүлүшүнө жана алардын жаралуу процессиндеги маданий-улуттук спецификанын маңызына сүңгүп кирүүгө мүмкүндүк түзүлөт.

Изилдөөнүн **когнитивдик ык-амалында** фразеологизмдерди тереңирээк иликтөө үчүн когнитивдик процедуралар пайдаланылат. Когнитивдик парадигмада фразеологизм белгилүү бир тилде сүйлөгөн адам тарабынан фразеологизмдердин семантикалык маалыматынын бардык типтеринин интерпретацияланышынын жүрүшүндө структураланган, кептик баарлашуунун субъектисине тиешелүү микротекст катары кабылданат.

Фразеологиялык бирдиктерди изилдөөнүн принциптери теориялык пландан белгилүү ***этаптарга*** бөлүнүү менен иликтенет:

1) фразеологизмдерди структуралык жана семантикалык принциптердин негизинде тандап алуу;

2) фразеосемантикалык талаа түзүү;

3) концепттин жана концептосферанын номинативдик талаасына кирген фразеологиялык бирдиктердин анализи жана сыпатталышы;

4) фразеологиялык бирдиктердин семантикасын сыпаттап берүүнүн жыйынтыктарынын концептуалдуу интерпретациясы: изилденип жаткан концептти менталдык бирдик катары калыптандыруучу когнитивдик белгилерди аныктоо.

5) фразеологизмдерди концептуалдуу интерпретациялоонун негизинде образ түзүү.

Биринчи этап **–** фразеологиялык бирдиктерди тандоо.

Тилдик материалды тандап алуунун биринчи этабында абдан абройлуу деп табылган кыргыз тилиндеги фразеологиялык жана башка сөздүктөрдөн (10дон ашуун), курамында концептосфераларга (мүнөз, эмоциялар, адамдык мамилелер ошондой эле адам тарабынан мейкиндиктин жана мезгилдин кабылданышы) катыштыгы бар баардык фразеологизмдер бөлүнүп алынат. Топтолгон материал иш жүзүндө жогоруда саналып өткөн концептосфералардын келип чыгышына өбөлгө түзөт, себеби фразеологизмдер образдуу, экпрессивдүү жана эмоционалдык тилдик каражаттар катары турмуштагы предметтерди, кубулуштарды атоо менен гана чектелбестен, адамдын мүнөзүн, физикалык жана эмоционалдык абалын чагылдыра тургандыгы да белгилүү. Фразеологиялык бирдиктерге образ-

дуулук мүнөздүү болгондуктан, фразеологиялык корпустун өзөгүн идиомалар түзгөндүгүн атайын белгилеп өтүүгө болот.

Тандоонун семантикалык принциби, бул принципте тилдик материал, тагыраак айтканда, фразеологизмдер семантикалык мүнөздөмөсүнө карата классификацияланат. Ал эми биздин изилдөө ишибизде фразеосемантикалык талаа деп аталып, изилдөөнүн ***экинчи этабы*** катары алынган.

Фразеосемантикалык талаа дүйнөнүн тилдик сүрөтүнүн бир бөлүгү болуп эсептелип, анын түзүлүшүндө лексикалык бирдиктер менен катар фразеологизмдер да активдүү катышат.

«Адамдын мүнөздөмөсү» концептосферасында фразеосемантикалык талаа изилдөөгө алынып жаткан тилдердин фразеологиялык корпусун бириктирип, ал эми концептосфераларды макроконцепттерге (оң жана терс) бөлүштүрөт. Андан соң концепттерди анализдөө иши жүргүзүлөт.

«Адамдын мүнөздөмөсү» концептосферасы:

а) «Ак ниеттик», «Кайраттуулук», «Шамдагайлык», «Марттык», «Сылыктык», «Момундук», «Чыдамдуулук», «Акыл-эс» концепттерин өзүнө камтыган «Адамдын изгиликтери» деген макроконцепттен;

в) «Келесоолук», «Куулук», «Коркоктук», «Көктүк», «Ач көздүк», «Оройлук», «Текебердик» концепттерин өзүнө камтыган «Адамдын кемчиликтери» деген макроконцепттен турат.

«Адамдын эмоциялары» концептосферасы төмөндөгүдөй:

а) «Бакыт», «Кубаныч» концепттерин камтыган «Оң эмоциялар» деген макроконцепттен;

в) «Ачуу», «Кайгы/Капа», «Коркуу сезими» концепттеринен турган «Терс эмоциялар» деген макроконцепттен турат.

«Адамдык мамилелер» концептосферасына «Сүйүү», «Жактыруу», «Жек көрүүчүлүк», «Кошоматтык», «Көңүл коштук» концепттери киргизилген.

«Мейкиндик жана Убакыт» концептосферасында аталган эки категория объективдүү, бири-бири менен ажырагыс байланыштагы чексиз түшүнүктөр катары мүнөздөлөт. Мейкиндик түшүнүгүнүн жалпы касиеттери катары созулуу, үзгүлтүк менен үзгүлтүксүздүктүн биримдиги эсептелет. Ал эми убакыт түшүнүгүнүн универсалдуу касиеттерине узактык, кайталангыстык жана артка кайрылбастык өндүү касиеттер кирет.

Үчүнчү этап – концепттин номинативдик талаасына кирген фразеологиялык бирдиктердин семантикасын анализдөө жана сыпаттап берүү.

Семантикалык анализде сөздөрдүн маанилерин чечмелөөгө басым жасалса, концептуалдуу анализ дүйнө туурасында билимдердин системасына таянат. Мындан тышкары концептуалдуу анализде тилдик ой-жүгүртүүгө өзгөчө маани берилет. Биздин пикирибизде, концептуалдуу анализдин түпкү максаты катары маданий өзгөчөлүктөрдү чагылдырган концепттердин парадигмасын жана алардын концептосфераларын сыпаттоо эсептелет. Сөз болуп жаткан маселе туурасында В.А.Маслова: «Концептти сыпаттап берүүнүн методикасы изилденип жаткан концепттин тибине жана элдин маданий жашоосунда анын

ээлеген ордуна, татаалдыгына, ошондой эле изилдөөчүнүн алдына коюлган максат жана милдеттерге ылайык тандалып алынат» [5, 45-б] деген пикирин айткан.

Төртүнчү этап – фразеологиялык бирдиктердин семантикасын сыпаттоонун жыйынтыктарын концептуалдуу интерпретациясы. Изилдөөнүн когнитивдик ык-амалына байланыштуу адабияттарга жасалган сереп концепттерди номинациялаган тилдик каражаттардын семантикасы аркылуу концептти сыпаттап жазууда салттуу методдор пайдаланылары, ал эми мындай аракеттерден алынган жыйынтыктар өзгөчө процедураны – концептуалдуу *интерпретацияны* талап кылары туурасындагы жыйынтыкка алып келди. Анткени когнитивдик интерпретация – семантика-когнитивдик анализдин зарыл этабы. Бул этапсыз изилдөө тилдик семантиканын алкагынан чыга албастыгы талаш туудурбайт.

Бешинчи этап – фразеологизмдерди концептуалдуу интерпретациялоонун негизинде кыргыздын образын түзүү.

Мисалы, «Адамдын мүнөздөмөсү» концептосферасынын анализи катаал шарттарда жашоо үчүн кыргызга адам мүнөзүндөгү эр жүрөктүүлүк, шамдагайлык, чыдамкайлык, сылыктык ал гана эмес марттык өңдүү оң сапаттар зарыл болгондугун көрсөттү. Кыргыз чечимди шашылыш кабыл албайт. Жашоонун кыйынчылыктарына туруштук берүү үчүн кыргызга жолборстун жүрөгү, карышкырдын кайтпастыгы (***жолборс*** *жүрөк;* ***көк*** *жал)*, табият менен жуурулушуп жашоо кечирүүсү зарыл болгон. Жашоонун эң катаал шарттары кыргыздан сабырдуу, кыйынчылыктар менен сыноолорго көтөрүмдүү, ооруганда жана кыйналганда чыдамкай болууну талап кылган. Жашоо канчалык оор болбосун, кыргыз ***белин*** *бекем буун*, тиричилигин улантып келген. Кыргыздын чыдамкайлыгы байыркы доорлордон, айкөл Манастын осуяттарынан башат алат. Кыргыз *сабырдын* ***түбү*** *сары алтын* экендигине ишенип, сабыр кылып күтө алат.

Кыргыздын түшүнүгүндө касты дос кылуу үчүн, аны марттык менен коноктоо керектиги туурасында ишеним жашайт. Кыргыз үчүн марттык – берешендик, *колу ачыктык.* Кыргыз үчүн *май* кененчиликтин, молдуктун көрсөткүчү болуп эсептелет. Ал эми оокаттуулук фразеологиялык бирдиктерде үй буюмдары жана кийим-кечек аркылуу аныкталат (***казаны*** *майлуу;* ***башынан*** *май агуу;* ***кабыргасы*** *майлуу;* ***казаны*** *майлуу;* ***кашык*** *да май,* ***чөмүч*** *да май;* ***ирегеден*** *май агуу;* ***майга*** *бармагы малынды;* ***этеги*** *бүтөлүү;* ***байпагы*** *макмал болуу;* ***ийини*** *бүтөлүү).* Үй ээсинин мүнөзү, оокаттуулугу жана социалдык статусу анын конок тоскондугуна жараша бааланып келген.

Адамдын мүнөздөмөсүндөгү оройлук, келесоолук, менменсинүү, коркоктук жана куулук жаныбарлардын сыпаттары аркылуу идентификацияланган. Айталы, кыргыздар жоош адамды койго салыштырышса, бир калыпта жүрбөгөн адамды жылкыга ал эми жаман адатты ит ооруусу менен салыштырышкан (***кой*** *оозунан чөп албаган; боз* ***койдон*** *жоош;* ***жылкы*** *кыял; ооздугу жок* ***аттай****;* ***ит*** *ору).*

Демек, когнитивдик ык-амал башка, методологиялык ыкмаларды колдонуу аркылуу ишке ашырылат. Мындай ыкмалардын ичинен структуралык, семантикалык, концептуалдуу анализ, интерпретация жана талаа ык-амалдарын бөлүп көрсөтүүгө болот.

Жыйынтыктап айтканда, лингвомаданият таануучулук, когнитивдик лингвистика сыяктуу илимий тармактардын спектрин өзүнө камтып, адамдын дүйнө туюмун, аңдап-

туюусун, эске тутуусун, акыл-эсин, ойлоосун анын тили аркылуу изилдейт. Бул жаатта ар бир тилдин фразеологизмдерин когнитивдик лингвистика лингвомаданият таануу менен тыгыз байланыштырып, жана алардын негизинде келип чыккан заманбап ык-амалдар аркылуу изилдөө иштерин дагы тереңирээк жүргүзүүгө шарт түзөт.

Пайдаланылган адабияттар:

1. Белая, Е.Н. Теоретические основы исследования языковых и речевых репрезентаций базовых эмоций человека (на материале русского и французского языков) [Текст] / Е.Н.Белая. –Барнаул, 2006. –210с.

2. Большой фразеологический словарь русского языка. Значение. Употребление. Культурологический комментарий [Текст] / авторы-сост. И.С.Брилева, Д.Б.Гудков, И.В. Захаренко и др. Отв. ред. В.Н. Телия -4-е изд. – М.: АСТ-ПРЕСС КНИГА, 2009. – 784 с.

3. Зыкова, И.В. Роль концептосферы культуры в формировании фразеологизмов как культурно языковых знаков [Текст] / И.В.Зыкова. –Москва , 2014. –506с.

4. Кыргыз тилинин фразеологиялык сөздүгү [Текст] / Э.Абдулдаев, А.Биялиев, А.Курманалиева ж.б./ Ж.Осмонованын редакциясы астында. – Ф.: Илим. -1980. – 323-б.

5. Маслова, В.А. Когнитивная лингвистика [Текст] / В.А. Маслова. – Мн.: Тетра Система, 2005. – 256 с.

6. Нарынбаева Б.Б. Фразеологическая картина мира француза и кыргыза [Текст] / Б.Б. Нарынбаева. – Бишкек:ИД«Калем», 2017. –360 с.

УДК 811.11-112

Давлетов Муктар Самакович
КР УИА, Тил жана адабият институту, улук илимий кызматкер

ААЛАМДАШУУ – МАМЛЕКЕТТИК ТИЛ – КОТОРМО

Аннотация: Дүйнөдө глобалдашуу жараяндары күч алып, бардык деңгээлдеги социалдык байланыш-мамилелер кеңейип жана тереңдеп келет. Коом да, жеке адам да, бир чети, өз идентүүлүгүн таап, өөрчүтүп, бир чети, жалпы дүйнө системасына интеграцияланууга зарылчылыгына туш болууда. Бул көрүнүштүн тилдик аспектиси бар. Эгемендүү мамлекеттер тил саясатын жүргүзүүдө өз мамлекеттик тилдерин да өнүктүрүп, өлкөдөгү башка тилдердин макамын тактап, алардын да өкүм сүрүшүнө шарт түзүүдө. Жалпы өнүгүүдө да, жеке өсүүдө да өз ара катнаш түзүү, бири-бирин түшүнүү зарыл болуп, котормо ишмердигинин мааниси зор болууда.

Өзөктүү сөздөр: ааламдашуу, интеграция, тилдик жагдай, тилдик макам, мамлекеттик тил, улуттук тил, тил саясаты, котормо. Тил социум ичинде гана өкүм сүрө алат, демек, тил алып жүрүүчүлөр болуп жеке адамдар же алардын жалпылыгы болгон улут, эл гана эсептеле алат. Айрым адистердин айтымында, улуттун, элдин белгилеринин арасында (аймак, экономикалык жана социалдык-саясий байланыштар, маданият жана кулк-мүнөз өзгөчөлүктөрү) тил – бул жөн гана белги эмес, ал – эң маанилүү, улутту, элди бириктирип, башкалардан бөлүп турган белги.

Мунун бир нече негизи бар. Биринчиден, улут, эл үчүн жалпы, орток болгон тил аны менен кошо пайда болбой, мурдагы тарыхый жалпылыктан мурасталат. Экинчиден, тил – улуттун, элдин маданиятынын эң маанилүү курамдык бөлүгү. Үчүнчүдөн, тил – адамдар жалпылыгынын эң туруктуу, демек, эң консервативдүү элементи, ал улуттун, элдин калган белгилеринен узак жашайт.

Тилдин улут тагдырында ойногон ролу, жалпы дүйнөлүк тарыхта алган орду жөнүндө сөз кылганда, сөзсүз түрдө сөз кайсыл тарыхый мезгилде, доор жөнүндө болуп жатканын да тактап, эске алуу ылаазым. Тарыхтын жүрүшү менен жалпы адамзат да, өзүнчө ар бир тил да өнүгүп, ал өкүм сүргөн жагдай өзгөргөндө, ошого жараша тил да өзгөрүп, бул өзгөрүү, бир чети, анын ички түзүлүшүндө, бир чети, коомдо аткарган функционалдык милдеттеринде чагылышат. Тилдин функционалдык жактан өзгөрүшү анын социалдык макамынын өзгөрүшүнө да алып келет.

Азыркы заманды глобалдашуу, башкача айтканда, аааламдашуу доору деп аташат. Ааламдашуу социалдык байланыштардын жана институттардын мейкиндикте жана мезгилде кеңейиши менен тереңдешине, ошондой эле, бир жагынан, адамдардын күнүмдүк ишмердигине жер шарынын башка жерлеринде орун алган окуялардын, бир жагынан, жергиликтүү жамааттардын өз аракети аркылуу бүтүндөй дүйнөгө барган сайын көбүрөөк таасир беришине алып келди [10, 4-б]. Бул жараян адам коомунун жана коомдук турмуштун бардык чөйрөлөрүндө, анын ичинде – тилдик катнаш чөйрөсүндө жүрүп жатат.

«Глобалдашуунун тилдик аспектиси да бар, – деп жазат белгилүү орус тилчиси В.М. Алпатов. – Ал түз жана кыйыр мааниде жалпы тил табылмайын мүмкүн эмес» [1, 6-б.].

Окумуштуулар глобалдашуунун карама-каршылыктуу табиятын, анда борборго умтулуу да, борбордон качма да күчтөр аракеттенгенин белгилешет [5, 31-б.]. Маданият менен тилге карата алсак, бир жагынан интеграция тенденциясы, бир жагынан, өз алдынчалыгын, өзгөчөлүгүн сактоо тенденциясы иштеп жатат. Тил жагынан адамда эки чоң муктаждык бар: бири – иденттүүлүк муктаждыгы, экинчиси – өз ара түшүнүү муктаждыгы. Ушундан улам адамдык пикир алышууда жалпы тил зарылчылыгы келип чыгат [1, 6-7-бб.].

Аталган тенденцияларды кыргыз тилинин азыркы мезгилдеги мамлекеттик тил катары өнүгүшүнөн жана колдонулушунан, анын ичинде өлкөбүздөгү котормо чөйрөсүнөн айкын байкаса болот.

1991-жылы бир катар мурдагы советтик республикалар эгемендүүлүккө жетишип, алардагы саясий, экономикалык, маданияттык өнүгүү жараяндары күч алып, алардын саясий жана улуттук белгиси катары мамлекеттик тилдер өөрчүй баштаган. Бул ар бир өлкө ичиндеги тилдик жагдайдын өнүгүшүнө, өзгөрүшүнө, татаалдашына алып келет.

Тилдик жагдай дегенибиз – «тилдердин белгилүү бир же көп улуттук административдик-аймактык бирикмелердеги синхрондук-тарыхый өкүм сүрүү жараяны», анда «этностордун тилдери бири-бири менен тең укуктуу же тең эмес укуктуу мамиледе болуп, ар кандай сандагы баарлашуу чөйрөлөрүн тейлейт» [7, 50-б.].

Көз карандысыз мамлекеттердин өзгөрүп-өнүгүшү аздыр-көптүр карама-каршылыктарга, ички чыңалууларга да алып келди. Андыктан этностук, тилдик тирешүүлөргө алып келбеш үчүн жаңыланып, өсүп бараткан коомдор жалпы саясаттын бир бөлүгү катары туура тил саясатын иштеп чыгып, жүргүзүүсү керек болду. Бул үчүн болсо коомдо өкүм сүргөн тилдердин баарына тийишүү көңүл бөлүү, алардын коомдук макамын туура аныктап, укуктарын камсыз кылуу зарыл.

Тилдин коомдогу абалына карата, тил макамы эки түрдүү болот: 1) тилдин юридикалык макамы – тилдин тигил же бул социалдык-коммуникативдик системадагы колдонулушунун мыйзамдуу түрдө бекитилген тартиби, мисалы, тилге мамлекеттик тил макамынын ыйгарылышы; 2) тилдин иш жүзүндөгү макамы – тилдин иш жүзүндөгү колдонулушу, анын функционалдык жүгү. Тилдин макамы сөзсүз эле түрдө мыйзам аркылуу катталбайт, мисалы, СССРде орус тили мамлекеттик тил макамына ээ болгон эмес, бирок иш жүзүндө ал бул милдетти аткарган. [8, 220-б.].

Макамга байланыштуу негизги түшүнүктөр – *мамлекеттик тил* жана *улуттук тил*. *Улуттук тил* тарыхтын жүрүшүндө бир аймакта топтолгон, экономикасы, адабий тили, маданияты жана руханияты жагынан өз ара байланышкан адамдар тобуна – улутка тийиштүү. Ал – социалдык-маданий түшүнүк, категория. *Мамлекеттик тил* болсо бийлик, башкаруу системи аркылуу бириктирилген түзүмгө – мамлекетке тийиштүү. Ал – саясий, юридикалык түшүнүк, категория. Кыргыз тили бир учурда *улуттук тил*, экинчи учурда – *мамлекеттик тил* катары каралышы мүмкүн. Бирок бул эки түшүнүктү эч чаташтырууга болбойт.

Так ажыратылбай, такталбай келген дагы бир түшүнүк – *расмий тил*.

1953-жылы ЮНЕСКО адистери мамлекеттик жана расмий тил түшүнүктөрүн бөлүп кароону сунуш кылышкан. *Мамлекеттик тил* деп бир мамлекеттин чегинде саясий, социалдык жана маданий чөйрөлөрдө интеграциялык, биргелештирүүчү милдетти аткарып, мамлекеттин символу катары таанылган тилди айтышса, *расмий тил* болуп мамлекеттик башкаруу, мыйзам чыгаруу жана сот ишин жүргүзүүдө колдонулган тил эсептелинди. *Расмий тил* менен *мамлекеттик тил* аткарган милдеттеринин көлөмү менен гана айырмаланып, ортосунан так чек өткөрүү кыйынга туруп, мындай бөлүштүрүүнү так дегенге болбойт. Ошон үчүн социолингвистикада бул терминдер көпчүлүк учурда бирдей эле мааниде колдонулуп жүрөт [караңыз: 8, 161-162-бб.]. Кыргызстанда да кыргыз жана орус тилдеринин коомдо алган орду менен аткарган вазипасы дээрлик бирдей деп айтууга негиз бар.

Мамлекеттик (расмий) тил өлкөдөгү негизги тил болуп эсептелип, өзүнүн мамлекеттик милдеттерин төрт негизги чөйрөдө аткарат: 1) өлкөдөгү улуттар аралык ынтымак менен баарлашуу, 2) өлкөдөгү мыйзам чыгаруу, идеология жана адеп-ахлак, 3) өлкөдөгү илим жана маданият, 4) өлкөдөгү билим берүү [ошол эле жерде,47-б.]. Мамлекеттик тил катары, кыргыз тили жогоруда аталган бардык чөйрөлөрдө активдүү колдонулуп келет.

Кыргыз тилинин өлкөдөгү улуттар аралык ынтымак менен баарлашуу милдетин аткаруусу Кыргыз Республикасынын «Мамлекеттик тил жөнүндө» мыйзамында да, бардык мамлекеттик программаларда да каралган. Тилекке каршы, статистикалык маалыматтар көрсөткөндөй, республикада бүгүнкү күндө да улуттар аралык тилдин милдетин негизинен орус тили аткарып келатат. Ошол эле мезгилде кыргыз тилин билген башка улуттардын өкүлдөрүнүн саны мурдагыдан, эң алды – совет мезгилиндегиден кыйла көбөйгөнүн белгилей кетсек болот. Демек, мамлекеттик тилибиз барган сайын бул милдетин көбүрөөк аткарып, негизги улуттар аралык тил деңгээлине жетиши ыктымал. Акыркы жылдары кыргыз тили мыйзам чөйрөсүндө да мурдагыдан кеңири колдонула баштады. Мурда бардык мыйзамдар менен токтомдор орус тилинде жазылып, андан кийин кыргыз тилине которулса, азыр мыйзам тексттерин түздөн-түз мамлекеттик тилде жазуу аракеттери көрүлүүдө. Бул маселенин зор маанисин эсепке алып, мамлекеттик, коомдук жана илимий уюм-мекемелер өз алдынча да, биргелешип да тил колдонуунун бул чөйрөсүн өнүктүрүүгө багытталган иш-чараларды өткөрүүдө. Алардын арасынан 2015-жылы Кыргыз Республикасынын Жогорку Кеңеши жана Улуттук илимдер академиясы эл аралык ЮСАИД уюмунун колдоосу менен өткөрүлгөн атайын «Мыйзам чыгаруудагы мамлекеттик тил маселелери» илимий-практикалык конференциясын, мыйзам тармагы үчүн жаңы терминдер системаларын иштеп чыгуу максатында Кыргыз Республикасынын Юридикалык академиясы уюштурган юридикалык терминология жана юрислингвистика боюнча бир катар атайын кереге кеңештерин атаса болот.

Илим-билим чөйрөлөрүн алсак, жогорку окуу жайларында кыргыз тилинде окутуу улам жайылып, көп адистиктер боюнча кыргызча жаңы окуу китептери менен окуу куралдары даярдалып, көп сандаган илимий эмгектер кыргыз тилинде жазылып, диссертациялык изилдөөлөр кыргызча жакталып, бардык автореферaттар сөзсүз түрдө кыргыз тилинде да басылып чыгат. Тил жагдайы, тилдердин коом ичиндеги макамы алардын өкүм

сүрүү турпатына, өнүгүү деңгээлине, тил алып жүрүүчүлөрдүн санына, тилдин жайылышына, аткарган милдеттерине ылайык ар кандай болушу мүмкүн.

Өлкөдөгү тилдик жагдай жана андагы тилдердин колдонулушу менен өнүгүшү жүргүзүлгөн *тил саясаты* аркылуу жөнгө салынат.

Тил саясаты – бул мамлекет же коомдук топ тарабынан тилдердин функционалдык бөлүштүрүлүшүн, колдонулган тил ченемдерин өзгөртүү же сактоо үчүн көрүлгөн чаралар жыйындысы. Тил саясатына плюрализм, улутчулдук, тилдик нигилизм, тилдик пуризм ж.б. көрүнүштөр мүнөздүү болушу мүмкүн. [8, 267-б.]. Тил саясатын туура жүргүзүү үчүн, тилдик жагдайды, калктын тилдик муктаждыктарын үйрөнүп-билүү үчүн кеңири масштабдуу социолингвистикалык изилдөөлөр менен сурамжылоолор өткөрүлүүгө тийиш.

Социолингвистикада мамлекеттин тилге карата жасалган мамиленин алты башка баскычын бөлүп карашат: 1) бирден-бир расмий тил (мисалы, Францияда бул француз тили); 2) биргелешкен мамлекеттик тил (Камерун-да англис тили менен француз тилдери бирге колдонулат); 3) аймактык расмий тил (Индиянын штаттарында); 4) колдоо көрсөтүлгөн, расмий тил макамы жок, бирок мамлекеттик мекемелерде колдонулган тил (Африка өлкөлөрүнүн айрымдарындагы пижин); 5) түтүмдүүлүк көрсөтүлгөн тил (мисалы, келгиндердин тилдери); 6) тизгинделип, өнүгүүсү колдоого алынбаган тил. Кыргызстанда мамлекеттик тил менен расмий тилдин макамы гана мыйзамдуу түрдө бекитилген. Калган тилдер (аймактык тилдер, азчылыктардын тилдери) расмий макамга ээ эмес. Мамлекеттик жана расмий тилдердин бардык чөйрөлөрдө дээрлик бирдей колдонулушун биргелешкен мамлекеттик тил катары кароого да болот.

Дүйнөдө мамлекеттик (расмий) тил макамы мыйзамдуу түрдө 178 өлкөдө бекитилген. Айрым мамлекеттерде мамлекеттик тил бирөө гана болсо, башкаларында – бирден көп болушу мүмкүн. Айрым саясатчылардын, атүгүл кээ бир окумуштуулардын, Кыргызстанды Швейцарияга салыштырып, тил саясатын иштеп чыгууда Швейцария, Канада, Бельгия сыяктуу мамлекеттердин үлгүсүн алса болот дегени мына ушундай жагдайларга таянат. Бирок мындай ойдун артында өлкөлөрдөгү тилдик, этностук жагдайды, эл менен тилдин тарыхын жакшы билбегендик жатат. Маселен, Швейцария менен Бельгия тил боюнча бөлүнгөн аймактардан турат. Мыйзамда бекитилген мамлекеттик тилдердин ар биринин өзүнүн колдонулуу аймагы бар.

Швейцарияда, мисалы, французча сүйлөгөн жарандар немисче, италиянча же реторомонча сүйлөшпөйт. Финляндияда экинчи мамлекеттик тил катары швед тили бекитилген. Бирок шведдер, биринчиден, калктын өтө кичине сандагы азчылыгын түзүшөт, экинчиден, фин тили өнүгүү деңгээли жагынан швед тилинен калышпайт. Кыргызстандагы тарыхый-этникалык жагдай таптакыр башка. Кыргызстан өзүнчө улуттук аймактарга бөлүнбөйт. Дээрлик бардык жерлерде ар кандай улуттар аралаш жашашат. Бирдей колдонуу мүмкүнчүлүгү кыргыз тили менен орус тилинде гана бар. Бирок бул тилдердин өнүгүү деңгээли азырынча эки башка. Демек, мыйзамдуу түрдө бирден көп тилге мамлекеттик тил макамын ыйгаруу коомдогу тилдик тең салмактуулукту бузуп, тил жагдайынын татаалданышына гана алып келет.

Кыргыз тилинин жогоруда эскертилген юридикалык жана иш жүзүндөгү макамдары али бири-бирине дал келбей турат. Мамлекеттик тил макамына ээ болгону менен, кыргыз тили көп жагынан өзүнүн макамдык милдеттерин толук кандуу аткара албай келет. Андыктан Кыргызстанда калыптанган тил жагдайын терең жана ар тараптуу изилдөө, жүргүзүлгөн улуттук-тилдик саясатты толугу менен чыныгы изилдөөлөрдүн натыйжаларына негиздөө аркылуу гана ийгиликтүү жана натыйжалуу чечүүгө болот.

Адам адамсыз, бир коом башка коомдорубуз жашай албайт. Адам баласы илгертен байланыш жолдорун издеп келген. Негизги байланыш жолу кылымдар бою өзгөрбөгөн бойдон кала берген – ал котормо эле [4, 149-б.].

Котормо аркылуу элдер маалымат алмашып, бири-биринин билимин байытышкан, башкача айтканда, «маалыматтык жетишсиздикти толуктоо», «пикир алышуунун ыңгайсыздыгын жеңүү» котормонун социалдык милдетин түзөт [2, 18-б.]. Котормо аркылуу ар кандай адамдык цивилизациялар ортодогу «вавилон каргышынан кутулушуп», котормонун өзү – «байланыштын нейтралдуу каналы» [9, 50-б.]. Керек болсо котормо «маданият аралык баарлашуунун зарыл шарттарынын бири болуп эсептелет» [6, 20-б.].

Адамзаттын бүтүндөй тарыхында диний да, илимий да маалыматтар которулган тексттер аркылуу өткөрүлүп берилген. Ар бир китеп, ар бир окуу же изилдөө кайсы бир адам тарабынан белгилүү бир тилде жаратылган. Керек болсо, адамдын ойлоосу да тигил же бул тилде болот. Колубузда бар билимдердин көпчүлүгү котормолор аркылуу топтолгон. Бүгүнкү күндө бардык эл аралык саясий карым-катнаштар таржыманын жардамы менен жүзөгө ашат. Тилмечтерсиз Европа бирлиги өңдүү эл аралык уюмдар өкүм сүрө алмак эмес, анын системинде 24 расмий тил бар, бардык расмий документтердин ошол тилдердин баарында жеткиликтүү болгону шарт.

Котормонун жеке адамга да тикелей тиешеси бар. Ал маалыматтарды жеткиликтүү кылып, көптөгөн ар кандай адамдардын башын кошот. Котормо адамдарга ар түрдүү маданияттар жөнүндө кабар берип, илимий, маданий, экономикалык, саясий жана башка тажрыйбаларды бөлүшүүгө негиз берет. Азыркы интернет заманында котормонун жардамы менен кызыкчылыктары бирдей же жакын кишилер бири-бири менен байланышып, пикирин жана билимин бөлүшө алышат. Бүгүнкү күндө көп тил билген адамдардын саны өскөнү менен, калктын басымдуу көпчүлүгү келечекте да бир тилдүү бойдон кала берет.

Котормонун бар болгону да, жок болгону да биздин турмушка өз таасирин берет. Котормо аркылуу тилдер бирин бири байытат, анткени глобалдашуу доорунда көптөгөн түшүнүктөр бүтүндөй адамзатка орток болуп калып, аларды бардык учурда өз тилиңдин каражаттары менен бериш кыйын, керек болсо, мүмкүн да эмес. Албетте, өздөштүрүлгөн сөздөр жаңы тилге келгенде анын табиятына, өзгөчөлүктөрүнө ылайык өзгөрүүгө учурашы толук ыктымал. Аларды айтыш да кыйын болуп калышы мүмкүн. Бул гана эмес, көп учурда жаңы түшүнүктү анын улуттук атоосу табыла электе эле колдонуу зарылчылыгы келип чыгат.

Мамлекеттик тилибизди өнүктүрүүдө да котормо ишмердигинин мааниси зор. Котормо жараянын андагы ишмердиктин каражаты болгон тилдин өңүтүнөн кароо эки аспектиден турат: 1) түзүлүштүк (тил системасы, эң алды – терминологиялык лексика), 2) функ-

циялык (баарлашуу чөйрөлөрүнүн тил менен толтурулушу). Бир кезде белгилүү орус социо-лингвисти Ю.Д. Дешериев совет мезгилиндеги Кыргызстандагы коомдук турмуштун 22 чөйрөсүн бөлүп карап, алардын биринде гана – тышкы баарлашуу чөйрөсүндө – кыргыз тили колдонулбаганын жазган [3, 299-300-бб.]. Бул жерден бир нерсе эске алынбай калган: совет доорунда кыргыз тили коомдук чөйрөлөрдүн көпчүлүгүндө аздыр-көптүр колдонулганы менен, анын колдонулуш көлөмү өтө аз болуп, ал коомдук турмуштун тили катары жакшы өнүгө алган эмес.

Өлкөдөгү ары татаал, ары чаржайыт тил жагдайы, тил саясатын иштеп чыгууда жана колдонууда болгон кыйынчылыктар жалпы котормо жараянына өзүнүн таасирин тийгизүүдө. Тилекке каршы, тилди өнүктүрүүдө да, котормо практикасында да баш аламандык өкүм сүрүп, ар башка долбоорлор, ар кандай чөйрөлөр менен тармактардын, ал турсун өз алдынча кормочулардын ортосундагы байланыштар бир нукка салынбай келет. Бул чаржайыттыкты республиканын тил тажрыйбасында колдонулуп жүргөн терминдерден да байкаса болот: аларды бирдейлештирүү (унификациялоо) зарылчылыгы күн тартибинде туруп, бул үчүн көп, чоң аракеттер жасалышы керек.

Тил жагдайындагы кыйынчылыктардын кесепети башка тилдүү адамдардын гана эмес, кыргыз тили эне тили болгон адамдардын да тил билүүсүн начарлатат. Ар кандай социлогиялык изилдөөлөрдү, маселен, сурамжылоолорду жүргүзүү учурларында кыргыз улутундагы суралуучулар да анкеталардын орус тилиндеги нускаларын сураганы көп байкалат. Ошонун себебин түшүндүрүп берүү суралганда, котормонун начар сапаты, респонденттердин орусча тексттерге көнүп калгандыгы, алардын тийиштүү темада кыргызча сөздөрдү билбегендиги (тилдик тартыштык) ж.б. аталган.

Кыргызстандагы тил турмушунда да, котормо чөйрөсүндө да өз чечилишин күткөн көйгөйлөр али көп. Ошондой курч проблемалардын бири катары тил саясатынын негизинде жаткан эки мыйзамдын – мамлекеттик тил мыйзамынын жана расмий тил мыйзамынын – ортосундагы шайкешсиздиктерди айтпай коюуга болбойт. Алар бирин-бири жокко чыгарбаганы менен, бири-бирине анча байланышы да жок. Ошондуктан жүргүзүлүп жаткан тил саясаты өлкөдөгү тил жагдайына негизделиши керек болгонуна карабай, алигиче алардын ортосундагы ажырым мурдагыдай эле калып келе жатат.

Жогоруда биз ааламдашуу жараянынын карама-каршылыктуу табияты, анда байкалган эки мүнөздүү багыт (тенденция) жөнүндө айтып кеттик. Биздин оюбузча, аталган багыттар, бир чети, бири-бирине каршы келгени менен, бир чети, бири-бирин толуктап, элдердин, маданияттардын, тилдердин өнүгүүсүнүн кыймылдаткычы болуп келет.

Колдонулган адабияттар:

1.Алпатов В. М. (2018). Языковой аспект глобализации. – В сб.: Язык в глобальном контексте: Современная языковая ситуация как следствие процесса глобализации. – М., 2018, 6–25-бб.

2.Гарбовский Н.К., Костикова О.И. (2018). Перевод и общество. *Вестник Московского университета. Сер. 22. Теория перевода,* № 1, 17–40-бб.

3.Дешериев Ю.Д. *Закономерности развития литературных языков народов СССР в советскую эпоху.* М.: Наука, 1976.

4.Какичева А.М., Краснова Е.В. (2016). Социально-коммуникативная роль перевода в дипломатических отношениях. *Международный журнал экспериментального образования,* №4, 149–152-бб.

5.Кузнецов В. Г. Языки в эпоху глобализации: Интеграция vs идентичность. – В сб.: Язык в глобальном контексте: Современная языковая ситуация как следствие процесса глобализации. – М., 2018, 26–40-бб.

6.Микоян А.С. Роль перевода во взаимопознании и взаимообогащении культур. – Вестник Московского университета. Сер.22. Теория перевода, 2011, №4, 20–34бб.

7.Орусбаев А. Языковая жизнь Киргизии. Фрунзе: Илим. 1990.

8.Словарь социолингвистических терминов. Под. ред. В.Ю. Михальченко. – М.: Институт языкознания РАН, 2006.

9.Холбеков М.Н., Яхшиева З.Ш., Абраимова Н.У. Роль перевода в жизни человечества. – Филология и лингвистика, 2016, №1, 49–51-бб.

10.Язык в глобальном контексте: Современная языковая ситуация как следствие процесса глобализации: Сборник науч. трудов. – М., 2018.

UDC 811.11-112

Davletov M.S.
National Academy of Sciences of Kyrgyz Republic,
Language and Literature Institute, Senior scientific researcher

GLOBALIZATION – STATE LANGUAGE – TRANSLATION

Abstract: The processes of globalization are intensifying in the world, and at all levels there is an expansion and deepening of social ties. Both society and a person, on the one hand, find and develop their identity, on the other hand, they face the need to integrate into the global system. This phenomenon also has a linguistic aspect.

Sovereign states, pursuing a language policy, develop their state languages and clarify the status of other languages in the country, creating conditions for their existence. Both in general development and in personal growth, it is necessary to establish mutual relations and mutual understanding, which makes translation activities very important.

Keywords: globalization, integration, language situation, language status, state language, national language, language policy, translation.

Language exists only in society. Consequently, the native speakers are not only individuals, but also a nation, a people, formed by a community of individuals.

Language, according to some scientists, is not just a property of a nation, but its unifying feature, which distinguishes it from others. Other, along with the language, signs of the people are the region of residence, internal economic and social ties, common culture and national traits.

This is based on the fact that the language does not arise simultaneously with the nation, the people. He comes from a former historical community. In addition, the language itself participates in the formation of the nation, being perhaps the most important component of the national culture. Finally, remaining among the people for the longest time, language turns out to be the most stable sign of the human collective that carries it.

The role of language in the fate of the nation is great. At the same time, when determining its place in world history, it is necessary to specify what period, what epoch we are talking about. Like humanity as a whole, each nation and its language develops its own historical path. When the situation in the historical arena changes, at the same time changes the language, what finds expression both in its form and in its social being. With a change in the functions performed by the language, its position and social status change, too.

Modernity is called the era of globalization. This era led to the deepening and expansion of social ties, as well as social institutions. On the one hand, every day the activities of an individual are influenced by what happens, perhaps on the other side of the world, on the other hand, local communities contribute to the global process through their actions, and both trends are constantly increasing [10, p.4]. This phenomenon is observed in all spheres of human society without exception, including the sphere of language communication. «Globalization also has a linguistic aspect,» writes the famous Russian linguist V.M. Alpatov. «Literally and figuratively, – says this is impossible without a common language» [1, p.6].

Scientists note the contradictory nature of the globalization process, both centripetal and centrifugal forces act in it [5, p.31]. With regard to language and culture, on the one hand, there is a tendency towards integration, on the other hand, there is a desire to preserve their independence and originality. In terms of language, the basic needs of people are the need for identity and the need for mutual understanding. Hence, in the communication of individuals, a certain common language is necessary [1, pp.6-7].

Both of these trends can be clearly seen today in the development and functioning of the Kyrgyz language as the state language, including in the field of Kyrgyz translation.

In 1991, a number of former Soviet republics gained sovereignty, the processes of political, economic, and cultural development intensified in them, and the formation and development of their state languages began. In each case, this led to a change and complication of the linguistic situation within the country. What we call the language situation is «the process of the synchronous-historical existence of languages in known single or multinational administrative-regional associations», where «the languages of ethnic groups are in equal or unequal relations with each other and serve a different number of spheres of communication» [7, p.50].

The growth and development of independent states also led to some contradictions and internal tensions. Therefore, in order to avoid ethnic and linguistic confrontation, it was necessary that renewing, growing societies develop and begin to implement a reasonable language policy as part of the general policy of the country. And for this it was necessary to pay due attention to all the languages existing in society, to correctly determine their social status and ensure their rights.

As for the position of the language in society, the language status can be of two types: 1) the legal status of the language – the legally fixed procedure for using the language in a particular social and communicative system, for example, giving the language the status of the state language; 2) the actual status of the language – the actual functioning of the language, its functional load. The status of a language is not necessarily fixed by law. So, in the USSR, the

Russian language did not have the status of a state language, but in practice, it was such and performed the appropriate functions [8, p.220].

The main concepts related to linguistic status are the *state language* and the *national language*. The *national language* is related to the nation, i.e. a group of people interconnected by a common territory, economy, literary language, culture, and spirituality. This is a socio-cultural concept, category. The *state language* correlates with the state as an entity united by the unity of power and management system. This is a political, legal concept, category. Thus, the Kyrgyz language can be the national language in one context and the state language in another. However, these two concepts should not be confused.

Another concept that has not yet received a precise and clear definition is the concept of an official language. In 1953, UNESCO experts proposed to separate and distinguish between the concepts of the state and official languages. The state language is the language that performs an integrating and unifying function within the boundaries of one state in the political, social, and cultural spheres and is recognized as the state symbol of the country. The official language is the language that functions in the areas of public administration, legislation, and legal proceedings. As we can see, the official language differs from the state language only in the scope of the functions performed, which makes it difficult to draw a clear line, which means that such a division cannot be called accurate. Therefore, in sociolinguistics, in most cases, these two terms are used in the same meaning [see: 8, pp.161-162]. There is reason to say that in Kyrgyzstan, the Kyrgyz and Russian languages differ little from each other in terms of the place they occupy in society and the functions they perform.

The state (official) language is considered the main language of the country and performs its state functions in four main aspects: 1) the sphere of interethnic harmony and communication, 2) the sphere of legislation, ideology, and morality, 3) the sphere of science and 4) the sphere of education [ibid., p. .47]. As the state language, the Kyrgyz language is actively used in all four areas.

The fulfillment by the Kyrgyz language of the function of the language of interethnic agreement and communication is provided for both in the law on the state language and in all programs related to it. Unfortunately, statistical data show that in the republic, to this day, the role of the language of interethnic communication is mainly played by the Russian language. At the same time, the number of representatives of other nationalities who speak the Kyrgyz language is increasing, primarily in comparison with the Soviet period. This gives hope that this function of the Kyrgyz language will increase and one day it will become a full-fledged language of interethnic communication.

In recent years, the state language has become more widely used in the field of lawmaking. If earlier all laws were written in Russian and then translated into Kyrgyz, now efforts are being made to write the texts of laws from the very beginning in Kyrgyz. Given the importance of this issue, state, public, and scientific institutions and organizations both independently and jointly carry out activities to develop the language in this area. Among them are the conference «Issues of the State Language in Legislation», held in 2015 jointly by the Parliament, the National Academy of Sciences, and the international organization USAID, a number of round tables on

legal terminology and juridical linguistics, which were held by the Law Academy of the Kyrgyz Republic.

If we turn to the spheres of science and education, teaching in the Kyrgyz language in universities is increasingly spreading, new textbooks and manuals for various specialties in the Kyrgyz language are being prepared, many scientific works are written in Kyrgyz, dissertations are defended in the Kyrgyz language, and abstracts are printed without fail in the state language.

Depending on the form of existence, degree of development, number of speakers, prevalence, functions performed, the status of languages in society, and the language situation in general may be different. The language situation in the country and the functioning of languages are regulated by the ongoing *language policy*.

Language policy is a set of measures taken by the state or a public group in order to preserve or change the functional distribution of languages, the language norms used. Language policy can be characterized by pluralism, nationalism, linguistic nihilism, linguistic purism and other phenomena [8, p.267]. For the correct conduct of language policy in order to study the language situation, the language needs of the population, large-scale sociolinguistic research and surveys should be carried out.

In sociolinguistics, six different levels of the state's attitude to language are distinguished: 1) the only official language (for example, in France it is French); 2) a unified state language (in Cameroon, English and French are used jointly as the state language); 3) regional official language (in the states of India); 4) a supported language that does not have official status, but is used in state institutions (Pidgin language in some African countries); 5) the language to which tolerance is shown (for example, the language of aliens, refugees); 6) suppressed, unsupported language.

In Kyrgyzstan, only the status of the state and official languages is fixed by law.

Other languages (regional languages, minority languages) do not have official status. The state and official languages, used in all spheres at almost the same level, could be compared with the unified state language mentioned above.

The status of the state (official) language exists legally in 178 countries of the world. Some countries have only one official language, while others have several official languages. You can see how some politicians and even some scientists compare Kyrgyzstan with Switzerland, suggesting using the experience of the language policy of Switzerland, Canada, and Belgium as an example. However, behind such an opinion is ignorance of the linguistic, and ethnic situation, history of the language, and people in these countries. For example, Switzerland and Belgium consist of regions divided by language. Each legally fixed state language has its own region of use. In Switzerland, for example, French-speaking citizens do not speak German, and Italian-speaking citizens do not know Romansh. In Finland, the Swedish language is fixed as the second state language, but the Swedes, firstly, make up an insignificant minority, and in terms of development, the Finnish language is by no means inferior to Swedish.

In Kyrgyzstan, the historical and ethnic situation is quite different. Kyrgyzstan is not divided into national regions. Almost everywhere, different nationalities live mixed up. The possibility of the same use is only for the Kyrgyz and Russian languages.

However, the level of development of these languages at the moment is different.

Consequently, granting more than one language the status of a state language will upset the language balance in society, leading to a complication of the language situation.

The legal and actual statuses of the Kyrgyz language do not yet correspond to each other. Being endowed with the status of the state language, the Kyrgyz language, however, cannot yet fully realize its status functions. Therefore, to properly build the language situation in the country, the successful solution of existing problems is possible only through a thorough and comprehensive study of the current situation in the field of languages, reliance in the conduct of national language policy only on the results of real research.

Man cannot exist without man, society cannot exist in isolation from other societies. Mankind has always been looking for ways to establish connections. And the main way of interconnection has always remained one – translation [4, p.149]. Through translation, people, and nations exchange information, enrich each other's knowledge, in other words, «filling in the lack of information», and «overcoming the inconvenience of communication» is the social task of translation [2, p.18]. With the help of translation, human civilizations are freed from the «Babylonian curse» existing between them, and the translation itself acts as a «neutral channel of communication» [9, p.50]. Moreover, translation is «one of the essential conditions for intercultural communication» [6, p.20].

Throughout human history, religious and scientific data have been transmitted through translated texts. Every book, every teaching or study was born by a certain person in a certain language. Even thinking of a person proceeds in one language or another. All available knowledge is accumulated through translations. Today, all international communications are carried out through translation. Without interpreters, organizations such as the European Union, whose system uses 24 official languages and all official documents are available in all of these languages, would not exist.

Translation is directly related to a single person. It makes any information accessible and brings together many different people. Translation provides a person with information about different cultures and creates a basis for the exchange of economic, political, and other experiences. In our time of the Internet, people with the same interests or just close people contact each other, and provide each other with their opinions and knowledge. Although the number of people who speak more than one language is growing today, even in the future, a large part of the population will need translation.

Both the presence and absence of translation affect our lives. Translation mutually enriches languages, since in the era of globalization many concepts become common to all mankind, and it is not always possible, sometimes impossible, to convey them by means of different languages. Of course, borrowed linguistic units may well change in accordance with the nature and characteristics of the receiving language. Be that as it may, it is always better to use a borrowed term until a successful national equivalent is found.

Translation activity is extremely important for the development of our state language. From the standpoint of language as the main means, translation can be considered in two aspects: 1)

structural (language system, primarily terminological vocabulary), and 2) functional (completion of communicative spheres with language).

The famous Soviet sociolinguist Yu.D. Desheriev once singled out 22 spheres in the public life of Kyrgyzstan and expressed the opinion that the Kyrgyz language does not function only in one of them – in the sphere of external communication [3, pp.299-300]. Here, however, one fact was not taken into account: despite the fact that the Kyrgyz language was used to some extent in most areas, the volume of functioning was insignificant, which is why it could not fully develop into the language of public life.

The complex and contradictory language situation in the country, and the difficulties of developing and implementing a language policy, have an impact on the overall process of translation. Unfortunately, there is a lack of good, correct organization both in the development of the language and in translation activities.

There is no coordination of various projects and coherence between different areas and industries. Disunity is also observed between individual translators. An example of such a provision can be, for example, the use of terms in language practice. Kyrgyz terminology needs significant unification.

Shortcomings and difficulties in the language situation affect both speakers of other languages and those who speak the Kyrgyz language. The level of culture of Kyrgyz speech leaves much to be desired. In the process of conducting various sociological and sociolinguistic surveys, it was revealed that incorrectly compiled texts of questionnaires in the Kyrgyz language cause difficulties, which is why respondents often ask for questionnaires written in Russian. Another reason for this is ignorance of the vocabulary used in the questionnaires.

Both in the language life of Kyrgyzstan and in the field of translation, there are still many problems that need to be addressed. Among such problems, one cannot but include the problem of contradiction and inconsistency of laws on the state language and the official language. Although these normative acts do not nullify each other, nevertheless, there is no clear connection between them. This gap remains to this day, despite all efforts to improve the country's language policy.

Above, we spoke about the contradictory nature of the globalization process, and the opposite tendencies operating in it. In our opinion, these phenomena, in fact, complement each other, being the engine of the development of peoples, cultures, and languages of the world.

References:

1.Alpatov V. M. Linguistic aspect of globalization. – In: Language in a Global Context: The Modern Language Situation as a Consequence of the Process of Globalization. – M., 2018, pp.6–25.

2.Garbovsky N.K., Kostikova O.I. Translation and society. Bulletin of Moscow University. Ser. 22. Translation Theory, No. 1, pp.17–40.

3.Desheriev Yu.D. Patterns of development of the literary languages of the peoples of the USSR in the Soviet era. Moscow: Nauka, 1976.

4.Kakicheva A.M., Krasnova E.V. Social and communicative role of translation in diplomatic relations. International Journal of Experiential Education, no. 4, pp.149–152.

5.Kuznetsov V. G. Languages in the era of globalization: Integration vs identity. – In: Language in a Global Context: The Modern Language Situation as a Consequence of the Process of Globalization. – M., 2018, pp.26-40.

6.Mikoyan A.S. The role of translation in mutual knowledge and mutual enrichment of cultures. – Bulletin of the Moscow University. Series 22. Theory of Translation, 2011, no. 4, pp.20–34.

7.Orusbaev A. Language life in Kyrgyzstan. Frunze: Ilim. 1990.

8.Dictionary of sociolinguistic terms. Under. ed. V.Yu. Mikhalchenko. – M .: Institute of Linguistics of the Russian Academy of Sciences, 2006.

9.Kholbekov M.N., Yakhshieva Z.Sh., Abraimova N.U. The role of translation in the life of mankind. – Philology and Linguistics, 2016, No. 1, pp.49–51.

10.Language in a global context: The modern language situation as a consequence of the globalization process: Collection of scientific. works. – M., 2018.

Таалайбек Абдиев Камбарович
филология илимдеринин кандидаты, Кыргыз-түрк «Манас» университетинин түркология бөлүмүнүн ага окутуучусу

«ТАЙ» СӨЗҮНҮН ЭТИМОЛОГИЯСЫ

Белгилүү болгондой, тууганчылык терминдери тилдин архаикалык катмарын түзөт жана туугандык байланыштарды туюндурган бул лексика-семантикалык аталыштар тобу ар бир тилдин негизги сөз курамына кирет. Түрк тилдериндеги, анын ичинде кыргыз тилиндеги тууганчылык терминдери буга чейин бир катар эмгектерде изилденгендиги белгилүү [Дыренкова 1927, Покровская 1961, Кононов 1958, Абрамзон 1976, Мусаев 1974, Yong-Söng Li 1999, Jumakunova 2021 ж.б.]. Бул чакан макалада жалпы эне тарабынан туугандыкты билдирүүчү *тай* сөзүнүн этимологиясын чечмелөөгө аракет жасалат.

Башка көпчүлүк түрк тилдериндегидей эле кыргыз тилинде да эненин туугандары *тай* деп аталат: «*тай* I родство по материнской линии (это родство распространяется на целые роды и колена; принято считать, что хорошие и плохие задатки человека передаются по этой линии)» [Юдахин 1985:189]. Белгилүү болгондой, ушул компоненттин жалганышы аркылуу эне туугандарынын конкреттүү аталыштары жасалат: «*тай ата* (или таята) дед по материнской линии; *тай эне* (или таене) бабушка по материнской линии; *тай эже* (или таеже) сестра по материнской линии (старшая и младшая); *тай аке* (или таяке) старший родственник по материнской линии; *таажеңе* (вместо тай жеңе) старшая родственница матери или жена старшего родственника матери; *таажезде* (тай жезде) муж сестры матери, дядя [Юдахин 1985:189-190]. Мындай терминдердин толук сакталышы жагынан кыргыз тили башка түрк тилдеринен айырмаланып турат [Покровская 1961:50].

Н.П.Дыренкованын 1927-жылы жарык көргөн «Брак, термины родства и психические запреты у кыргызов» аттуу эмгегинде кыргыздар эне тарабынан туугандарга өзгөчө урмат менен мамиле кылары, мында тайларынын жашы эске алынбастан, «жээн таякесин бешикте жатса да таяке деп айта тургандыгы» белгиленген. Ошого жараша таяке да жээнин сыйлоого милдеттүү болгон: «Племянники ездят к дяде столько раз, сколько хотят, и каждый раз берут какой-нибудь подарок. Дядя не имеет права отказать им до тех пор, пока имеет какое либо имущество. Просить племянник может все, что ему вздумается. Если же племянник станет просить дорогую для дяди вещь (главным образом любимую лошадь), и дядя откажет ему, то племянник может взять ее у дяди и без разрешения. Мнение стариков (аксакалов) будет на стороне племянника» [Дыренкова 1927:10].

Кыргыздардагы таяке-жээндин ортосундагы ушундай мамиле С.М.Абрамзондун эмгегинде да баяндалган: «В 1950 г. в колхозе «Эркин-Тоо» Узгенского р-на мы побывали в небольшом домике бригадира Арстанбека Чынгараева. В 1948 г. его построил для себя ветсанитар колхоза Бекмамат Эсеналиев. Сын его сестры Арстанбек недавно женился, и его хотели выделить. Дядя (тага) Бекмамат, обязанный по обычаю позаботиться о своем племяннике (жээн), отдал ему свой новый дом, а для себя позднее построил другой. Этим, несомненно, была отдана дань старой традиции, признавшей законным требование пле-

мянника на материальную помощь со стороны брата матери, особенно во время брака. Приведенные факты свидетельствуют о прочности связей с родственниками по материнской линии» [Абрамзон 1990:222].

Тилекке каршы, түрк тилдеринин, анын ичинде кыргыз тилинин тууганчылык терминологиясында ушундай олуттуу орунду ээлеген *тай* сөзүнүн этимологиясы азырынча белгисиз. К.Сейдакматовдун «Кыргыз тилинин кыскача этимологиялык сөздүгүндө» бул сөз жок. К.Малаев «Кыргыз тилине кирген арап жана фарс сөздөрүнүн сөздүгү» аттуу эмгегинде бул сөздүн арап тилинен киргендигин дадилдөөгө аракет жасаган: «тага ар. 1. тэгэ = тэгалэ – бийик, улук; 2. тагэ – багынуу, жеңилүү) – таай (тай-аке)» [Малаев 2011:147]. Көрүнүп тургандай, бул божомол ишеним туудурбайт. Айрым түрк тилдеринин этимологиялык сөздүктөрүндө да бул сөз кездешпейт.

Түрк этимологиясындагы олуттуу эмгектердин бири «Этимологический словарь тюркских языков» аттуу эмгекте бул сөздүн теги боюнча мындай божомол берилген: «Компонент *тай~дай* во всех сочетаниях и сращениях, приводившихся выше, по логике вещей функционирует, вероятно, в значении «мать», и при этом допущении значение всего сочетания выводится без труда: тай+ата= «отец матери» = «дед по матери»; тайне < тай эне «мать матери» = «бабушка» и т.п. Правомерно поэтому думать, что значение тай «родство по матери» в киргизском является скорее вторичным» [ЭСТЯ 2002:127-128]. Yong-Söng Li да өз эмгегинде *тай эне* сөзүн ушул сыяктуу чечмелейт [Yong-Söng Li 1999:103]. Бул пикир жөндүү көрүнгөнү менен бир олуттуу өксүгү бар: түрк тилдеринин эч биринде *тай// дай* сөзү «эне» деген маанини билдирбейт.

Түрк тилдеринин огуз тобуна кирген түрк тилинде *тай* сөзү «равный, подобный» деген маанини туюндурат [ТРС 1994:835]. Азыркы кыргыз тилинин түшүндүрмө сөздүгүндө *тай* деген беш омоним сөз бар, бирок алардын эч бири түрк тилиндегидей мааниге ээ эмес [КТТС 2019:439]. Бирок кыргыз тилинин диалектилеринде бул бар. Алсак, Кетмен-Төбө говорунда *тай* сөзүнүн жогорудагы «тең» деген мааниси сакталып калган: «тай IV *кетм*. тең; эч ким тай келбейт; тайыңды таап ойно» [Мукамбаев 2009:848].

К.К.Юдахиндин «Кыргызча-орусча сөздүгүндө» ушуга мааниси жакын *тайталаш*- деген эки омоним этиштин биринин мааниси ушуга абдан жакын: «тайталаш – II не отставать друг от друга, идти наравне с другими» [Юдахин 1965:690]. Бул сөздөрдүн баштапкы шекили *тайтайлаш* – болушу да мүмкүн, анткени ушул ойго жем таштай турган айрым диалектилик материалдар бар: «*тайтайлаш – жол.* бирдей, тепетең кармап күрөшүү; көпкө чейин тайтайлашып жыгыша алвады» [Мукамбаев 2009:850]

Белгилүү болгондой, азыркы кыргыз адабий тилинде жогорудагы мааниде *тай* сөзү эмес, *тең* деген сөз колдонулат. Анын туундусу адабий тилде колдонулса, тайдын туундусу диалектилерде кездешет: «*теңдеш* – Тең келүү, теңеле алуу, кем калышпаган бирдей абалда болуу» [КТТС 2019:480]; «*тайлаш – жерг*. таймашуу; экөw көпкө тайлашып, бирини бири жыга алвады» [Мукамбаев 2009:849-850]. Бирок экөөнүн бирге колдонулган учуру да бар: «*теңтайлаш* – Кандайдыр бирөөлөр менен бирдей даражада, катарда болууга аракеттенүү, атаандашуу» [КТТС 2019:480]. Жогоруда келтирилген мисалдардан *тайлаш* – деген диалектизм адабий тилде *таймаш*- болуп фонетикалык жактан өзгөр-

гөнү, ал эми *майтайлаш* – деген диалектизмдин ордун адабий тилде *теңтайлаш*– сөзү ээлеп калганы байкалат.

Мындан тышкары, *май* азыркы кыргыз тилинде сырдык сөз катары да сакталып калган: «*май-май* жаңыдан тамтуң басып калган же басайын деп келаткан баланын басуу аракетин кубаттоо, эркелетүү учурунда колдонулат» [КТС 2010:1129]. Ошентип, жаңы баса баштаган балага *май-май* деп айтуу менен биз «теңтең, эки аягыңды теңде, жыгылба» деп тилек айтабыз десек болот. Буга тектеш *майтай* этиши да буга кыйыр далил боло алат.

Басайын деп келаткан балага айтылуучу дагы бир сырдык сөздүн мааниси да жогорудагыга окшош: «*каз* II подражательное слово; каз-каз ножками-ножками, топ-топ (так говорят ребёнку, приучая его ходить); каз тур – (о ребёнке) начать ходить [Юдахин 1965:315-316]. Көрүнүп тургандай, мында да бала каз сыяктуу аягын теңдеп, жыгылбай басып кетсин деген маани бар.

Ушундай эле сырдык сөз тиешелүү туундулары менен түрк тилинен да кездешет: «tay durmak стоять на ножках (о ребёнке, который еще не умеет ходить); tay tay! стой! стой! (побуждение маленьких детей стоять на ногах); tay tay arabası ходунки для начинающего ходить ребёнка» [ТРС 1994:835].

Ошентип, түрк тилдериндеги эне тарабынан туугандыкты билдирүүчү тай сөзү «тең, бирдей» деген маанини туюндурган байыркы төл сөз дей турган болсок, төмөндөгү аталыштардын мааниси дароо түшүнүктүү болот: тай ата > таята = «тең ата»; тай эне > таене = «тең эне»; тай ага > тага = «тең ага»; тай аке > таяке = «тең аке»; тай эже > таяже = «тең эже», тай жезде > таажезде «тең жезде». Түрк элдеринде, анын ичинде кыргыз элинде эне тарабы да ата тарабы сыяктуу эле тең даражада, ал турсун кээде жогору (мисалы, Н.П.Дыренкованын эмгегинде белгиленгендей, жашы кичүү болгон учурда да эненин инилери же сиңдилери таяке же таяже деп айтыларын билебиз) коюлары да бул ойду бекемдейт.

Андай болсо эмне үчүн *май* сөзүнүн синоними болгон *тең* тууганчылык терминдеринде колдонулган эмес деген суроо туулушу мүмкүн. Мунун жообу жөнөкөй эле: тең сөзү түрк тилдерине кытай тилинен өткөн [Баскаков 1987:73]. Огуз тобуна кирген батыштагы түрк тилинде *денк* шекилинде кездешкенине караганда, бул сөз байыркы учурларда эле өздөштүрүлсө керек.

Жогорудагы тилдик материалдардан көрүнүп тургандай, тай сөзү өз ордун кытай тилинен өздөштүрүлгөн тең сөзүнө бошотуп берип, айрым диалектилерде жана сырдык сөз катары сакталып калган жана ушундан улам тууганчылык терминдериндеги мааниси күңүрт болуп кеткен десек болот. Ошол эле учурда тең сөзүнүн катышуусу менен эски модель боюнча татаал сөздөр жасала берген: «тең ата Туугандыгы жактан бирдей даражада, бирдей укукта, биринен биринин өйдөчүлүгү жок [КТТС 2019:479]; тең тууган Туугандык, тек жагынан укугу бирдей, бири-бирине укугу тең [КТТС 2019:480].

Л.А.Покровская *май* сөзүнүн фонетикалык өнүгүшүн төмөнкүдөй чечмелейт: «Таким образом, фонетическое развитие рассматриваемого термина можно представить в виде следующей примерной схемы: *тага // тагай > таай // даай > тай // дай > дайын > дайы*» [Покровская 1961:49].

Бирок Л.А.Покровская ошол эле эмгегинде мындай дейт: «В киргизском языке, где существуют одновременно два фонетических варианта *май* и *тага*, между ними имеется и семантическое различие: *май* является общим термином для обозначения родства по матери и употребляется главным образом в составе сложных терминов родства со стороны матери… Вариант же *тага* в киргизском языке имеет специализированное значение: «дядя со стороны матери» [Покровская 1961:48].

Бул пикир автордун жогорудагы өзүнүн схемасына каршы келет, анткени *тага* сөзү *май аке* > *таяке* деген сыяктуу эле *май ага* > *тага* болуп кыскарып кеткен кошмок сөз десек болот жана буга негиз боло турган диалектилик мисал да бар. Алсак, кыргыз тилинин Баткен говорунда мунун кыскара элек варианты бар: «тайага батк. таяке; тайата, тайагалары келип калат» [Мукамбаев 2009:848]. Биздин оюбузча, *тага* сөзүнүн жогоркудай конкреттүү маани туюндуруп жатышынын себеби мына ушунда. Ошентип, *май* сөзү, Л.А.Покровская айткандай, *тага* сөзүнөн эмес, тескерисинче, *тага* сөзү *май ага* сөзүнөн келип чыгат деп ишенимдүү айтсак болот.

Адабияттар

1. Абрамзон С.М. Киргизы и их этногенетические и историко-культурные связи. Фрунзе, 1990.

2. Абрамзон С.М. О некоторых терминах родства в тюркских языках // TURKOLOGIA. К 70-летию академика А.Н.Кононова.-Л.: Наука, 1976.-с. 204-207.

3. Баскаков Н. А. К проблеме китайских заимствований в тюркских языках // Советская тюркология. 1987. № 5, с. 69-75.

4. Дыренкова Н.П. Брак, термины родства и психические запреты у кыргызов // Сборник этнографических материалов. Ленинград, 1927, с. 7-25.

5. Кононов А.Н. К этимологии слова огул «сын» // Филология и история монгольских народов. Памяти академика Б.Я.Владимирцева. Москва, 1958, с. 175-176.

6. КТТС 2019 – Кыргыз тилинин түшүндүрмө сөздүгү. Бишкек, 2019.

7. Малаев К. Кыргыз тилине кирген арап жана фарс сөздөрүнүн сөздүгү. Бишкек, 2011.

8. Мукамбаев 2009 – Мукамбаев Ж. Кыргыз тилинин диалектологиялык сөздүгү. Бишкек, 2009.

9. Мусаев К.М. Термины родства в современных западно кыпчакских языках // Sprachegeschicbite end Rultur der altaishenwoukor. Berlin, 1974.

10. Покровская Л.А. Термины родства в тюркских языках // Историческое развитие лексики тюркских языков. Москва, 1961, с. 11-81.

11. TPC 1994 – Турецко-русский словарь. Стамбул, 1994.

12. ЭСТЯ – Этимологический словарь тюркских языков. Москва, 2002.

13. Юдахин 1985 – Юдахин К. Киргизско-русский словарь. Фрунзе, 1985.

14. Jumakunova G. Kırgız Dilinde Soya Dayalı Akrabalık Terimleri // KutBilim, Vol.1, No.1, 2021.

15. Yong-Söng Li. Türk Dillerinde Akrabalık Adları. İstanbul, 1999.

İbrahim ŞAHİN
Prof. Dr., Ege Üniversitesi, TDAE İzmir/Türkiye

TÜRK HALKLARINDA ORTAK MİRAS TEMELİNDE TERMİNOLOJİYE GEÇİŞ VE ONUN ÖLÇÜNLENMESİ (STANDARDİZASYONU) MESELESİ

«Til meselesi yalnız bir 'edebî' mesele değildir.
Belki daha ziyade içtimaî, siyasîdir. Yek lisan-ı edebiyesi olmayan kavim ve millet 5-10 değil 100 milyon can olursa heyet ve millet olamıyor.»
İsmail Gaspıralı, 1906

Her biri diğerinden kıymetli sayın katılımcılar!

Şüphesiz her milletin büyük ve karmaşık dil sorunları vardır. Hele ki, Türk milleti gibi kabaca 20 milyon km² lik bir alana yayılmış; asırlardır siyasi birlik kuramamış; buna bağlı olarak başka milletlerin 19-20. yüzyıllarda yaygın eğitim yoluyla başardığı ortak kimliği teşkil edememiş; eline düştüğü emperyalist ülkelerinin uyguladığı «böl ve yönet» siyasetiyle 40'tan fazla yazı dili ve «ulus» adıyla anılır olmuş; üstelik asıl millet adını duyunca, onu 'Anadolu'da yaşayanlar' yanılgısına düşmüş bir milletin dille ilgili sorunlarının çok daha büyük ve karmaşık olması kaçınılmazdır.

Dil demek millet demek olduğuna göre dilin sorunlarını milletin sorunlarından bağımsız düşünemeyiz. Eğer bir milletin bütün bireyleri tek bir dili konuşmuyor ve yazmıyorsa, hayatın tüm alanlarında dil sorunları yaşanıyor demektir. XVIII. yy.'ın sonlarından itibaren dünyayı derinden etkileyen milliyetçilik hareketi, Göktürklerden miras kalan «Türk» kavramının çatısı altında, Turan aydınlarını da derinden etkilemiş; söz konusu kavramlar temelinde, «ortak edebi dil» meselesi onları meşgul eden en önemli konu olmuştur.

Gaspıralı'nın «Dilde, fikirde, işte birlik» ifadesiyle bayraklaşan ülkü; Anadolu'dan, Kafkaslar'dan, İdil-Ural'dan, Deşt-i Kıpçak'tan Doğu ve Batı Türkistan'dan pek çok Turan aydınına rehber olmuş; bu uğurda çetin mücadelelere girişmişlerdir. Nitekim bu konuda önemli mesafeler de kat etmişlerdir. Örneğin 1930'lu yılarda, Türk Dünyası'nın en doğusunda, Kaşgar'da çıkarılan «Şerkiy Türkistan Hayatı», «Erkin Türkistan», «Yeni Hayat» gazeteleri bu ortak edebi dille çıkıyordu (İnayet 2015: 80-83). Gaspıralı'nın Türk lehçelerinde yaygın olarak kullanılan sözcüklerden hareketle oluşturduğu (Bkz. 2008) bu dil, Ulu Türkistan'ın SSCB, Doğu Türkistan'ın Çin egemenliğine girmesi; Stalin ve Mao gibi Türk düşmanlarının uyguladığı «Böl ve yönet» siyaseti sonucu, 1930'larda akim kalmıştır. Konu, 1990'ların başında, Türk halklarından bir kısmının bağımsız devletler olarak hür dünyada yerlerini almasıyla yeniden raftan indirilmiştir.

Bu yeni dönemde, alfabe birliği konusunda, belli bir noktaya gelinmişse de; 1900'lerin başlarında hararetle tartışılan «orak edebî dil» meselesinin artık çok fazla dillendirilmediği görülmektedir. Zira bu süreçte ortaya çıkan 40 civarındaki yazı dili Türk halklarının duygularının değişmesine yol açmış, herkesin kendi yazı dilini/lehçesini kutsadığı bir dönemde «ortak edebî dil» konusu eskisi kadar ilgi çekmez olmuştur. «Ortak edebî dil» tartışmalarının yerini 1990'lı yılardan sonra «ortak iletişim dili» meselesinin aldığı görülmektedir. Hatta Türkiye Türkçesinin

Türk halklarının ortak iletişim dili olması gerektiği görüşü sıkça dillendirilir olmuştur (Adullayev 1992: Barutçu 1993; Saydilkanov 1994; Gürsoy Naskali 1997; Hazıyev 1996; Ercilasun 1997; Gökdağ 1997; Buran 1997; Yaman 2001; İbrahimov 2019: 45; vs.).

Elbette, Türkiye Türkçesi, Türk halklarının «Ortak iletişim dili» olacaksa, onun hiç değilse bağımsız Türk devletlerinde yaygın eğitimde öğretilmesi gerekliliği vardır. Daha henüz, Latin harflerinde bile ortaklığı sağlayamadığımız dikkate alındığında, ortak iletişim dilinin yakın zamanda gerçekleşmesi çok da mümkün görünmemektedir.

Biz burada, Türk dilinin sorunları içinde en can yakıcı olarak gördüğümüz «terim» meselesinden ve çözüm önerisinden bahsedeceğiz.

Sorun: Türk lehçelerinin birbirinden giderek uzaklaşması

Türk yurtlarının kaderi Türk'ün hakimiyetinden çıkıp başka milletlerin iradesi altına girdiği andan itibaren her bölgedeki (Yunanistan, Bulgaristan, Makedonya, İran, Irak, SSCB, Çin) Türkçenin kaderi kendince çizilmiştir, tüm bilim dallarında kullanılan terimler de bu kaderden kendi payına düşeni almış; bulunduğu devletteki hakim dilin terminolojisine maruz kalmış; böylece farklı coğrafyalardaki Türkçelerimiz birbirinden daha da uzaklaşmıştır. Maalesef, 90'larda bağımsızlığını kazanan Türk Cumhuriyetlerimiz de bu süreci (birbirlerinden uzaklaşma sürecini) durduramamışlardır. Üstelik haklı olarak, dillerini Rusçanın boyunduruğundan kurtarmak düşüncesiyle Rusça terimleri atıp yerine kendi dillerinin imkânlarıyla terim üretirken dahi, istemeyerek de olsa, kardeş lehçelerden daha da uzaklaşmışlardır.

Peki bu acımasız gerçeklik, yani terimler sebebiyle her geçen gün birbirimizden daha da uzaklaştığımız bu süreç içerisinde, bizlere, yani Türk dilcilerine düşen görev nedir?: Elbette, olguları değerlendirmek ve geleceğe hazırlık yapmaktır: Bağımsız Türk devletlerinin ve halklarının ortak bir alfabeye geçme yolundaki 30 yıllık mücadeleleri ve bu uğurda aldıkları mesafe bir olgudur. Yine, Türk Devletler Teşkilatının kurulması, bu yapının altında TÜRKSOY, Türk Akademisi ve TÜRKPA (Türk Devletleri Parlamenter Asamblesi); gibi yapıların oluşturulması; bunlar dışında TİKA (Türk İşbirliği ve Koordinasyon Ajansı Başkanlığı); Yunus Emre Enstitüsü, vb. teşkilatların kurulması; ve de şu anda, burada Türk dilinin sorunlarını konuşuyor olmamız birer olgudur. Bu olguları değerlendirdiğimizde; Türk halklarının ortak gelecek, ortak vatan, ortak kimlik hayalleri bulunduğu verisine ulaşabiliriz.

Bütün bu beklentilere ortak bir dil olmadan ulaşılmayacağımıza göre, bunun için neler yapmamız gerektiği stratejik bir sorudur. Peki, 1990'lı yıllardan beri; siyasette, ekonomide, eğitimde, turizmde, sporda ve hayatın başka başka alanlarında, bağımız Türk halklarıyla bir taraftan yakın ilişkiler kurarken diğer yandan terimler sebebiyle birbirimizden uzaklaşmayı durdurmak, hatta mümkünse süreci tersine çevirmek için neler yapabiliriz?

Türk dilinin terim üretme faaliyetleri ta Eski Uygur Türkçesi dönemine gitse de (Bkz. Elmalı 2022), yine bu alanda yalnız Türkiye Türkçesi sahasındaki 1200'ü aşkın kitap ve makale yayınlanmış (Zülfikar 2006), dolayısıyla terim yapma yöntemleri konusunda önemli bir birikime ulaşmış (Bkz. Zülfikar 1991) olsa da, kanaatimce geçmişte yapılan çalışmalar söylediğimiz sorunu halletmeye yeterli değildir. Zira geçmişteki çalışmalar belirli bir devlet gözetilerek, o devlette kullanılan yazı dilinin imkânları çerçevesinde yapılmıştır. Yine, tespit edebildiğimiz

kadarıyla bu çalışmalar, hiçbir zaman tüm Türk halklarının sorununu çözecek şekilde bir yöntemle hazırlanmamıştır.

Günümüzde yazı dili olan Türk halklarının tamamında terimbilim alanında çalışan alimlerin olduğunu biliyor ve görüyoruz. Zaman zaman diğer Türk halklarındaki termonoloji tecrübesinden faydalanmayı düşünen çalışmalar olsa da (Ör. Şerubay 2014), çalışmaların ana istikametinin kendi lehçelerinin leksik ve morfolojik imkânlarını kullanarak terim üretmek olduğunu söyleyebiliriz. Bu araştırmacılarımızın her biri, yaptıkları iyi niyetli çalışmalar nedeniyle saygıyı hak etmekle birlikte; yukarıda ifade edildiği gibi bu çalışmaların Türk halklarının dillerini birbirinden uzaklaştırdığı da bir gerçektir. İki lehçenin terimlerini, her iki lehçede bulunan ortak sözcük dağarcığından hareketle aynılaştırmayı hedefleyen çalışmalar, söz konusu lehçeler arası yakınlaşmayı sağlama potansiyeline sahip olsalar da (Ör. O. Sevgi'nin 2018'de Türkiye ve Azerbaycan ekoloji terimleri üzerine yaptığı çalışma gibi), diğer Türk lehçelerini kapsamadığı için lehçelerin birbirinden uzaklaşmasını durdurma gücüne sahip olduğu söylenemez.

Çok kıymetli katılımcılar! Peki ne yapmalıyız? Akla gelen ihtimalleri değerlendirecek olursak şunlar öne çıkmaktadır:

1. Türkiye Türkçesinde kullanılan terimlerinin diğer Türk halklarınca kabul edilmesi: Türkiye Türkçesinin terim alanındaki tecrübe ve yeterliliği diğer lehçelere göre daha iyi durumda olsa da kanaatimizce bu pek mümkün değildir. Nitekim, 30 yılı aşkın bir süredir bağımsızlığını kazanan ülkelerde bu yönde bir eğilim görülmemiştir. Dünyada ve bölgede yaşanan siyasi olaylar, Türk halkları arasındaki mikromilliyetçilik (darulusçuluk) duygusu ve buna bağlı gelişen lehçe fanatizmi buna izin vermemiştir ve sanırız bundan sonra da vermeyecektir.

2. Uluslararsı terimlerin, Örneğin Avrupa ve ABD'de kullanılan Latince kökenli terimlerin tüm Türk halklarınca kabul edilip kullanması: Evet, bu yöntem, bahsi geçen sorunu çözebilir; bu terimler vasıtasıyla lehçeleri birbirine yaklaştırmak mümkündür. Ancak dilin yalnız mekanik bir anlaşma vasıtası olmaması bu seçeneğin kullanılmasına manidir. Zira, dilin belki de % 70-80'lik sözcük dağarcığını oluşturan ve bir kısmı gündelik dilde de işletilen terimlerin Latince olması durumunda, bu defa dilin varlığı sorgulanır hale gelecektir ki, kanaatimizce bunu hiç kimse kabul etmeyecektir.

3. Peki, Türk halklarından dilbilimcilerinin bir araya gelip tüm alanlarla ilgili terim oluşturmaları ortak terim sorununu çözebilir mi? Bu seçenek, hem kuramsal hem de uygulama açısından mümkündür. Ancak bunun hangi yöntemle yapılacağı çok önemlidir. Zira farklı Türk halklarını temsilen bir araya gelen dilbilimciler, çok muhtemeldir ki, terimlerin ölçünlenmesi (standardizasyonu) sürecinde, terim fanatizmi, mikromilliyetçilik, vb. duygular devreye gireceğinden başka bir lehçenin söz varlığı ve morfolojisini hissettiren terimi kabul etmek istemeyecek ve kendi lehçesindeki terimin ortak terim olarak ölçünlenmesini talep edecektir. Terim üretmek üzere bir araya gelen âlimler söz konusu olumsuz duygulara yenilmeyip ortak terimler noktasında mutabık kalsalar bile; bu terimleri ülkelerinin diğer âlimlerine ve vatandaşlarına kabul ettirmek hiç kolay olmayacaktır.

Ancak hayatta her sorunun bir çaresi olduğu gibi, bu sorunun da bir çaresi olduğunu düşünüyoruz. Şöyle ki:

Ortak mirasımız olan Eski Türkçe temelinde terim birliği

«Miras» sözü çoğu kez, «paylaşmak» ve «kardeşler arası anlaşmazlık» kavramlarını beraberinde çağrıtırır. Fakat, atadan kalan mal, evlatlar arasında her zaman rekabete ve miras kavgasına yol açmaz. O, bazı durumlarda birleştirici de olabilir. Örneğin çeşitli sebeplerle birbirleriyle kavgalı, hatta düşman kardeşleri, herhangi bir mekânda buluşturmak mümkün olamayabilir; oysa baba ocağı söz konusu olduğunda durum değişir. Anne-baba ve kardeşlerle yaşanan çocukluk ve gençlik anıları devreye girdiğinden bunu reddetmek kolay değildir. Çünkü ata ocağı kutsaldır. Herkes o ocakta kendine ait bir şey bulur ve kendini oraya ait hisseder. Biz, Türk halklarının ortak miras olarak gördüğü, Eski Türkçe metinlerdeki söz varlığının bu metafora uygun olduğu fikrindeyiz.

Herkesin bildiği üzere, Orhun-Yenisey yazıtları, Eski Uygur Türkçesi, Karahanlı Türkçesi ve Harezm Türkçesi metinleri tüm Türk halklarının sahiplendiği ata malı/mirasıdır. Hatta bu sahiplenme o kadar güçlüdür ki, örneğin Balasagunlu Yusuf'un adı Kırgızistan'da Cusup'tur ve lise, hatta üniversite çağındaki bir gence onun adının Yusuf olduğunu ve esasen Kırgız boyundan gelmediğini anlatamazsınız. Söz konusu döneme ilişkin diğer tarihi kişiliklere duyulan hissiyat da aşağı yukarı böyledir ve bu bakış açısı doğrudur.

Türk dilinin başlangıcından 13. yüzyıla kadarki döneme «Eski Türkçe» denir. Lehçelere dayalı farklı yazı dilleri (Ör. Anadolu'da Eski Anadolu Türkçesi, Özbekistan'da Çağatay Türkçesi, vb.) bu dönemden sonra ortaya çıkar. Ve kabul edelim ki, hiçbir Karluk ya da Kıpçak soylu Türk halkı Eski Anadolu Türkçesini, kendi lehçesi olarak kabullenmez.

Bizim teklifimiz Eski Türkçe dönemi metinlerinde geçen sözcüklerin, sözcük köklerinin ve 140 civarında yapım ekinin (Ekler için bkz. Clauson 2007) terim yapımında kullanılmasıdır. Söz konusu döneme ait metinlerde 10.000 civarında sözcük vardır. Yalnız Divanü Lûgati't-Türk'te (DLT), 7.500 civarında sözcük vardır ki, bu sözcüklerin Türkçenin temel söz varlığıdır. Pek çoğu hâlen günümüz Türk lehçelerinde kullanılmaktadır ve bugün lehçeler arasındaki oraklığı teşkil eden dil malzemesinin çoğunluğu bunlardır. 250 civarında tek heceli, bir o kadar iki heceli eylem, yüzlerce isimle, on binlerce terim üretme potansiyeline sahiptir. Buradan üretilecek terimler ne yalnız Kırgız'ın, ne Özbek'in, ne Tatar'ın, ne Türkiye Türkünün ne de başka herhangi bir Türk halkının olacaktır. Bunlar bütün Türk halklarının sözcüğü olduğundan lehçeler arsı rekabet, lehçe fanatizmi ve mikromilliyetçilik gibi duygular gerek bilim adamlarını ve gerekse sıradan vatandaşı rahatsız etmeyecektir.

Esasen bu yöntem, 25 Arap ülkesinin Kuran Arapçasına dayalı ortak bir edebi dil kullanmalarına; yine Avrupa ülkelerinin Latince temelinde bir terminoloji oluşturma uygulamalarına benzemektedir.

Eski Türk Dilinin bazı leksik ve morfolojik imkânlarından faydalanarak terim üretiminin Türkiye Cumhuriyetinin ilk dönemlerde de yapıldığını görüyoruz. Örneğin {+GAn} eki bunlardan biridir. Eski Türkçe bu ek, Türkiye Türkçesinde {+An} biçimine dönüşmüş olduğu hâlde, bizzat M. Kemal Atatürk tarafından üretilen *üçgen, dörtgen, beşgen, altıgen, yedigen* vb. terimlerin üretiminde Eski Türkçedeki biçimi kullanılmıştır. Ancak Cumhuriyetin ilk dönemindeki terim üretme faaliyetleri sürecinde, Eski Türkçenin imkânlarından faydalanma işinin sistemli olduğu

söylenemez. Zira bu dönemdeki temel kaygı, tüm Türk halkları, yani genel Türk dili için bir terminoloji oluşturmak değil, Türkiye Türkçesini Arapçanın ve Farsçanın boyunduruğundan kurtarmaktı. Dolayısıyla o dönemde yapılanlar bizim burada önerdiğimiz amaç, çerçeve ve yöntemden çok farklıdır.

Bazı kişiler «Efendim, Eski Türkçe söz varlığından hareketle yapılacak terimlerin bazıları herkesçe anlaşılmayacaktır.» gibi bir itirazla konuya yaklaşabilir. Ya da «Bu terimler kavramı tam olarak ifade etmekten uzaktır.» şeklinde itirazda bulunabilirler. Nitekim bu itirazlar Türkiye Türkçesinde de bolca yapılmaktadır. Örneğin Türkiye Türkçesi dilbilgisi alanında her bir durum/hâl eki için 15 civarında terim kullanılmaktadır. Ve her yeni terim üreten araştırmacının çıkış noktası, önceki terimlerin kavramı tam olarak ifade etmediğinden hareketledir. Oysa bir asır önce Z. Gökalp'ın dediği gibi *«Kelimeler delâlet ettikleri manaların tarifleri değil işaretleridir. Binaenaleyh, kelimelerin hangi cezirlerden geldiğini, nasıl iştikak ettiğini bilmeğe de lüzum yoktur. Bu gibi şeyleri bilmek, yalnız lisancılar (filolog) ve lisaniyatçılar (lenguist) için lâzımdır.*» (Gökalp, 1976: 114). Gökalp'in bu sözü, terimler özelinde düşünüldüğünde, çok daha anlamı ve doğrudur. Zira, hiçbir terim, ifade ettiği kavramı bütün yönleriyle ifade etmez, edemez. Zaten öyle olsaydı terim olmaz, tanım olurdu. Terim sadece tanımı işaret eden bir sözcüktür. Onun için terimler sözlüğü vardır. Onun için her bilim sahasında, o bilim sahasına yeni adım atan öğrencilere yönelik terminoloji dersi okutulur.

Bu basit gerçeği bir türlü kavrayamadığımız için aynı kavramı ifade etmek için sürekli yeni yeni terimler üretip dururuz. Dolayısıyla terimin leksik anlamının çok bir önemi yoktur. Hiç anlaşılmasa da olur. Nitekim yabancı dildeki bir terimin kökünü, yapısını bilmediğimiz halde, tanımını bildiğimiz için yerli yerinde kullanabilmekteyiz. Bu nedenle Eski Türkçede var olan bir leksik birimden türetilen terimin leksik anlamının az veya hiç bilinmemesi sorun olmamalıdır. Zaten bu gibi örnekler de az olacaktır, zira yukarıda ifade edildiği gibi DLT'teki söz varlığının pek çoğu Türk lehçelerinde bugün de canlı biçimde işletilmektedir.

Peki, ortak mirasa dayalı terim üretimi için neler yapılmalıdır?

Ortak Mirasa Dayalı Terim Üretiminin Aşamaları ve Çareleri:

1. Bağımsız Türk devletlerinin cumhurbaşkanlarına, Türk lehçelerinin yakınlaşmasında ortak mirasa dayalı terim üretiminin öneminin anlatılması. Onların desteğiyle, her ülkelerin eğitim bakanları üzerinde etki ve yetkiye sahip bir Terim Çalışmaları Merkezi'nin kurulması. Böyle bir merkez Türk Devletler Teşkilatı ve onun bünyesindeki kurumların biri içinde oluşturulabilir. Üretilen terimlerin sahipsiz ve atıl kalmaması için siyasilerin himayesi son derece önemlidir.

2. Terim Çalışmaları Merkezi altında kurulların oluşturulması:

2.1. Alt Kurul: Yabancı dil altyapısı sağlam (farklı bilim dallarına mensup olabilir), ortak bir iletişim diline sahip iyi bilgisayar kullanabilen gençlerden bir alt komisyonun oluşturulması.

2.2. Üst Kurul: Türk halklarını temsilen dilcilerden oluşan (mümkünse etimolojiyle ilgilenen eski Türkçe metinlerin sözvarlığına ve eklerine hakim) bir üst komisyonun oluşturulması: Kurulda, özellikle her bağımsız Türk devletinden üyenin bulunmasına onun dışında İran ve Çin'deki Türkleri temsilen yine temsilci olması önemlidir.

3. Alt Kurul tarafından her bir anabilim dalında kullanılan Latince terimlerin tanımlarıyla ve Türk lehçelerindeki karşılıklarıyla birlikte tespiti.

4. Yine Alt Kurul tarafından farklı alanlarda kullanılan ortak Latince terimlerin (ör. «morfoloji» teriminin, dilbilim, botanik, tıp vd. alanlarda kullanılması gibi) tespiti; yine farklı alanların terim kuruluşlarında sık kullanılan Latince öneklerin (prefix) ve soneklerin (suffix) listesinin oluşturulması; bunlar için Çağdaş Türk lehçelerinde nelerin kullanıldığının tespiti.

5. Alt Kurul bu hazırlıkları yaparken, Üst Kurul üyelerinin terim üretimiyle ilgili ilkeleri belirlemesi: İlkelerin belirlenmesi sürecinde, bir asırlık tecrüben yararlanılması önemlidir.

6. Üst Kurul'un farklı alanlarda kullanılan terimlere, önek ve soneklere yönelik terim belirleme/üretme işlemini gerçekleştirmesi. Terim belirleme/üretimi sırasında, Türk lehçelerinin birinde, ortak mirasa uygun bir terim kullanılıyorsa bunun kabul edilmesi:

Örneğin Lat. «scientia» (İng. science, Rus. nauk) sözcüğü için lehçelerimizde kullanılan «bilim» sözcüğünü kullanabiliriz. Yine, Lat. «nomen» (İng. name, Rus. imya) sözcüğü karşılığında «ad» sözcüğünü kullanabilir ve ortak mirasa uygun bu sözcüklerle bir dilbilim sahası olan Lat. *onomastics* (İng. onmastics, Rus. onomastika) için Türkiye'de artık yaygınlaşmış olan «adbilim» adını seçebiliriz.

Yine, 'öncesi' anlamına gelen «pre», 'proto' öneki pek çok yabancı terimde yapıcı öge olarak kullanılmaktadır (presuffix 'önek'; prescool 'okulöncesi', preorder 'ön sipariş', prepare 'önhazırlık', prototürk 'ön Türk', protohistory 'tarih öncesi', vb.). Görüldüğü gibi Türkiye Türkleri «pre» ve «proto» önekleri için ortak mirasımız DLT'te «öñ» biçiminde geçen sözcüğü kullanmışlardır; ancak kimi zaman kelimenin önünde kimi zaman arkasında kullanmışlardır. İşte böyle durumlarda kurul, ortak mirasta olan «öñ» sözcüğünü kabul edecek ancak bu önekin terim kuruluşu sırasında başta mı, sonda mı kullanılacağının ilkesini kendi aralarında belirleyecektir.

Yine, yüzlerce Latince terimde son ek olarak karşımıza çıkan «izm» sözcüğü birçok Türk lehçesinde «cılık» (-cilik, -culuk, -cülük; -çılık, -çilik, -çuluk, -çülük) ekiyle karşılanır ki, bu ek ortak mirasta bulunmaktadır. Terim çalışması sırasında bu ek hemen kabul edilmelidir.

7. Genel terimlerin ve terim yapımında yaygın olarak kullanılan önek ve soneklerin belirlenmesi/üretilmesi aşaması tamamlandıktan sonra her bir anabilim dalının terimlerinin belirlenmesi aşamasına geçilebilir: Bu aşamadaki çalışmalara ilgili anabilim dalının Türk Dünyasındaki tanınmış hocaları eşlik edebilir.

8. Terimlerin imlasının 1926'da Turan aydınları tarafından kabul edilen (sonraki dönemlerde zaman zaman güncellenen ve son şeklini 1993'te alan) ortak Latin alfabesi temelinde belirlenmesi. Bu aşamada, terimlerin Latince karşılıklarının Türk dilinde nasıl yazılması gerektiği de belirlenmelidir. Zira bilimsel yazımda, terimlerin eğitim ve bilim kurumlarında öğretilmesi aşamasında uluslararası terimlerin imlası da önem taşımaktadır.

9. Üst Kurul'un belirlediği terimler listesinin ülkelere, ülkelerdeki ilgili bakanlıklara, ilgili kurum ve kuruluşlara, üniversitelerdeki bölümlere, o ülkenin Milli Eğitim Bakanları'nın talimatlarıyla gönderilmesi ve kullanıma sokulması.

10. Bağımsız Türk cumhuriyetlerinde, ilgili bakanlıkların talimatıyla tüm anabilim dallarında, bölümlerde, «… terminolojisi» (Ör. «Dilbilim Terminolojisi») adı altında bir dersin okutulması: Bu çok kısa sürede terimlerin kullanıma girmesini temin edecek, böylece terimden kaynaklanan anlaşma sorunları derhal giderilecektir.

11. Türk Dünyasında çıkan bilimsel dergilerde, yayınevlerinde editör olarak görev yapan kişiler marifetiyle terim kullanımın denetlenmesi. Bunu Milli Eğitim Bakanlıkları temin edebilir.

12. Geri bildirimlerle, gözden kaçan terimlerin belirlenmesi ve daha önceden belirlenen ilkeler doğrultusunda terim üretim çalışmalarının devam ettirilmesi.

13. Yayımlanan kitapçıklar, deyimler sözlüklerinin kişilerin adıyla değil kurumların adıyla yayımlanması. Bu bilim insanları arasında doğması muhtemel «ben» duygusunu imkan vermeyecektir.

Not: Yukarıdaki ilk maddede geçen siyasi himaye gerçekleşmese dahi, mevcut kurumlar üzerinden bu proje gerçekleştirilebilir ve siyasi şartlar elverdiği ölçüde söz konusu ülkelerde toplu olarak ya da kısmen uygulamaya sokulabilir.

SONUÇ: 1800'lü yılların sonları ve 1900'lü yılların başlarında, Turan aydınları dil konusuna büyük önem vermişler, Türk halklarını bir araya getirecek «Latince esaslı ortak bir alfabe» ve «ortak edebî dil» konusunda çok büyük çabalar harcamışlardır. Yazık ki bu çabalar, o devirde, talihin Türk milletine yâr olmaması; Stalin, Mao gibi Türk düşmanlarının vahşi uygulamaları neticesinde yarım kalmıştır. Hatta kardeş halkları bir araya getirmeyi amaçlayan bu insanlar, şeytanlaştırılan «pantürkist» suçlamasıyla katledilmişlerdir.

Benzer çabaların 1990'lı yılarda, yine «ortak Latin alfabesi» ve bu kez «ortak iletişim dili» çerçevesinde yeniden canlandığını görmekteyiz. Bu konuda görüş ifade eden birçok aydın, bilim adamı, yazar, siyasetçi vs. Türkiye Türkçesinin bu açıdan en uygun Türk lehçesi olduğunu dile getirmişlerdir. Günümüzde artık bu noktada ortak bir kanaat oluştuğu söylenebilir. Ancak Türkiye Türkçesinin söz konusu ülkelerin yaygın eğitim müfredatında yer bulduğu ve yaygın eğitim düzeyinde öğretildiği söylenemez. Türkiye Türkçesinin «ortak iletişim dili» olması ise, elbette Türk dizileriyle ya da Türkçe kurslarıyla olacak iş değildir. Bu, yani Türkiye Türkçesinin eğitim-öğretim müfredatına yerleştirilmesi işi olacak mı olmayacak mı ilerde göreceğiz. Ancak bunca emeğe, bunca çabaya rağmen alfabe birliğinin bile henüz tam olarak sağlanamadığı düşünüldüğünde, Türkiye Türkçesinin tam anlamıyla ne zaman «ortak iletişim dili» olacağı muammadır. Çünkü bu tamamen siyasi erklerin tasarrufunda olan bir konudur.

Bizim burada önerdiğimiz, «ortak mirasa dayalı terim üretimi» ise, bir yönüyle yukarıdaki tartışmalarla ilgili olsa da, esasen farklıdır ve göreceli olarak ülkelerin siyasi erklerinin tasarrufundan daha uzaktır.

Kıymetli dinleyiciler! 1800'lü yılların sonlarında başlayıp 1930'lu yılların sonlarına kadar süren ve pek çok Turan aydınını ardından sürükleyen «orak edebi dil» meselesi nasıl ki, SSCB ve Çin'in uyguladığı dil politikaları sonucunda, 40 civarında yeni Türk yazı dilinin ortaya çıkmasıyla, bugün artık konuşulmaz olmuşsa; geleceğin siyasi tablosu da bugünkünden çok farklı olabilir. Bu sebeple Türk lehçeleri arsındaki uzaklaşmayı durduracak köklü çarelere ihtiyaç bulunmaktadır.

Ortak mirasa dayalı terim üretimi, lehçeler arasındaki anlaşmazlığın en büyük hissedarlarından olan terimlerde birliği sağlayacak bu da Türk halklarının birliğine hizmet edecektir.

Değerli bilim adamları! Edebiyatçı arkadaşlar sık sık, Shakespeare (Şekspir)'in İngiliz dili ve edebiyatı için önemini anlatırken «İngilizceye ait her şey yok olsa, yalnız Shakespeare (Şekspir)'in eserleri kalsa, İngilizceyi yeniden diriltmek mümkündür.» Sözünü tekrar ederler. Biz de

diyoruz ki, tek başına DLT bile, Türk dilinin terim sorununu çözmeye ve terimler üzerinden Türk lehçelerini birleştirmeye yeterlidir.

1930'larda başlayan Türk dilinin bölünme çağı; terim birliği üzerinden tersine çevrilebilir. Yeter ki, buna inanalım ve üzerimize düşen görevi yerine getirelim!

KAYNAKÇA

ABDULLAYEV, Alövsat Zakiroğlu (1992), «Genel Türk Yazı (Edebî) Dili Hakkında», Uluslar Arası Türk dili Kongresi Bildirileri, Ankara.

ATSIZ GÖKDAĞ, Bilgehan (1997), «Türk Dünyasında İletişim Dili», Yeni Türkiye Dergisi, Sayı: 15.

BARUTÇU, Sema (1993), «Türk Lehçeleri Arasındaki Müşterek Bir Yazı Dili Teşekkülü İçin Neler Yapılabilir?», VI. Millî Eğitim Sempozyumu, Türk Yurdu Neşriyatı, Ankara.

BURAN, Ahmet (1997), «Türk Dünyası İçin Önce Türkçe Asrı Gerekir», Yeni Türkiye Dergisi, Sayı:15.

CLAUSON, S. Gerard (2007), Türkçe Sekizinci Yüzyıldan Önce Kullanılan Ekler (Çev. Uluhan Özalan), Dil Araştırmaları Dergisi, 1/1, ss.185-196.

ELMALI, Murat (2022), Eski Uygurca Dil Bilgisi Terimleri: Vibakti-Samaz, (2. Baskı), TDK, Ankara.

ERCİLASUN, A. Bican (1997), «Türk Dünyasının Dil Birliği Meselesi», Türk Dünysı Üzerine İncelemeler, Akçağ Yay., (ilaveli ikinci baskı), Ankara.

GASPIRALI, İsmail (2008), Seçilmiş Eserleri: 3 Dil-Edebiyat-Seyahat Yazıları, (Yay. Haz.: Yavuz Akpınar), Ötüken Yayınları, İstanbul.

GÖKALP, Ziya (1976), Türkçülüğün Esasları, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul.

HACIYEV, Tofik (1996), «Ortak Türkçe Deyilen Edebiy Dil Mövzusunda», III. Uluslarası Türk Dili Kurultayı Bildirileri, Ankara.

İBRAHİMOV, E. (2019), Türk Dünyasında Ortak Dil Sorunu, Türkologia, No: 6(98).

İNAYET, Alimcan (2015), «1930'lu Yıllardaki Doğu Türkistan Basın-yayın Dilinde Türkiye Türkçesi Etkileri», *X. Uluslararası Büyük Türk Dili Kurultayı Bildirileri*, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara.

MİNSAFİNA, Alina (2020), Çağdaş Türk Dillerinde Ortak Terminoloji Geliştirme İmkân Ve Yöntemleri, İstanbul Üni. SBE, (Tez Danışmanı: Prof. Dr. Hayati Develi, Basılmamış Doktora Tezi, İstanbul.

SAYDİLKANOVA, Oktay (1994), «Ortak Til Maselesinen Ulam Tuulgan Oylor», Dil Dergisi-Türkoloji Özel Sayısı, Sayı: 15.

SEVGİ, Orhan (2018), Türkiye ve Azerbaycan Türkçesinde Ekoloji Terimlerinin Kullanımı ve Etkileşim İmkânı. Avrasya Terim Dergisi, 6 (2) , 35-45.

ŞERUBAY, Kurmanbayulı (2014), Kazak Terminologiyası –Zertewler Okulık, Sözdik, Bibliografiya-, Sardar Baspa Üyi, Almatı.

YAMAN, Ertuğrul (2001), «Tarihi Seyirden Hareketle Türk Dünyasında Ortak İletişim Dili», Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi», Güz/Sayı: 12., ss.453-473.

ZÜLFİKAR, H., (2006), Terim Sözlükleri ve Çalışmaları İle İlgili Bibliyografya. Türk Dil Kurumu Yayınlar, 127 sayfa, Ankara.

ZÜLFİKAR, Hamza (1991), Terim Sorunları ve Terim Yapma Yolları. Ankara: TDK.

УДК 378.147:811.161.1(574)

Молгаждаров Қ.К.[1], Шаяхимов Д.Қ.[2]
[1] Ш.Уалиханов атындағы Көкшетау университеті,
Қазақстан филол.ғ.д., ассоц.профессор.
[2] Ш.Уалиханов атындағы Көкшетау университеті, Қазақстан.филол.ғ.к.

ТӨТЕНШЕ ЖАҒДАЙ САЛАСЫНДАҒЫ ТЕРМИНДЕРДІҢ ЖАСАЛУ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ
(Қазақ-қырғыз тілдері негізінде)

Аннотация:*Мақалада Азаматтық қорғау мен төтенше жағдайлар саласындағы кәсіби терминдердің орыс тілінен қазақ тіліне және орыс тілінен қырғыз тіліне аударудағы сөздердің лексикалық мағыналарының бастапқы мағынадан алшақтау мәселесі қарастырылған.Орыс тілінен қазақ-қырғыз тілдеріне аудырылған кәсіби термин сөздердің кейбіруі сыртқы ұқсастығына қарай балама аудармасы берілген, алайда олардың атқаратын қызметімен техникалық сипаттамасы сәйкес келмейтіне назардан тыс қалған. Төтенше жағдайлар құрылымында және азаматтық қорғау органдарында қолданылатын қазақ-қырғыз тілдері терминдерінің ерекшеліктері қарастырылды. Термин сөздерді орыс тілінен қырғыз тіліне және қырғыз тілінен қазақ тіліне аударғанда сөздің бастапқы мағынасының өзгеруі зерттеу нысанына алынған. Орыс тілінен қазақ тіліне немесе орыс тілінен қырғыз тіліне және қырғыз тілінен қазақ тіліне сөз тіркестер мен сөздерді мысал ретінде алып, олардың бастапқы лексикалық мағыналарын назарда ұстап, аударма барыснда мағыналық ерекшеліктерге ұшырайтындары нақты дәлелдермен көрсетіліп берілген.*

Тірек сөздер: *термин, төтенше жағдай, қазақ, қырғыз, сөздік, халықаралық, техникалық.*

Молгаждаров К.К.[1], Шаяхимов Д.К.[2]
[1]Кокшетауский университет имени Ч. Валиханова, Казахстан.
Доктор филол.н. ассоц.профессор. Казахстан.
[2]Кокшетауский университет имени Ч. Валиханова, Казахстан
Кандидат филол.н.

ОСОБЕННОСТИ ОБРАЗОВАНИЯ ТЕРМИНОВ В ОБЛАСТИ ЧРЕЗВЫЧАЙНОГО ПОЛОЖЕНИЯ
(На основе казахско-кыргызских языков)

Аннотация: В статье рассмотрена проблема расхождения лексических значений профессиональных терминов в области гражданской защиты и чрезвычайных ситуаций от первоначального значения при переводе с русского языка на казахский язык и с русского на кыргызский язык. Некоторые профессиональные термины переведенные с русского языка на казахско-кыргызский язык имеют альтернативный перевод по внешнему сход-

ству, однако не взято во внимание то, что их значение не соответствует техническим характеристикам. Рассмотрены особенности терминов казахско-кыргызского языка, используемых в структуре чрезвычайных ситуаций и органах гражданской защиты. Объектом исследования является изменения произошедшие при переводе терминов с русского на кыргызский и с кыргызского на казахский язык от первоначального значения слова. В пример взяты слова и словосочетания переведенные с русского на казахский или с русского на киргизский и с кыргызского на казахский. В центре внимания находятся их первоначальные лексические значения и наглядными доказательствами представлены те, которые в процессе перевода подвергаются лексическим изменениям.

Ключевые слова: термин, чрезвычайная ситуация, казахский, кыргызский, словарь, международный, технический.

[1]K.Molgajdarov, [2]D.Shayakhimov
[1]Doctor of Philology Associate Professor, Sh.Ualikhanov Kokshetau University. Republic of Kazakhstan
[2]Candidate of philological sciences, Sh.Ualikhanov Kokshetau University. Republic of Kazakhstan

FEATURES OF THE FORMATION OF TERMS IN THE FIELD STATE OF EMERGENCY (Based on Kazakh-Kyrgyz languages)

Annotation: The article deals with the problem of divergence the lexical meanings of professional terms in the field of civil protection and emergency situations from the original meaning when translated from Russian into Kazakh and from Russian into Kyrgyz. Some professional terms translated from Russian into Kazakh or Kyrgyz languages have an alternative translation, but it is not noted that their function does not correspond to the technical characteristics.

The features of the terms of the Kazakh-Kyrgyz language used in the structure of emergency situations and civil protection are considered. The object of the study is the changes that occurred when terms translated from Russian to Kyrgyz and from Kyrgyz to Kazakh from the original meaning of the word. Phrases and words from Russian to Kazakh or from Russian to Kyrgyz and from Kyrgyz to Kazakh are taken as examples, taking into account their initial lexical meanings and showing with concrete evidence that they undergo lexical changes in the process of translation.

Keywords: term, emergency, Kazakh, Kyrgyz, dictionary, international, technical.

КІРІСПЕ

Қазақ тіліндегі термин қалыптастырудың алғашқы тәжірибелері Қазан төңкерісіне дейін де болған. Бұл пікірді барлық зерттеушілер де растайды. Қазіргі қазақ тіліндегі лингвистикалық терминдерде де сол алғашқы тәжірибелердің негізінде қалыптасып, даму қалыптасу барысының түрлі жолдарынан өтіп, өзінің дамуы мен қалыптасуының қай

кезеңінде де мемлекеттің жүргізіп отырған ресми тіл саясатынан тыс қалып көрген емес. Дәлірек айтқанда, терминологияны дамыту мен қалыптастыру қашан да мемлекеттің жүргізіп отырған ұлттық саясатының жалпы қағидаларына негізделген тіл саясаты айрықша көңіл бөлетін, басты назарда ұстайтын мәселелерінің қатарында болып келген. Оны қазақ терминологиясының дамуынан айқын көруге болады. Ұлттық әдеби тілдің ғылым нысанына айналып, әр түрлі қырынан зерттелуі оның грамматикалық, лексикалық, фонетикалық, орфографиялық нормаларының қалыптасуына зор әсерін тигізді. Тілдің даму бағытын бағдарлап жаңа сөз жасау, термин қабылдау, заман талабына сай даму жолындағы ғылыми техникамыздың түрлі саласындағы терминдерді қалыптастыруда төл тіліміздің ерекшеліктерін негізге алып отыру, оны назардан тыс қалдырмау – өткен ғасырдың бас кезінен бері жалғасып келе жатқан дәстүр. Бұл дәстүр бүгінгі күні де өзінің өзектілігін жойған жоқ.

Ал тәуелсіздік алғаннан бергі уақытта мемлекеттік тілдің мәртебесін нығайту бағытында елімізде терминологияны ретке келтіру, жетілдіру мақсатында мемлекет тарапынан қарымды қадамдар жасалды.

Термин шығармашылығы біршама жанданып, арнаулы салаларда жаңа атаулар жасалып, олар біртіндеп тілімізге ене бастады. Соның бірі өрт сөндірушілер мен авариялық құтқару саласының мамандары қолданатын термин сөздер. Аталған сала бойынша термин сөздердің басым көпшілігі орыс тілінен аударылып алынғаны бізге мәлім.

Бүгінгі таңда, өзекті мәселенің бірі сала немесе кәсіп бойынша термин сөздерді қазақ тіліне аудару қаншалықты қажет, аударылған термин сөздер сөздің бастапқы лексикалық мағынасын аша ала ма, тілдік қорымызды қаншалықты байыта алады немесе қаншалықты кері әсері бар. Міне, осы тәріздес көптеген сұрақтар тілші ғалымдарды әлі де ойландырып келеді.

Қазіргі кезде, Көкшетау қаласындағы Мәлік Ғабдуллин атындағы Азаматтық қорғау академиясында қырғыз елінің азаматтары білім алуда. Сол себепті, қырғыз-қазақ тіліндегі өрт терминдерінде кездесетін ұқсастықтар мен айырмашылықтардың ара жігін ажыратып, ерекшеліктерін айқындау, өзекті мәселелердің бірі болып табылады. Осыны негізге ала отырып зерттеу жұмысының нысаны етіп, жиі қолданылатын сөзді екі топқа бөліп, салыстырулар арқылы олардың мағыналарын түсіндіріп беруге талпыныс жасадық. Біріншісі мағыналары жақын сөздер, ал екіншісі мағыналары алшақ сөздер.

Бүгінгі таңда, кәсіби терминдерді аудару мәселесі түбегейлі шешіліп, бір жүйеге келтірілді деп айту әлі де болса ертерек сияқты. Бұл бағытта минтерминком ауқымды жұмыс атқарды. Қазіргі ғылым мен техниканың қарқынды дамып келе жатқан уақытында, тілімізге әртүрлі техникалық термин сөздер қолданысқа енуде. Термин сөздердің бәрін қазақ тілінің ыңғайына бейімдеп аудара беруге де келе бермейді және келсін-келмесін аудара беру де дұрыс емес. Кейбір халықаралық терминдер аударуды қажет етпейді. Олардың көбі латын, ағылшын, француз т.б. тілдерден шыққан сөздер.

Әрбір мамандық бойынша терминдер жинағы біршама жинақталып аударылып та болды десек те болады. Бірақ, әлі болса термин сөздерді аударуда қажеттілік бар. Мысалы үшін, Төтенше жағдай саласы бойынша терминдер аударылып, олардың түсіндірмелі

сөздігі баспадан шықты. Атап айтатын болсақ, (Б.Ө. Жақып. Төтенше жағдайлар және Азаматтық қорғаныс: Энциклопедиялық анықтама.-Алматы: «Қазақ энциклопедиясы». 2011. – 640 б, Қазақша-орысша, орысша-қазақша, Б.Байкулов, Б.Садыков, А. Шегебаев. Төтенше жағдайлар жөніндегі қысқаша терминологиялық орысша-қазақша сөздік. – Астана, 2006. – 84 б, О. Жиреншин, А. Аралов. Төтенше жағдайлар саласының, Азаматтық қорғаныстың және әскери терминдерінің орысша-қазақша түсіндірме сөздігі. – Алматы – 2009. – 556 б).

2012 жылдан бастап, қазіргі Мәлік Ғабдуллин атындағы азаматтық қорғау Академиясы екі ел арасындағы келісімге сәйкес қырғыз елінің алты азаматы білім алуда. Осыған орай, қазақ-қырғыз тіліндегі төтенше жағдайлар мен өрт сөндіру саласындағы термин сөздерді аудару, сөздің мағынасына түсініктеме беру сияқты мәселелер өзекті болып отыр. Академияда білім алатын қырғыз азаматтарының барлығы бірдей орыс тілін жақсы біле бермейді. Аталған сала бойынша термин сөздер орыс тілінен қазақ тіліне аударылған сөздіктер мен түсіндірмелі сөздіктер жеткілікті екенін жоғарыда айтқан болатынбыз. Орыс тілінен қырғыз тіліне аударылған сөздік те бар. Бірақ, қырғыз ағайындардың осы саланың терминдерін орыс тілінен аударған сөздеріндегі сөздердің мағыналарында алшақтық байқалады. Яғни, сөздің нақты мағынасын түсінуге қиындық туғызады. Сондықтан, азаматтық қорғау Академиясында білім алатын қырғыз елінің азаматтарына қазақ тіліндегі кәсіби терминдер сөздігіне жүгінген әлдеқайда ыңғайлы. Қырғыз тілінің қазақ тіліне біршама жақын екені бәрімізге белгілі. Қазақ, қырғыз тілдері түркі тілдерінің ішінде қыпшақ тобына жатады [1,130].

МАТЕРИАЛДАР МЕН ӘДІСТЕР

Сөзіміздің дәлелі ретінде, орыс тіліне қырғыз тіліне аударылған бірнеше термин сөздерді таңдап алып, үш тілде салыстыру арқылы, оларға мағыналық талдау жасап көрдік.

Разветвление трехходовое – үч жактуу тарам [2,190].**Үш жүрісті тармақану** [3,120]. Ең алдымен *разветвление* сөзінің шығу төркініне келетін болсақ орыс тіліндегі мағынасын айқындайық: **Разветвле’ние,** -я, *ср*. 1. *см*. Разветвить, – ся. 2. Место, где что-н. разветвляется, расходится в разные стороны. *На разветвлении дорог. Рога с разветвлениями* [4,643]. Ал, қырғыз тіліндегі баламасына келетін болсақ, аудармасы –*тарам* сөзі. Қырғыз тіліндегі *тарам* сөзі қазақ тіліндегі аудармадағы *тармақ* сөзімен мағыналас. Тармақтану сөзіне *бөліну* сөзін синоним ретінде алуға болады. Тарам, тармақ сөздері мағыналық жағынан жақын, тек тармақтану сөзі шығыс септігінің жалғауы -дан және тұйық етістіктің -у, жұрнағы жалғанған. Қырғыз тіліндегі үч сөзі қазақ тіліндегі үш сөзімен сәйкес келеді, тек -ч дыбысы мен -ш дыбысының жазылуымен айтылуында айырмашылық бар, екі тілде де сан есімнің сұрағына жауап береді. Ал келесі қырғыз тіліндегі *жактуу* сөзі екі -у, дыбысы арқылы жасалған. Жактуу сөзі қазақ тіліндегі *жақты* сөзіне мағыналық жақындығы бар. Алайда, қырғыз тіліндегі жактуу сөзі қазақ тіліндегі *жүрісті* сөзімен сәйкес келмейді.Себебі, жақты сөзі белгілі бір жаққа қатысты, жаққа тән. Істің қай жаққа тәндігін

көрсететін грамматикалық қосымша [5,253]. Ал, жүрісті сөзі жүрісі жылдам, жүріскер сөзіне жақынырақ [5,325]. Ал орыс тілінде беретін мағынасына көңіл аударса **трёх…** *Первая часть сложных слов со знач.*: 1) содержащий три каких-н. единицы, состоящий из трёх единиц, напр. *трёхактный, трёхгодичный, трёхходовой, трёхгранный, трёхдневный, трёхместный, трёхфазный;* 2)относящийся к трём, напр. *трёхчасовой* (поезд) [5,811].Келесі сөзге мағыналық талдау жасап көрейік, **Боевой расчет-күжүрмөн есеп** [2,21], **– жауынгерлік есеп** [3,9]. Ең алдымен боевой сөзіне келсек, орыс тілінде **Боево'й,**-ая, -ое. 1. Относящийся к ведению боя, войны. *Боевое задание. Боевая подготовка войск. Б. порядок войск. Первый б. вылет. Б. устав. Б. патрон* (в отличие от учебного, холодно). *Б. товарищ* (товарищ по войне). 2. Готовый к борьбе, воинственный, решительный. *Б. дух. Б. настрой.* 3. Смелый, бойкий. *Парень б.* 4. Очень важный, первостепенный, первоочередной [4,54]. Қазақ тіліндегі баламасы жауынгер сөзіне келсек: Жауынгер – қатардағы әскер, сарбаз [5,283]. Қырғыз тіліндегі күжүрмөн сөзі мен қазақ тіліндегі жауынгерлік сөздері мағыналық жағынан бір-бірінен алшақ сөздер. Есеп – сөзі екі тілде бірдей баламаланған. **Расчёт,** -а, м. 1. Рассчитать, -ся и расчесть. 2. Увольнение с полной выплатой заработного. *Дать р. кому-н. Взять, получить р. Потребовать расчета.* 3. Намерение, предположение. *Поездка не входит в мои расчёты* [5,668]. Расчет сөзінің баламасына келсек есеп- бір нәрсенің цифрмен көрсетілген саны, мөлшері [5,236].Бұдан байқағанымыз, қазақ тіліндегі термин сөздердің аудармасы қырғыз тіліндегі термин сөздердің аудармасына сәйкес келе бермейді. Мұны біз, екі тілдің ерекшілігі деп түсіндік. Келесі нысанаға алып отырған сөзіміз жоғары температурадан қорғайтын арнайы киім. **Теплоотражательный костюм, қырғыз тілінде, жылуулук өткөрбөчү күрмө** [2, 236], қазақ тілінде **жылулық шағыстыратын (шағылыстыратын) костюм** [3,56]. Орыс тіліндегі біріккен *теплоотражательный* сөзіне жеке-жеке түсініктеме бергенді жөн көрдік. Себебі, қазақ, қырғыз тілінде бұл сөздер жеке қолданылып тұр**. Тепло...***Первая часть сложных словсо знач*. относящийся к теплу, к его получению, потреблению и изучению, к теплоте, напр. *теплоотдача, теплолечение, теплоснабжение, теплотрасса, тепловодность, тепловодный, теплозащитный* [4,794]. Отражать- естественное припятствие изменяюшие направление световых или тепловых лучей. Жылулық сөзін жоғарыда талдадық екінші отражать деген сөздің баламасы- шағыстыру. Шағыстыру- күн сәулесінің әсерінен бір нәрсеге сәуле түсіру [5,892]. Бұл сөздің қырғыз тіліндегі баламасы өткізбеу, яғни түбірі өт. Өт- бір нәрсенің арасынан жүру, кесу, өту, -кіз, бұйрық райының жұрнағы болса, -бе, болымсыз етіс. Демек, екі тілдегі аудармалардың мағыналарында әлсіз болса да, бір-біріне жақындық байқалады. Ыстықтан қорғайтын арнайы киімінің негізгі қызметі екі тілдеде анық көрініп тұр. Қазақ тілінде арнайы киімінің ыстықтан шағыстыру арқылы қорғайтыны айтылса, қырғыз тілінде ыстықты өткізбейтін арнайы киім екендігі көрсетілген. Үш иінді саты – сөзінің үш тілде қалай аударылғанына талдау жасап көрелік. **Лестница трехколенная-үч муунактуу шаты** [2,97], **-үш иінді саты** [3,62]. Лестница сөзін талдадық **Трёх…** *Первая часть сложных слов со знач.*: 1) содержащий три каких-н. единицы, состоящий из трёх единиц, напр. *трёхактный, трёхгодичный, трёхходовой, трёхгранный, трёхдневный, трёхместный, трёхфазный;* [5,811]. Колено -сустав соединяющий бедренную и берце-

вую кости; место сгиба на ноге, где выступает этот сустав [4,282], үч сөзімен үш сөзінің айырмашылығы -ч мен -ш әріптерінде ғана. Ал, коленная сөзінің аудармасына келсек, оны қырғыз халқы муунакты – деп, аударған муунак- қырғыз тілінен аударғанда буын деген мағынаны білдіреді. Яғни тура мағынасында аударылған. Ал, қазақ тіліндегі баламасы-иінді. Иін – иіні үлкенірек, кеңірек, иін жаса, иілген. Жоғарыда қарастырған сөздеріміздің мағыналары бір-бірінен алшақ. Қазақ тілінде заттың сыртқы сипаты мен атқаратын қызметіне қарай мағыналық аударма жасалса, қырғыз тілінде орыс тіліндегі колено сөзін тура сөзбе – сөз аударған. **Пена низкой кратности-төмөнкү калдыксыз бөлүнүүчү көбік** [2,151], **– еселігі төмен көбік** [3,91]. **Пена**- Пузырчатая масса, образующаяся на поверхности некоторых жидкостей [4,498], низкий сөзінің түбірі низ – означает движение сверху вниз или предметы плохого качества [4,416]. Кратность сөзінің түбірі кратный-в математике делящийся без остатка на какое-нибудь число [4,304]. Бұл терминде пена низкой сөзі дыбыстық өзгеріске ұшырағанымен мағынасы сақталған.Кратности сөзі қырғызша калдыксыз бөлүнүүчү деп аударылса, қазақша баламасы еселік болып табылады. Еселік-екі немесе бірнеше санға қалдықсыз бөлінетін сан [5,236]. Бір байқайтыны төменкү сөзінде қазақ тіліндегі дыбыс үндестігі жоқ,себебі қазақ тілінің дыбыс үндестігі бойынша –н әрпі мен –к әрпі мүлдем үйлеспейді (төменгі).**Степной пожар-талаа өртү** [2,229], **-дала өрті** [3,146]. – Степной сөзінің түбірі- степь. Степь- безлесное, бедное влагой и обычно ровное пространство с травянистой растительностью в зоне сухого климата [4,766]. Пожар- пламя, широко охватившее и уничтожающее что-нибудь [4,546]. Қырғыз тіліндегі баламасы тала сөзі бұл қазақ тіліндегі дала сөзі. Дала– кең- байтақ жазық өңір [5,185]. Тек -т әрпінің орнына -д әрпін қойған және 2 – аа әріптері орналасқан, бірақ мағынасы сақталған. Ал, енді қырғыз тілі мен қазақ тілінің грамматикалық айырмашылықтарымен қоса фонетикалық айырмашылықтарын қарастырайық: қазақ тілінде дауыстылар жалаң және жайылма деп бөлінсе, қырғыз, ойрот, түркімен, хакас тілдерінде дауыстының созылыңқы деген үшінші түрі бар. Олар екі дауыстыдан құралған әріптер. Мысалы:-аа, -ээ, -оо, -өө,-үү,-уу [5, 230]. Сондай-ақ мына мысалдардан созылыңқы дауыстылардың сөз мағынасын ажыратындығын аңғаруға болады: қырғыз тілінде «мал» деген сөздің мағынасы қазақ тіліндегі мағынасымен бірдей; ал созылыңқы дауысты дыбыс келген «маал» деген сөз қырғыз тілінде «уақыт» деген мағынаны білдіреді. Осы ойымызды пысықтау үшін бірнеше мысалдар келтіруді жөн көрдік Қырғыз тілінде эр-қазақ тілінде «ер» (еркек, ер адам) Қырғыз тілінде ээр- қазақ тілінде «ер» (атқа салатын ер) Қырғыз тілінде болук- қазақ тілінде «толық» Қырғыз тілінде боолук – қазақ тілінде «бау, баулық» [5, 230]. Ендеше, дауыссыз дыбыстарға келетін болсақ мұнда біз этимология принципіне жүгінеміз. Бұл принцип сөздердің шығу тегін айқындауда фонетикалық, лексикалық заңдарға сүйенуді, туыстас тілдердегі дыбыстардың өз ара сәйкестілік заңдылығын арқау етуді талап етеді. Мысалы: қазақ тіліндегі «бас, құс» деген зат есімдер қырғыз тілінде «баш, куш» деп берілген. Қазіргі қырғыз тілінде көне түркі тіліндегі – ғ,-г дауыссыздарының дауыстылармен тіркесі тек созылыңқы болып естіледі. Сондықтан, қырғыз тіліндегі «саат» сөзі қазақ тіліндегі «сағат» сөзімен сәйкес келсе, сол сияқты «маалымат»- «мағұлмат», «аалам»- «ғалам» т.б сөздер сәйкес келеді [5,139].

НӘТИЖЕЛЕР

Осының бәрін айқындай келе, біз қырғыз тілі мен қазақ тілінде үлкен айырмашылықтар мен ұқсастықтар бар екенін аңғардық. Кез келген ұлт белгілі бір терминді немесе сөзді бір тілден келесі тілге аударғанда, өздерінің лексикалық заңдылықтарына сүйенеді. Түркі тектес елдердің байырғы сөздерінде аздаған айырмашылық байқалса, заманауи техникалардың дамуына байланысты енген жаңа сөздерде біз үлкен айырмашылықтарды көреміз. Термин сөздерді аудару барысында қазақ тіліндегі аударма орыс тіліндегі мағынасына сүйенсе, қырғыз тілінде кей кезде атқаратын қызметіне емес, сыртқы пішініне көбірек көңіл бөлетінін байқаймыз.

Орыс тіліндегі **локализация пожара,** қырғыз тілінде **-өрттү чектөө, токтотуу** [1,99], қазақ тіліндегі баламасы **-өртті жайылдырмау**, **тоқтату** [2,163]. **Локализовать**, -зую, -зуешь; -ованный; сов. И несов., что (книжн.). Ограничить (-чивать) распространение чего-н. какими-н. пределами. Л. эпидемию. Л. пожар. || сущ. локализация, -и, ж. [3,332].

Пожар, -а, м. Пламя, широко охватившее и уничтожающее что-н. Лесной пожар. Тушить пожар. Как на пожар бежать (очень быстро, поспешно; разг.). Не на пожар (некуда торопиться, успеем; разг.) [3,546]. Локализация сөзін қазақ тіліне аударғанда жайылдырмау, тоқтату деген мағына береді. Жайылдырмау сөзінің түбірі жайыл – яғни жайыл, жазыл [4,250]. Қырғыз тіліндегі баламасы – чектөө (шектеу), тоқтату жайылдырмау сөзіне мағыналас. Ал, өрттү сөзінің мағынасы бірдей, тек табыс септігінің жалғауы –ті -тү деп берілген. **Лесной пожар-токой өртү** [1,98]-**орман өрті** [2,62]. Лес-множество деревьев растущих на большом пространстве с сомкнутыми кронами [3,323]. **Пожар** – пламя, широко охватившее и уничтожающее что-н [3,546]. Лес – сөздің қазақша баламасы-орман. Орман-кең алқапта өскен көп ағаш, қалың тоғай [4,639]. Қырғыз тіліндегі баламасы **токой**, яғни **тоғай**-жабайы өскен әр түрлі ну ағаш. Демек, орман, тоғай сөздері бірін – бірі алмастырылып қолданыла береді. Ал екінші топқа орыс тілінен қырғыз және қазақ тіліне аударғанда мағыналары алшақ сөздер.

Рукавная задержка-суу куурларын бекиткич [2,201], -**жеңдік кідіріс** [3, 436]. **Рукав**, -а, мн. –а, -ов, м. 1. Часть одежды, покрывающая руку. Длинные рукава (до кости). Короткие рукава (закрывающее плечо). Р. Волги. 2. Ответвление от главного русла реки, гл. обр. в её устье. 3. Шланг для подачи жидкостей, сыпучих или вязких веществ, газов. Напорный р. Всасывающий р. Пожарный р. || уменьш. рукавчик , -а, м. (к 1 знач.). || прил. рукавичный, -ая, -ое (к 1 и 3 знач.) [3,687]. Рукав сөзінің баламасы жең – киімнің иықтан бастап қолдың иығына дейінгі бөлігі. Задержа’ть, -ержу, -ержись, -ержанный; сов. 1.кого-что. Воспрепятствовать движению кого-чего-н., остановить. З. поезд. З. воду плотиной. 2. что. Приостановить, отсрочить что-н [3,203]. Қазақша баламасы кідіріс- бөгеліс, үзіліс. Бірақ, бұл сөздерді қырғыз тіліне аударғанда мағынасы мүлдем өзгереді. Себебі, **куур –** сөзінің қазақша баламасы – құбыр. Ал, құбыр сөзі – сұйық заттарды жер асты арқылы өткізу үшін металдан немесе пластикадан жасалған іші қуыс зат, труба [4,532]. Қырғыз тіліндегі суу сөзі қазақ тіліндегі баламасымен бірдей болғандығымен айырмашылығы екіуу әрпі кездеседі.

Сигнал пожарной тревоги-өрт айгай кабары [1,208], – **өрттік қауіп қатер дабылы** [2,131]. Сигнал-условный знак для передачи на расстояние для каких-н сведений, сообщений [3,715]. **Пожар** – пламя, широко охватившее и уничтожающее что-н [3,546]. **Тревога**-беспокойство сөзінің қырғыз тіліндегі баламасында, волнение [3,809], өрт сөзі өзгертілмеген. Сигнал– хабар, х – әрпінің орнына – к әрпін қойып, қырғыз тіліне кабар деп аударса, ал, қазақ тілінде бұл сөздің баламасы хабар деп жазылады. Хабар-болған іс, сондай-ақ біреулердің хал -жағдайы жөнінде қысқаша мәлімет [4,884]. **Тревога**- сөзі қазақ тілінде дабыл деп аударылған. Дабыл – жорықта сарбаздарды, жұртты бір жерге жию үшін пайдаланатын аспап (дабыл қақты) [4,184]. Қырғыз тілінде тревога – сөзі айгай деп аударылған ал, қазақша баламасы қауіп-қатер. Байқап отырсақ, қазақ – қырғыз тілдеріндегі аударма, мағыналық жағынан бір-біріне мүлде ұқсамайды. **Пожарный автомобиль-өрт өчүрүүчү автоуна** [1,165], – **өрт сөндіруші автокөлік** [2,4]. Пожар- пламя, широко охватившее и уничтожающее что-н [3,546]. Автомобиль – транспортное средство на колёсном ходу собственным двигателем для перевозок по безрельсовым путям [3,17]. Автокөлік- кісі және жүк таситын автомобиль көлігі. Автомобиль сөзін қырғыздар автоуна – деп аударса, қазақ тілінде автомобиль сөзі, көлік немесе (автокөлік) – деп, аударған [4,13].

Аварийная служба-кырсыктык кызмат [1,27], **апаттық қызмет** [2,136]. Аварийная – авария, грозящий аварией, аварийное состояние моста [3,16]. Ал, қазақ тілінде апат сөзі – ел басына түскен төтенше қауіп-қатер [4,50]. Служба – служить, работа, занятие служащего, а также место его работы [3,732]. Қазақша баламасы- еңбек ету аясындағы жұмыс, кәсіп деп аударылған [4,552]. Авария сөзін қырғыздар **кырсык** – деп аударса, қазақтар **апат** деп баламалаған. Ал қырсық сөзі-адамға кездейсоқ кездесетін кесір – кесапат, пәле [4,562]. Служба сөзінің мағынасы ұқсас тек қызмет сөзіндегі -е әрпінің орнына а – әрпі орналасқан. Ал, енді қырғыз тілі мен қазақ тілінің грамматикалық айырмашылықтарымен қоса фонетикалық айырмашылықтарын қарастырайық.

Қазақ тілінде дауыстылар жалаң және жайылма деп бөлінсе, қырғыз, ойрот, түркімен, хакас тілдерінде дауыстының созылыңқы – деген үшінші түрі бар. Олар екі дауыстыдан құралған әріптер. Мысалы:-аа, -ээ, -оо, -өө,-үү, -уу [4,230]. Сондай-ақ, мына мысалдардан созылыңқы дауыстылардың сөз мағынасын ажырататындығын аңғаруға болады. Қырғыз тілінде «мал» деген сөздің мағынасы қазақ тіліндегі мағынасымен бірдей, ал созылыңқы дауысты дыбыс келген «маал» деген сөз қырғыз тілінде «уақыт» деген мағынаны білдіреді. Осы ойымызды пысықтау үшін, бірнеше мысалдар келтіруді жөн көрдік. Қырғыз тілінде ээр-қазақ тілінде «ер» (еркек, ер адам). Қырғыз тілінде **ээр**- қазақ тілінде «ер» (атқа салатын ер). Қырғыз тілінде *болук* сөзі қазақ тілінде «толық» қырғыз тілінде боолук – қазақ тілінде «бау, баулық» [4,230]. Қырғыз-қазақ тіліндегі сөздердің аудармаларында мағыналық алшақтық пен дыбысталуда ерекшеліктер тілдік заңдылық. Ал, кәсіби терминдер, оның ішінде Азаматтық қорғау саласындағы терминдердің орыс тілінен қазақ тіліне немесе орыс тілінен қырғыз тіліне аударылған сөздер мен сөз тіркестері сөздің алғашқы термин ретіндегі мағынасына сәйкес келмейді.Сыртқы ұқсастығына қарай аударылған. Техникалық терминдер мен сала бойынша терминдерді аударғанда олардың техникалық сипаттамасына сүйене отырып аударма жасаған оң нәтиже берері анық.

ҚОРЫТЫНДЫ

Осының бәрін қорытындылай келе, біз қырғыз тілі мен қазақ тілінде үлкен айырмашылықтар мен ұқсастықтар бар екенін аңғардық. Кез келген ұлт белгілі бір терминді немесе сөзді бір тілден келесі тілге аударғанда сөздерінің лексикалық заңдылықтарына сүйенеді. Байырғы сөздерінде аздаған айырмашылық байқалса, заманауи техникалардың дамуына байланысты енген жаңа сөздерде біз үлкен айырмашылықтарды көреміз. Терминдерді аудару барысында қазақ тіліндегі аударма да қырғыз тіліндегі аудармалар орыс тіліндегі мағынасына сүйеніп аударылған. Алайда, қырғыз тілінде кейбір сөздер сөзбе-сөз аударылып, орыс тіліндегі сөздің өзінің бастапқы лексикалық мағынасынан ауытқып отырғандығын байқауға болады. Мұның өзі, М. Ғабдуллин атындағы Азаматтық қорғау академиясында білім алатын қырғыз елінің азаматтарына орыс тілінен қырғыз тіліне аударылған кейбір кәсіби сөздердің лексикалық мағынасын дұрыс түсініп, үйренулеріне кедергі болатыны анық. Ойымызды қорыта келе айтпағымыз, жоғарыда сөз болған мәселеге байланысты, қазақ-қырғыз тіліндегі төтенше жағдайлар терминдерімен түсіндрмелі сөздігін құрастыру қажеттілігі туындап отыр.

Академияға білім алуға келген қырғыз елінің азаматтарының барлығы бірдей орыс тілін жақсы біле бермейді. Мамандыққа қатысты сөздер мен терминдердің мағынасын түсіну қиынға соғады. Олар термин сөздер мен сөз тіркестерін қазақ тілі арқылы жақсы түсінеді. Алайда, қазақ тіліндегі кейбір сөздердің баламасы қырғыз тілінен қазақ тіліне аударғанда мүлде басқа мағына береді. Бұл туралы жоғарыда айтып, бірнеше мысалдар келтірген болатынбыз. Сондықтан, келешекте, өрт терминдері мен азаматтық қорғау саласындағы термин сөздерінің қазақ-қырғыз тіліндегі сөздігін құрастыру қажеттілігі туындап отыр. Бұл мәселенің күрмеуін шешу келешектің еншісінде.

Қорытындылай келгенде, біз ерте заманнан бері көрші болып келе жатқан қырғыз халқы мен қазақ халқының достастығын, ара қатынасын нығайту үшін екі ел арасындағы тіл мәселесінің оңтайлы шешілуі өте маңызды. Әсіресе, М. Ғабдуллин атындағы Азаматтық қорғау академиясында осы көрші Қырғыз елінен бауырлас азаматтар білім алуға келгендіктен бұның маңызы одан сайын ұлғайды деп айтсақ қателеспейміз.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ

1. Аяған Б. Қазақстан. Ұлттық энциклопедия. Алматы: «Қазақ энциклопедиясы» 2006.- 704 б.

2. Өзгөчө кырдаалдар боюнча терминдердин орусча – кыргызча сөздүгү: 20 000 сөз / Редакциялаган Т. М. Мамбетжунушов. – Ош: « Deutsche Gesellschaft für Internationale Zusammenarbeit (GIZ) GmbH», 2013. – 272 б.

3. Русско-казахский словарь пожарно-технических терминов/ Р.М.Джумагалиев,

Д.Т Данаев, Н.К. Бошаева, С.А. Рахимова- составители/. –Алматы. 1994.-с.

4. Ожегов С.И., Шведова Н.Ю., Толковый словарь русского языка: 80000 слов и фразеологических выражений / Российская академия наук. Институт русского языка им. В.Виноградова. – 4-е изд., дополнение. – М.: ООО ИТИ Технологии, 2003. – 944 стр. ISBN 5-8928

5. Қазақ тілінің түсіндірме сөздігі / Жалпы редакциясын басқарған Т. Жанұзақов – Алматы: Дайк – Пресс, 2008. – 968 б.

6. Аханов К. «Тіл білімінің негіздері»: Оқулық, 4-бас. – Алматы. «Санат» баспасы. 2003. – 496-бет.

REFERENCES

1. Ayagan B. Kazakstan. Ulttyk enciklopediya. [National encyclopedia] (Almaty, 2006).

2. Özgöçö kırdaaldar boyunça terminderdin orusça–kırgızça sözdügü: 20000 soz [Russian-Kyrgyz dictionary of emergency terms: 20000 words] / Redakciyalagan T.M.Mambetzhunushov (Osh, 2013).

3. Dzhumagaliev R., Danayev D., Boshayeva N., Rahimova C. Russko – kazahskij slovar' pozharno-tekhnicheskih terminov [Russian-Kazakh dictionary of fire and technical terms] (Almaty, 1994).

4. Ozhegov S.I., Shvedova N. U. Tolkovyj slovar' russkogo yazyka: 80 000 slov i frazeologicheskih vyrazhenij [Explanatory dictionary of the Russian language: 80,000 words and phraseological expressions] / Rossijskaya akademiya nauk. Institut russkogo yazyka im. V. V. Vinogradova. – 4-e izd., dopolnenie [The Russian Academy of Sciences. Institute of the Russian Language. V. V. Vinogradova. – 4th ed.] (Moscow, 2003).

5. Zhanuzakov T. Kazak tilinin' tүsindirme sozdigi [Explanatory dictionary of the Kazakh language] (Almaty, 2008).

6. Ahanov K. Til biliminin' negizderi [Basics of linguistics](Almaty, 2003).

Қозоқбой ЙЎЛДОШ
Педагогика фанлари доктори, профессор
(Ўзбекистон)

ТУРКИЙ БИРЛИК ОМИЛИ

Аннотация

Ушбу мақолада турк улуслари бирлигига эришиш бугунги уннинг стратегик муаммоси экани, бунда универсал алифбо яратишнинг аҳамияти катта экани қайд этилган. Мақолада турли турк республикалари лотин ёзувидаги ўз алифболарини яратишда алоҳидаликка эмас, балки универсалликка интилиши кераклиги таъкидланган. Алифбонинг бирлиги турли этносларнинг бир-бирларига яқинлашишларига хизмат қилиши асослаб берилган.

Таянч сўзлар:

Турк улуслари, ўртоқ алифбо, туркий бирлик, универсал алифбо, ўзига хос товушлар ифодаси, этносларнинг бир-бирига яқинлашуви, қилинадиган ишлар, терминларни универсаллаштириш.

Аннотация

В данной статье утверждается, что достижение сближения тюркских народов имеет стратегическое значение. Для сохранения этнического своеобразия в условиях глобализации тюркских народов следует сближение друг-другу. В этом процессе неоспоримое значение имеет универсальный алфавит для всех тюркских народов. Общий алфавит способствует сближению различных тюркских этносов. В процессе латинизации алфавита следует стремится к универсализацию для того, чтобы облегчить общение между тюркоязычных этносов.

Ключевые слова:

Тюркские этносы, универсальный алфавит, тюркское объединение, буквы для своеобразных фонем, сближения этносов, необходимые работы, универсализация терминов.

* * *

Очун миқёсидаги бугунги тарихий вазият туркий улусларнинг яқинлашишини ҳаётий заруриятга айлантирди. Глобаллашув қиёфасидаги маданий ва руҳий экспансия қуршовидаги дунё айвонида соғу омон яшаб қолиши учун турли қавмларга бўлиниб кетган турк этноси бирлашиш орқалигина ўзи ва ўзлигини сақлаб қолиши мумкинлиги тобора аён бўлиб бормоқда. Буни ё соғлом фикрлаш қобилиятига эга бўлмаган кишилар ёки турк улуслари ўртасида яқинлашув бўлишини истамайдиган ёмон ниятли кимсаларгина тан олмаслиги мумкин.

Туркий этнослар бирлигини юзага келтиришнинг ижтимоий, сиёсий, иқтисодий, маданий, руҳий ва бошқа бир қатор омиллари ҳам бор, албатта. Бозор бирлигига эришиш, иқтисодни интеграциялаш, табиий ресурслардан фойдаланишда ҳажиҳатликка эришиш сингарилар бу халқлар ҳаётининг фаровонлашуви, иқтисодиётининг ривожида муҳим

ўрин тутади. Лекин биз бугун мантиқан юқорида тилга олинган ва олинмаган барча омилларга асос бўладиган тил бирлиги фактори тўғрисида фикрлашмоғимиз керак.

Маълумки, ҳар қандай этнос миллат саналиши учун унинг битта тилда сўзлаши тақозо этилади. Афсуски, туркий этнослар турли сабабларга кўра узоқ йиллар давомида бир-биридан атай узоқлаштириб келинди. Афсуски, ҳатто бугунги кунда ҳам ўшандай зарарли қарашларнинг тарафдорлари бор. Туркийларни бир-биридан узоқлаштириш сиёсати шу даражада амалга оширилдики, СССР таркибидаги туркий халқларнинг кирилл ёзувидаги алифболари ҳам бир-бириникидан жиддий фарқ қиладиган йўсинда ишлаб чиқилди. Натижада қачонлардир ўртоқ тил ва битта ёзувга эга бўлган улуслар бир-бирларидан узоқлаштирилиб, тилмоч орқали сўзлашадиган даражага келтирилди.

Бугун турк элатларининг бир-биридан узоқлашиш эмас, балки яқинлашиш сари қадам ташлашлари зарурлиги туркий улусларнинг деярли барча қатламлари томонидан англаб етилди, дейиш мумкин. Улусларнинг ўзаро яқинлигига эришиш учун, биринчи навбатда, уларнинг ўртоқ тиллари бўлиши кераклиги, бирлашиш жараёни амалиётда тил умумийлигидан бошланиши табиий ҳолдир. Чунки универсал тилгина ўзаро алоқа-аралашув самарадорлигини таъминлайдиган омил бўла олади.

Маълумки, қатор постсовет турк ўлкаларида босқинчиликнинг маънавий тамғаси бўлмиш кирилл ёзувидан лотинга асосланган миллий ёзувларга ўтиш туркий бирликка эришишнинг илк йўли саналган эди. Чунки бирлашмаслик ҳар бир туркий этносни қачондир иқтисодий, маданий ва сиёсий экспанция хатари билан юзма-юз қилиши, шубҳасиздир. Ҳамонки, бир ёзувдан иккинчи бир ёзувга ўтишдай қийин ва оғриқли жараёнга шундай улкан ижтимоий-сиёсий эҳтиёж сабабли қўл урилаётган экан турли баҳоналарни рўкач қилмай, бирликка эришиш сари чинакамига интилиш керак бўлади.

Бизнинг назаримизда, ушбу ниятни амалга оширишнинг тўртта йўли бордай кўринади:

1. Туркий бирликни истаган барча туркий этнослар учун асос бўладиган универсал алифбони тайин қилиш.

2. Асос сифатида қабул қилинган алифбода қайсидир улусларда мавжуд, аммо асос алифбода белгиси бўлмаган товушлар учун махсус ҳарфлар яратиш имконини бериш.

3. Туркий тилларнинг табиатига бегона бўлган ҳарф ва белгилардан воз кечиш.

4. Ўртоқ алифбони имкон қадар соддалаштиришни кўзда тутиш.

Бизнингча, умумтуркий алифбога асос сифатида Туркиянинг амалдаги алифбоси олиниши мантиққа мувофиқ бўлади. Негаки, ушбу алифбо анча йиллар давомида ҳаётий синовдан ўтган, ота тилимизнинг табиатига хос сингармонизм ҳодисасини ўзида акс эттирган ҳамда ушбу ёзувдан фойдаланадиган одамлар сони сезиларли даражада кўп бўлган алифбодир.

Асос алифбода акс этмаган, аммо ўзбек, қозоқ, қирғиз ва қорақалпоқ каби улусларнинг тилларида мавжуд бўлган жарангсиз «Q» ҳамда танглай товуши «Ñ» ва шу сингари товушлар учун алоҳида ҳарф белгилари тайин қилиш лозим бўлади. Шунингдек, бошқа туркий этносларда мавжуд, лекин ўртоқ алифбода бўлмаган ўзга товушлар учун ҳам махсус ҳарфий белгилар тайин қилиниши зарур. Ўзбек тилидан бошқа барча туркий тилларда

«О» ҳарфи ўзбекчадаги «Ў» ўрнига қабул қилинганини ҳисобга олиб, ўзбеклар учун кенг тил олди «О» ҳарфи ўрнига ишоратли «Ӑ» ҳарфини қабул қилиш мақсадга мувофиқ бўлади. Шу тариқа умумтуркий ўртоқ алифбодаги ҳарфлар сони асос алифбодагига нисбатан бир қадар кўпроқ бўлишини ҳисобга олиш лозим.

Шунингдек, туркий тилларнинг барчаси учун мутлақо бегона бўлган «Ц» ҳамда араб тилидан қабул қилинган сўзлардагина ишлатилиб, алоҳида туркий артикуляцион уяга эга бўлмаган «Ҳ» ҳарфлари ҳамда «Ъ» ёки «’» шаклидаги тутуқ ва «Ь» кўринишидаги юмшатиш белгиларидан бутунлай воз кечиш аҳолининг ёзув саводхонлигини оширишга хизмат қилган бўларди.

Алоҳида таъкидлаш керакки, амалдаги турк алифбосининг асос сифатида қабул қилиниши бугунги турк тилининг ҳам асос сифатида қабул этилишини билдирмайди. Яқинлашиш ва бирлашиш кечимида мажбурийлик ва зуғум ёки имтиёз бўлишига йўл қўйилмаслиги лозим. Универсал ўртоқ лексика ва фонетика революцион йўсинда эмас, балки эволюцион тарзда юзага келиши кераклигини кўзда тутиш лозим. Шунда ҳар бир тилнинг ўзига хослигини сақлаб қолган ҳолда ўртоқ тил сари қадам ташланади. Алифбонинг умумийлиги секин-аста лексик ҳамда фонетик умумийликни юзага келтириши, натижада аслан бир ўзакка эга тилларда универсал жиҳатлар яна пайдо бўлишидан умид қилинади.

Тўла маънода туркий тил бирлигига эришиш учун, бизнингча, туркий миллат ойдинлари ҳокимият органлари билан бирликда қуйидаги юмушларни кечиктирмай амалга ошириш йўлини белгилашлари лозим:

1. Барча илмий, сиёсий, иқтисодий, маданий ва ҳуқуқий атама (термин)ларнинг бир хиллигига эришиш йўлини тайин қилиш.

2. Бошқа тиллардан қабул қилинадиган сўзларнинг имкони борича бир хил ёзилиши ва айтилишини йўлга қўйиш.

3. Ҳозирги кунда «миллат» – «улт», «маданият» – «култур», «шаҳар» – қала» сингари турлича қўлланиб келинадиган тушунчалар ифодасининг бир хиллигини таъминлаш устида иш бошлаш.

Бизнингча, тил бирлигига эришиш йўлида қилиниши зарур бўлган бирламчи вазифалар шулардан иборатдир. Аёнки, бу вазифаларни тўла ва сифатли бажариш учун тегишли тузилмалар юзага келтириш, демакки, бу юмушларни жонкуяр ойдинларнинг ташаббусига ташлаб қўймай, ҳукуматлар миқёсида амалга оширилишини режалаштириш керак бўлади. Шундагина ўртоқ алифбо юзага келади, универсал ёзув пайдо бўлиши билан тилларда яқинлашув содир этилади. Тилнинг яқинлашуви эса табиий равишда халқларнинг ҳам ўзаро яқинлашувларига сабаб бўлади.

Марыс Қадылбекұлы
Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті.
Қазақстан, Алматы қ.

ҚЫТАЙДАҒЫ ТЫВАЛАР ЖӘНЕ ОЛАРДЫҢ ТІЛІ

Аңдатпа

In the article, we focused on the study of the Tuva language in China based on

real Chinese historical data about the Tuva people in China. We analyzed the linguistic features of the Tyva people living in the Altai region of China and compared them with the ancient Turkic and Kazakh languages. In addition, we have shown in detail the state of learning Mongolian, Kazakh, and Chinese language63s,

which are considered foreign languages of the Tyvas in China. Finally, we tried to show the special features of the Tyva language in China by comparing it with the linguistic features of the works of scientists who studied the Tyva language

in Russia.

Кілт сөздер: Tuva language, Turkic languages, Kazakh language

Қытайдағы Тывалардың таралу жағдайы

Қытайға қарасты Тывалардың негізгі шоғыры Алтай аймағында

орналасқан. Нақтырақ айтсақ Қытай, Қазақстан, Ресей, Моңғолияның шекарасынатұспа-тұс келіп шығысын Алтай тауы, Солтүстігі Достық шыңымен, Батысы

Қаба өзенімен шегараласады.

Қанас көлінің маңын жылдар бойы мекен етіп келеді. Жалпы саны 2500

адам айналасында болып, оның ішінде Аққаба, Қанас, Қом қатарлы жерде 1600 жуық адам, Алтайдың Бурылтоғай ауданында 330-дей адам, ал Алтайдың өзінде 250-дей адам тұрады. Ана тілі Тыва тілі болып саналғанымен қазір Қытай тілінің басымдылық әсеріне ұшыраған. Олардың қазіргі қоныстанған өңірі туристік аймақ болып саналады. Осы өңірде Қазақ, Моңғол, Тывалар аралас қоныстанған. Қазақтардың саны көбірек келеді. Мектептерде Моңғол тілі қолданылғанымен тұрмыста басқалармен қарым қатынаста Қазақ тілінде сөйлеседі.

Отбасында өзара Тыва тілімен сөйлеседі. Тывалардың тарихи діні Шаман діні болған. Бірақ моңғол шапқыншылығы кезінде Будда дінін қабылдаған. Алайда шамандықтың қалдықтары олардың тұрмысында әлі сақталған. [1]

Қытай деректерінен Тывалар туралы

Тывалар тарихы түркі тарихының бір тармағы. Ата бабаларынан аңшылықпен көшпелі мал шаруашылығымен басты кәсіп қылған. Тывалар жайлы алғашқы мәліметтер Қытайдың »Жаңа Таңнама«, »Сұйнама« қатарлы байырғы жылнамаларында кездеседі. Онда Тываларды «Доуво»(都播), «Тоуба»(土巴) деп алғаш хатқа түсірген. Осыдан кейін оларды «Дыуа» (德瓦), «Дыба» (德巴),«Тыва»(图瓦) деп те келген. Мысалы »Сұйнамада«(Сұй патшалығының тарихы Түркілерге қатыстыбайаны):«北海南则都播等» деген тіркестер кездеседі. Мұндағы «Доуволар(都播)»деп отырғаны Тывалар болып, Байқал көлінің Оңтүстігін мекен етіп, Енисейдің жоғарғы бөлігінде қоныстанған. VI-VIII ғасырда Түркі қа-

ғанатының қоластында болған. VIII -IX ғасырда Ұйғыр хандығының қол астында болды. XVII ғасырдың ортасында Тыва Ресей империясының құрамына кірді. кейіннен осы жерден Алтай өңіріне көшіп келген. Сол кезде бір бөлімі Цин патшалығына қарады.

Сондықтанда оларды Урянхайлықтар деп атап келген, Қытайдағы Тывалар негізінен Монжақ, Қарасожан, Ақсожан, Телегет деген тайпалардан құралған. [2]

Қытайдағы Тыва тілінің зерттелуі

Тыва тілі – тыва халқының әдеби, ұлттық тілі. Қытайдағы Тываларда Тыва тілі болғанымен өздеріне тән төл жазуы жоқ. қазірде Тот Моңғол жазуын қолданып келеді. Тыва тілі Алтай тілдер семьясының Түркі тілдер тобының Шығыс Ғұн бұтағы ұйғыр топшасына кіреді. 2009 жылы Тыва тілі жойылу қаупі бар тілдер қатарына енді. Алтай тауының Тывалар мекен еткен өңірінде Қазақтар шоғырлы қоныстанғандықтан олар Қазақ тілін өте жақсы меңгерген. Тыва тілі мен Қазақ тілі тілдер жүйесінде бір топта болғандықтан тілдік грамматика мен сөз түбірлерінде ұқсастық көп болғандықтан да, Қазақ тілін Моңғол тіліне қарағанда жақсы меңгереді. Тыва тілі мен Моңғол тілі бірдей Алтай тілдер семьясында болғанымен сөз түбірлерінде ұқсастық өте аз. Бірақ тарихи себептерден Моңғол тілінен енген кірме сөздер де кездеседі. Сондықтанда Моңғол тілі мен Тыва тілінде тілдік жүйе, тіл құрылымы, сөздік қор жағынан көптеген айырмашылық бар. [3]

Қытайда Тывалар туралы зерттеулер алғаш өткен ғасырдың 50-80 жылдары Қытай қоғамдық ғылымдар Академиясы мен орталық ұлттар университеті жағынан қолға алынды. Таулы аймақ болғандықтан да ол жерлерге барып тілдік зерттеу жасау үшін жол азабын тарту керек еді. Сондықтан да Алтай Қанас өңірін мекен еткен Тываларды зерттеу алғашқы кезеңітым ақырын болды. 80 жылдардан кейін алғашқы зерттеулер шыға

бастады. Солардың ішінде Қытай қоғамдық ғылымдар Академиясы ұлттарды зерттеу орталғынан Сон Чжэнчуннің зерттеулері шыға бастады. Осыдан кейін Тывалар және Тыва тілін, Тыва тілінің фонетикасы, Алтай Тыва тілі деген тақырыптарда тіліге қатысты ізденіс еңбектері жарық көрді. 85 жылдары Қытай Шыңжаң ұлт істерін басқару комиссиясы жағынан зерттеулер жасалды. Осыдан кейін тыва тіліне болған зерттеу мен ғалымдардың қызығушылығы артты. кейіннен 1990 жылы ұлттар баспасынан жарық көрген Қытай түркі тілдер тобы тілдік лексикалар жинағын атап өту керек. Мұнда Тыва тілінің 4000 сөзін енгізген.

Қытайдағы Тыва тілінің ерекшелігі және көне түркі тілімен байланысы

Қытайдағы Тыва тілінде моңғол тілі мен қазақ тіліне ортақ сөздер жиі ұшырайды. Тыва тілінде үндестік заңының, оның ішінде ерін үндестігінің әсері мол. Морфологиясы етістіктің шартты райының күрделі формасының қолданылуымен, келер шақтың-калак, -келек жұрнақтарының жиі қолданысымен ерекшеленеді. Ресейдегі тыва тілінде орыс тілінен енген кірме сөздер көп кездеседі деп қарайды кей ғалымдар [6]. Тыва лексика-

сының негізін көне түркі тілінен шыққан сөздер құрайды, дегенмен қазақ және моңғол тілінен енген кірме сөздер де көп. Тыва тілінде көне түркі тілінің ерекшеліктері жақсы сақталған. Оны Сөз түбірінен және қосымшалар көре аламыз. Мысалға Тыва тілінде ұл баланы o:l (ол) дейді. Көне түркіде oγul дейді. Төменде бір қанша сөздерді көрсетейік.

– oγu->o: Көне түркі тілінде oγul, Тыва тілінде o:l //oγul « ұл » -aγi->a: Көне түркі тілінде jaγi, Қазақ тілінде ʤaw, Тыва тілінде ʤa:// ʤaγi«жау». -öŋü-//-üŋü: Көне түркі тілінде söŋük // süŋk, Қазақ тілінде syjek, Тыва тілінде so: k «сүйек».

Тыва тіліндегі кей сөздерде көне түркілік ерекшелік жақсы сақталған. Тыва

лексикасының негізін түркі тілінен шыққан сөздер құрайды. Тыва тіліндегіСөздің алғашқы буынындағы -b-дыбысы Қазақ тілдердегі Й болып келеді. Тыва тілінде адақ айақ

мағынасында. (қазақшада айақ). Сөздің соңында -t- дыбысы Қазақ тілдердегі Й болып келеді. Тыва тілінде құт құйу мағынасында. (қазақшада құй).

Тыва тілінде түркі тілдерінің көбінен ерекшеленетін көмей және созылың-қы дауыстылар, моңғол тілі мен тыва тіліне ортақ сөздер жиі ұшырайды.

Тыва тілінде үндестік заңының, оның ішінде ерін үндестігінің әсері мол. Морфологиясы етістіктің шартты райының күрделі формасының қолданылуымен, келер шақтың -калак, -келек жұрнақтарының жиі қолданысымен ерекшеленеді. Ресейдегі Қазіргі тыва тілінде орыс тілінен енген кірме сөздер көп кездеседі [6].

Алтай Қаба өңірінде жүргізілген сауалнамаға негізделгенде 6-60 жас аралығындағы Тывалықтар ана тілін жақсы біледі екен. Басқа Қазақ, Моңғол, Қытай тілінің ішінде 86.7% адам қазақ тілін толық меңгерген. Әсіресе 40 жастан жоғары адамдар 100% толық Қытай тілін біледі. Моңғол мен Қытай тілін 53-57 пайыз адам екі тілді меңгерсе, 42-43 пайыз адам түсінетін дәрежеде болған. Оның ішінде жастардың Қытай тілін меңгеру көрсеткіші жоғары болып тұр. Бұдан Қазақ тілі негізгі қарым қатынас тілі болып меңгеру салыстырмалылығы жоғары. [4]

Тывалардың Қазақ, Моңғол, Қытай тілідерін меңгеру көрсеткіші

Тілдер	Жасы	Адам саны	Жеттік		Орташа		Білмейді	
			Адам саны	Пай ыз	Адам саны	Пайыз	Адам саны	Пайыз
Қазақ	6-19 жас	59	38	64.4	19	32.2	2	3.4
	20-39 жас	112	100	89.3	12	10.7	0	0.0
	40-59 жас	58	58	100.0	0	0.0	0	0.0
	60 жас	20	20	100.0	0	0.0	0	0.0
	Жалпы	249	216	86.7	31	12.4	2	0.8
Моңғол	6-19 жас	59	28	47.5	25	42.4	6	10.2
	20-39 жас	112	81	72.3	27	24.1	4	3.6
	40-59 жас	58	14	24.1	44	75.9	0	0.0
	60 жас	20	9	45.0	11	55.0	0	0.0
	Жалпы	249	132	53.0	107	43.0	10	4.0

Қытай	6-19 жас	59	40	67.8	19	32.2	0	0.0
	20-39 жас	112	71	63.4	39	34.8	0	0.0
	40-59 жас	58	21	36.2	37	63.8	0	0.0
	60 жас	20	9	45.0	11	55.0	0	0.0
	Жалпы	249	141	56.6	106	42.6	2	0.8

Тыва тілі төрт диалектіге бөлінеді: орталық, батыс, оңтүстік-шығыс және солтүстік-шығыс. Тыва әдеби тілі нормалары 1920 жылдан кейін орталық диалекті мен фольклор тілі негізінде қалыптасқан. Әдеттегі тыва-моңғол тілімен қатар, Моңғолияның (оңтүстік-шығыста) шекарасында тыва-моңғол екітілділігі және тыва-орыс-моңғол үштілділігі тараған. [5]

Қытайдағы тыва тіліне орыс тілінің әсеріне көп ұшырамаған. Бірақ Қазақ, Моңғол, Қытай тілінің әсері бар. Қытайдағы Тывалардың тілінің құлдырауға бет алуының себебі, олар қоныстанған өңірдің туристік аймақ болуы. Сонымен қатар Қытай тілінің міндетті болуы деп қарастыруға болады. Тілдің қолданыс көлемі аз, сол тілде сөйлейтін адамдардың азайуына байланысты Тыва тілінің біртіндеп жойылуына мұрындық болуда. Бірақ Тывалар өздерінің ана тіліне , салт дәстүріне деген сүйіспеншілігі жоғары.

Пайдаланылған әдебиеттер

1.程适良《新疆阿尔泰山区的图瓦人》中央民族大学学报 1994 年

(Чэн Шилян.: Шыңжаңның Алтайдағы тывалар, Қытай Минзу университетінің журналы 1994) .

2.郭蕴华、吐娜《新疆阿勒泰地区的蒙古族，«图瓦人□》《新疆社会科学研充》1987

(Гуо Юнхуа, Туна.: Шыңжаңның Алтай өлкесіндегі моңғол ұлтты «тувалар" Шыңжаң қоғамдық ғылыми зерттеулер, 1987) .

3.吴宏伟 《图瓦语研究》上海远东出版社 1999

(Ву Хунвэй.: Тува тілі, Шанхай Қиыр Шығыс баспасы, 1999) .

4.李圃 《我国图瓦人语言使用现状研究－白哈巴村个案调查》中央民族大学 2017 (Ли Пу.: қытайдағы тува тілінің қазіргі қолдану жағдайы туралы зерттеулер – Аққаба ауылының жағдайы негізінде, Қытай Минзу университетінің журналы 2017) .

5.Б. Исахан.: Түркі тілдері, Астана, 2015

6.Қазақстан. Ұлттық энциклопедия / Бас ред. Б.Аяған. – Алматы: Қазақ энциклопедиясының Бас редакциясы, 2006.

УДК 811.512.141’373.45:

Л.А. Бускунбаева
Ордена Знак Почета Институт истории, языка и литературы УФИЦ РАН, Россия

ТЮРКИЗМЫ И РЕГИОНАЛИЗМЫ В ПРОИЗВЕДЕНИЯХ РУССКИХ ПИСАТЕЛЕЙ (на материале произведений Д. Н. Мамина–Сибиряка)[1]

Статья посвящена исследованию тюркизмов и регионализмов, употребленных в произведениях известного русского писателя Д. Н. Мамина-Сибиряка для воссоздания особенностей национальной картины мира башкирского народа. В статье приводится классификация тюркских заимствований с точки зрения их употребительности, освоенности и распространённости.

Ключевые слова: тюркизм, регионализм, Д. Н. Мамин-Сибиряк, топонимика, антропонимика.

Одной из актуальных задач современной лингвистики является изучение проблемы взаимовлияния языков.

Ни один язык не может функционировать изолированно. Процесс заимствования иноязычной лексики является естественным и закономерным в свете языковых контактов различных народов. В этом отношении не стали исключением и тюркско-славянские языковые связи, которые имеют длительное взаимодействие. В русском языке функционирует большое количество тюркизмов, заимствованных в разные исторические периоды. Например, в самом большом и полном на сегодняшний день «Словаре тюркизмов в русском языке» Е.Н.Шиповой [10] зафиксировано около 2000 слов-тюркизмов. В 2005 году увидел свет словарь «Тюркизмы в русской литературе» татарского ученого Р. А. Юналеевой с текстовыми иллюстрациями, составленный на материале текстов русских классиков XIX века [11].

Действительно, многие тюркизмы, вошедшие в русский язык, требуют переосмысления. У некоторых из них появились новые значения. Например, являющийся общенародным словом и имеющий повсеместное распространение тюркизм *карман* изначально имел одно значение: «вшитая [1] Исследование выполнено за счет гранта Российского научного фонда № 23-28-01343, https://rscf.ru/project/23-28-01343. или нашивная деталь в одежде, небольшое, обычно четырёхугольное вместилище для платка, для мелких нужных под рукой вещиц» [6]. В наши дни у данного слова появились новые значения, например, карманом называют расширенный участок дороги или устройство для подключения жесткого диска к компьютеру. Следовательно, перед лингвистами стоит задача сбора и анализа тюркизмов в русском языке, выявления новых значений.

Для осуществления данной задачи и подробного изучения славяно-тюркских, в том числе русско-башкирских языковых контактов, нужно в первую очередь привлечь к исследованию художественные тексты.

Известный лингвист-тюрколог Н. К. Дмитриев отмечал: «...Мы намерены охарактеризовать русско-башкирские языковые отношения по данным русской художественной литературы» [2, стр. 468]. Именно он указывает о важности и необходимости изучения тюркизмов в контексте: «...Подвергающиеся нашему анализу тюркизмы должны быть изучены

Только в контексте. Это условие можно соблюсти только тогда, когда мы будем исследовать язык какого-нибудь цельного исторического памятника определенной эпохи» [2, стр. 507–508].

Особенно много слов, имеющих тюркское происхождение, встречается в произведениях, в которых авторы обращаются к тюркской тематике. Башкирский край, история, культура и быт башкирского народа широко освещаются в творчестве русских классиков XIX в. Они восхваляют неповторимую красоту природы башкирского края, восхищаются героическими страницами истории свободолюбивого башкирского народа, восставшего против массового захвата башкирских земель и лесов под строительство заводов и фабрик, переживают за нынешнее бедственное положение башкир.

Башкирская тематика нашла отражение и в творчестве Д. Н. Мамина-Сибиряка. Романы, повести, рассказы и очерки писателя, «вдохновенного и талантливого певца Урала, – это настоящая художественная энциклопедия уральской жизни в дореформенный и пореформенный периоды» [1, стр. 24]. Накопленные за время многочисленных поездок в башкирский край богатые впечатления о башкирском народе, о его героическом прошлом дали писателю материал для написания многочисленных рассказов и очерков («От Урала до Москвы», «Байгуш», «На кумысе», «Приваловские миллионы», «Бойцы», «Юммя», «Озорник», «Охонины брови», «Дикое счастье», «Горная ночь», «Кара-ханым», «Хлеб», «В последний раз», «В худых душах», «Поездка на гору Иремель» и др.). Он с восхищением описывает прошлое народа, с содроганием сердца – унылую действительность.

Этнический колорит автор создает за счет употребления большого количества тюркизмов и регионализмов, которые относятся к разным семантическим группам лексики русского языка: одежда (*бешмет, тюбетейка, кафтан, халат, карман*), еда, напитки (*кумыс, бишбармак, махан, маханина, салма*), домашняя утварь, посуда (*турсук, казан, сундук*), названия животных, насекомых (*таракан, лошадь, кабан, баран*), природные явления (*буран, туман*), самоназвание тюркоязычных народов (*башкир, татарин, киргиз*); религиозная лексика (*аллах, мулла, муэзин*), термины коневодства (*табун, тебеневка, тарантас, чумбур, гуртовщик*), названия административно-территориальных единиц (*орда, улус*) и т.д.

Тюркизмами принято считать не только те лексические единицы, которые были заимствованы непосредственно из тюркских языков (первичные тюркизмы), но и через посредство тюркских языков (вторичные тюркизмы, преимущественно из арабского и персидского языков). У Д. Н. Мамина-Сибиряка можно наблюдать оба вида тюркизмов.

Первичные тюркизмы занимают большую часть из представленных тюркизмов (*калым, кайма, богатырь, кирпич, артель, чумбур*): *Какие-то невидимые руки подхватили мой тарантас и подкатили его к амбару* («На большой дороге»); *В самой хорошей избе,*

впрочем, труба была выведена из настоящих кирпичей, но только без цемента («Байгуш»). Вторичные тюркизмы представляют собой религиозные термины, заимствованные из арабского и персидского языков (*аллах, мулла, муэзин*): *Объяснял худощавый башкир Азанчей, служивший в Тунгатаровой муэзином, а здесь исправлявший должность мундшенка* («Юммя»). Также встречаются слова, обозначающие названия некоторых предметов хозяйственного и домашне-бытового назначения: *халат (араб.), бакшиш* ‘подарок’ *(перс.)*, *караван (перс.), яшма (араб.)*: *Получив бакшиш, мой башкир сейчас же уступил место другому* («Юммя»).

Тюркские заимствования в русском языке могут относиться как к активному, так и к пассивному составу языка. Слова, относящиеся к активному составу, являются общепринятыми и имеют повсеместное употребление и распространение: *богатырь, карман, кирпич, лошадь, туман* и т.д.: *В палатке на подушках и коврах заседала разная башкирская старшина; большинство – старики, разодетые в яркие халаты, каки следует степнякам* («Юммя»).

Наряду с ними можно встретить большое количество регионализмов, «представляющих собой языковые единицы, имеющие пространственно ограниченную сферу функционирования» [3, стр. 52].

Лингвисты едины во мнении о том, что регионализмы обозначают реалии определенной местности. Однако существуют разные точки зрения на то, какие слова следует отнести к регионализмам. Н. Н. Соколянская считает, что они функционируют более или менее регулярно в литературных текстах (устных и письменных) с номинативно-терминологической или стилистической функцией [8, стр. 63]. Л. А. Климкина относит к регионализмам этнографизмы, лексику условного языка, частотные диалектизмы, микротопонимы, макроантропонимы [3, стр. 52]. По мнению Ю. А. Резвухиной, к регионализмам относятся «лексемы локально ограниченного распространения, независимо от источника их происхождения и отнесенности к литературному языку» [7, стр. 87].

Таким образом, регионализмы, используемые на определенной территории, обладают региональной спецификой и включают в себя слова литературного языка, диалектную лексику, топонимы и антропонимы. Степень распространения регионализмов неоднородна. Одни из них, встречаются на обширной территории, известны большинству населению России, а другие, носят локальный характер и известны только на определенной территории. Локальные регионализмы, находящие отражение в художественных текстах, «сопровождаются либо металингвистическим знаком (дескриптивной парафразой), либо толкуются в примечаниях автора» [5, стр. 129].

Использование таких культурно-маркированных единиц позволяет писателю воссоздать особенности национально-культурной картины мира башкирского народа. Для описания особенностей жизни и быта башкирского народа Д. Н. Мамин-Сибиряк использует этнографизмы, обозначающие названия одежды (*бешмет, тюбетейка*), пищи и напитков (*кумыс, бишбармак, салма*), предметов посуды и кухонной утвари (*турсук*), термины животноводства (*чумбур, тебеневка*) и т.д. Автор не только употребляет их, но и в некоторых

случаях в тексте дает толкование: *Придется спать на чумбур, – говорил Павел Степаныч. – Привяжу чумбур себе за ногу и буду так спать. Чумбуром называется волосяной аркан, который по степному делу всегда имеется с собой* («Байгуш»); *Кумыз хочешь? – спрашивал меня один башкир, подходя с кожаным турсуком. Турсук – кожаная фляга самой разнообразной формы и величины. Кумыс сохраняет в нем и свой специфический букет и не нагревается так, как в стеклянной посуде* («Юммя»).Для передачи всех тонкостей речи представителя башкирского народа автор нередко прибегает к использованию национальных слов. Они придают произведениям большое правдоподобие, усиливают национальный колорит образов и всего повествования, поэтому их употребление в тексте художественно оправдано и стилистически необходимо: *Айда махань ашать,– приглашал меня Азанчей* («Юммя»); *Маликам-селям. – Кумыс барма? – Бар… – Эррар* («Поездка на гору Иремель»).

Писатель широко использует не только тюркизмы и регионализмы, служащие для обозначения башкирских предметов быта и реалий народной культуры, но и башкирский антропонимикон и региональную топонимику. Топонимы, создающие «реальный фон для развития сюжета и композиции произведения, локализуют место действия, помогая очертить контуры художественного пространства, изображаемого в произведении» [9, стр. 89]. Автором используются реальные топонимы, он приводит их при описании конкретных мест, где развертываются описываемые события.

Наиболее употребительны ойконимы (*Балбук, Тунгатарово, Мулдакаево, Кизинкей, Байсакалово, Аксакалово*), гидронимы (названия рек: *Яик, Уй, Урал Мияс*; названия озер: *Ауш-Куль, Ала-Куль, Нургали-Куль (Пегое озеро), Карабалык (Карасье), Карагай-Куль (Сосновое), Ак-Куль (Белое)*, оронимы (*Урал, Уйташ, Иремель, Нурали, Аваляк, Таганай*). Примечательно, что некоторые из них сопровождаются этимологическими справками: *Хребет Уй-Таш замечателен тем, что из-од него берет начало историческая казацкая река Яик и другая река Уй – от последней и название Уй – имя реки, таш –камень* («Поездка на гору Иремель»).

Освещая башкирскую тематику, Д. Н. Мамин-Сибиряк активно использует антропонимы, относящиеся к башкирской системе ономастикона. Они помогают автору передать национальный и местный колорит, вносят в повествование конкретность и достоверность при представлении того или иного героя: *По синему суконному кафтану, надетому поверх бешмета, можно было заключить, что старик – один из богачей в Байсакаловой. Полный титул его такой: Мурача Туляков, сын Тамбаев* («Поездка на гору Иремель»); *В палатке на подушках и коврах заседала разная башкирская старшина: Русланов из Туягатаровой, Бахтияров из Куракиной, Уразаев из Мулдашевой, Буляков из Каримовой, Шамир-Мухамед Рахимов из Мулдакая и виновники торжества – два брата Бузыкаевы из Муйнаковой* («Юммя»).

Таким образом, в произведениях Д. Н. Мамина-Сибиряка для обозначения реалий, связанных с бытом, культурой и историей башкирского народа, употребляется большое количество тюркизмов, относящихся как к апеллятивной, так и к ономастической лексике.

Литература

1. Башкирия в русской литературе. Том 2. Уфа, 1990.

2. Дмитриев Н.К. Строй тюркских языков. М., 1962.

3. Климкова Л. А. Региональное слово в художественной речи // Региональные аспекты лексикологии. Межвузовский сборник научных трудов. Тюмень, 1994. С. 52–53.

4. Комлев Н.Г. Словарь иностранных слов. М., 2006. Электронный ресурс: http://rus-yaz.niv.ru/doc/foreign-words-komlev/index-208.htm#208 (дата обращения: 30 октября 2019 г.)

5. Кунавин Б. В. Функциональные характеристики осетинских и общесеверокавказских регионализмов в романе А. Цаликова «Брат на брата» // Известия СОИГСИ. 2019. № 31. С. 125–139.

6. Ожегов С. И., Шведова Н. Ю. Толковый словарь русского языка. М., 2006. 944 с.

7. Резвухина Ю. А. Регионализм: к определению понятия // Интерэкспо Гео-Сибирь. 2015. Т. 6. Выпуск 2. С. 84–90.

8. Соколянская Н. Н. О некоторых группах региональной лексики в «Описании земли Камчатки» С. П. Крашенинникова // Идеи, гипотезы, поиск. Вып. 2. Магадан, 1995. С. 63–66.

9. Фонякова О.И. Имя собственное в художественном тексте: учеб. пособие. Л., 1990. 104 с.

10. Шипова Е. Н. Словарь тюркизмов в русском языке. Алма-Ата, 1976. 392 с.

11. Юналеева Р. А. Тюркизмы в русской классике: словарь с текстовыми иллюстрациями. Казань, 2005.

Ш.Н.Абдиназимов
филология илимлериниң докторы, профессор,
Қарақалпақ мәмлекетлик университети

ҒӘРЕЗСИЗЛИК ЖЫЛЛАРЫНДА ҚАРАҚАЛПАҚ ТИЛИНИҢ РАЎАЖЛАНЫЎЫ

Аннотация. Мақалада қарақалпақ тилиниң ғәрезсизликтен – 1991-жылдан кейинги раўажланыў басқышлары туўралы сөз етилген. Ғәрезсизликтен соңғы дәўирлерде қарақалпақ тили қолланылыў өрисиниң кеңейиўи, оның жәмийетлик-сиясий лексиканың, рәсмий ислер стилиниң байып барыўы анализленген. Әсиресе, қарақалпақ әлипбесине киргизилген тийкарғы өзгерис ҳәм қосымшалар жөнинде мағлыўматлар берилген.

Ҳәрекеттеги қарақалпақ әлипбесиниң қабылланыўы, жетискенликлери талқыланған. Сондай-ақ, қарақалпақ тилиниң алдында турған, оның абыройын асырыўға қаратылған ўазыйпаларға тоқталып өтилген.

Таяныш сөзлер. Қарақалпақ тили, мәмлекетлик тил, тил структурасы, жәмийетлик-сиясий лексика, қарақалпақ әлипбеси, имла қағыйдалары.

1989-жылы қарақалпақ тилине мәмлекетлик бийлик берилип, 1991-жылы ғәрезсизликке ерискенимизден кейин қарақалпақ тили раўажланыўдың жаңа басқышына кирди. Мәмлекетимизде алып барылып атырған миллетлерара татыўлық сиясатының нәтийжесинде ҳәзирги ўақытта Өзбекистан көлеминде жети тилде-өзбек, қарақалпақ, қазақ, түркмен, тәжик, рус, қырғыз тиллеринде, Қарақалпақстанда бес тилде-қарақалпақ, өзбек, орыс, түркмен, қазақ тиллеринде билим алыў мүмкиншилиги жаратылған.

Қарақалпақстанда еки тилге-өзбек ҳәм қарақалпақ тиллерине мәмлекетлик бийлик берилген. Қарақалпақ тилине мәмлекетлик бийликтиң берилиўи республика аймағында жасап атырған басқа халықлардың өз ана тилин пайдаланыўында Конституциялық ҳуқықларын кемситпейди. Дүнья жүзинде бес мыңнан аслам тил болатуғын болса соның ишинде тек еки жүзге шамалас тиллер мәмлекетлик тил есапланады. Ғәрезсизлик дәўиринде қарақалпақ тилиниң қолланыў өриси кеңейди: Қарақалпақстан Республикасының нызам актлери, мәмлекетлик ҳәкимият ҳәм басқарыў уйымларының басқа да ҳүжжетлери мәмлекетлик тилде қабыл етиледи ҳәм жәрияланады, мәкеме ҳәм шөлкемлердиң алдына қыстырылып қойылатуғын атамалар, районлар, мәкан пухаралар жыйынларындағы жер-суў атамалары, көшелер, қыябанлар қарақалпақша сөзлер менен аталмақта.Мектепке шекемги балалар-бақшаларында тәрбиялаў, қарақалпақ тилинде билим бериў, оқытыў ислери алып барылмақта, кәрхана ҳәм шөлкемлерде ис жүргизиў, есап ҳәм финанслық ҳүжжетлер әмелге асырылмақта, радиоеситтириўлер берилип, тек ғана Қарақалпақстанда емес, Өзбекстан телевидениесинде де қарақалпақ тилинде көрсетиўлер көрсетилмекте, интервьюлар қарақалпақ тилинде берилмекте.

Қарақалпақ тилинде газета-журналлар жәрияланбақта, пуқаралық ҳалат актлери, адамның ким екенлигин ҳәм оның ҳуқықларын тастыйықлайтуғын ҳүжжетлер, нотариаллық ҳәрекетлер ҳәм суд ислери алып барылмақта, пуқараларға мәмлекетлик шөлкемлер

ҳәм мәкемелерге арзалар, усыныслар менен қарақалпақ тилинде мүрәжат етиў ҳуқықы тәмийинленбекте, илимий мийнетлер дөретилип, диссертациялар қорғалмақта, қарақалпақ тилинде жыйналыслар, халық аралық, республикалық илимий-теориялық әнжуманлар өткерилмекте, баспа жумыслары, почта-телеграф жөнелтпелери әмелге асырылмақта, мәкеме, шөлкемлер ҳәм жәмийетлик бирлеспелердиң мөрлери, штамплары, бланкаларының текстлери жазылмақта, медицина хызметкерлериниң бир аўыз жақсы сөзи қәстениң дәртине шыпа болып емлеў ислери шөлкемлестирилмекте, қарақалпақ тилинде поэзиялық, прозалық, драмалық шығармалар дөретилмекте. Демек, ҳәзирги жәмийетлик турмысымызда қарақалпақ тилиниң қолланыў өриси кеңейип раўажланып бармақта.

Ғәрезсизлик жылларында тилдиң ишки структурасында өзгерис болмады. Даўыслы ҳәм даўыссыз фонемалардың саны бурынғысынша қалды. Морфология тараўында айырым сөз жасаўшы аффикслердиң қолланыў белсендилигиниң артыўы нәтийжесинде айырым жаңа сөзлердиң жасалғанын есапқа алмағанда сөз шақапларында дерлик өзгерис болмады. Синтаксис тараўында да қәлиплескен модельлер тийкарында гәп қураў дәстүри даўам етти. Тийкарғы өзгерис тилдиң сөзлик қурамында жүзеге келди. Жәмийетлик экономикалық формацияның өзгериўи менен жаңадан қәлиплесип атырған базар экономикасына тийкарланған еркин демократиялық жәмийет қурыў, буның ушын сиясий системада реформаларды әмелге асырыў, руўхый-мәнаўий тараўда миллий өзликти аңлаў, көп әсирлик миллий қәдириятларды қайта тиклеў бойынша кең көлемли реформалар нәтийжесинде жаңа дүзимге сай тилимиздиң сөзлик қурамында жаңа сөзлер пайда болды. Мәмлекетлик басқарыў структурасы, көп партиялылықтың қәлиплесиўине байланыслы жәмийетлик-сиясий лексика түптен жаңаланды: президент, Министрлер Кабинети, ҳәкимият, ҳәким, мәкан-пуқаралар жыйынлары, Халық демократиялық партиясы, Әдалат партиясы, Миллий тиклениў демократиялық партия, Либераль демократиялық партиясы, жақында ғана шөлкемлескен Экологиялық партиясы. Илим тараўлары бойынша халық аралық терминлер менен бирге миллий атамаларымыз раўажланды. Республиканың топонимикасында бурынғы аўқам дәўириндеги сиясий искерлердиң атларының орнына жергиликли атамалар қойылды: Ленинабад – Қанлыкөл.

Ҳәммеңизге мәлим, 1993-жылы 21-октябрьде «Латын жазыўына тийкарланған өзбек әлипбесин енгизиў туўралы» Нызам қабыл етилди. 1994-жылы 26-февральда «Латын жазыўына тийкарланған қарақалпақ әлипбесин енгизиў туўралы» Қарақалпақстан Республикасы Жоқарғы Кеңесиниң сессиясында Нызам қабыл етилди. Бул әлипбеде 31 ҳәрип болды. 1995-жылы 29-октябрьде Қарақалпақстан Республикасы Жоқарғы Кеңесиниң 5-сессиясында қарақалпақ әлипбесине өзгерис киргизилип, a’, g’, o’, u’, n’ ҳәриплери апостроф белгиси менен, «ш» сеси ушын «sh» ҳәриплер бирикпеси қабылланды. 1994-жылы қабылланған әлипбеде «ә», «ө», «ү» сеслери ушын «a», «o», «y» таңбаларының үстине умлаут белгиси, яғный қос ноқат, «ğ» ҳәм «ñ» сеслери ушын «г», «н» ҳәриплериниң үстине бревис белгиси қойылған еди. 1995-жылы қабыл етилген латын жазыўына тийкарланған қарақалпақ әлипбесине қосымша рус тилинен кирген сөзлерде жумсалатуғын «в» ҳәриби енгизилди. 2009-жылы 8-октябрьде Қарақалпақстан Республикасы Жоқарғы Кеңеси сессиясында әлипбе ҳәм имла қағыйдаларына айырым өзгерислер киргизилди:

1)Рус графикасындағы «ц» ҳәрибин аңлатыў ушын «с», «ч» ҳәрибин аңлатыў ушын «ch» ҳәриплер бирикпеси киргизилди. Әлипбедеги ҳәриплердиң саны 34 ҳәрип болды.

2)«Ы» ҳәм «и» ҳәриплериниң латынша таңбаланыўына өзгерис киргизилип «ы» ҳәриби «I’, i’» түринде, яғный баспасында бас ҳәриби еки элементли, киши ҳәриби үш элементли түринде жазылатуғын болды. «I, i» (и) ҳәриплери ҳәзирги түринде қолланылатуғын болды.

3)«Е», «о», «о’» ҳәриплериниң имласына өзгерислер киргизилди. Сөз басында дара түринде жазылып киятырған «е», «о», «о’» ҳәриплериниң алдында түпкиликли сөзлерде «у», «w», ҳәриплери қосылып «уе», «wo», «wo’» бирикпеси түринде жазылатуғын болды: yertek, wol, Wospan, Wo’tegen, Yernazar.

2014-жылы 7-апрельде Қарақалпақстан Республикасы Жоқарғы Кеңеси Президиумының «Мәмлекетимиз атамасының қарақалпақ тилинде берилиўи ҳаққында»ғы қарары жәрияланды. Бул қарар бойынша мәмлекетимиз атамасы кирилл жазыўында «Өзбекистан», латын жазыўында «O’zbekistan» түринде жазылсын деп көрсетилген. Яғный «O’zbekistan» сөзиниң басындағы «w» ҳәриби алып тасланатуғын болды.

2015-2016 жыллары латын жазыўындағы қәте-кемшиликлерди сапластырыў бойынша үш мәртебе республикалық конференция өткерилди. Ғалаба хабар қуралларында 30 аслам мақалалар жәрияланды. Солай етип, 2016-жылы 10-июнь күни Қарақалпақстан Республикасы Жоқарғы Кеңесиниң сессиясында «Латын жазыўына тийкарланған қарақалпақ әлипбесине айырым өзгерислер енгизиў туўралы» Нызам қабылланды. Бул нызам бойынша жәмийетшилик арасында кескин талас-тартысларға себепши болып киятырған түпкиликли сөзлерде сөз басында «е», «о», «о’» ҳәриплериниң алдынан «у» ҳәм «w» ҳәриби қосылып, «уе», «wo», «wo’» бирикпеси түринде жазылады» деген өзгерис алып тасланды;

Екиншиден, a’, o’, u’, g’, n’, I’, i’ сеслерин таңбалайтуғын апостроф белгилери алып тасланып, ҳәриптиң үстине қойылатуғын акут (á, ó, ú, ǵ, ń, Í, ı) белгилерине өзгертилди;

Үшиншиден, ҳәзирги ҳәрекеттеги даўыслы «I’, i’» ҳәриплериндеги апостроф ҳәм ноқат белгилери алынып тасланып, «Í, ı» түринде яғный бас ҳәриби акут белгиси «Í», киши ҳәриби акутсыз «ı» түринде жазылатуғын болды.

2016-жылы 5-июль күни Қарақалпақстан Республикасы Министрлер Кеңесиниң «Қарақалпақ тилиниң тийкарғы имла қағыйдаларын тастыйықлаў ҳаққында» қарары қабыл етилди ҳәм 2016-жылы «Қарақалпақ тилиниң имла қағыйдалары» жәрияланды. 2017-жылы «Қарақалпақ тилиниң имла сөзлиги» жәрияланды.

Қулласы, жетискенликлеримиз көп. Бирақ деген менен бул тараўда дыққат аўдарыўды талап ететуғын айырым мәселелерде ушырасады:

1. Ҳәр бир илим тараўына тийисли терминлерди жетилистирип барыў зәрүр. Ҳәзирги ўақыттағы тийкарғы қәте-кемшиликлердиң бири – әсиресе радио еситтириўлери, телевидение көрсетиўлеринде үш тилдеги терминлерди (орыс, өзбек, қарақалпақ) аралас қолланыў ҳалатлары ушырасады. Мектеп сабақлықларында терминлерди қолланыўда қәте-кемшиликлер де көплеп ушырасады.

2. Мәмлекетлик тил ҳаққындағы нызамның орынланыўы тийисли ҳәкимиятлардың сессияларында қаралып барылса мақсетке муўапық болар еди. Алысқа бармай-ақ, Нөкис

қаласындағы мәкеме ҳәм кәрханалардың, киши исбилерменлик субьектлериниң, турмыс хызметин көрсететуғын кафе, чайхана ҳәм ресторанлардың атлары нызам бойынша мәмлекетлик тилде жазылыўы керек болса да айырым жағдайларда нызамның тийисли бәнтлери орынланбай атырғанының гуўасы боламыз. Жаңадан ашылып атырған киши кәрханалар, турмыс хызметин көрсетиў орынларына жарасатуғын «Қырық қыз», «Мың бир түн», «Берекет», «Хантөре», «Кәрўан сарай» усаған тилимизде сөзлер көп болса да, «Соната», «Версал», «Нео», «Канн», «Карона», «Граф», «Феникс», «Шератон» усаған атлар қойылған.

3. Ғалаба хабар қураллары, телерадио хызметкерлери тәрепинен тилимизде сыңары бола тура басқа тиллерден кирген сөзлерди орынсыз қолланыў тилимиздиң шубарланыўына алып келеди. Тил тазалығын сақлаўға үлкен дыққат аўдарыў талап етиледи.

4. Қарақалпақ тилинде меншикли атларды қойыўда да айырым дыққат аўдаратуғын мәселелер бар. Қарақалпақ халқында жаңадан туўылған нәрестеге әзелден түркий атларды қойыў дәстүр болған. 731-жылы тасларға ойып жазылған Қултегин естелигинде «Түрк беклери түркше атын таслады, табғаш (қытай) беклериниң табғачша атын қабыл етип, табғаш қағанға бағынышлы болды»-деп күйинип жазылған. Орта әсирлерде ислам дини, парсы әдебиятының тәсиринде араб-парсы тиллеринен алынған атларды қойыў дәстүри сезиледи. Кешеги совет дәўиринде орыс тили ҳәм орыс тили арқалы кирген атларды қойыў «мода»ға айланды. Ҳәзирги ўақытта әсиресе қыз балаларға тәжик-парсы тиллеринен кирген атларды қойыў дәстүр болып баратырғандай сезиледи: Бизиң пикиримизше, мүмкиншилиги болғанынша қарақалпақша атларды қойған мақул.

Халқымызда шаңарақ ең киши мәмлекет деген гәп бар. Ана тилимиз ең дәслеп әне усы киши мәмлекетте-мәмлекетлик тил сыпатында толық қолланылып, перзентлеримиз кеўлине ата-бабалар мийрасы терең сиңирилип барылса тил ҳаққындағы нызамның орынланыўына ҳәр биримиздиң қосқан үлесимиз болар еди.

Жуўмақластырып, журтбасшымыздың сөзи менен айтқанда «Биз ата-бабаларымыздан әўладларға өтип киятырған бийбаҳа байлықтың мийрасхорлары сыпатында ана тилимизди асырап-абайлаўымыз, оны байытыў және де раўажландырыў үстинде барқулла ислеўимиз зәрүр».

Ilaha Musayeva
Ph.D student, lecturer of Azerbaijani language and its teaching methodology department of Sumgait State University

REFLECTION FORMS OF THE MENTALITY AND MENTAL CONCEPTS IN LINGUISTICS

Key words: Mentality, mental, linguistics, lexicon **ABSTRACT.** The concepts of mentality and mental, which are a set of relations between social and ethnic groups, have long been as the subject of debate in the field of agriculture due to their similar semantic characters. So, linguists sometimes use these concepts in equivalent, and sometimes in different semantics.

The mentality reflected in the language and text, the study of the problem of mentality in relation to national self-consciousness became active in language theory at the end of the 20th century. The term «mentality» occupies one of the central places in the conceptual system of the linguistic apparatus for the study of various linguistic phenomena. In different languages, the concept of «mental» means thought, intellect, and «mentality» means a set of emotional thoughts and attitudes.

Similar and different nuances of concepts are explained in the article. The lexical layer related to culture and ceremonies in the language is directly related to the mentality of the people. The problem of studying national mentality and personality mentality is the most important fields of modern science – history, philosophy, philology, cultural studies, psychology, linguistic-concept, theory of intercultural communication, etc. is at the junction. The poly-variant interpretation of this phenomenon, formed as a result of the long historical development of ethnos, is associated with various interdisciplinary approaches to the study of these phenomena, especially in linguistics and cultural studies.

Mentality (from the Latin mens or mentis – soul, spirit (in a narrower sense – mind)) – is a set of mental, emotional, cultural characteristics, value orientations and attitudes specific to a social or ethnic group, nation, people, nationality (3). The mentality of the ethnos, formed as a result of the long historical development, is directly related to the people's customs, way of life and thinking, national-spiritual values.

Y.Petrovna writes: Mentality determines the national model of national character and social behavior. Mentality is the determinant of people's memory about the past and the behavior of the ethnos (1, p5) The initial conditions for the emergence of the term «Mental» were reflected in the literature of the 19th and 20th centuries. Lucien Levy-Bruhl worked with this term and analyzed mental functions in primitive societies. In the literature, «mentality» and «There is no sharp difference between the concepts of «mentality». It should be noted that «mentality», which is translated from French as «thinking», remains traditional for French psychology, along with the later applied concept. The translation of this word into Azerbaijani with a different semantic meaning is different from the usual meaning. In French, there is no need for a new word, because for native speakers the meaning is determined by the context. The English word «mentality»

also means the ability to think, intellect, thinking, mood; the German «die Mentalitat» means thinking, way of thinking.

The problematic study of national mentality and personality mentality was started within the framework of the French «Annals» school. Supporters of cultural-anthropological and historical-psychological currents in social science (M. Blok, L.Levi-Brühl, L.Fevre, etc.) believe in the importance of complementing the history of mentality with the history of ideology and values, and refer the concept of «mentality» to the sphere of automatic forms of consciousness and behavior they did. J. Le Goff noted that the adjective «mental» derived from the Latin word «mens» (mentis) appeared in the language of medieval scholasticism in the 14th century, and «mentality» appeared only three hundred years later in the English social philosophy of the 17th century.

The French historian Duby George explains the unclear aspects of the concept of mentality in this way: Mentality is a system of images that is the basis of people's ideas about the world and about themselves, determines their place in this world and, therefore, people's actions and behaviors (2, p52).

The problem of «mentality» is most effectively developed in the study of the processes of linguistic conceptualization and the system of concepts both in the Turkish language and in other languages. According to V.A.Maslova, «mentality is the concept that combines the intellectual, moral and voluntary qualities of the national character in its typical manifestations in the categories and forms of the native language.» This concept of culture is considered as a unit of mentality. The definition of V.V.Kolesov is similar: «Mentality is the understanding of the world in the categories and forms of the native language, which combines the intellectual, will and spiritual qualities of the national character in its unique properties and manifestations.» A.Y.Gurevich believes that «mentality is a way of seeing the world» and «a level of social thinking that is inseparable from emotions, internal habits and methods of consciousness.» Therefore, mentality is the hidden minimum of the moral unity of people, without which no society can be organized.

The mentality of the people becomes relevant in the most important cultural concept of the language. Mentality, on the one hand, is formed in interaction with culture (traditions, customs, morals), and on the other hand, it forms the culture itself by being reflected in the existing orientation types of people's consciousness (universal, natural, cultural, rational, emotional). Mentality is presented as a kind of universal stereotype for each specific carrier of the conceptual picture of the world, that is, separate conceptual images of the world become variants of mentality.

Based on recent studies, mentality can be defined as a system of stereotypes formed under the influence of geographical and socio-cultural factors related to the personality's behavior, its sensory-emotional reactions and thinking, which is an expression of hierarchically subordinate priorities and cultural values. The concept of mentality, like any scientific concept, is the result of a certain abstraction and cannot be completely equated with the behavior and thinking of each individual.

The concept of «mentality», including the national character, is quite widely interpreted in the literature. The historical aspect of the problem of mentality can be found in the works of

French scientists (M. Blok, L. Fevre, etc.) who perceive this phenomenon as a unique way of perceiving activity in accordance with historical anthropology, that is, as a set of certain mental and sensory tools inherited from previous generations. In the famous encyclopedic dictionary «Webster», mentality is defined as «mental perspective». According to the followers of this trend the most diverse manifestations of existence in one form or another: images, ideas, symbols, ceremonies, and customs are fixed and reflected in the system of human consciousness. A number of local scholars believe that the terms «mentality» and «mental» are synonymous. We find this approach in the materials of the round table held by «Philosophy problems» magazine in 1993. «Mentality» is explained in the «Philosophy Encyclopedic Dictionary» as follows: «Mental (Latin mentalis – mental) is the way of thinking of a person, a group of people, the general moral mood.» In the «Dictionary of Foreign (Foreign) Words» two lexemes are found at the same time in the relevant dictionary entry: «Mentality, mental [Latin mentalis – mental]: 1) a set of thinking, mental skills and moral attitudes characteristic of an individual or a social group; 2) the psychology of the nation». As can be seen from this definition, both concepts are considered equivalent by the dictionary compilers, which is not characteristic of the Turkish philosophical and linguistic tradition that separates the two concepts from each other. Mentality characterizes rationally, emotionally reflected, intuitive features of a person as a person. Modern scientists connect the process of formation of mentality with traditions define it as a type of culture (A. Y. Gurevich, B. V. Markov, etc.)

When examining the semantic structure of both concepts, it can be concluded from the approach of different scientists that the concept of mentality has a more abstract function than the concept of mentality. Thus, the concept of «mentality» is thought, intellect, a system of images that is the basis of people's ideas about the world and themselves, and «mentality» is a set of emotional thoughts and attitudes that require direct implementation and loyalty.

References:

1. Petrovna E. «Typological analysis of the mentality of citizens of Russia and the United States in the sphere of business communication (philosophical and cultural aspect)» Abstract Dissertations on the competition of the academic degree of a candidate of philosophical sciences, Moscow-2006, 25p

2. Duby J. Development of historical studies in France after 1950. // Odysseus. Человек в истории. Moscow- 1991. C.52

3. https://az.wikipedia.org/wiki/Mentality).

Professor of Abay Kazakh National Pedagogical University,
doctor of philological sciences K.S. Kalybayeva
PhD doctoral student of Abay Kazakh National Pedagogical University,
master of pedagogical sciences A.Shalkarbek

THE SECRET OF PERSONAL NOUNS PRESERVED IN TURKISH PHRASEOLOGISMS

Traces of folk history lie along the grain of common phraseological units. However, if it is clearly visible in one of the historical records, it has been obscured and forgotten in most of the times. When we compare and study such phraseological units with obscured historical motivation with the materials of Turkic languages, their nuances become clear. That is, a special study of proper names in the phraseology of the Turkic peoples in the material of related languages will definitely give special results. Because each personal name here provides valuable information about the shared history of the Turkic peoples and their subsequent distribution. In this way, the results of the research conducted more or less at the level of Turkic languages now provide ample opportunity to compare and study them within the items. In general, phraseological units containing proper nouns are stable expressions related to individuals firmly rooted in the people's memory, so they are also part of the history of the people. «Each ethnic group in each historical epoch has its own anthroponymicon – a register of personal names,» says Bashkir scientist Z.M. Raemguzhina [1, 36].

One of the scientists who paid special attention to this issue in the theory of Kazakh phraseology, G. Smagulova, says about historical phraseology: «... a variety of stable phrases recognized by the methods of ethnolinguistic research were mentioned only in connection with the names of historical events and historical people, and gradually became part of the phraseology. There are different ways of making them. If we pay attention to the internal motivation in the creation of these phrases, the content and history of the events of the life of the people and the nation are included. Due to the fact that they sometimes become a mass social factor, they do not leave the memory of the people for a long time, and the names of certain people and even the names of places connected with the historical events of that nation remain in the memory of the people. Therefore, regular phrases that are spoken in the mouth of the people are not born out of nowhere. The last take place out of historical phraseological units» [2]. In particular, a comparative study of the use of personal names, such as personal names (anthroponyms), place names (toponyms and hydronyms), national, folk names (ethnonyms) and various heavenly world names (cosmonyms) in phraseological units from the perspective of Turkic languages, is a great contribution that definitely join to define the history of today's phraseology.. For example, not everyone knows that there is a lot of historical information in the stories *«Қасым ханның қасқа жолы»* («Kasym Khan's straight way») and *«Есім ханның ескі жолы»* («Esim Khan's old way») that have remained in Kazakh history. These linguistic constructions preserve the organized draft laws related to the administration of the country during the reign of Kassym Khan are preserved in the country under the name of Kassym Khan's straight way, and the

decisions of Esim Khan, who continued it, are known as «The Old way of Esim Khan». For example, the name Mamai often appears in the linguistic units of the Turkic people. Basically, Mamai is a person who existed in the history of the Golden Horde period. The fact that the name Mamai has a special place in the history of the Golden Horde can be seen from the epic poems of later Turkic peoples. A whole saga (tale) is dedicated to Mamai in the epic cycle of forty heroes Nogai. In the saga, it is said that Genghis Khan ruled the Volga region and conquered the Crimea. Mamai is remembered for his merciless bloodshed, who waged terrible wars against the Moscow kingdom in that period. He was remembered by the Russian people for his brutality, holding the Kievan Rus in his hands. In history, Mamai became the ruler of the Golden Horde in the 1370s. That is why in Russian phraseology, this name and events related to it have become a permanent phrase in the sense of *«Как Мамай прошел»* («How Mamai passed») – utter chaos, desolation, destruction. This connotation left an unmistakable impression on the Turkic people who looked at the composition of Russia from early on. For example, in the Kumyk language: *Мамайны асгери гетгенде йимик // Мамайны асгери гетгендей* ('Mamayn asgeri getgende yimik // Mamayn asgeri getgende yimik») we see this tough and cruel image of Mamay in Russian. However, we notice that the name Mamai in the units preserved in the language of the Tatar, Bashkir, Nogai peoples, rather than condemning him, sought to evaluate a major figure in history from the point of view of time. For example, in Tatar language: *Мамай заманында* (in Mamai's time) «a long time ago, in a long-forgotten time», *Амайдагы,мамайдагы* (in Amai, mamai) «long ago, long ago»; in Bashkortostan: *Мамай заманы* (in Mamai's time) «in the old days». We even notice that sometimes the era of Mamai is evaluated as a wonderful period. For example, *Мамай йыры* (the Mamai song) in the Tatar and Nogai languages means «a much easier, better period»: In the time of Mamai, the bulgani was raised [1, 237]. In the «Dictionary of the Nogai language» as a synonym of this phraseology, the constant expressions «Nuh's time» and «Khan's time» are also indicated. *Мамай (дынъ) йыры. Коьп колайлы, коьп енъил, коьп аьруьв, заман. «Песня Мамая»* (Mamai song) (Very comfortable, very easy, very modern). («Pesnya Mamaya») (Much more effective, easier, better). *Эскиликтен авылларымызда аяк басып юргисиз вакытлар да болганын эске алсак, онынъ янында мунавы «мамай йыры» дер эдим* (If we take into account that in the olden days there were times when we did not walk on foot in our villages, I would say «Mamay song» next to it). [3, 173]. That is, it is surprising that the Tatar, Bashkir, and Nogai peoples living in Russia have a common meaning, along with the connotation of the historical name «murderer, tyrant» and the Nogai and Tatar people, *Мамай (дынъ) йыры* (the Mamai (dyn') song), on the contrary, has preserved a wonderful meaning of «good times». In the Kazakh language, it is striking that Mamai's image of his tyranny is dominated by the meaning of regretting his giant figure in history through the eyes of the past. For example, *«Өлдің Мамай, қор болдың»* («You died Mamai, you were a coward») is used in the sense of «just yesterday you were honorable, your time has passed, you have become a coward». When Mamai Batyr died, his mother said, «You are dead, Mamai, you are a treasure!» he is said to have lamented. This construction is probably preserved in Kazakh folklore from this mourning.

One of the most common names in Turkic peoples is *Майқы би* (Maiky bi). Mayki Bi is a leader who ruled the country, an eloquent speaker. According to legend, after the death of Ormanbet Bi, it was Maiky who divided the Kazakhs into three juzs. Most of the words like *«Майқы айтты»* («Mayki said») have become folk wisdom.

There is a catchphrase in Kazakh that says *«Түгел сөздің түбі бір, түп атасы Майқы би» (*«The root of every word is the same, the ancestor Maiky bi»). In South-Eastern Bashkortostan, when a man is proud of his nobility, they say: *Төп атаһы – Майкы бей ‘әкесі – Майқы би* (Top patahy – Mayky bey, ‘father – Mayky bi). In the Karakalpak language, the name of Maiky Bi is found in the words of wisdom, like proverbs, which are spoken in the form of a commandment. For example, in the phraseology «*Қазақ, қарақалпақ түби бир, Түп атасы Майқы бий, Түбен Өзбек түби бир, Түп атасы Майқы бий» (*«Kazakh, karakalpak tubi bir, Tub atasi Mayky biy, Uzbek tubi tubi, Túb tubi Maiky biy»), the image of *Mayky bi* is recognized as a person who unites the entire Turkic people. In this regard, who is Maiky in the proverb, which means that the foundation of the oratorical tradition begins from a long time ago? There are many researchers who are looking for an answer to this question. Many researchers point out that there were two Maiky in history. However, opinions differ. The first one is the saint Maiky Manuly (178-89 BC), who lived one hundred and fifty years before the Prophet Aisa, who was an eloquent speaker, a leader when he started his hands, and a prophet when he prophesied. The second one is Maiky bi Tobeiuli, who lived during the time of Genghis Khan, was one of the khan’s twelve bis, his advisor, right-hand man, and was named the top bi of all three faces of Kazakhs. He lived around 1105-1225 years. According to historical data, it seems that he was the head dancer of not only one but all Turkic peoples. That is why Turkic countries, especially the Tatar, Bashkir, Karakalpak, and Uzbek peoples considered it to be their main dance. Therefore, Mayky is one of the most respected names in the Turkic peoples.

One of the most well-known names in the history of the Turkic peoples is *Асан қайғы* (Asan Kaigy). In Kazakh language, Asan means «sadness» and in Tatar, *Хәсрәт Хәсән (*Khasrat Khasan) means «worrying Hasan» or yellow worry. We can find information about this in Amantai Sharip’s article «Image of Asan Kaigy in the Culture of Turkic Peoples». The scientist says: «Over the course of several centuries, the image of Asan Kaigy has become a spiritual blessing and an integral part of the national mentality of the Kazakhs, Nogais, Kyrgyz, Karakalpaks, and Bashkirs. . Considered to be a representative of the common Turkic history and culture, he is perceived as a historical figure (contemplative, thinker) on the one hand, and as a folkloric (in some cases even mythicized) character on the other hand. Over a century and a half, a large amount of empirical materials were collected and extensive research was conducted. Nevertheless, a number of questions related to the nature of folk wisdom remain open and this requires further comprehensive research. In the scholar’s article, historian K. Khalid wrote: «I say that the precious origin of Asan is nogai, // That’s what the elders say, // I was not sure about this word, // What I heard, my lord, I say this. We have the same Nogai-Kazakh roots, // Altai, Irtys, Urals. «On the day when Ormanbet Khan left the Horde, Asan wrote a sad song» [4, 79-96].

Scientist points out that the poetic heritage of Asan Kaygy of is found in different versions of Kazakh, Nogai, Kyrgyz, Karakalpak, Bashkir language materials and complements each other

from the point of view of data, and says that scientists have the task of in-depth study of such names from the point of view of language and literature. It is surprising that in Tatar language studies, Asan showed the prototype of grief as coming from the Chechen people. Prototype – Chechen Asan Kaigy. The names of historical figures in the history of the Tatar people are fixed in a number of proverbs and phraseological units. Of course, historical phraseological units have an information value. Also, Abylay Khan is a person whose name has been specially preserved in history. In the history of the Kazakh people, Abylai Khan has a great place and merit. There is a saying about him in the people's memory: *«Абылайдың асында шаппағанда, атаңның басында шабасың ба...»* «If you don't ride on Abylay's feast, will you ride on your grandfather's head?» 1. A short historical event preserved in the country's memory is the fact that everybody went to Abylai Khan's feast, which turned into a huge feast. 2. Variable meaning. It is a tradition of Kazakhs to stay ahead of the country and try as hard as possible even if you do not win the race on such a great joy that is remembered by the country. Then the meaning of the proverb is very important, if you do not put your best effort, then where to? *«Қазақ қайың сауғанда, қырғыз Гиссар ауғанда»//«Казак қайың сааганда, Кыргыз ЫIсар кирген».* («When Kazakh milked birch, Kyrgyz entered Hissar») This constant phrase describes the mourning period of the Kazakh and Kyrgyz people who suffered from the Dzungar invasion in the 17th – 18th centuries.

It is remembered by the people as a scroll depicting the times when the Kazakhs, who lost their country and land, suffered from hunger, sucked birch bark, and the Kyrgyz took refuge in the Tajik mountain of Hissar. «Kayyn Saugan» is the most selected work among the 300 musics produced by the musician Baizhigit Kuishi, who lived in the time of Abylai Khan known as «the fairy of music, the owner of music». At that time, Bayzhigit, who was eighteen years old, wrote a speechless work that conveyed the country's dire fate, leaving the poet's name forever. It is clear that when you think of «milking birch», this kui is also remembered first.

Therefore, the origin of the constant phrase , «*Қазақ қайың сауғанда, қырғыз Гиссар ауғанда»* («Kazakh birch milks, Kyrgyz entered Hissar «) describes these difficult periods experienced by Kazakhs and Kyrgyz, and is preserved in the memory of the people through these concepts. *«Ақтабан-шұбырынды, Алқакөл сұлама».* («Aktaban-shubyrindy, Alkakol sulama») Sh. Kudaiberdiuly «...in 1723, when the Kazakhs and Kalmyks gathered together to fight, the Kalmyk leader Tsevan Rabdan killed most of the Kazakhs and expelled the rest. Then the Kazakhs, hungry and naked, came to the beginning of a lake and walked around the lake. Then an old man said: «Children, just as a person does not forget the good things he has experienced, he should not forget the bad things he has experienced. May the name of the hardship we saw be *«Ақтабан шұбырынды, алқакөл сұлама болсын»* («Aktaban-shubyrindy, Alkakol sulama» he said. The meaning is «the day we walk around the lake until our soles are white» and the Kazakh poem mentioned in the same passage quotes the Kazakh mournful song «From the top of Karatau» [5, 230]. The traces of the history of the Dzonghar invasion, which lasted for two centuries, have been preserved in our language through phrases such as «*Ақтабан шұбырынды, алқакөл сұлама, қайың сауған, Қаратаудың басынан* көш келеді» («Aktaban-shubyrindy, Alkakol sulama, Birch is milked, People are coming from the top of Karatau.») *«Ұлын ұрымға, қызын Қырымға қондырды»/Ұлын ұяға, қызын қияға қондырды.* («He placed his son in a

thief and his daughter in the Crimea»/He placed his son in a nest and his daughter in a hedge). In the «Dictionary of the Kazakh Literary Language» (2011) there is a definition that «their children have created a family and found their place in life» (p. 705) In the Kyrgyz language, the word Urym is used in the meaning of «offspring» in KTKES. In the Mongolian language, seed is a fetus, a seed, a child, a baby. The word urag, which has the same sound as the Mongolian word «ruk», is also used in the sense of «relative» (205). «Urym, or Urim, means Byzantium (or Minor Asia) in ancient literature. According to the air of this word, the word «Krym» (must be born from a sleeper chase) is used «(p. 91) according to Z. Kabdolov's work «Word Art». And A. Nurmagambetov disagrees with this opinion: «The meaning of Urim is Byzantium, and the meaning of Crimea is not Crimea (peninsula), which was born from exile. It is not difficult to understand this from the Kyrgyz proverb *«уулуң өссө – урумга, кызың өссө – кырымга» (*«if your son grows up – to Urum, if your daughter grows up – to Crimea»). Meaning: if your daughter grows up, she will go far away; Crimea is a far, far country (K. Yud., KRS, 1965).

Therefore, the word «Crimea» in the proverb is not considered as a country on the Crimean Peninsula, but such a word existed in Kazakh, and was later forgotten,» he believes [6, 194-195]. In the phraseological units created by global metaphorization, a certain situation of everyday, mythological or historical nature is the basis for the formation of one phraseology in the language. For example, in the Tatar language: *Гыйбадланып йори* (Gibadlaniv yori) is a proud, empty person who decided to be a city person after living in the city for a while, but in fact only his appearance has changed, but his essence remains the same, the idea of a native of the village is preserved. *Тугыры Тукай* (Tugyry Tukay) is used in the sense of a righteous person. In the Karakalpak language, the name Maydabike is found in the poem *«Сыпырасында бір уыс ұны жоқ, қызының атын Майдабике қойыпты»* («He did not have a handful of flour in his broom, and named his daughter Maydabike»), which is a joke about a proud person who, regardless of his size, raises his ego. Of course, the secret of the names of Gybaidulla, Tukay, Maidabike being in these scrolls has been forgotten in history, but it is clear that they were connected with the personal qualities of certain individuals.

And if the phraseology And if the phraseology («Shyk bermas Shygaybai») (mean, bad person), *«Қарынбай сараң»* («Karynbai sarang») (mean, bad person), *«Қобыланды келеді сайменен» (*«Kobylany keledi saymenen») (talks about a long-drawn-out affair) were formed from the Kazakh folklore genre, then such sayings as «*Асанқайғыға салыну»* («Asankaigyga salynu») (falling into undue anxiety), *«Қайда барсаң Қорқыттың көрі»* («Kaida barsan Korkyttyn kori» (falling into pessimism) that came from the mythical have been forever etched in the minds of the people. Khəsrət Həsən (Asankaigy) is a cheerful person who is saddened by everyone's sadness. Its prototype is probably the Turkish name of Asan. However, in the minds of the people, the later fixed meaning of these names remained forever. Thus, the source of onomastic phraseological units in Turkish phraseology is real people and historical figures, folklore characters and heroes of literary works, ancient gods and saints, national names. The fact that these concepts are defined only from the point of view of each nation's own knowledge will require special large-scale research in the future.

Reference:

1. Raemguzhina Z.M. Башкирский антропонимикон в свете языковой картины мира: (аспекты формирования и особенности функционирования). Автореферат дисс. доктора филол. наук. [Bashkir anthroponymicon in the light of the world's language picture: (aspects of formation and features of functioning). Abstract diss. doctor of philol. Science]

2. Smagulova G.N. Антропонимдер мен топонимдердің этномәдени семантикасы [Ethnocultural semantics of anthroponyms and toponyms] (/https://mtdi.kz/kz/tilshi_portfeli/id/802/q/2/z/2).

3. Shihmurzaev D.M. Ногайско-русский фразеологический словарь. – Махачкала: ООО «Издательство НИИ педагогики» [Nogai-Russian phraseological dictionary. – Makhachkala: LLC «Izdatelstvo NII Pedagogiki»], 2006. – 296 p.

4. Sharip A. Образ Асан Кайгы в культуре тюркских народов [The image of Asan Kaigy in the culture of the Turkic peoples]. Turkic Studies Journal, Number 2, Volume 2, 2020 -79-96 p.

5. Kydyrbekuly B. Алатау [Alatau]. -Almaty, 1991, -230 p.

6. Nurmagambetov A. Бес жүз бес сөз [Five hundred and five words]. – Almaty: 1994. -304 p.

Ескеева Магрипа Кайнарбайкызы
филология илимдеринин доктору, Л.Н.Гумилев атындагы ЕУУ түркология кафедрасынын профессору, Астана, Казакстан

КАЗАК ЖАНА КЫРГЫЗ ТИЛДЕРИНДЕГИ ПАРЕМИОЛОГИЯЛЫК ПАРАЛЛЕЛДЕР

Элдик тажрыйбадан алынган макал-лакаптар бардык тилдерге мүнөздүү универсалдуу кубулуш катары татаал тилдик символдордун арасынан орун алат. Салт-санаасы, үрп-адаты, жашоо образы, теги, түбү бир казак, кыргыз, каракалпак элдеринин тилиндеги макал-лакаптар да бүтүндөй этностун тарыхый-маданий өнүгүүсүнүн чагылдырлышы. Турмуштун бардык кырдаалдарына байланыштуу концептуалдык корутундулар аркылуу бүгүнкү жана келечек муундарга багыт берүүчү макал-лакаптарды изилдөө тил илиминде гана эмес, гуманитардык илимдердин бардык тармактарында да өтө маанилүү. Татаал тилдик бирдик макал-лакаптардын тил тутумунда калыптанышы, өнүгүшү, ситуациялык колдонулуш чөйрөсүнүн кеңейиши анын семиологиялык табиятына түздөн-түз байланыштуу. Синтактика менен прагматика түшүнүктөрүн айкалыштырган лингвистикалык семиотика (семиология) макал-лакаптардын мазмунундагы системалык деңгээлдеги паремиосемалардын жыйындысынан турат. «Лингвистикалык символдордун башка системалардагы символдорго караганда ийкемдүү болушу, турмуштун объективдүү чындыгын жалпылай алышы, көп функциялуу болушу алардын көп катмарлуу иерархиялык түзүлүшүнө байланыштуу» [Қордабаев, 1983: 156-157].

Макал-лакаптардын семантикалык түзүлүшүнө системалык деңгээлдеги уюштуруу мүнөздүү болгондуктан, паремиологиялык символ менен аны колдонуучунун ортосундагы байланышты сүрөттөгөн прагматикалык компонент жалпы паремиологиялык семантиканын бардык деңгээлдеринде чагылдырылат. Макал-лакаптын мазмунунун масштабы кеңири болгондуктан, колдонуучу жагдайды эске алуу менен өз оюнунун аргументтик сапатын жогорулатууга аракет кылат. Мисалы, кыпчак тобуна кирген казак жана кыргыз тилдериндеги каз. *Бас кеспек болса да, тіл кеспек жоқ* ≈ кырг. *Баш кесмек бар, тил кесмек жок* паремиологиялык параллелдеринин негизги өзөк семасында (ядролук) эркин ойчул талаа демократиясы белгиленип, кандай гана шартта болбосун ойду ачык айтууну кубаттайт. Макалдын ички түзүлүшү предметтин, кубулуштун, кыймыл-аракеттин «бар» же «жок» жактарынын катышына негизделген: «...логикалык конструкциялар болуунун жана жоктун карама-каршылыгынан турушу мүмкүн» [Пермяков,1988: 30]. Макалдагы сүйлөмдүн биринчи бөлүгү баш кесүү, башкача айтканда, казак-кыргыз коомунда өлүм жазасы бар экенин көрсөтсө, экинчи бөлүгү тил кесүү жазасынын жоктугун көрсөтөт: «Казактардын салтында кылмышкерди жазалоонун жолдору көп болгону менен, тил кесүү жазасы болгон эмес» [Қайдар, 2004: 240]. Бул салт казактарга өтө жакын кыргыздарда да болгонун паремиялардын өзгөрүүсүз кайталанып жатканы аркылуу далилдейт.

Кандай болгон күндө да чындыкты айтууга чакырган макалдын негизги мазмуну колдонуучунун кызыкчылыгына жараша өзгөрүшү толук мүмкүн. Колдонуучу кандай

максатта сүйлөп жатат, ал өзүнүн кызыкчылыгын чындап коргойбу же өзүн же жакындарын кандайдыр бир жол менен актоо үчүн калп, жалаа, кордоолорго жол береби? Ошондой эле, лакап талаштуу маселе учурунда сөз суроо, бири-бирине катуу сөз айтып, бири-бирин таарынткан адамдарды жараштыруу, бирөөгө чындыкты айтканы үчүн кыйынчылыкка кабылган адамга байланыштуу жагдайларда айтылат.

Ошол жагдайга жараша прагматикалык компонент артыкчылыкка ээ экендигин көрсөтүү менен бирге, макалдын ички түзүлүшүнүн көп функционалдуулугун да сүрөттөйт.

Макалдын кырдаалдык маанилери жалпы паремикалык мазмундун чегинде перифериялык семантикалык компоненттерди түзөт. Бир-эки-үч сүйлөмдөн турган макал-лакаптын текси чакан болгону менен анын семантикалык мазмуну туурасынан кең, тигинен терең экендиги байкалат. Макалдын мазмунундагы концептуалдык маалымат негизинен эки түрдө берилет: 1) ойду ачык жана так айтуу, паремиологиялык мааниси эксплициттүү болушу; 2) ойду жашыруун жана образдуу берүү, башкача айтканда, паремиологиялык маанинин имплициттүүлүгү. Бул макалдын концептуалдык ойду жыйынтыктап, көркөм, образдуу, компакттуу тилде жыйынтыкталган семиологиялык табиятынан көрүнүп турат. Ойду так берген макал-лакаптардын синтаксистик же тексттик мааниси кээде паремиологиялык маанинин өзөк семасы менен дал келет, перифериялык паремиосемалар өзөк семадан тикелей келип чыгат.

Мисалы, эксплициттүү сыпаттагы – каз. *Балаға тиме, бәлесі жұғады. Қатынға тиме, қарасы жұғады* ≈ қырг. *Балага тийбе балээси жугат, катынга тийбе карасы жугат* параллелдеринин түз мааниси «бала менен аялга кол көтөрбө, катуу сүйлөбө» макалдын ички түзүлүшүндө белгиленген өзөк паремиосемага дал келет. Перифериялык паремиосемаларды түзүүчү «балага (жалпы балага) тийбе» (дифференциалдык семалар: «башка балдар», «сенин балдарың»); «аялга тийбегиле (жалпы аялдар жамааты)» (дифференциалдык маанилери: «башка аялдар: кыз, аял, орто жаштагы аял, кемпир ж.б.») сыяктуу түшүнүктөрдүн символдору өзөк семадан таралган эксплициттүү да, имплициттүү да компоненттерин белгилей алат. Бул жерде «тийбе», «жакындаба» этиштеринин семантикалык тармагындагы «урушпа», «зомбулук кылба», «күч көрсөтпө» ж.б. түшүнүктөр жаңы паремиосемаларды түзүүгө көмөктөшөт жана макалдын ситуациялык колдонулушунун семантикалык алкагын кеңейтет. Ушул сыяктуу эле бала, кара лексемаларынын мазмунундагы семалар да паремиологиялык маани чөйрөсүн кеңейтүү үчүн кызмат кылат. Жашоодо ар кандай кулк-мүнөзгө, адепке ээ аялдар (кыз-келиндер) кездешет. Кээде жигиттер адептүү кыздарды уятка калтырышат жана ага себепчи болушат, кээде жигиттер (эркектер) өздөрү уяткарылат.

Аял менен урушуу – эркек үчүн абийирге (адеп-ахлакка) сыйбаган иш. Мындай жагдайлар макалдын ички түзүлүшүндө белгиленген. Бардык паремиосемалар биригип, адамдын коомдогу ордун, аял жана балдарга кам көрүүсүн белгилейт. Макалдын негизги идеясы – адамдын коомдогу абалына туура келген этикалык нормаларды жайылтуу, адептүүлүккө чакыруу.

Макал-лакаптар мазмуну аркылуу аныкталган бир катар паремиосемалық компоненттердин ар түрдүүлүүгүнүн бир нече негизги сыпаттамасы болот жана алардын татаалдык

деңгээли да ар түрдүү боло берет. Макал-лакаптардын мазмуну аркылуу маалым болгон бир катар паремиосемалардын ар бири ар түрдүү негиздемеге жана ар кандай татаалдык даражасына ээ. Коммуникативдик процесстеги кырдаалга жараша паремиосемалардын бирине артыкчылык берилип, сүйлөөчү менен адресаттын ортосундагы байланыш актысында да ошол эле маани алынат. Жашырылган аллегориялык маани менен берилген макал-лакаптын текстиндеги түз маани паремиологиялык маанинин өзөгүн түзсө да, бир эле паремиологиялык маанини аныктай албай калышы да ыктымал. Мисалы: каз. *Жығылсаң нардан жығыл/Құласаң нардан құла* ≈ кырг. *Жыгылсаң нардан жыгыл* паремиясынын этимологиясы «төө жыгылган адамга чууда жүнүн төшөйт, ат жалын төшөйт» деген элдин мифологиялык дүйнө таанымынан келип чыккан. Жалпы паремиологиялык мазмунду аныктоодо макалдын түз мааниси анчалык деле мааниге ээ эмес, «нардан жыгыл» деген сөз айкашы макалдын жашыруун маанисин билдирет. Паремиянын имплициттүү мааниси: «жеңилген күндө да жеңилген адамдын мартабасы бийик болсун, ал ишке ашпай калса да, кандай гана милдетти аткарбасын, маанилүү же татаал болобу, башкалар батына албаган ишке барып, утулуп калуунун жаман жери жок, анткени мунун баары алсыздыкты эмес, күчтү, кайраттуулукту, бир беткей чечкиндүүлүктү көрсөтөт» [Қайдар, 2004: 36] омонимдик жана синонимдик мамилелерди, ошондой эле антиномиялык мамилелерди камтыган көп баскычтуу, көп функциялуу татаал концептуалдык ойду белгилейт. Макал максатка умтулууга, кайраттуулукка, кыйынчылыктан коркпоого үндөйт.

Макал-лакаптардын түпкү, көмүскө семантикалык түзүлүшүн этностун дүйнө таанымдык өзгөчөлүктөрү аркылуу гана таанууга болот. Мисалы: каз. *Сырын білмес аттың сыртынан жүрме* ≈ кырг. *Сырын билбеген аттын сыртын сылаба* паремиясынын этимологиялык түз мааниси, өзөк компоненти «мүнөзү, жүрүм-туруму билинбеген жылкыдан сак бол, арткы буттарынан алыс бол, тепкилеп, жарадар кылышы мүмкүн» деген сактык чараларын көрсөтсө, жалпы паремиологиялык мааниси «жакшы тааныбаган адамга ишенбе, сырыңды ачпа, өзүңдү кызыктырган ишти айтпа» деген элдик тажрыйбадан келип чыккан элдик позицияны белгилейт. Макалдын ички логикалык конструк-циясы зат менен анын касиеттеринин ортосундагы байланышка негизделет, жашыруун имплициттүү компоненттин белгиси аналогиялык трансформацияга (ат →адам) негизделген. Имплициттүү семантикалык компоненттин калыптанышы жылкыга өтө жакын казактар менен кыргыздардын турмушу менен тыгыз байланышта. Перифериялык-кыйыр маанилери кырдаалга жараша болот: «жүрүм-турумун билбеген адамга жакын болбо» (бир нече жекелештирүүчү/дифференциялдык семалары болушу мүмкүн: адилетсиз адам менен, таш боор адам менен, сараң менен, жалганчы менен, ууру менен ж.б.), «билимин же иштөө жөндөмүн жакшы билбеген адамга жалпы жумушту ишенип тапшырба» (жекелештирүүчү/ дифференциялдык семалары – жалкоо адамга, кесиптик билими жана жөндөмү жетишсиз адамга, жөндөмү төмөн адамга ж.б.) деп белгиленет. Макал семиотикасындагы көп баскычтуу, көп функциялуу түзүлүш паремиянын семантикалык, синтаксистик, прагматикалык аспектилери аркылуу кеңейет. Символ менен анын колдонуучуларынын ортосундагы мамилени билдирген прагматикалык аспект кырдаалга жараша өзгөрүп ту-

рат. Макал казак-кыргыз тилдериндеги зат/предмет менен анын касиетинин ортосундагы байланыш аркылуу белгиленген. каз. *Сырын білмей дос болма*≈кырг. *Сырын билбей дос болбо* паремиясы да ушундай эле мааниге ээ.

Казак жана кыргыз макал-лакаптарынын мазмунундагы семантикалык компоненттерге жалпы мүнөздөмө берүү ар бир компоненттин жалпы паремиологиялык мазмунун алкагында жайгашкан паремиосемалык түзүлүштөгү маанисин, ордун жана милдетин тактоого өбөлгө түзөт.

Паремиологиялык маанинин өзөктүк компонентинин жана перифериялык-кыйыр компоненттеринин чегин ажыратып, алардын ар биринин паремиосемалык өзгөчөлүктөрүн, дифференциалдык семаларын аныктоо ички түзүлүштөгү символ белгинин (тамганын) жана белгилөөчү түшүнүктөрдүн маанисин түшүнүүгө мүмкүндүк берет. Макал-лакаптардын семантикалык түзүлүшүндөгү өзөк компонентинин да, перифериялык-кыйыр компоненттеринин да мааниси эксплициттүү да, имплициттүү да болушу мүмкүн. Бул макал-лакаптардын ички түзүлүшүнүн көп катмарлуу иерархиялык мүнөзү менен; жеке предметтердин жана кубулуштардын, алардын касиеттеринин өз ара байланышы менен, кыймыл-аракеттин, алардын белгилеринин макал-лакаптын түзүлүшүндөгү белгилери менен; адамдардын курчап турган чөйрө, дүйнө жөнүндө конкреттүү же абстракттуу кабылдоосунун түз же ассоциативдик мааниси менен; аналогиялык трансформациянын мотивациялык негизи менен тыгыз байланышта болот.

Түрк тилдериндеги паремиялардын ички түзүлүшү макал-лакаптардын семантикасы менен аныкталган предметтердин жана кубулуштардын түрдүү касиеттеринин өз ара байланышынын негизинде түзүлөт. Маселен, жашоо түбөлүк эмес, эч ким бир тууганы менен дайыма бирге боло албайт деген ойду берген – қаз. *Бауырыбүтін пенде жоқ* ≈ қырғ. *Бооруубүтүн адам болбойт*≈ққалп. *Баўрыпутин бенде болмас* деген макалдын ички түзүлүшү предмет менен анын менчигинин ортосундагы байланыш (мамиле) аркылуу өлүмдүн чындыгын белгилейт, логикалык конструкциясы «бар» ↔ «жок» оппозициясынын «жок» пунктуна/чекитине негизделген. Паремия жакынын жоготкон адамды сооротуу үчүн колдонулат. Арты бекем, тиреги күчтүү адам колдоо менен же кандай кырдаал болбосун өз максатына жетет же бир жолун тапса кыйын болсо да ишке ашат деген концептуалдык түшүнүктү билдирген – қаз. *Тоқпағы мықты болса, киіз қазық жерге кірер*≈қырғ.*Токмогы күчтүү болсо, кийиз казык жерге кирет* деген макалдын ички түзүлүшү кандайдыр бир нерсенин кийинки бир нерсеге көз карандылыгы жана алардын касиеттеринин өз ара көз карандылыгы аркылуу бирдиктүү паремиологиялык маанини белгилейт. Колдо болгон мүмкүнчүлүктү толук кандуу пайдаланып, ар бир нерсенин пайдалуу жана пайдасыз жагын ажыратып, баркын билүү зарылдыгын көрсөткөн – каз. *Көзің барда көріп қал, қолың бар да ұстап қал* ≈ кырг. *Көзүң менен көрүп бак, қолуң менен қармап бақ* паремиясынын ички түзүлүшү ар кандай заттардын ар биринин жеке касиеттери менен болгон байланышынын/ мамилесинин негизинде түзүлөрүн көрсөтүп турат.

Макал-лакаптардагы лексемалык компоненттердин семантикалык талаасы паремиологиялык маанинин денотациялык жана коннотациялык компоненттерин айырмалоого

мүмкүндүк берет, бул паремиологиялык маанинин диффузиялык өнүгүүсүн баалоого өбөлгө түзөт. «Кепте колдонулуучу атооч сөздөрдүн бар болуу объектилери (референттер жана денотаттар) боюнча синтаксистик, логико-семантикалык жана прагматикалык факторлор тарабынан аныктала турган» [Қалиев, 2005: 264] ички референция дифференциалдык паремиосемалардын жыйындысын бириктирүү, көп катмарлуу концептуалдык ойду калыптандыруу үчүн негиз болуп саналат, мисалы: каз. *Емен ағаштың иілгені – сынғаны, Ер жігіттің екі сөйлегені – өлгені* ≈кырг. *Эр жигиттин эки сүйлөгөнү – өлгөнү; Эр жигиттин уялганы – өлгөнү* паремияларынын курамындагы *емен, ер жігіт/эр жигит, екі/эки* лексемаларынын концептуалдык мазмуну реалдуулуктун аң-сезимде бекемделген элементтери катары макал мазмунун бириктирүүгө кызмат кылат.

Макал-лакаптардын толук курамын камтыган этимологиялык мааниси убакыттын өтүшү менен көмүскөдө калуусунун натыйжасында паремиологиялык мааниде дисперсия болушу мүмкүн же жалпы маанини түзгөн компоненттердин биринин түз мааниси өзүнүн маанисин жоготуп коюшу ыктымал. Мындай учурда макалдын кийинки компонентинин мааниси артыкчылыкка ээ болуп, көмүскө компонент паремиологиялык маанинин экспрессивдүү күчүн жогорулатууга, анын конститутивдүү касиетин бекемдөөгө кызмат кылат: каз. *Қалыңға құсың түспесін, жаманға ісің түспесін*≈ кырг. *Токойго кушуң түшпөсүн, жаманга ишиң түшпөсүн* паремиясынын биринчи бөлүгүнүн түз мааниси колдонууда маанилүү эмес, ал экинчи бөлүктүн мазмунун тереңдетип, анын концептуалдык маанисин өркүндөтүп, бирдиктүү паремиологиялык маанисин аныктайт. Макал ар кандай учурларда жаман адамдардан жардам сурабоо, андайлар кыйынчылык жаратып, колунан келсе да жардам бербей жаткандыгы айтылат. Кырдаалдык (ситуациялык) колдонулушуна жараша бир нече мааниде колдонулган паремиянын ички түзүлүшүндөгү семантикалык компоненттер да көп баскычтуу болот.

Паремиялардын аргументтүүлүктү, негиздүүлүктү, актуалдуулукту билдирген конститутивдүү касиети кырдаалга жана контексттик колдонууга жараша инвариантуулукту түзөт: каз. *Екі аяқтыда бажа тату, төрт аяқтыда бота тату /Екі аяқтыда бөле тату, төрт аяқтыда бота тату/Екі аяқтыда құрдас тату, төрт аяқтыда бота тату* ≈ қырғ. *Эки аяктуудан бажа таттуу, төрт аяктуудан бото таттуу/Эки аяктуудан бөлө таттуу, төрт аяктудан бото таттуу/Эки аяктуудан курбу-курдаш татуу, төрт аяктуудан бото таттуу* паремиясынын бир нече вариантарынын болушунун себеби макал курамындагы *бажа*, *бөле/бөлө*, *құрдас/курдаш* түшүнүктөрүнүн түздөн-түз кырдаалдык/ситуациялык колдонууга, паремияны колдонуучунун максатына жараша белгиленет.

Элдин дүйнөтаанымынын, тарыхынын жана маданиятынын, турмушунун күбөсү катары тил тутумунда белгиленген макал-лакаптардын мазмуну өтө терең жана көп катмарлуу. Убакыттын өтүшү менен коомдун жаңылануусуна, баалуулуктардын өзгөрүшүнө, элдин саясий-социалдык абалына жана тилдик кырдаалга байланыштуу паремиологиялык маанинин ички түзүлүшүндө жаңы катмарлар түзүлүшү мүмкүн. Мында паремиялардын вариантын түзүүчү окказианалдык факторлор макал-лакаптардын тышкы структурасы менен катар ички түзүлүшүндөгү семантикалык компоненттердин курамынын өнүгүшүнө

таасирин тийгизет. Паремиялардын ички түзүлүшүндөгү өзгөрүүлөр макал-лакаптардын семантикасындагы негизги компонентке көп таасирин тийгизбейт, алар негизинен перифериялык-кыйыр компоненттердин арасында орун алып, паремиялардын курамын жана макал-лакаптардын ситуациялык колдонулуш чөйрөсүн кеңейтет.

Тилдин символдук системасындагы макал-лакаптардын семиологиялык табияты ар бир элдин дүйнө таанымынын өзгөчөлүгүнө жараша бардык элдерге мүнөздүү «чындыкты» жана баалуулуктарды белгилей тургандыгы менен айырмаланат. Казак жана кыргыз макал-лакаптары элдин дүйнө таанымына, маданиятына жана этнографиялык өзгөчөлүгүнө, географиялык-климаттык, фауна-өсүмдүк чөйрөсүнө жараша аныкталуучу материалдык жана материалдык эмес баалуулуктардын, турмуштук позицияларынын негизин түзөт.

Әдебиеттер

1.Қайдар Ә. Халық даналығы. –Алматы: Толғанай, 2004. -560 б.
2.Қалиев Ғ. Тіл білімі теминдерінің түсіндірме сөздігі. Алматы: Сөздік-Словарь, 2005. -440 б.
3.Қордабаев Т. Жалпы тіл білімі. –Алматы: Мектеп, 1983. -231 б.
4. Пермяков Г.Л. Основы структурной паремиологии. –Москва: Наука, 1988. -235 с.

Қасым Балқия Қасымқызы
филология ғылымдарының докторы, профессор,
Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университеті, Алматы, Қазақстан

ТҮРКІ ӨРКЕНИЕТІНІҢ ҚАЛЫПТАСУЫНДАҒЫ ӘЛЕМНІҢ ТІЛДІК БЕЙНЕСІНІҢ ҚЫЗМЕТІ (СӨЗЖАСАМНЫҢ КОГНИТИВТІ МОДЕЛДЕРІ НЕГІЗІНДЕ)

РОЛЬ ЯЗЫКОВОЙ КАРТИНЫ МИРА В ФОРМИРОВАНИИ ТЮРКСКОЙ ЦИВИЛИЗАЦИИ (НА ОСНОВЕ КОГНИТИВНЫХ МОДЕЛЕЙ)

Аннотация. Статья посвящена изучения словообразования в тюркских языках. Определяются структура и значение, семантика тюркского словообразования с разными семантическими классами словообразовательных лексики и выявляются значения, семантики репрезентируемые тюркской словообазовательной системы. Цель данной статьи – осуществить сравнительное описание однокоренные лексики в общетюркской словообразовательной системе. Предлагается обзор работ тюркологов и отечественных лингвистов, посвященных изучению общекоренные лексики тюркских языках, в рамках когнитивного направления словообразавательные единицы тюркского языка, определяются нами как имеющие две основные функции: 1) они трактируются содержащие имформацию о тюркское мирепознание и как порождающие концептуальный и 2) о языковой картины мира и знания носителей языков. При этом понятия, обобщаемые в сознании человека, обозначаются знаками и определение их вербальных отображений, изучается их функционально-коммуникативная функция в использовании языка. В тюркологии считается, что тюркское словообразование является еще актуальной лингвистической проблемы требующих решения. Обращая внимание на природу и связность тюркских языков, изучаются система, создание и формирование тюркского словообразования в тюркских языках, их семантическая связь и их непосредственная связь с грамматическим строем, семантикой.

Определяя структуру общетюркского словообразования, показывая словообразовательную способность общих корней в нем, дифференцируются словообразовательная функция и продуктивность корня. ***Ключевые слова***: тюркские языки, тюркское словообразование, значения, семантика, семантическая группа, когнитивная модель.

THE ROLE OF THE LANGUAGE PICTURE OF THE WORLD IN THE FORMATION OF THE TURKISH CIVILIZATION (BASED ON COGNITIVE MODELS)

Annotation. The article is devoted to the study of Turkic word formation in Turkic languages. The structure and meaning, the semantics of the Turkic word-formation with different semantic classes of word-forming vocabulary are determined and the meanings, semantics represented by the Turkic word-formation system are revealed. The purpose of this article is to carry out

a comparative description of single-root vocabulary in the common Turkic word-formation system. A review of the works of Turkologists and domestic linguists devoted to the study of the common indigenous vocabulary of the Turkic languages is proposed, within the framework of the cognitive direction, the word-forming units of the Turkic language are defined by us as having two main functions: 1) they are interpreted as containing information about the Turkic world knowledge and as generating conceptual and 2) about linguistic pictures of the world and knowledge of native speakers.

At the same time, the concepts generalized in the human mind are denoted by signs and the definition of their verbal reflections, their functional and communicative function in the use of the language is studied. In Turkology, it is believed that Turkic word formation is still an actual linguistic problem that needs to be solved. Paying attention to the nature and coherence of the Turkic languages, the system, creation and formation of the Turkic word formation in the Turkic languages, their semantic connection and their direct connection with the grammatical structure, semantics are studied. Determining the structure of the general Turkic word formation, showing the word-formation ability of common roots in it, the word-formation function and productivity of the root are differentiated.

Key words: Turkic languages, Turkic word formation, meanings, semantics, semantic group, cognitive model.

Кіріспе. Қазіргі уақытта когнитивті лингвистика ғылымда өзіндік орын алып отыр. Оның келуімен зерттеулер қарастырылған және шешілетін мәселелерге жаңа көзқараспен, жаңа тұжырымдамалық ғылыми аппаратпен және белгілі бір тілдік құбылыстарды зерттеудің әртүрлі әдістері мен эксперименттік процедураларымен байытылды. Солардың ішінде түркі тіл білімінде зерттеуді керек ететін көп мәселелердің бірі, сөзжасам саласы, соның ішінде ортақ түбір сөздерге байы, құрамы жағынан өте үлкені – зат атауы мен қимыл атауы, етістік. Лексикалық құрамы көлемді, грамматикалық құрылымы аса күрделі бұл аталған лексикалық бірліктер соңғы жылдары жан-жақты зерттеліп келеді. Оның көптеген мәселелері түрлі ғылыми жұмыстар мен кандидаттық диссертациялардың зерттеу нысаны да болды. Алайда осыған қарамастан, ол әлі де зерттелуді қажет ететін проблемалардың қатарына жатады. Себебі семантикасы мен формаларының байлығына қарай, зат атауы мен етістіктердің семантикасы мен қолданылу өрісі де, сөзжасамдық қабілеті мен өзге сөздермен тіркесу тәсілі де, семантикалық өрісі, сапалық әлеуеті, аталым (наименование) жасауы да соншалықты кең. Жаңа әдістер ғалымдарға сөзжасамдық тілдік бірліктердің мағыналарын әлем туралы белгілі бір білімді өңдеу нәтижесінде сипаттауға мүмкіндік берді; белгілі бір мағынаның артында тұрған білім құрылымдарын ұйымдастырудың жалпы принциптері мен әдістерін зерттеу; белгілі бір білім құрылымы арқылы мағынаны түсіндіру; танымдық және тілдік құрылымдардың өзара әрекеттесу механизмдерін анықтауға жол ашады. Осындай әдістердің бірі – сөзжасамдық тілдік құбылыстарға когнитивті тұжырымдамаларға негізделген және түркі тілдеріндегі тілдік деректерді түсіну үшін талап етілетін тілдік емес білімді (түркілік дүниетаным мен білім қоры) пайдалануды көздейтін *әлемнің тілдік бейнесі* мен *фреймдік семантика* арқылы талдау.

Негізгі бөлім. Түркі сөзжасамының тіл жүйесіндегі және түркілік санадағы ерекше рөлі мен қызметіне қарамастан, олар осы уақытқа дейін ортақ түбірлер мен туындылар кешенді талдаудан арнай саралана қоймаған, атап айтқанда, туынды-семантикалық аспектіде қарастырылмаған. Бұл, ең алдымен, түркілік лексикографиялық тәжірибеде көрінеді: әр түрлі сөздіктерде атал-ған туынды сөзжасамдық сөздер, етістіктер мен олардың туындыларының бірыңғай көрінісі жоқтың қасы; көптеген сөзжасамдық туындылардың анықтамалары олардың мағынасы мен семантикалық ерекшеліктерін толық көрсетпейді, себебі түбір мен олардан тараған түбірлес сөздердің семантикалық ерекшеліктері әркез ескеріле бермейді. Осылайша, қарастырылып отырған мәселенің лексикалық-туынды және лексикографиялық аспектілері өте маңызды. Белгілі бір семантикалық топтардың немесе ұялар тобының туынды-семантикалық құрылымын сипаттау функционалды грамматиканың одан әрі дамуына ықпал етеді, сөзжасам бірліктері мен мәтін арасындағы күрделі қатынастарды ашуға бағытталған зерттеулердің негізгі көзі болады, түркіл-ік сөзжасам саласындағы салыстырмалы зерттеулерді жандандырады. Әри-не, бұл бағытта түркі тілдерінің сөз табын зерттеген тілші ғалымдар П.И. Мелиоранский, М. Терентьев, Н.К. Дмитриев, Б.А. Серебренников, А.Н. Кононов, Н.А. Баскаков, Э.Р. Тенишев, Э.В. Севортян, А.В. Щербак т.б. қазіргі таңда өз шешімін таппаған көптеген өзекті мәселе-лерді қарастырған. Жалпы сөз таптарының кейбір семантикалық топтары мен етістіктердің жекеленген лексика-семантикалық топтары Э.В. Севортян, Э.Р. Тенишев, А.А. Юлдашев, Н.З. Гаджиева, А.А. Коклянова, Г.К. Кулиев, М.В. Зайнуллин, Ф.А. Ганиев, Д.Г. Тумашева, М. Оразов, К. Халиков, К. Рахманбердиев еңбектерінде си-патталған. Осы түркі тілдеріндегі сөздердің лексика-семантикалық жүйесін, оның ерекшеліктерін ескере отырып, ең алғаш семантикалық топтарға топтастырып, пікір айтқан ып, Н.К. Дмитриев бола-тын.

Өзге түркі тілдеріндегі сияқты, қазақ тіл білімінде заат есім мен етістіктің Лексика-семантикалық топтары жайында Н. Т. Сауранбаев, А. Қалыбаева, Ы. Е. Маманов, М. Балақаев, А. С. Аманжолов, А. Ысқақов, Н. Оралбай, Ғ. Қалиев, Е. Жанпейісов, М. Оразов, Е. Қажыбек, Ж. Манкеева, Б. Қасым, А. Салқынбай, З Ерназарова, Қ. Қасабекова және т.б. тілші ғалымдар бар.

Тақырыптың негізгі мәнін түсіндіру үшін лингвистикаға қатысты «модель», «құрылым» терминдерінің мағынасын анықтау қажет ойлаймын. Жалпы модельге тән қасиет – ***жүйелілік***. Кез келген сөзжасамдық туынды бірлік динамикалық модель болып табылады. Сөз тұтастықты білдіреді. Модель және моделдеу ұғымдары XXI ғасырдың басындағы ғылыми зерттеулерде белсенді қолданыла бастағанына қарамастан, олар әлдеқайда ертерек пайда болды. Қазіргі уақытта «модель» және «моделдеу» ұғымдары ғылыми зерттеулердің ажырамас бөлігіне айналуда. Модель ұғымы өте көп өлшемді екендігі белгілі. Моделдеу объектіні, құбылысты немесе процесті бейнелеу әдісі және тексеру әдісі ретінде әрекет етеді.

Моделдеу әдісінің ажырамас бөлігі – бұл әртүрлі заттарды, бөліктерді, элементтерді белгілі бір өзара орналастыруға келтіру. Дегенмен, лингвистер әртүрлі сөзжасамдық және грамматикалық модельдерді бөліп көрсетті. Н. Хомскийдің [1] еңбектерінің пайда болуымен өндіруші, генеративті модельдер ерекше маңызға ие болды. Полисемия мен сөз тір-

кестері процесінде кейбір заңдылықтар анықталғаннан кейін, осы құбылыстардың сипаттамалық және генеративті модельдері пайда болды. Лингвистикалық ғылымға қатысты моделдеу – «құбылыстың гипотетикалық моделін құру, содан кейін осы модельді тілдік материалда тексеру» [2, стр. 17]. Тілдік процестер мен құбылыстарды талдаудың күрделілігі олардың көпқырлылығына, динамизміне, өзара байланыстылығына және уақыт бойынша өзгергіштігіне байланысты болуы мүмкін. Демек, тілдік құбылыстардың даму логикасын анықтау өте қиын. Сондықтан, жағдайларды танымдық (когнитивті) моделдеу құралдарын қолдану қажеттілігі туындайды [3, стр. 15]. Когнитивті моделдеу мәселесі «мәтіннің лингвистикалық құрылымдары мен оның авторының өкілдік құрылымдары арасындағы» корреляцияны іздеу ретінде тұжырымдалуы мүмкін [4, стр. 409]. Когнитивті моделдеу – адамның интеллектуалдық белсенділігімен ажырамас байланыста тілді зерттейтін танымдық лингвистиканың маңызды құралы. Когнитивті модель – бұл «адам санасында әлем туралы ақпаратты өңдеуді және сақтауды қамтамасыз ететін негізгі механизм». Жалпы моделдеу – когнитивті лингвистика шеңберіндегі семантикалық зерттеулердің негізгі әдістерінің бірі. Когнитивті моделдеу білімді игерудің тиімді құралы бола алады. «Когнитивті терминдердің қысқаша сөздігі» *когнитивті модель* терминін үш мағынада қолдану-ға болатындығын көрсетеді. Біріншіден, тіл когнитивтік процестің бір түрі ре-тінде қарастырылатын тұжырымдама ретінде, демек, тіл және оның танымы когнитивтік ғылымды зерттеу саласы болып табылады. Екіншіден, когнитивті модель – бұл мәтінді тілдік деректерді табиғи өңдеудің нәтижесі ретінде түсіну моделі. Бұл жағдайда біз мәтіннің психикалық модельдерін, мәтінді түсінудің немесе өңдеудің когнитивті моделін құру туралы ай-тып отырмыз. Сонымен, когнитивті модель – бұл табиғи тілдегі категория-лау процесінің сипаттамасы. Профессор Б. Қасым: «Когнитивті моделдің (КМ) лингвистикада төрт түрлі типі көрсетіліп жүр: *пропозиционалды, образды (схемалық), метафоралық* және *метонимиялық*; адам баласының сана-сында ойлау механизмі мен *концептуалды жүйенің құрылуы* (түзілуі) арқы-лы сипатталады» деп тұжырымдайды [5, 62-б.]. Олардың кейбіреулері көбінесе жеке ғылыми бағытты қалыптастырған бірқатар лингвистикалық зерттеулердің объектісіне айналды.

Дж. Лакоффтың пікірінше когнитивті моделді категориялау мен мағынаны сипаттауда дәстүрлі көзқарастарды пайдалану қажеттігін көрсетеді. Ол келесі тұжырымдарға негізделеді:

• концептуалды жүйе адамның тікелелей қабылдауына незіделеді және қоғамдық-әлеуметтік тәжірибесіне байланысты;

• ой бейнелі: сөз (концепті) тікелей тәжірибеге негізделмеген, метафора мен метонимияны пайдалану және «менталді бейнелілік» яғни кез келген заттың тікелей бейнесі емес, сыртқы шынайылықтың репрезентациясы;

• ой гештальттық қасиетке ие, ұғымдық «құрылымдық блоктар» жалпы құрылымдық сипат бар [6].

Сөзжасамның кешенді бірліктері тілдің сөзжасам жүйесін құрайтындығын ескере отырып, сөзжасам жүйесінің бірліктерін сипаттаудың орталық проблемасы оларды талдаудың бірыңғай тәсілін және құрылымдық-жүйелік және когнитивті лингвистика саласындағы

қолда бар жетістіктерге сүйене отырып, оларды сипаттаудың бірыңғай әдістерін әзірлеу болып табылады. Бұл мәселені шешу, әлемнің тілдік бейнесін қалыптастыруға белсенді қатысатын туынды құралдардың толық және жүйелі сипаттамасын беруге мүмкіндік береді. Бұл тұрғыда туынды бірліктерді пропозициялық-семантикалық ұйымдастырудың фреймдік әдісінің келешегі зор.

Жалпы, сөзжасамдық ұя – дериватологияның негізгі жетекші бірлігі. Соңғы жылдардағы зерттеулерде *сөзжасамдық ұя* (СҰ) грамматиканы, сөзжасам мен лексиканы байланыстыратын микрожүйе ретінде қарастырылады. Сөйлеудің әртүрлі бөліктерінің сөзжасамдық әлеуетін анықтау мәселесі тілді жүйелі түрде үйренудің маңызды міндеті болып табылады. Осыған байланысты етістік ұяларын талдау тіл үшін өте құнды әрі кең көлемдегі материал болып келеді. Өйткені «сөйлеудің барлық бөліктерінің ішінде етістік ең кең сөзжасамдық қатынастарға ие және сөзжасамның барлық маңызды процестеріне үлкен әсер етеді» [7, 9-б.]. Біздің ойымызша, дериватологияның кешенді бірліктерін талдауға «фрейм», «слот», «пропозиция» ұғымдарын сәтті қолдануға болады. Әлемнің тұжырымдамалық көрінісінің негізгі бірліктерінің бірі, сондай-ақ когнитивті лингвистиканың негізгі категориясының бірі – фрейм. А.Н. Барановтың пікірінше, «фрейм – онтологиялық тұрғыдан адамның когнитивті жүйесінің бөлігі болып табылады және осы мағынада фреймді гештальт, схема сияқты ұғымдармен салыстыруға болады» [8, стр. 18]. «Фрейм» ұғымын алғаш М. Минский енгізген, оның жұмысы «Білімді бейнелеуге арналған фреймдер (A framework for representing knowledge)», онда фреймдер теориясының негіздері сипатталған [9, стр. 224].

Ортақ түркілік түбір етістіктер: семантиклық моделдеу

I AČ- (Аш-) – 1. открывать, отворять; 2. рассеять, развеять, разогнать (тучи); 3. отвязать, отцепить; 4. проложить путь; 5. завоевать; 6. разрешить; 7. обелить; 8. доверить, поверить [ДТС, с. 3].

□□ **ača adïr** – различать, отличать [ДТС, 3] **ača aj-** рассказывать, толковать [ДТС, с. 3]; **ača jad-** открыто изложить**,** откровенно расскаывать**; ača bil-** различать, распознавать, разбирать, понимать ч-либо; **ača sözlä-** открыто сказать [ДТС, с. 4];

2.Э.Севортян ..... [ЭСТЯ] **Aş-**

3 Қазақ әдеби тілінің сөздігі [ҚӘТС] **Аш-**

Кесте, 1

Түбір	ДТС	ЭСТЯ	ҚӘТС
AČ- (Аш-)	1.+	1.-	1.+
Jağ-	+	+	+
Jağ-II	+	+	+
Jağ-III	+	-	+

Қазіргі лингвистика әр түрлі күрделілік дәрежесіндегі семантикасы бар тілдік бірліктерді сипаттауда бай тәжірибе жинақтады, бұл мәлімдеме етістік семантикасына да қатыс-

ты. Когнитологиялық сөздікте фреймнің құрылымдық сипаты деңгейлік үлгіде қарастырылады:

– семантикалық фрейм;

– синтаксистік фрейм;

– тақырыптық фрейм.

Семантикалық фрейм белгілі бір әрекетке қатысты сөздердің мағыналары негізінде жасалады. Синтаксистік фрейм «етістік + атау» құрылымына негізделеді. Тақырыптық фрейм қоршаған ортаның белгілі бір әрекет пен портреттік бейнесімен байланысуы арқылы көрініс табады.

Фрейм әдісі бір бүтінді білдіретін лексикалық топтарды бөлуге бағытталған.

Сызба,1

Етістікті фреймдік тәсіл арқылы талдамастан бұрын, алдымен осы етістіктердің семантикалық өрісі жайына тоқталып өтейік. Семантикалық өрістердің типологиясы тілдік ақпараттың *прагматикалық, синтагматикалық* және *парадигматикалық* деген үш деңгейіне сәйкес келеді. Фрейм – бұл белгілі бір компоненттер мен олардың арасындағы қатынастар ерекшеленетін білім бірлігі, стереотиптік жағдайды бейнелейтін мәліметтер құрылымы. Әр фрейм әр түрлі ақпарат түрлерімен байланысты.

Кесте, 1

Қимыл-әрекет және қозғалыс амалын білдіретін етістіктер

1-саты	**2-саты**	**3-саты**	**4-саты**	**5-саты**
Жаз-ыс	Жаз-ыс-у			
Жаз-ғыз	Жаз-ғыз-дыр	Жаз-ғыз-дыр-у		
Бас-та	Бас-та-т	Бас-та-т-қыз	Бас-та-т-қыз-дыр	Бас-та-т-қыз-дыр-у
1-саты	**2-саты**	**3-саты**	**4-саты**	**5-саты**
Таб-ыл	Таб-ыл-дыр Таб-ыл-ғыз	Таб-ыл-дыр-у Таб-ыл-ғыз-дыр	Таб-ыл-ғыз-дыр-у	
Шеш-іл	Шеш-іл-гіз	Шеш-іл-гіз-дір	Шеш-іл-гіз-дір-у	

Сын-дыр	Сын-дыр-у Сын-дыр-ғыз	Сын-дыр-ғыз-у Сын-дыр-ғыз-дыр	Сын-дыр-ғыз-дыр-у	
Жүр-гіз	Жүр-гіз-дір Жүр-гіз-іл	Жүр-гіз-дір-у Жүр-гіз-іл-у		

Әрекет амалын білдіретін етістіктер белгілі бір құбылысқа, затқа бағытталатын амалды немесе әрекетті білдіреді. Осындай түбірлес синонимдес етістіктер негізінен сабақты стістіктерден жасалады. Бұл етістіктер іс, қимыл әрекетті білдірумен қатар заттың, объектінің болу я болмауын қоса көрсетеді. Кейбір етістіктердің қимылдың ұғымы өз объектісімен тікелей байланысты болады, яғни белгілі затқа, объектіге сабақталып, іліктеліп айтылады. Тағы бірнеше мысал келтірсек:

Сызба. 2

«Күлу» етістігінің фреймдік семантикасыі

Қазақ тілінде түбір етістіктен туынды етістік тудыратын *жы//жі (күміл-жі, ел-жі-ре* жұрнағының жеке қолданылатынын ескерсек, бұл сөз *жыл-жы* болып бөлшектенеді.

Қорытынды. Қорытындылай келе, моделдеу көптеген заманауи зерттеулердің, соның ішінде лингвистикалық зерттеулердің ажырамас бөлігі деп айтуға болады. Когнитивті моделдеу қазіргі уақытта когнитивті лингвистиканың маңызды құралы, семантикалық зерттеудің негізгі әдісі, білімді игерудің тиімді құралы ретінде қарастырылады. Ал фреймдік талдау – бұл адам тәжірибесінің белгілі бір бөлігін, тілдік бірліктердің мағынасындағы білімді құрылымдау және бейнелеу принциптерін моделдеуге мүмкіндік беретін тілдің семантикалық және ойлау кеңістіктерінің өзара әрекеттесуін зерттеу әдісі, сонымен қатар тілдік коммуникация процесінде түсінуді қамтамасыз ететін жалпы білімді белсендіру әдістері. Когнитивтік аспектідегі белгілі бір лексикалық бірліктің мағыналарын талдау үшін берілген сөздің мағынасына негізделген білім саласын анықтап, оны құрылымдау керек.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі

1.Хомский Н. Аспекты теории синтаксиса / пер. с англ.; под ред. и с предисл. В. А. Звегинцева. – М.: Изд-во Моск. ун-та, 1972. – 129 с.

2.Беляевская Е. Г. К проблеме моделирования полисемии (межъязыковые соответствия как основание изучения принципов формирования семантической структуры слова) // Вестник Московского государственного лингвистического университета. 2008. № 544. – С. 14-22.

3.Кочетова О. А. Когнитивное моделирование семантики вида (на материале современного английского языка): дисс. … канд. филол. наук. Кемерово, 2008. – 177 с.

4.Паршин П. Б. Лингвистические методы в концептуальной реконструкции // Системные исследования: Методологические проблемы. Ежегодник 1986. – М., 1987. – С. 398-425.

5.Қасым Б. Когнитивті семантика. – Алматы, 2021. – 254 б.

6.Лакофф Дж. Когнитивная семантика // Язык и интеллект. – Москва, 1995. – 143-184 с.

7.Оралбаева Н. Қазіргі қазақ тілінің сөзжасам жүйесі. – Алматы, 1989.

8.Баранов А. Н. Введение в прикладную лингвистику: новый лингвистический учебник. Изд-е 3-е. – М.: ЛКИ, 2007. – 360 с.

9.Минский М. Фреймы для представления знаний / Пер с англ. О. Н. Гринбаума; под ред. доктора техн. наук Ф. М. Кулакова. – М.: Энергия, 1979.

Жумакадырова Карлыгач Мамбетжумаевна
филология илимдеринин кандидаты, доцент

Ч.АЙТМАТОВДУН ЧЫГАРМАЛАРЫНДА «ЖАКШЫ» ЖАНА «ЖАМАН» КОНЦЕПТИСИНИН ЧАГЫЛДЫРЫЛЫШЫ. ОТРАЖЕНИЕ КОНЦЕПТА «ХОРОШО» И «ПЛОХО » В ПРОИЗВЕДЕНИЯХ Ч.АЙТМАТОВА CONSIDERATION OF THE CONSEPT OF «GOOD» AND «BAD» IN THE WORKS OF CH. AITMATOV

Бул макалада Ч.Айтматовдун чыгармаларындагы «**жакшы**» жана «**жаман**» концептиси каралган. Концепттин негизги түшүнүгүнө токтолуу менен аны система катары анализге алынган. «**Жакшы**» жана «**жаман**» концептисинин критериялары «рухий» жана «материалдуулук» модели катары каралган. Ошондой эле Ч. Айтматовдун чыгармаларындагы негизги сөздөр аркылуу концептуалдык маанилик анализ жүргүзүлдү. Анализ жүргүзүүнүн жыйынтыгында автордук интерпретациянын концептуалдык ролу жана айтылып жаткан концепттердин бири-бири менен айкалышы Ч.Айтматовдун чыгармаларында аныкталды.

Негизги сөздөр: концепт, концептосфера, тилдик аң-сезим, когнитивдик лингвистика, когнитивдик механизм, менталитет, дүйнөнүн тилдик сүрөтү.

В работе рассмотрены такие концепты, как «**хорошо**» и «**плохо**» в произведениях Ч.Айтматова. Представлены основные подходы к пониманию концепта, который анализируется как система. Критерии концепта «**хорошо**» и «**плохо**» рассматриваются через такие модели, как «духовность» и «материальность» Проведен смысловой концептуальный анализ через ключевые слова на базе произведений Ч. Айтматова и выявлены элементы концепта. В результате проведенного анализа показана концептуализирующая роль авторской интерпретации и связь концептов между собой в художественных произведениях Ч.Айтматова.

Ключевые слова: концепт, концептосфера, языковое сознание, когнитивная лингвистика, когнитивный механизм, менталитет, языковая картина мира.

The article discusses such concepts as «good» and «bad» in the works of Ch. Aitmatov. It presents the main approaches to understanding the concept which is analyzed by the system. The criteria for the concept of «good» and «bad» are considered through such models as «spirituality» and «materiality». A conceptual analysis was carried out through keywords based on the works of Ch. Aitmatov and the elements of the concept were revealed. As a result of the analysis performed, the conceptualizing role of the author's interpretation and the connection of concepts among themselves in the works of Ch. Aitmatov is shown.

Key words: concept, concept sphere, language consciousness, cognitive linguistics, cognitive mechanism, mentalit, language picture of the world

Глобалдаштыруу заманында менталитетти дүйнөнүн тилдик сүрөтүндө чагылдырылышы, лингвисттердин алдына коюлган көйгөйлөрдүн бири болуп саналат. Себеби тил,

маданият, дүйнө таанууу, улуттук аң-сезим жана башка кубулуштарды азыркы учурда ар бир улуттун түпкү маңызын сактап калуу үчүн бири-бири менен тыгыз байланышта изилдөө зарыл.

Тил өтө татаал белгилик система экендиги жөнүндө окумуштуулар айтып келишет [Карасик, 2002:86]. Ал эми айрым окумуштуулар тилди – маданияттын фактысы, анын бир бөлүгү, куралы катары да эсептешет [Сукаленко, 1992:35].

Ошондой эле тил маалыматты алуу, аны иштеп чыгуу, сактоо жана маалыматты колдонуу каражат экендиги бардыгыбызга маалым. Ошол каражат ар бир тилде ар кандай ыкма аркылуу чагылдырылат. Эми тилде маданияттын «түзүмүн» концепттик бирдикте бекитип жана сактап калбастан, тил аркылуу улуттун менталитетин муундан муунга жеткизгендин куралы болуп саналат.

Тилдин дагы эң бир маанилүү жагы, бул – адамдын аң сезимине жол ачуу каражат катары эсептөө [Попова, Стернин 2007: 60]. Акыркы учурда тилдик системанын ушул багытта изилдөөсү окумуштуулар арасында чоң кызыкчылык туудуруп жатат. Себеби тил аркылуу ар бир улуттун мүнөзүн, жашоо шартын, менталитетин гана аныктабастан, ошол улутта жашаган жеке адамдын жаратылышын, анын ой жүгүртүүсүн, шартын, анын айлана чөйрөсүн кабылдоосун аныктаганга мүмкүндүк берет.

Ар бир улуттун өзүнүн маданияты, дүйнөнү өзүнчө кабылдоо жолу бар. Эгерде кандайдыр бир нерсе бир улутта анча маанилүү эмес болсо, башка улутта ал өтө маанилүү болуп саналат. Ошондой кубулуштун бири кыргыз менталитетинде «***жакшы***» жана «***жаман***» концептисинин чагылдырылышы болуп саналат.

Тилде адамдын ички дүйнөсү, анын когнитивдик сферасы толук чагылдырылат. Ушундай жагдайлар тилде когнитивдик лингвистика аркылуу чечилет. Когнитивдик лингвистика дүйнөлүк тил илиминде толук өзүнүн орду бар. Ошондой эле кыргыз тил илиминде К.З.Зулпукаров, М.Ж.Тагаев, З.К.Дербишева ж.б. ушул сыяктуу белгилүү окумуштуулар тарабынан да кыйла иликтөөлөр жүргүзүлүп, когнитвдик лингвистиканын орду бар десек жаңылышпайбыз.

Когнитивдик лингвистиканын тарыхына, изилдөө жолуна кенен токтобостон, даяр аныктамага таянууну туура таптык. Орус окумуштуулары В.З. Демьянков жана Е.С.Кубряковалар когнитивдик лингвистика жөнүндө төмөнкүдөй аныктама беришет: «*когнитивная лингвистика изучает язык как когнитивный механизм, играющий роль в кодировании и трансформировании информации*» [Краткий словарь когнитивных терминов: 53-55]. Когнитивдик лингвистиканын милдети «аң-сезимдин ишмердүүлүгү жөнүндө маалыматтарды алуу» болуп саналат [Кубрякова, 2004: 13].

Демек, когнитивдик лингвистика азыркы лингвистикалык илимдердин ичинен өз алдынча тармак экени анык. Ал тилдик факты материалдардын негизинде когнитивдик процесстерди изилдейт. Тилди колдонуунун негизине карата адамдын аң-сезиминде менталдуулуктун чагылдырылышын репрезентациялайт.

Когнитивдик лингвистикада дүйнөнүн тилдик сүрөтүн сыпаттоо көйгөйү боюнча окумуштуулар тарабынан активдүү иш жүргүзүлүп жатат.

Мисалы, Ю.Д. Апресян, Н.Д. Арутюнова, Г.А. Брутян, Е.Бартминский, А.Вежбицкая, В.Г. Гак, Ю.Н. Караулов, Г.В. Колшанский, Р.И. Павиленис, Б.А. Серебренников ж.б. дүйнөлүк сүрөттүн түшүнүгүн, алардын түрлөрүн, ошол түрлөрдүн бири бири менен айкалышын аныктоо менен алек болушат. Ал эми Г.Д. Гачев, В.В. Колесов, В.Н. Телия, А.Д.Шмелев ж.б. дүйөнүн улуттук сүрөтү менталитет менен айкалышына көңүл бурушат. З.Д. Попова, И.А. Стернин, Е.С. Кубрякова, А.П. Бабушкин дүйнөлүк сүрөттүн когнтивдик аспектисин изилдешет [Абыканова, 2012: 6].

Когнитивдик лингвистикага тиешелүү элементтер концепт аркылуу берилет. Концепт түшүнүгү боюнча да биз кенен токтолбостон, биздин изилдөөбүзгө туура келген кээ бир аныктамаларга таянабыз. «**КОНЦЕПТ** (от лат.conceptus – *собрание, восприятие, зачатие) – акт «схватывания» смыслов вещи (проблемы) в единстве речевого высказывания. Термин «концепт» введен в философию Абеляром в связи с анализом проблемы универсалий, потребовавшим расщепления языка и речи… Высказывание становится единицей речевого общения. Речь была охарактеризована как сущность, обладающая субъектностью, смыслоразделительной функцией и смысловым единством. Она стояла в тесной связи с идеями творения, воплощения Слова и интенции, присущей субъекту как его активно начало и полагавшей акт обозначения и его результат – значение внутри обозначаемого. Это – не диахронический процесс звуковой последовательности, а синхронический процесс звуковой последовательности*». [Прохоров: 2009, 30].

«**Концепт** – *содержание понятия, которое, постепенно развиваясь, актуализируя в речи отдельные семантические признаки, обрастает объемом (узкое понимание) и концепт «выражает» со значения «национального колорита» функции языка как средства мышления и общения*» [Колесов, 1999].

«**Концепт** – *это основная ячейка культуры в ментальном мире человека. Концепты представляются как часть европейской культуры «в момент их ответвления от европейского культурного фонда и фона». Они занимают ядерное положение в коллективном языковом сознании, а потому их исследование становится чрезвычайно актуальной проблемой*». [Телия, 1996: 8].

Сунушталып жаткан макаланын максаты, Ч. Айтматовдун чыгармаларында «***жакшы***» жана «***жаман***» концептисинин түзүмүн жана мазмунун сыпаттап берүү болуп саналат. Ал кыргыз элинин маданиятынын өзгөчөлүгү менен шартталган. Тилдик каражаттар аркылуу маданий аспектилерди изилдөө конитивдик лингвистиканын негизги көйгөйү болуп саналат.

Кыргыз менталитетинде «***жакшы***» жана «***жаман***» концептисинин чагылдырылышы өзгөчө орунда турат, себеби улуттун жашоо шарты жалаң «***жакшы***» жана «***жаман***» критерийи менен чечилет. «***Жакшы***» жана «***жаман***» концептиси этикалык системаны түзө алат. Эгерде «***жакшы***» концептиси улуттук баалуулуктун базасы боло алса, ал эми «***жаман***» концептиси улуттук антибаалулуктун базасын түзөт. Бул концепттер оппозиция болгону менен, бири-биринен ажыратып кароо мүмкүн эмес. Алар бири бири менен тыгыз байланышта болуп, бирдиктүү антонимиялык концептти түзөт. Ал карама-каршы турган менталдык түшүнүктөрдү бирдей тилдик каражаттар менен берилиши аркылуу

тастыкталат. Мисалы, жаратуу-талкалоо, гармония-бузуу, жашоо-өлүм, бактылуу-бактысыздык ж.б.

«***Жакшы***» жана «***жаман***» концептиси бардык этникалык маданиятта категория катары саналат, бирок мындай категориянын түзүлүшү ар бир улутта өзүнө гана тиешелүү өзгөчөлүгү болот. Негизинен бул абстрактуу этикалык категория. Ал адамдын мүнөзүндө, башка адам менен болгон мамилени, анын кылык-жоругун, аракетин, психологиялык ички дүйнөсүн, сезимин билдирет.

«***Жакшы***» жана «***жаман***» түшүнүктөрүн алып караганда, «Кыргыз тилинин түшүндүрмө сөздүгүндө» төмөнкүнү билдирет: ЖАКШЫ 1. Сапаты, касиети, өзгөчөлүгү жагынан талапка ылайыктуу, көңүлгө толорлук. *Жакшы ат. Жакшы кийим. Жакшы үй. Жакшы жол. Жакшы музыка. Жакшы ыр. Жакшы китеп.* || Ылайыктуу, пайдалуу, орундуу, жөндүү. *Жакшы кеңеш. Жакшы сөз. Жакшы ой.* 2. Кулк-мүнөзү, жүрүш-турушу жагынан үлгү болорлук, моралдык сапаты жагынан жогору (адам жөнүндө). *Жакшы адамдын белгиси – Эл камы үчүн жүгүрөт* (Токтогул). || Ак ниет, жамандыгы жок, жөн билги, үлгү болорлук адам, алдыңкы катардагы. *Жакшы ката кетирсе өзүн жемелейт* (макал). *Жакшыга айтсаң – билет, жаманга айтсаң – күлөт* (макал). *Түзүп чарба, жакшыларга теңдешкин* (Бөкөнбаев). || *сүйл.* Эл ичинде, өз айылында кадыр-барктуу, эл башкарган, эл бийлеген, башкаруучулардан, мыктылардан деп эсептелген адам. *Жамгырчынын ордуна Жакшы, кылып алалы* («Саринжи Бөкөй»). *Он адамга бир жанды Жакшы коюп салыптыр* («Сейтек»). 3. Көп, мол, арбын. *Дыйкандар быйыл да дан эгиндеринен жакшы түшүм алды.* || Артык, түзүгүрөөк. *Ушул көрөкчө, өндүрүштүн өзүнө барып иштеген жакшы* (Убукеев). 4. Ачык, даана, айкын. *Мендирман жакшы тааныды, Ким экенин үнүнөн* («Мендирман»). 5. *Жакшылык.* Кайгырбагын, энеке, Жаман, жакшы баарына, Байыртан балаң бышты го *(Элебаев).* Жаман менен жакшыны, Таасындап билер убагың *(«Мендирман»). 6. Абалды, ден соолукту суроодо, саламдашуу, учурашуу же коштошуу иретинде колдонулат.* – Жакшысызбы? Уктук эле оору деп *(Токомбаев).* Жакшыбы жайың, Алмаке, Эмне бизден четтедиң *(Токомбаев).* Кош, жакшы калыңыз! – деп Батый да Осмондун колун бекем кысып коштошту *(Сасыкбаев). 7. Баа коюу системасында «эң жакшы» деген баллдан кийинки баа катарында колдонулат.* Экзаменди жакшы деген баага тапшырды. 8. *Жарайт, болуптур, макул деген сыяктуу ырастоо маанисинде да колдонулат.* Жакшы, бара тур, жакшы, кийин сүйлөшөлү (КТТС, 392-б.).

ЖАМАН I 1. Сапаты, көрүнүшү ж.б. белгилери жагынан начар, талапка ылайык эмес, башкаларга салыштырганда бир кыйла төмөн, орточо деп баалоодон да төмөн. *Жай жайлоосу, кыш кыштоосу – бир жаман тамы болор эле* (Жантөшев). *Обдулуп он үч жашар бир жетимче, Сүйлөдү жаман тонун чечип салып* (Бөкөнбаев).

ЖАМАН II 1. Мааниси жок начар адам. *Жакшыга бир сөз, жаманга миң сөз* (макал). *Жакшы менен жүрсөң жарыйсың, жаман менен жүрсөң убайым менен карыйсың* (макал). 2. *сүйл.* Бала, балам деген мааниде, көбүнчө эркелете айтууда колдонулат. *Бир жаманым бар.* 3 Өтө, абдан, эң эле, катуу деген сыяктуу мааниде колдонулат. *Жаман чоң. Ачуусу жаман. Жаман жакшы. Жаман кыйын* [*КТТС: 404*].

«***Жакшы***» категориясы кенен мааниде улутта болгон баалуулуктун түзүлүшү катары кароого болот. Ал улутта болгон оң маанини чыгылдырат. Мисалы, «***жакшы***» концептисине оң маанини камтыган критерийлерди киргизсе болот: *бакубаттуулук, жыргалчылык, пайдалуулук, бакыт, канаттануу* ж.б. моралдык аң-сезим жана этика моралдык жакшылык түшүнүгүнүн пайда болушуна алып келет. Мындай нерсе улутта кандайдыр бир баалуулукту түзөт, себеби жакшылык жаратылышка же табигый окуяларга, көрүнүштөргө тиешелүү болбой, аң-сезим, кыял-жорук менен байланышкан эң жогорку баалуулук болуп саналат.

Ошондой эле «***жаман***» категориясы «***жакшы***» категориядай эле жеке адамдардын бири бири менен гана тыгыз байланышта болбостон, социалдык топто, башка улуттар аралык байланышта да кезигет.

«***Жакшы***» жана «***жаман***» концептисинде «*рухий*» жана «*материалдык*» деп эки моделдин базасында кароого болот. «*Рухий*» – моралдык сапатка ээ болуу, ал эми «*материалдык*» – жогорку стандарттагы сапатка ээ болуу. Мындай моделдерде тилдик аң сезимдин эң негизги элементтерин чагылдырат. Булардын ар бири өз өзүнчө схеманы түзөт жана ал кеңейет. Эгерде «***жакшы***» концептиси ***жакшылык*** менен байланыштуу болсо, анда ал моралдуулуктун мотивациясын кеңейтип, *адеп-ахлак* метаконцепттин түзүмүнө кирет. Ушундай сыяктуу кеңейип кете берет.

Тилде бул концепттин чагылдырылышын конкреттүү автордун, тактап айтканда Ч.Айтматовдун чыгармалары аркылуу көрсөк болот. Оскар Уайльд «*Увидеть прекрасное либо уродливое – признак, отражения его души*», – деп айткандай (Лучшие цитаты Оскара Уайльда (https://www.adme.ru), Ч.Айтматов өзүнүн аң-сезимин, ички дүйнөсүн, ой жүгүртүүсүн чыгармаларында чагылдырган.

Факты материалдар Ч.Айтматов кыргыз тилинде жазган «Ак жаан», «Асма көпүрө», «Түнкү сугат» аңгемелери жана «Бетме-бет», «Жамийла», «Биринчи мугалим», «Саманчынын жолу», «Атадан калган туяк» повесттеринен алынган. Биз изилдөөбүздө окумуштуу И.С.Сагынбековдун «Ч.Айтматовдун жыштык сөздүгү» аттуу эмгегин колдондук. Себеби аталган чыгармаларга жыштык сөздүк түзүлүп, статистикалык маалымат берилген. Мында окумуштуу И.С.Сагынбеков мындай деген: «*... алака түзүү – стилдин тилдик бирдиктеринен жана алардын категорияларынын жыштыгынын көптүгүнөн турат*» [Сагынбеков, 2012: 8]. Демек жыштык сөздүк аркылуу ар бир автордун, биздин учурубузда Ч.Айтматовдун кайсы сөз канча жолу колдонулгандыгын аныктоо менен бирге автордун стилдик өзгөчөлүгүн көрө алабыз.

Аталган эмгекте «***жакшы***» концептисинин негизги компонентине кирген лексикалык бирдиктерге кирген ***жакшы*** сөзүн карап көрсөк, төмөнкү фактыны байкадык: ***жакшы*** сөзү жыштыгы боюнча жогоруда аталган чыгармаларда **жүз он экини** түзүп, **25472** жолу колдонулган. Ошондой эле бул сөздүн ар бир чыгармада колдонулушу төмөнкүдөй берилген: «Ак жаан» (1954) – жыштыгы боюнча -3, % – 0,027, «Асма көпүрө» (1955) – жыштыгы боюнча -10, % – 0,089, «Түнкү сугат» (1955) – жыштыгы боюнча – 10, % – 0,089, «Бетме-бет» (1957) – жыштыгы боюнча – 21, % – 0,188, «Жамийла» (1958) – жыштыгы боюнча – 18, % – 0,161, «Биринчи мугалим» (1961) – жыштыгы боюнча – 26, % – 0,232,

«Саманчынын жолу» (1963) – жыштыгы боюнча – 23,%–0,205, «Атадан калган туяк» (1968) – жыштыгы боюнча – 1, % – 0,009 түзөрү анык болду. Бул фактыда Ч.Айтматовдун мурункусуна караганда чыгармаларында ***жакшы*** сөзүнүн колдонуу жыштыгы улам көбөйүп бара жаткандыгын байкайбыз.

Ал эми «***жаман***» концептисинин негизги компонентине кирген лексикалык бирдиктерге кирген ***жаман*** сөзүн карап көрсөк, төмөнкү фактыны байкайбыз: ***жаман*** сөзү жыштыгы боюнча жогоруда аталган чыгармаларда **сексен үчтү** түзүп, **30934** жолу колдонулган. Ошондой эле бул сөздүн ар бир чыгармада колдонулушу төмөнкүдөй берилген: «Ак жаан» (1954) – жыштыгы боюнча – 1, % – 0,012, «Асма көпүрө» (1955) – жыштыгы боюнча – 4, % – 0,048, «Түнкү сугат» (1955) – жыштыгы боюнча – 6, % – 0,072, «Бетмебет» (1957) – жыштыгы боюнча – 18, % – 0,217, «Жамийла» (1958) – жыштыгы боюнча – 8, % – 0,096, «Биринчи мугалим» (1961) – жыштыгы боюнча – 32, % – 0,386, «Саманчынын жолу» (1963) – жыштыгы боюнча – 14, % – 0,169, «Атадан калган туяк» (1968) – жыштыгы боюнча – 0, % – 0,000 түзөрү билинди. Бул факты боюнча да ***жаман*** сөзүнүн колдонуу жыштыгы улам көбөйүп жаткандыгы менен ***жакшы*** сөзүнө караганда азыраак колдонгондугу байкалды.

Демек Ч.Айматовдун көркөм лексикалык каражаттарды колдонуу өзгөчөлүгү менен бирге дүйнөлүк тилдик сүрөттүн чыгармаларында чагылдырылышы аныкталат.

Чыгармалардагы концепт эмотивдүү, образдуу чагылдырылышы менен жалпы адамзаттын маданиятын көрсөтөт. Окумуштуу Н.С. Валгина айткандай: «*Концепты в художественные литературе, с одной стороны, отражают и когнитивные, и общечеловеческие, и лингвокультурные представления, а с другой стороны, порождают свой концептуальный мир, как правило, эмоциональный, образный. «В художественном тексте, – по замечанию – жизненный материал преобразуется в своего рода «маленькую вселенную», увиденную глазами данного автора. Поэтому в художественном тексте за изображенными картинами жизни всегда присутствует подтекстный, интерпретационный функциональный план, «вторичная действительность*» [Валгина, 2003: 70].

Элдик концептосфера тилдин семантикалык мейкиндигинде көрсөтүлөт, ошол себептен семантикалык мейкиндикти изилдөөдө биз чыгармалардын ичинен алып карайбыз. Белгилүү окумуштуу Маслова айткандай, «*Концептосфера – «совокупность концептов, из которых, как из мозаичного полотна, складывается миропонимание носителя языка». Богатство языка определяется не только богатством словарного запаса и грамматическими возможностями, но и богатством концептуального мира, концептосферой, в котором формируется национальная языковая личность*». [Маслова, 2004: 17]. Жазуучунун концептосферасын изилдөөгө алганда кандай гана концептти албайлы, анын өзөктүү концептисине таянышыбыз керек. Ч.Айтматовдун концептосферасы абдан кенен. Мисалы, «Сүйүү», «Жаратылыш», «Бийлик», ж.б. ар бир категория жазуучу өзүнүн ички ой толгоолорун тил аркылуу абдан кенен чагылдырган.

Анын ичинен «***Жакшы***» жана «***жаман***» концептиси бардык концептосферада түз же кыйыр мааниде катышып турат. Көбүнчө чыгармаларында, мисалы, «*Плаха*», «*Тоолор кулаганда*», «*Кылым карытар бир күн*», «*Кассандра тамгасы*», «*Ак кеме*» ж.б., «***жаман-***

***ды*» «*жакшы*» жеңип келген идеяда түзүлгөн. Бир интервьюсунда Ч.Айтматов төмөнкүдөй ойду айткан: «*Бардык нерсенин башында улуттук, адамзаттык баалуулук туруш керек, элдин чың, таза башталышы элестелип турушу керек*». Ал эми «*адам адам болуш үчүн өзүнүн жашоосунда кыйынчылыкты башынан өткөрүш керекпи?*» – деген суроого, ал төмөнкүдөй жооп берген: «*ар бир адам өз башынан кыйынчылыктарды сөзсүз өткөрөт, башынан кыйынчылык өткөрбөгөн адам жок. Менин оюмча ошол кыйынчылыктар керек. Аны жок кылуу үчүн адам адабиятка кызмат кылышы керек, себеби адабият аркылуу чындык таанылат. Бирок ички ойлонуу, ойго батуу адамга абдан зарыл*».

Концептке жеке-автордук мамиле өтө маанилүү, себеби чыгармада адамзат өзүнөн бийик көрүнөт. Дагы бир айтып кетчү нерсе, чыгармаларда жашоонун мааниси аркылуу биз анализге алып жаткан концепттер берилет. Адамзаттын жашоосу Ч.Айтматовдун ар бир чыгармасында актуалдуу болуп кала берет. Жазуучунун жеке көз карашы улуттук сүрөттү, кыргыздын менталитетин мүнөздөгөн, аксиологиялык система менен байланышта экени когнитивдик изилдөө аркылуу далил болду. Мисалы, көбүнчө «***жакшы***» жана «***жаман***» концептиси Ч. Айтматовдун чыгармаларында каармандардын оң жана терс мүнөздөрүндө чагылдырылган. Когнитивдик интерпретациянын жыйынтыгы төмөнкү моделди чагылдырууга мүмкүндүк берет. Жогоруда берилген «*материалдык*» моделге оң каармандардын аттарын, жаратылыштагы кубулуштардын берилишин (мисалы, өң, түс, сулуу ж.б.) киргизсек болот. Ал эми «*рухийлик*» моделге каармандардын оң мүнөзүн, оң эмоцияларын, жашоонун күчүн, жылуу сезимдерин, сүйүнүчүн ж.б. киргизсек болот.

«***Жакшы***» концептисинин негизги компоненттерине төмөнкү лексикалык бирдиктерди киргизсе болот: *жакшы иш жасоо*, *бакубат жашоо, таза мамиле* ж.б. Ал эми «***жаман***» концептисинин негизги компоненттерине *кырсык, жаман окуя, жаман мамиле* ж.б. кирет.

Жыйынтыктап айтканда, анализге алынган концепттердин негизинде биз тилде, анын ичинен конкреттүү бир автордун чыгармаларында дүйнө таануу кантип чагылдырылганын көрсөткөнгө аракет жасадык. Демек тилде тарых сакталат жана жайылат. Тил улуттун каада-салтын, рухий байлыгынын өзгөчөлүгүн сактайт.

Адабияттардын тизмеси:

1. Абыканова, Г.А. Концепт «вода/суу» в русском и кыргызском языках: автореферат дис. ... кандидата филологических наук : 10.02.20. – Бишкек, 2012. – 25 с.

2. Валгина Н.С. Теория текста. Москва, Логос. 2003.

3. Карасик В.И. Языковой круг: личность, концепты, дискурс. Монография. – Волгоград: Перемена, 2002. – 477 с.

4. Колесов В.В. «Жизнь происходит от слова...» СПб.: Златоуст, 1999.

5. Краткий словарь когнитивных терминов. Под общей редакцией Е. С. Кубряковой. – М.: Филол. ф-т МГУ им. М. В. Ломоносова, 1997. – 245 с.

6. Кубрякова Е.С. Язык и знание. На пути получения знаний о языке: части речи с когнитивной точки зрения. Роль языка в познании мира. Рос. академия наук. Ин-т языкознания. – М.: Языки славянской культуры, 2004. – 560 с. – (Язык. Семиотика. Культура). – ISBN 5-94457-174-8, ISSN 1727-1630.

7. Кыргыз тилинин түшүндүрмө сөздүгү. Бишкек, 2015.
8. Маслова, В.А. Когнитивная лингвистика: учеб. пособие [Текст] / В.А. Маслова. – М.: Тетра Системс, 2004. – 256 с.
9. Попова, З.Д., Стернин, И.А. Когнитивная лингвистика [Текст] / З.Д. Попова, И.А. Стернин. – М.: АСТ: Восток – Запад, 2007. – 314 с.
10. Сагынбеков И.С. Ч.Айтматов тилинин сөздүгү. Бишкек, 2012. 650б.
11. Сукаленко Н. И. Отражение обыденного сознания в образной языковой картине мира. К.: Наукова думка, 1992. 160с.
12. Телия В.Н. Русская фразеология. Семантический, прагматический и лингвокультурологический аспекты. М.: Школа «Языки русской культуры», 1996. – 288 с. – (Язык. Семиотика. Культура).

Abdurayim Turobov
Samarqand davlat chet tillar instituti professori, f.f.d.

ETNONIM VA ETNOOYKONIMLARNING LUG‘AVIY – MA’NOVIY XUSUSIYATLARI

ANNOTATSIYA: Maqolada etnonimlarni o‘rganish, joylarning turli-tuman nomlar bo‘yicha ham o‘sha yerlarda yashayotgan elatlar, xalqlarning til xususiyatlari haqida qimmatli ma’lumotlar berilgan. Lug‘at boyligining bir qismini tashkil etuvchi etnonimlar orasidagi o‘zaro muayyan aloqadorlik, bunga xos qonuniyatlar shu asosda yuzaga keluvchi tizimlilik tilning ichki taraqqiyot qonunlariga va tashqi omillarning ta’sirida yuzaga keladigan kuchlarga tayanishi ilmiy asoslangan. Nazariy fikrlarga asoslangan holda etnonimlarni mavzuiy guruhlarga ajratib, ularning ma’nosi va nominatsion vazifasiga ko‘ra o‘xshash qatorlarga jamlab tadqiq qilingan.

Kalit so‘zlar: etnonim, etnooykonim, ming, yuz, qirq, jaloyir, saroyqo‘ng‘irot, nayman, qipchoq, qozoq, qalmoq, qatag‘on, kenagas, o‘roqli.

АННОТАЦИЯ: В статье даны ценные сведения об изучении этнонимов, о различных названиях мест, о людях, проживающих в этих местах, о языковых особенностях народов. Научно обосновано, что специфическая взаимосвязь этнонимов, входящих в состав лексики, возникающая на этой основе систематичность основывается на законах внутреннего развития языка и силах, возникающих под воздействием внешних факторов. Исходя из теоретических соображений, этнонимы были разделены на тематические группы и сгруппированы в сходные строки по своему значению и номинативной функции.

Ключевые слова: этноним, этноойконим, тысяча, сто, сорок, жалойыр, саройкунгирот, найман, кыпчак, казак, калмак, катагон, кенагас, уракли.

Til lug‘at tarkibi va uning lug‘aviy boyliklarini tadqiq qilish bilan bog‘liq muayyan qiyinchiliklar bor. Bu avvalo, lug‘aviy materialni ma’lum tizimga solishning murakkabligidir.

Leksikada sistemalilik tilning boshqa sohalaridagidek ko‘zga tashlanib turmaydi. Lekin leksikaning ham o‘z tizimi va bu tizimning birliklari mavjud. Bular o‘zbek tilidagi keng iste’mol so‘zlar, professional leksika, dialektal so‘zlar, iste’moldan chiqqan so‘zlar, ilmiy terminologiya, jargonlar, frazeologiya, atoqli otlar tizimidir. Ana shu tizimda atoqli otlar, jumladan etnonimiya muhim o‘rin tutadi. «Ba’zi adabiyotlarda qayd etilishicha, tilning sistemaliligi ikki holatda: 1) o‘zaro aloqador bo‘lgan til hodisalari yig‘indisida va 2) o‘zaro ichki bog‘liqlik kuchigaega bo‘lgan muvofiqlik qonuniyatlarida yorqin ko‘rinadi» [1:117].

Lug‘at boyligining bir qismini tashkil etuvchi etnonimlar orasidagi o‘zaro muayyan aloqadorlik, bunga xos qonuniyatlar shu asosda yuzaga keluvchi tizimlilik tilning ichki taraqqiyot qonunlariga va tashqi omillarning ta’sirida yuzaga keladigan kuchlarga tayanadi. Bular quyidagilar:

1) so‘zlarning yasalish imkoniyatlari, turli etnonimlarning o‘zaro munosabati va ularning ma’lum lug‘aviy-ma’noviy guruhlarga birlasha olish kuchi;

2) so‘zlarning o‘zaro ma’no munosabatlari bilan bog‘liq kuchlar;

3) so‘zlarning nutqda o‘zaro qo‘shila olish , bog‘lana olish va yonma-yon kela olish kuchi;

4) so‘zlarning uslubiy talablarga ko‘ra ma’lum guruhlarga moslasha olish kuchi [2:7-8].

Tildagi so‘zlarni mana shu asosda tasnif qilish tilshunoslikda so‘zlarning mavzuiy guruhlari yoki so‘zlarning tematik qatorlari deb nomlangan [1:118-125].

Ana shu nazariy fikrlarga asoslangan holda etnonimlarni mavzuiy guruhlarga ajratish, etnonimlarni ularning ma’nosi va nominatsion vazifasiga ko‘ra o‘xshash qatorlarga jamlashni ko‘zda tutadi. Demak, etnonimlarning mavzuiy qatorlari deganda bir umumiy mavzu, g‘oya atrofida birlashgan etnonimlarni muayyan guruhlarga jamlash tushuniladi.

Etnonimlarni mavzuiy qatorlarga jamlash tilning ichki qonuniyatlaridan kelib chiqqan holda emas, balki ko‘proq tashqi, ya’ni nolingvistik belgilar asosida amalga oshiriladi.

Mavzuiy guruhlar atamasi ushbu ishda ikki tushunchani anglatadi. Birinchidan, etnonimlarni tasnif qilishning lisoniy usullaridan birini, ikkinchidan, ushbu usulda tasnif qilingan til materiallarining etnonimik guruhlarini bildiradi. Mavzuiy guruhlar, avvalo, ilmiy lisoniy usuldir. Bu usul yordamida belgilanuvchi etnonimik guruhlarni til materiali beradi. Etnonimlarning mavzuiy guruhlarga ajralishi, mavzuiy guruhlarning soni, boyligi til materialiga aloqador. Etnonimlarning mavzuiy guruhlari ko‘pgina tillarda uchraydi, ular uchun umumiydir.

Har bir xalqning ijtimoiy-siyosiy hayoti, xo‘jaligi, ijtimoiy-madaniy turmushi, diniy qarashlariga oid ma’lumotlar etnonimning mavzuiy guruhlarida ravshan ifodalanadi. Demak, etnonimlarni lug‘aviy-ma’noviy jihatdan mavzuiy guruhlarga ajratib tadqiq qilish tilning xalq hayoti bilan bog‘liq xususiyatlarini ham namoyish qilishga imkon beradi. Shu jihatdan mavzuiy tasnif usuli lingvosotsiologik qimmatga egadir [1:121]. Mavzuiy tasnif asosida etnonimlarning va ulardan shakllangan etnooykonimlarning lug‘aviy-ma’noviy xususiyatlari oydinlashadi.

Samarqand viloyati hududida asrimiz boshida 70 dan ortiq katta-kichik o‘zbek urug‘-qabila vakillari yashaganliklari haqida ma’lumotlar bor [3:93]. Bu manbalarda ming, qirq, jaloyir, saroyqo‘ng‘irot, nayman, qipchoq, qozoq, qalmoq, qatag‘on, kenagas, o‘roqli, qiyot, qang‘li, o‘ray, qushchi, chuyut, chibit, arlot, mang‘it, qovchin, burkut, tupalas, turk, uklan , turkman, do‘rmon, mitan, uyshun, qirg‘iz, baday, tatar, ettiurug‘, shirin, urgun, olchin, yobu, o‘g‘lon, barlos, jomi, chig‘atoy, qarapchi, xitoy, bo‘ston, qarluq, arg‘un, uymovut, qishliq, jurat, chimboy /jomboy/,qora tushulub, qurlas o‘yrot, bahrin, tama, mo‘g‘al, burloq, qoraqalpoq, avar, alon, arab, baday, bolg‘ali, to‘xsi, boltali, kulon, uyiruvchi, misit, chandir kabi qabila va urug‘ nomlari eslatiladi. Bularning deyarli barchasi Samarqand viloyati etnooykonimlarida o‘z aksini topgan. Sanab o‘tilgan etnonimlardan tashqari, ko‘pgina boshqa xil apellyativlardan yasalgan joy nomlari ham mavjud. Etnonimlar lug‘aviy-ma’noviy ma’nosiga, yasalish munosabatiga, ob’ektni qanday ifoda etishi va nutqda reallashish holatiga ko‘ra farqlanadi. SHunga ko‘ra, etnonimlar ma’nosining vujudga kelishida turli omillar baza bo‘lib xizmat qiladi. Etnonimlarning shakllanishida lisoniy va nolisoniy omillar muhim rol o‘ynaydi. Etnonimlarni hozirgi til jihatidan lug‘aviy-ma’noviy xususiyatlariga binoan quyidagi guruhlarga ajratib tahlil qilish maqsadga muvofiq:

1.Lisoniy omillar asosida shakllangan etnonimlar.

2.Nolisoniy omillar asosida shakllangan etnonimlar.

Lisoniy omillar asosida shakllangan etnonimlar. Lisoniy omillarga asoslangan etnonimlar lug‘aviy-ma’noviy xususiyatlariga ko‘ra ikki xil bo‘ladi: a) turdosh so‘z-apellyativlardan tashkil topgan etnnimlar; b) atoqli ot-apellyativlardan shakllangan etnonimlar;

Turdosh so‘z-apellyativlar asosida shakllangan etnonim va etnooykonimlar.

Bunday etnonimlar o‘zining boy va turli-tuman ma’nosiga egadir. Etnooykonimlarning shakllanishida ishtirok etgan etnonimlar quyidagi ma’no va tushunchalarni ifodalashga xizmat qiladi:

Rang-sifat bildiruvchi etnonimlar va ulardan shakllangan etnooykonimlar. Ma’lumki, tabiat rang va buyoqlarga nihoyatda boy: oq, qora, qizil, sariq, ko‘k, yashil, pushti va boshqalar. Til lug‘at boyligidagi mana shu kabi rang atamalari asosida etnonimlar ham vujudga kelgan. Etnonimlarning rang-tus bildiruvchi so‘zlar asosida paydo bo‘lishining mohiyati haqida K.Shoniyozov shunday yozadi: «Qadimgi davrlarda Oltoy va Janubiy Sibirda yashagan turkiy qabilalar shimol, janub, sharq, g‘arbni ranglar nomi bilan ataganlar. Qora rang shimolni, qizil rang janubni, ko‘k rang g‘arbni, oq rang sharqni, sariq rang markazni ifodalagan. Ma’lum bir qabila ittifoqida bo‘lgan kishilarning tomonlarga qarab joylashishi odat tusiga kirib vaqt o‘tishi bilantomon nomlari rang nomlari etnonim bo‘lib qolgan» [4:145-146]. Samarqand viloyati toponimlari tarkibida oq, qora, ko‘k, qizil, sariq so‘zlari bilan aloqador 48 ta etnooykonimlar mavjud [5:202]. Bu K.Shoniyozov fikrining to‘g‘riligini tasdiqlaydi. Joy nomlari sirasida qizil, sariq, ko‘k, yangi, oq, qora so‘zlari bir xil darajada qo‘llanilmaydi. Faktlar ko‘rsatadiki, oq, qora so‘zlarining qo‘llanish miqdori ancha ko‘p. Etnonim sifatida ishlatiluvchi va etnooykonimlar tarkibida keluvchi oq, qora, sariq, qizil, ko‘k, yangi so‘zlari haqida turli xil fikrlar mavjud. A.N.Kononov oq va qora so‘zlarining jug‘rofiy atamalar tarkibidagi semantikasi haqida fikr bildirib, u oq so‘zi oqmoq fe’li bilan aloqador degan fikrni aytadi [6:83-85]. R.Musin tadqiqotiga ko‘ra, «Tabiatda yuzlab minerallar va jinslar oq rangga ega. Biroq Oqtosh Aktasi nomi bilan atalgan bo‘lsa, u erda kvars borligini ko‘rsatadi. Shu bilan birga faqat kvarsni emas, tarkibida qo‘rg‘oshin, oltin va boshqalar bo‘lgan rudani, ancha boy, sanoat ahamiyatiga ega bo‘lgan kon mavjudligiga ishora qiladi [7:16]. Bunday dalillar E.Begmatov tomonidan ham tilga olingan [8:6-7]. Qora so‘zi ko‘pchilik olimlar ta’kidlaganidek, u balandroq joy; tekislikdagi kichik balandlik, do‘ng joy, kichik tepa; yonidagi boshqa do‘nglikdan vertikal ko‘lami jihatidan farqligini bildiruvchi; er, er osti, buloq, daryo; ulug‘, buyuk, qudratli, kuchli, katta ma’nolarini ifodalaydi [9:248-250]. Etnonimni ifodalovchi sariq rang sharqda podsholar oilasiga mansub yuqori tabaqa oqsuyak kishilarga nisbatanishlatilishi to‘g‘risida fikr bildiriladi [10:309]. N.A.Baskakov qirg‘iz etnonimi haqida qiziqarli fikrlarni keltirib, ushbu nom tarkibida qizil so‘zini topadi va ularni janub o‘g‘izlari deb izohlaydi [11:92-93]. Ba’zi tadqiqotchilar etnonim sifatida ishlatiluvchi ko‘k so‘zini izohlar ekan, uni «o‘rmonli turklar» deb talqin etishadi [12:44].

Samarqand viloyatida oq, qora, sariq, ko‘k, qizil, yangi so‘zlarini qo‘shish orqali yasalgan joy nomlarining lug‘aviy-ma’noviy guruhlari turli-tumandir. a) Aholi punktlari turini bildiruvchi qo‘rg‘on, qishloq, ovul, guzar, mahalla so‘zlari bilan kelgan oq, qora, sariq, ko‘k, qizil, yangi so‘zlari rang ma’nosini ifodalamaydi: Ko‘kdala, Ko‘kgumbaz, Oqbosh, Oqbo‘yra, Oqmang‘it, Oqmanovul, Qorakent, Qoraguzar, Qoraqishloq. Bu xil joy nomlarida ob’ektning hajm, miqdor, ko‘rinish, tuzilishi, qarashlilik, qanday toifa kishilar tomonidan yaratilishi va kimlarga xizmat qilishi qator tabiiy hamda ijtimoiy-sotsial belgilar nomlanishga mezon qilib olingan [13:43].;

b) Suvlik turini bildiruvchi daryo, suv, ariq, buloq kabi so‘zlar bilan birga kelgan rang bildiruvchi leksemalar o‘ziga xos ma’nolarni ifodalaydi. Ular qor suvlari bilan to‘yinish, oqim

tezligi, oqmoq fe'li, oqish, qizg'ish, yashil, tog' bag'ridan boshlanadigan ma'nolarini bildiradi: Oqdaryo, Qoradaryo kabi;

v) Er yuza tuzilishi turlarini bildiruvchi tepa, jar, qum, tosh, mula so'zlari bilan birga kelgan rang bildiruv -chi so'zlar bilan yasalgan joy nomlari mavjud: Oqtepa, Oqtosh, Ko'ktepa, Ko'kjar, Qoratosh, Qorabayir kabilar. Bu nomlar relef turlari va tabiatini, tabiiy sharoitini ifodalaydi;

g) Rang-sifat bildiruvchi so'zlar etnonimlar bilan birga keladi va bir etnooykonimni hosil qiladi. Ularning shakllanishida ikki holatni ko'ramiz. Birinchidan, etnonimlarda qalpoq, to'n, chakmon so'zlari ishtirok etadi. Etnik birliklar nomlanishida ularning kiyimlari nazarda tutilgan: Qoraqalpoq, Qorachakmon, Ko'kto'nli kabilar. Bu etnonimlardan qishloqlar nomi yuzaga kelgan. Nomlanishda qishloq aholisining qaysi uruqqa mansubligi e'tiborga olingan. Ikkinchidan, rang-tus bildiruvchi so'zlar o'zbek qabila-urug'lari nomi bilan birgalikda etnonimlar yasalgan: oqmang'it, oqchelak, oqtepamitan, oqchuragasi, oqqovun, oqqo'yli, ko'kqarg'a, yangibahrin, yangioqchob, yangisaroyqo'rg'on, yangiqiyot, qizilquloq, qorabog', qorakesak, qorakissa, qoramang'it, qoramo'yin, qoranayman, qorapichoq, qorasiyroq, qorateri, qoratuxum qoraunas, qoraupa, qoraxon, qoracha, qorayantoq, qoraqasmoq, qoraqipchoq, qoraqo'yli, qoraguppa, qoraman kabilar. Sanab o'tilgan etnonimlarning ko'pchiligi etnooykonimlar yasash uchun asos bo'lgan.

Turk xoqonligi parchalangandan so'ng VI-XI asrlarda respublikamiz hududiga kelgan qaramanlarning etnik nomini bildiruvchi so'z joy nomlarida saqlanib qolgan.

Bu etnonim u aholining qaysi qabila yo uruqqa mansubligini bildirsa, ikkinchidan, ularning yashagan joy nomi hisoblanadi. Demak, qadimiy turkiy nom qaramanni hozirgi qahramon so'ziga nisbat berish to'g'ri emas. Chunki uning kechmishi boshqa ma'noda ekanligini unutmaslik lozim.

Xullas, etnooykonimlar tarkibidagi rang-tus bildiruvchi so'zlar turli-tuman ma'nolarga ega bo'lib, ularni oydinlashtirish orqali etnonimlar, ular orqali esa etnotoponimlarning leksik va semantik xususiyatlarini batafsil yoritishga imkon tug'iladi.

Adabiyotlar ro'yxati

1.Begmatov E. Hozirgi o'zbek adabiy tilining leksik qatlamlari. – Toshkent: Fan, 1985. –200b.

2.Фомина М . И . Лексика современного русского ли – тературного языка. –М.: Высш.шк. 1973. –152 с.

3.Doniyorov X. O'zbek xalqining shajara va shevalari.–Toshkent: Fan, 1968. –98 b.

4.Shoniyozov K. Qang davlati va qang'lilar. –Toshkent: Fan , 1990. –168 b.

5.O'rinboyev B. Samarqand toponimlarining izohi. –Samarqand:Un-t., 1997. –202b.

6.Кононов А.Н. О семантике слов Кара и ак в тюркской географической номенклатуры // Известия Отделения общественных наук АН Тадж. ССР. – Сталинабад , 1954. № 5. –С. 83-85.

7.Musin R. So'z mag'zidan er bag'riga. –Toshkent: Fan, 1967. –55 b.

8.Begmatov E. Joy nomlari–ma'naviyat ko'zgusi. –Toshkent: «Ma'naviyat», 1998. –67 b.

9.Nafasov T. O'zbekiston toponimlarining izohli lug'ati. –Toshkent: Fan, 1988. –288 b.

10.Аристов Н.А. Заметки об этническом составе тюркских племен и народности и сведения об их численности //Живая старина. – СПБ, 1896. –Вып.3-4. –С. 11-12.

11.Баскаков Н.А. К вопросу о происхождении этнонима кыргыз // Советская этнография. –1964. –№2. – С. 92-94.

12.Кононов А.Н. Грамматика языка тюркских рунических памятников VII-IX вв. –Л.:Наука, 1980. –255 с.

13.Nafasov T. Qishlog'ingiz nega shunday atalgan? –Toshkent: Fan, 1989. –100 b.

Эминли Беюкханум Ибрагим кызы
кандидат филологических наук, доцент, Сумгаитский государственный университет, Азербайджан, г. Сумгаит

ВЕРБАЛИЗАЦИЯ КОНЦЕПТА «ДОМ» (НА АЗЕРБ. «EV») В АЗЕРБАЙДЖАНО-ТЮРКСКОЙ ЭТНОКУЛЬТУРОЛОГИИ

Лексика является ценнейшим ресурсом для современного азербайджанского языка. В этом драгоценном сокровище сохранились исторические, этнокультурные ценности нации. Происхождение, становление, развитие народа, его роль в обществе, характер и понимание мира, способы овладения им, причины, порождающие различные языковые процессы, в той или иной форме отражаются в лексике в широком диапазоне. Этот ценный ресурс – слово – является главным источником понимания. Любое слово непосредственно связано с существованием, картиной мира, предметом, событием, знаком и процессом, движением и т. д. в окружающем мире. служит для наименования. Необходимым для языка «строительным материалом» являются изменения, которые происходили и будут происходить в социальной, политической и культурной жизни, всевозможные достижения, достигнутые на протяжении истории, коренные изменения, своеобразное развитие различных областей, появление новых экономических и культурных полях, появление научного мировоззрения добавили в лексикон новые цвета и краски.

В последние годы сформировалась новая область языкознания – когнитивная лингвистика. Основными направлениями когнитивной лингвистики являются культурология, лингвокультурология, логика, семантико-когнитивная, философско-емиотическая области. Одним из них является когнитивная лексикология и семантика. Когнитивная лексикология и семантика определяют наиболее удобные для общения языковые единицы (слова, словосочетания и т. д.) – глубинные значения.

Конечно, человек может общаться с окружающим миром с помощью языковых единиц, значения которых детерминированы. Здесь под смыслом понимается проявление взаимосвязи с окружающим миром, а также его удержание в памяти и осмысление в сознание. В таком виде науки лексикологии и семантики языковые формы берутся как единицы ментального представления, в исследовании участвуют не только слова, но и другие языковые единицы. Эти единицы несут информацию, которая считается основой для общения и через них может создавать связь между человеком и окружающим миром.

В когнитивной лингвистике сложные отношения между языком и мышлением (мышлением) исследуются на новом этапе. Когнитивная лингвистика вновь ставит вопрос об отношениях между языком и мышлением. Здесь мысль имеет невербальный характер. Язык выступает не как форма существования мысли, а как проявление мыслительного процесса человека, представляющего собой операциональный процесс посредством понятий. Когнитивная лингвистика формируется и функционирует как самостоятельная область современной лингвистической науки. Когнитивные процессы, происходящие в язы-

ке, психические (ментальные) типы и т. д. она находится в центре внимания как основные области науки.

Объектами исследования становятся такие темы, как рождение информации в языке, осмысление, процесс категоризации, концептуализация мира, его отражение в языке, а главное, основы познания и понимания.

Языковая карта мира отражает специфический национальный языковой ландшафт. В результате человеческих наблюдений появляются поговорки «günəş doğur» (дословный перевод – «солнце рождает», а правильно – солнце восходит, — yağış yağır» («идет дождь»). Как пишет Е.С.Кубрякова: «Никакое обобщение человеческого опыта было бы невозможно вне языка, без языка» [3, с.13]. Основным термином в лингвокультуре является концепт. Концепция – это воображение. Одним из его видов является лингвокультурный концепт. Лингвистическая концепция включает в себя понятия «культура», «этнос», «язык». Таким образом, основной идеей, лежащей в основе лингвокультурологии, является изучение культуры через язык. [4, с.208].

Лингвокультурологический подход к слову еще и антропоцентричен. Через слова человек познает мир, окружающий мир. Фрагменты слов (основные части, части) изучаются в особом лингвокультурологическом направлении. Понятие культуры выражается в слове. Когда мы говорим о понятии культуры, подразумеваются разные понятия и их виды. Эти понятия создают национальные коннотации.

Например: в азербайджанской культуре понятие «дом» тесно связано с понятиями «гнездо», «квартира», «дом-очаг». Национальное многообразие уточняет языковую специфику этого слова – место жительства человека: В нашем языке есть и языковая специфика в выражении «построить гнездо//гнездышко» − строительство дома, строительство поселения, создание условий для проживания.

Лингвистические особенности лексики азербайджанского языка определяют границы между словом и контекстом. Контекст – это среда слова, среда, в которую попадает слово, придает ему истинное значение. Чем многозначнее слово, тем большее значение оно имеет в контексте, в речевом процессе, в условиях диалога. В некоторых случаях семантика языковой единицы определяется не контекстом слова, а реальным контекстом. Когда этот «реальный контекст» визуализирует разовую ситуацию, тогда необходимо говорить о функциональности и функциональных возможностях слова.

Понятие «дом» азербайджанских тюрков долгое время сохраняло свое первоначальное значение в понятии «родина». В толковом словаре азербайджанского языка понятие «дом» дается в следующих значениях.

Определение слова «дом»: 1. Дом – жилой дом, здание, в котором расположены различные предприятия и конторы, здание, жилой дом, кирпичный дом, каменный дом и т.п. 2. Дом — общественное учреждение, обслуживающее культурно-бытовые нужды людей, место: например, ясли, дом учителя, дом интеллигенции и т.п. 3. Дом – семья, сыновья и дочери, дети. 4. Построить дом, построить дом-порог, жениться, создать семью. 5. Домработник, домохозяйка, домовладелец, домработница. 6. Работа по дому, домашняя еда, до-

машний хлеб и т.д. [1, с.43] Из объяснения, данного в словаре, видно, что понятие «дом» сохранило свою идентичность в современном азербайджанском языке. Исторически у огузов, которые вели оседлый образ жизни и помимо земледелия занимались полукочевым (степным, зимним) скотоводством, несомненно, рядом с «домом» имелось хозяйство. В тексте эпоса «Китаби-Деде Коргуд», являющегося одним из наших древних эпосов, в нескольких местах ясно показано, из чего состоит хозяйство. В прологе эпоса в понятие «дом» у тюрков-огузов входили «курятник», «сарай для скота// коровник» и «конюшня». Поскольку каждый из мужчин-огузов был отважным воином и мужем, то представить их без коня было совершенно невозможно. В эпосе упоминается, что существуют «шахбазные кони», принадлежащие Газан хану. [2, с.23,38]

Эпос «Китаби-Деде Коргуд» дает наиболее основательный и убедительный ответ тем, кто считает тюрков кочевым, постоянным местом жительства, общиной без родины. В саге встречаются сотни понятий и лексем типа «дом», «эль», «юрд», которые обозначают устойчивые, постоянные, оседлые места жительства и поселения тюрков-огузов. Однако слово «шатер» употребляется в эпосе только в 10 местах.

По преданию, шатер у огузов (а в некоторых местах также используемый как комната) не может быть отождествлен с юртами, сооружаемыми кочевыми племенами и народами во время великих переселений и походов для временного проживания в стойбищах, которые они разбивали в чужихстранах.Тюрки-огузы разбивают на короткое время палатки или комнаты в своем постоянном месте жительства в своем доме, провинции или деревне для какого-либо временного мероприятия.

В азербайджанском языке существуют сотни пословиц, связанных с понятием «дом». Например, *Ev alma, qonşu al.(Не купи дом, а купи соседа.); Ev bizim, sirr bizim.(Дом наш, тайна наша.); Ev böyüksüz olmasın.(Дом не должен быть без старших.); Ev sözsüz olmaz, meşə çaqqalsız.(Нет дома без разногласия, нет леса без шакалов.); Ev şamdan işıqlanar, baş – bilikdən.(Дом светится свечами, а голова знанием.); Evdə bişməyib, qonşudan gəlməyib.(Не было приготовлено дома, и не пришло от соседа.); Evdə qonaq olanda uşağa acıqlanmazlar. (Нельзя сердиться на ребенка, когда дома гости.); Evi abad edən arvaddır. (Жена украшает дом.); Evin yaraşığı uşaqdır, süfrənin yaraşığı – qonaq.(Украшение дома – ребенок, украшение стола – гость.); Evin bərəkəti ocağındadır.(Благословение дома – в очаге.); Evin zibilini küçəyə atmazlar.(Нельзя выбрасывать мусор из дома на улицу.); Evinə görə ye, cibinə görə xərclə.(Ешь по обстоятельству дома, трать по карману.)* (*5)*

У тюрков-огузов понятие создания семьи связано с лексикой дома. В отличие от других народов, создание семьи озвучивается словом «жениться» (ev (дом) – evlənmək (жениться)). Это также связано с тем, что исторически тюрки при создании семьи первым делом задумываются о строительстве или создание дома, домашнего очега. Дом как крепость, оберегающая семью. Обычно даже в наше время не решаются выдать замуж девушку за молодого человека, у которого нет дома. То есть первое, что требуется для создания семьи – это наличие дома. Эта мысль отражена и в наших пословицах. Например, *Evsizə qız verməzlər. (Девушку не выдают замуж за бездомного.); Evlənən evdar olar. (Женатый*

человек становится домохозяином.) Evlənən göz-qulaqda olar.(Том, кто женится, должен следить за всем.) Evlənənlə ev tikənin kömәkçisi çox olar. (Тому, кто строит дом, или жениться помощников будет много.) Evlər ayrı, qayğılar ayrı.(Отдельные дома, отдельные заботы.) Evlərə gedən qızın qulaqları kar, dili lal, gözləri kor gərək. (У девушки, которая выходит замуж, уши должны быть глухими, язык немым и глаза слепыми.) Evli evində gərək. (Женатый должен быть в доме.) (*5)*

Тюрки также используют слова «*ev-eşik» (эв-эшик), (что значит дом и порог дома)* в своих разговорных эвфемистических выражениях со значением нежности, повышая важность этого понятия и повышая его ментальную ценность. Например, *evim-eşiyim sənə qurban (пусть мой дом будет твоим), ay mənim evim-eşiyim (о ты –мой дом), evimin dirəyi (столп моего дома), evimin ilki (первенец моего дома), evimin sonbeşiyi (самый младший моего дома), eimin çırağı (свет дома моего), evimin nuru (свет дома моего)*, *evimin bircəciyi (единственный//единственная моего дома) və s.* В каждом языке опыт народа проявляется по-своему; значения языковых единиц влияют на мировоззрение и поведение людей, носителей той или иной языковой культуры; концепт как единица языковой культуры был принят Концепт был основным стержнем культуры в сознании человека. В отличие от понимания понятия не только мыслится, но и ощущаются. Они представляют собой чистый смысл без объема. Совокупность понятий, рассматриваемых в ценностном аспекте, создает ценностную картину мира.

Литература

1. Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti. Dörd cilddə. IV cild. Bakı, «Şərq-Qərb», 2006, 712 səh.

2. Kitabi-Dədə Qorqud. Əsil və sadələşdirilmiş mətnlər. Tərtib edəni: Samət Əlizadə. Nəşrə hazırlayanı və redaktoru: Tofiq Hacıyev. Bakı, «Öndər nəşriyyat», 2004, 376 səh.

3. Кубрякова, Е.С. О месте когнитивной лингвистики среди других наук когнитивного цикла и о её роли в исследовании процессов категоризации и концептуализации мира // Когнитивные исследования языка. 2010. № 7. М., 2010. С. 13-18.

4. Маслова В.А. Лингвокультурология. М.: Академия. 2001, 194 с.

5.*https://az.wikiquote.org/wiki/Az%C9%99rbaycan_atalar_s%C3%B6zl%C9%99ri/E*

Джумаева Жаннат Тургунбаевна
филология илимдеринин кандидаты, доцент,
Ош мамлекеттик педагогикалык университети

Ч. АЙТМАТОВДУН ЧЫГАРМАЛАРЫНДАГЫ МАКАЛДАРДЫН ТЕКСТТИК-СЕМАНТИКАЛЫК КЫЗМАТЫ

Аннотация. Макалада залкар жазуучу Ч. Айтматовдун «Бетме-бет» повестинде каармандардын кебинде колдонулган макалдардын тексттик-семантикалык кызматына талдоо жүргүзүлдү. Ч. Айтматовдун тилинде да макалдарды диалогдордо колдонуу белгилүү бир коммуникативдик максаттарды көздөп, диалогдун маанилик жактан уюшулушуна таасирин тийгизип, ага кошумча маанилерди киргизет. Макалдарды колдонуу диалогдун коммуникативдик багытына, андагы максат-мүдөөлөргө, туюндурулган маалыматтын мүнөзүнө, маани-маңызына байланыштуу. Максатка ылайык, көркөм чыгармада макалдардын колдонулушу каармандардын эмоционалдык, психологиялык ал-абалына тыгыз байланыштуу болору талдоого алынды.

Негизги сөздөр: макалдар, жазуучунун тили, Ч. Айтматовдун тили, макалдардын коммуникативдик кызматы, тексттин семантикасы.

Джумаева Джаннат Тургунбаевна
к.ф.н., доцент Ошский государственный педагогический университет,

ТЕКСТОСЕМАНТИЧЕСКАЯ ФУНКЦИЯ ПОСЛОВИЦ В ПРОИЗВЕДЕНИЯХ Ч. АЙТМАТОВА

Аннотация. В статье проанализирована текстуально-смысловая функция пословиц, используемых в речи героев в рассказе великого писателя Ч. Айтматова «Лицом к лицу». В языке Ч. Айтматова употребление пословиц в диалогах преследует определенные коммуникативные цели, влияет на содержательную организацию диалога, придает ему дополнительные смыслы. Использование пословиц связано с коммуникативной направленностью диалога, его целями и задачами, характером и смыслом выражаемой информации. Согласно цели было проанализировано, что использование пословиц в художественном произведении тесно связано с эмоционально-психологическим состоянием героев.

Ключевые слова: пословицы, язык писателя, язык Айтматова, коммуникативная функция пословиц, семантика текста.

Dzhumaeva Jannat Turgunbaevna,
Candidate of Philological Sciences, Associate Professor
Osh State Pedagogical University,

TEXT-SEMANTIC FUNCTION OF PROVERBS IN THE WORKS OF CH. AITMATOV

Abstract. The article analyzes the textual and semantic function of the proverbs used in the speech of the characters in the story of the great writer Ch. Aitmatov «Face to Face». In the language of Ch. Aitmatov, the use of proverbs in dialogues pursues certain communicative goals, influences the meaningful organization of the dialogue, and gives it additional meanings. The use of proverbs is connected with the communicative orientation of the dialogue, its goals and objectives, the nature and meaning of the information expressed. According to the purpose, it was analyzed that the use of proverbs in a work of art is closely related to the emotional and psychological state of the characters.

Key words: proverbs, writer's language, Aitmatov's language, communicative function of proverbs, text semantics.

Объективдүү чындыктагы ар бир нерсе өз учурунда зарылдыкка жараша пайдаланылары белгилүү. Кепте айтыла турган ойду жеткиликтүү, көркөм, айрым учурларда кыйытма, так, кыска жеткирүү максатын көздөсөк, албетте, даяр көркөм туюнтма катары кызмат аткарган макалдарды пайдалануу зарылдыгы келип чыгат. Бул касиет макалдардын кептин максатына жетүүдө турмуштук зарылчылыгынын жогору экендигин белгилейт. Макал тажрыйбалардан улам тастыкталган чындыкты акыл-насаат мүнөзүндө чагылдырып, таасири күчтүү даяр кеп катары пайдаланылып келет. Алар оозеки кепте, т.а., сүйлөшүүнүн ар кандай формаларында, көркөм чыгарманын бардык түрлөрүндө, публицистикалык чыгармаларда эркин жана кеңири колдонулат. Белгилүү бир максатта колдонулган макалдардын көркөм чыгарманын ичинде өз орду бар, көтөргөн жүгү болот [6:40]. Кепте колдонуу максатына жараша макалдар тексттин тутумунда туруп семантикалык, стилистикалык багытта чоң жүктү көтөрөт.

Залкар жазуучу Ч. Айтматов кыргыз, орус тилдеринде жазган жазуучу катары белгилүү. Анын чыгармаларынын тилин изилдөө маселесинде алгач анын калеминен жаралган роман, повесть, аңгемелердин түп нускасы кыргыз тилинде же/жана орус тилинде жазылган чыгармалар деп бөлүп карoого туура келет. Анткени, калемгердин өз кебинен жаралган текст менен аны кыргыз же орус тилине которгон котормочунун тилинин ортосунда лингвистикалык (стилдик) чоң ажырым болору белгилүү[1].

Аталган изилдөөбүздө Ч. Айтматовдун өз эне тилинде, т.а. түп нускасы кыргыз тилинде жазылган чыгармаларынын бири «Бетме-бет» повестинде колдонулган макалдардын тексттин мазмунунда талдоо жүргүзүү менен семантикалык кызматын аныктоону максат кылып алдык. Чыгармада макалдардын стилдик жактан орундуу пайдаланылып, сүйлөмгө өң-түс берип турары байкалат.

Көркөм чыгармадагы диалогдордо макалдарды колдонуу белгилүү бир коммуникативдик максаттарды көздөйт, диалогдун маанилик жактан уюшулушуна таасирин тийгизип, ага кошумча маанилерди киргизет. Макалдарды колдонуу диалогдун коммуникативдик багытына, андагы максат-мүдөөлөргө, туюндурулган маалыматтын мүнөзүнө, маани-маңызына байланыштуу. Максатка ылайык, көркөм чыгармада макалдардын колдонулушу каармандардын эмоционалдык, психологиялык ал-абалына тыгыз байланыштуу болот [6:47].

Көркөм чыгармадагы сүрөттөлүп жаткан турмуштук көрүнүштөрдү окурмандарга деталдуу, элестүү туюндуруу максатында автор ошол турмуштук кырдаалга байланыштуу стилистикалык боёгу күчтүү болгон көркөм сөз каражаттарына, макалдарга басым жасайт.

Турмуштук кырдаалга байланыштуу каармандын жеке кулк-мүнөзүнүн, психологиялык абалынын чагылдырылышын «Бетме-бет» повестинде Ысмайыл Тотойдун жалгыз уюн уурдап, союп келгендеги Сейде менен болгон кырдаалдан талдап көрөбүз:

– Эмне олтурасың күйгүз биликти! – дегенге Сейде козголгон жок.

– Ой, эмне отурасың, күйгүз дейм биликти! – Эңкейип турган Ысмайыл жанына тизелеп жылып келген Сейдени көрдү.

– Ушул жетимдердин кешигине кол салгандан көрө, өзүбүздүн кунаажынды союп алсаң болбойт беле!

*– Былжыраба! – Ысмайыл аны ийининен кыса кармап силкти. – Мени үйрөткөнүңдү коюп, өзүңдү бил. **Заманың бөрү болсо, бөрү бол**! Ушул кезде ар ким эле өзүм гана тойсом дейт! Башкалар менен ишиң эмне экен, сен ачтан өлүп бара жатсаң да, бирөө келип казаныңа аш салып бербейт... Алган алып, жулган жулат!.. Акмак болбо!..* [3:105]

Жогорудагы үзүндүдө каармандын кебинде колдонулган «***заманың бөрү болсо, бөрү бол***» деген макал аркылуу Ысмайылдын ошол учурдагы психологиялык абалы менен биргеликте жеке көз карашы, мүнөзү, адамдык сапаттары да туюндурулат. Бул макал аркылуу Ысмайылдын Ата Мекенге, жалпы коомчулуктагы өңчөй проблемаларга көз жумушу, психологиялык өзгөрүшү, өз жанын коргоп, керт башын ойлогондугун көрүүгө болот. Аскерден качып келип, ачтан өлгүсү келбей, уурулук кылып болсо да эптеп жанын багууну көздөгөн Ысмайыл өзүнүн «бөрү заманга» болгон «бөрүчө» жообу деп эсептейт.

Повестте чагылдырылган кысталыш психологиялык абалдын фонунда алып карагандa Ысмайылдын кебинде айтылып жаткан «***заманың бөрү болсо***, ***бөрү бол***» макалы бүтүндөй повесттин камтыган темасын, көтөргөн проблемасын, каармандын кулк-мүнөзү, психологиялык абалы, жасаган кадамы аркылуу ошол учурдун жалпы адамдык проблемаларын камтып, повесттин көркөм идеясын баштан аяк коштоп, бир линияда алып өткөндөй туюлат.

*– Былжыраба! – Ысмайыл аны ийининен кыса кармап силкти. – Мени үйрөткөнүңдү коюп, өзүңдү бил. **Заманың бөрү болсо, бөрү бол**! Ушул кезде ар ким эле өзүм гана тойсом дейт! Башкалар менен ишиң эмне экен, сен ачтан өлүп бара жатсаң да, бирөө келип казаныңа аш салып бербейт... Алган алып, жулган жулат!.. Акмак болбо!..*

Ысмайыл менен Сейденин диалогундагы бул психологиялык абал бир эле ***«Заманың бөрү болсо, бөрү бол»*** макалы менен эле кенемтесиз чечилбей, ага кошумча Ысмайылдын кыймыл-аракети, т.а. Сейденин «*ийининен кыса кармап силкүүсү»,* анын кебиндеги *«ар*

ким эле өзүм гана тойсом дейт», «алган алып, жулган жулат» туюнтмалары аркылуу күчөтүлүп, жапайы жаратылыштын өкүлү болгон карышкырдын табиятына таандык батылдык, кайтпастык, кармашууга даяр турган айбат, сүрүн, беттегенин албай жөн калбаган жырткычтын элесин кошо чагылдырып турат.

Автор качкындын ал-абалын реалдуу сүрөттөө максатында жогорудагы макал аркылуу анын кебине көркөмдүк берген. Тактап айтканда, мында сүрөттөлүп жаткан ошол турмуштук шарт-кырдаалга байланыштуу качкындын абалы, көз карашы, адамдык сапаты ачылган.

Ушул эле повесттеги Ысмайылдын энесин эмдегени келген эмчи Муса чал менен Сейденин диалогундагы макалды карап көрөлү:

– Күйөөңөн кабар келибатабы? – деди эмчи Муса.

– Жок, көптөн бери кабар жок, – дей салды Сейде. Капыстан берилген сурооого денебою дүркүрөй түштү. Чал унчуккан жок, бир аздан соң:

– Согуш деген ошо да. Айла канча. Бирок ар ким маңдайына жазганын көрөт, ***кырк жыл согуш болсо да, ажалсыз чымын өлбөйт*** *деген, – деп койду. Сейде болсо өзүнөнөзү шектенип, бу эмне дегени, балээ болуп, «Ысмайыл качып жүрөт деген каңшаар бар экен, ошо чынбы?» – деп жибереби деген капилет ой келе калып, ичинен түйүлүп, көңүлү бузула түштү. Бирок чал башка эчтеме дебеди.* [3:84]

Муса чалдын «***кырк жыл согуш болсо да, ажалсыз чымын өлбөйт***» деген макалы Ысмайылдын согуштан качканынан бейкапар кишинин Сейдени көңүлүн жубатууга болгон аракетин билдирди.

Бул макалдын көркөм тексте колдонулушунун турмуштук чындыгын карасак, адам кудай ченеп берген өмүрү түгөнүп, ажалы жетпесе, согуштан качмак түгүл кара жанын карч уруп согушса да өлбөйт деген маанини берет.

Ырас, согуш адамдардын чыныгы адамдык сапатын, өлүмдөн коркуу же коркпостугун, эрк-кайратын, ар-намысын, мекенге, элге-жерге болгон сүйүүсүн сыноочу, жайчылык турмушта анчалык байкала бербеген сапаттарынын аныктоочу мүнөзгө ээ. Бирок согуш түпкүлүгүндө жоготуу, кыйроо, кыйратуу, кайгы-капа, өлүм коркунучу сыяктуу терс боёктор менен камтылат. Ошого карабай согуштун жеңиш менен аякташын сабыр менен күтүп, күн-түн дебей душман менен таймашып, канчалаган жоокерлер мерт болуп, канчасы бул алааматтан жаны эсен калган.

Ал эми бул көркөм чыгармадагы Ысмайылдын: *«Ар кимге өз жаны кымбат, бул кыргында башын калкалаган эле тирүү калат! Түшүмө кирбеген, ата-бабам көрбөгөн кайдагы жердин түбүндөгү фронтко барып, жалгыз мен жоо чаап берет белем, атасынын көрү, бир күндүк өмүрүм болсо да ушул жерде жүрүп өлөм, өз башымы өзүм окко тосор алым жок!»* деген чечимин согушта өз ажалынын эрте келип калуусунан, өлүмдөн коркпостугун жогорудагы макалдын карама-каршы салыштыруусу катары алсак да болот.

Макал көркөм чыгармадагы текст ичинде ар түрдүү ыкмада иш жүзүнө ашырылат. Айрымдары текст башында колдонулуу менен, акырындык менен чечмеленүүгө алынса, айымдары текст ортосунда пайдаланылып, кайсы бир даражада жыйынтыктоочу мүнөздө келип, андан ары маани улай чечмеленсе, кай бирлери текст акырында колдонулуп, ойду жалпылайт, тыянак чыгарат [6]. Текст ичиндеги макал

кандай шартта колдонулса да, өзүнүн туюндурулган мааниси менен чыгарманын белгилүү өлчөмдөгү бөлүгүн аралап, өз айланасына маанилик катышта бириктирип турат. Айланасындагы, же аралыктагы бир канча контексттер макалга карата түз жана кыйыр катышта болот. Демек, макалдардын өз орду менен, билгичтик менен колдонулушу жазуучунун нукура чыгармачыл талантка эгедер экендигин белгилеп көрсөтөт. Макал ыктуу колдонулуу менен сүрөттөлүп жаткан образ ачылып берилсе, алар көрүнүштүн элестүү картиналарын көркөм, жугумдуу сүрөттөөнүн бирден-бир негизги куралы болуп эсептелет.

Көркөм чыгармадагы каармандардын ортосундагы карым-катыш, алардын максат-мүдөөлөрү, ошого жараша жасаган кыймыл-аракеттери, умтулуулары алардын ички дүйнөсүн жана адамдык касиетин ачып берүүдө чоң роль ойнойт. Ушуга жараша автор алардын кебине ылайыктуу макалдарды тандап алат. Мисалга алсак, «Бетме-бет» повестиндеги Сейденин Ысмайылга болгон күмөнсүз таза оюн, ак ниетин автордук ремаркада берүүгө аракеттенген.

*«Ысмайылдан ал-жанын аябы! Тапкан-тергенинин баарын оозуна кармап: «Ысмайыл ичсин, Ысмайыл жесин, өзүбүз болсо үйдө эмеспизби, суу ичсек да эптеп турарбыз!» – деп ойлойт. Ошентсе да Ысмайылды көргөндө, ичкени аш болбой, Сейде кан жутат. Шинелинин сыртынан, өңүрлүү жагал-жугал көгөргөн тонду күпчүйө кийип, оозу башын тумчулап, тентиген мусапырдай кир басып, ыш жыттанып биттеп келет. Кирин арытып, жамак-жаскагын бүтүрүп отурган Сейде Ысмайылдан жалооруп көзүн түшүрбөй: «А, байкушум, кыштын суугунда киши көрбөй, жан көрбөй үңкүрдө жата берип эмне болор экенсиң? Үйдө болсоң го, үстүңө чаң жугузбайт элем!» – деп кейийт оюнда. Ысмайылдын суукка кararган бети кийиздей дулдуюп, кабагы ачылбайт. Анын көңүлүн жумшартайын дегендей, Сейде үстүнө үйрүлүп, аны-муну сүйлөп берип, жаны калбайт. «**Эрди-катын жамандык-жакшылыкта** деген, – деп ойлойт Сейде. – Башка эмне түшпөсүн, баарын көтөрөм! Ысмайылым эле аман турса болду. Калганы кеп эмес, кудай сактасын, өлүп бара жатсам да жаман катын атыгып, эч кимге сыр алдырбайм»* [3:45].

Сейде адамдар жөнүндө жаман ойлобогон ак ниеттүүлүгүнөн, күйөөсүнө болгон ишениминен, «***Эрди-катын жакшылык-жамандыкта***» деген элдик накылды эсине бекем түйүп, үй-бүлө алдындагы милдет, жоопкерчилигим деп жан дили менен коргоп, Ысмайылдын качкындык жоругун үй-бүлөсү үчүн, колундагы жаш наристеси үчүн кечирип, жардам берип, кантсе да бактылуу болгусу келген.

Автор Сейденин ички кебинде берилген жогорудагы макал аркылуу анын образына эң мыкты адамдык, аялдык сапаттарды топтогон. Ал адамдарга ар дайым жакшылык кылууга даяр, боорукер, чынчыл, эмгекчил, чыдамкай келин катары таанылат. Качкындык турмуш, кышкы сууктун заарына керсарыланган Ысмайылдын көңүлүн жумшартайын деп үстүнө үйрүлүп, аны-муну сүйлөп жаны калбайт. «***Эрди-катын жамандык-жакшылыкта***» деп, Ысмайылды НКВДнын сурагына, Мырзакулдун ачуу сөзүнө, камчысына чыдап, бүт күчүн жумшап коргойт. Бул Сейденин абийирининин тазалыгынын, адамдык бийик сапаттарынын далили боло алат.

Бул көркөм чыгармада жазуучу колдонгон макал Сейденин ички образын ачууда көмөктөш болуп, автордун мүнөз түзүүсүндө көркөм кызмат аткарды.

Ал эми Ысмайылдын апасы Бексаат кемпирдин Сейдеге айткан кебине карап көрсөк:

*– **Киши эл менен киши** да, кагылайын. Элсиз киши жашай алабы. Жалгыз балам элден качып-бозуп жүрсө менин жүрөгүм кантип канабайт. **Ичиңен чыкса ийри жыланга да ийигесиң**, кара чечекей балама күйбөгөндө кимге күйөм. Өзүң да эне болуп, баланын баасын билип отурасың. Сага да айтар сөзүм бар, Сейде ук. Ысмайылга эчтеме дечү болбо, саган гана айтып аткан кеп. Мага сенден жакын эч ким жок, өлсөм ыраазылык батамды берип кетем, айланайын, эки дүйнөдө ыраазымын. Чөпкө зыяныбыз жок, тилегибиз ак бир жүргөн пендебиз»* [3:66]

Бул жерде Бексаат кемпирдин элден көзүнө илинүүдөн коркуп, үңкүрдө жашырынып жүргөн баласына жаны ачып, «***киши эл менен киши да***» деген накыл сөздү колдонгон. Баласынын согуштан качып, качкын болуп жүргөнү туура эмес экенин билсе да, эч нерсе дей албай, ичинен оор үшкүрүнүп, «***ичиңен чыкса ийри жыланга да ийигесиң***» деп энелик сезими менен баласын аяган эненин образы тартылат. Эненин балага болгон сүйүүсүнүн баланын кетирген катасына да өчпөгөнүн көрүүгө болот.

Кудайдан тилеп, сурап алган баласынын элден бөлүнүп-жарылып, адамдарча эмес, айбандарча күн көрүүсүн каалабаган эне, кар эрип, жол ачылары менен Чаткалдын ашуусун ашып, бир туугандары ооп кеткен жакка Ысмайыл да үй-бүлөсү менен жер оодарып барып, ошол жактан орун-очок таап, эли менен аралашып кетүүсүн көксөйт. Ысмайылдын качкын болуп, элден жашырынып, четтеп жашоосун каалабаган эне «**киши эл менен киши**» деп, анын кандай болсо да эл менен жашоосун самайт.

Бул эпизоддо Бексаат кемпирдин Ысмайыл качып келгенден кийинки психологиялык абалы, ошондой эле энелик сезими курч берилет. Жазуучу эненин уйгу-туйгу болгон ички сезимин, психологиялык абалын, кейиген эмоциясын чагылдырууда макалдарды ыктуу колдонгон.

Көркөм чыгармада макалдардын стилдик боёкко ээ болушу – автордун чыгармачылык дараметинин, талантынын, жигердүү эмгегинин күзгүсү боло алат. Макалдарды талант-туулук менен жогорку көркөм эстетикалуулукта, ыктуу колдоно алуу автордун чыгармачыл чеберчилигин, талантынын улуулугун билдирет. Ар бир накыл сөзгө маани берүү, сөздүн төркүнүн туюу, сөздү барктоо, кадырлоо маданиятынын бийиктиги табиятынан зирек авторлорго таандык.

Ч. Айтматовдун көркөм чыгармада жергиликтүү колоритти түзүү, турмушту реалдуу сүрөттөө, персонаждардын тилин типтештирүү, образдуулукту күчөтүү чеберчилигине күбө болдук. Текстке орундуу киргизилген макалдар элдик акылмандыктын, салт-санаанын көрсөткүчү катары улуттук колоритти берүүдө чоң мааниге ээ болгон.

Адабияттар:

1. Абдувалиев И. Айтматовдун тилине киришүү. – Бишкек, 2018.

2. Абдыкеримова А. Э. Лингвопоэтика: статусу жана проблемалары. – Бишкек, 2008.

3. Айтматов Ч. Чыгармаларынын он томдук толук жыйнагы. 1-том. – Бишкек, 2018.

4. Аширбаев Т. Кыргыз тилинин стилистикасы: функционалдык стилдер. 4-китеп: – Бишкек, 2004.

5. Бакашова Ж. Ч. Айтматовдун чыгармаларынын стилдик бөтөнчөлүктөрү. – Бишкек, 1998.

6. Дунканаев А. Т. Кыргыз макалдарынын тексттик-коммуникативдик өзгөчөлүктөрү. – Каракол, 2010.

Professor Sevinc Novruz qızı ƏLİYEVA
Azərbaycan Respublikasının Dövlət Dil Komissiyası yanında
Monitorinq Mərkəzinin direktoru

AZƏRBAYCAN DİLİNİN QORUNMASI VƏ İNKİŞAFI – DÖVLƏT SİYASƏTİNİN TƏRKİB HİSSƏSİ KİMİ

Azərbaycan Respublikasında dil siyasətinin birmənalı şəkildə formalaşdırılması, ana dilinin dövlət dili kimi tətbiqi işinin təkmilləşdirilməsi, dünya azərbaycanlılarının ünsiyyət vasitəsinə çevrilərək milli həmrəyliyin göstəricisi kimi beynəlxalq aləmdə rolu və nüfuzunun yüksəlməsi Azərbaycan xalqının ümummilli lideri Heydər Əliyevin adı ilə bağlıdır. Xalqımızın bir qəhrəmanlıq tarixi yaşamasına baxmayaraq, xarici müdaxilənin mənfi təsiri bu günə qədər qalmaqda davam edir. Bu ilk növbədə dilimizdə dərin iz qoymuşdur. Belə ki, ərəb istilası nəticəsində Azərbaycan dilinin leksik fonduna ciddi zərər dəymişdir. Bu gün də ərəb və fars sözləri dilimizdə geniş yer tutur. Xarici müdaxilənin ən mənfi təsirlərindən biri budur ki, keçən əsr ərzində Azərbaycan əlifbası üç dəfə dəyişdirilmişdir. 1920-ci ildə latın, 1930-cu ildə isə kiril əlifbasına keçilmişdir. Nəhayət, SSRİ dağıldıqdan sonra, 1991-ci ildə Azərbaycan müstəqilliyə qovuşdu. Dərhal da dövlətin mühüm atributlarından biri olan dil haqqında mütərəqqi qərarlar verildi. Müstəqil Azərbaycanın 1995-ci ildə ümumxalq səsverməsi yolu ilə qəbul olunmuş Konstitusiyasında Azərbaycan dili Azərbaycan Respublikasının dövlət dili kimi təsbit edildi. «Dövlət dilinin tətbiqi işinin təkmilləşdirilməsi haqqında» 2001-ci il 18 iyun tarixli və «Azərbaycan əlifbası və Azərbaycan dili gününün təsis edilməsi haqqında» 2001-ci il 9 avqust tarixli fərmanlar, 2002-ci ildə qəbul edilmiş «Azərbaycan Respublikasının dövlət dili haqqında» Azərbaycan Respublikasının Qanunu ümummilli liderimizin ana dilinə qayğısının təzahürü idi. Ulu öndər Heydər Əliyevin ana dilinə bəslədiyi diqqət və qayğı tarixi bir ənənədir. Özündən sonra bizə irs olaraq qoyduğu bu ənənəni yaşatmaq, onu nəsildən-nəslə ötürmək hamımızın borcudur. Belə yüksək və şərəfli işi davam etdirmək məsuliyyəti ümummilli liderin layiqli davamçısı İlham Əliyevin üzərinə düşmüşdür. O, çıxışlarının birində demişdir: «Hesab edirəm ki, zənginliyi nöqteyi-nəzərindən Azərbaycan dilinin dünya dilləri sırasında xüsusi yeri vardır». Heç şübhə yoxdur ki, bünövrəsi Heydər Əliyev tərəfindən qoyulmuş dil siyasəti zaman-zaman davam edəcək, ana dilimiz dünyanın aparıcı dilləri sırasında özünə yer tapacaqdır.

Ana dilinə məhəbbət dövlətin dil siyasətinin əsasını təşkil edir. «Azərbaycan dili o qədər zəngindir ki, heç bir xarici kəlməyə ehtiyac yoxdur. Bir daha demək istəyirəm ki, biz əsrlər boyu dilimizi qorumuşuq. Biz Azərbaycan dilinin saflığını təmin etməliyik», – deyən İlham Əliyev dilin ən çox təhlükədə olan aspektinə fikrini yönəldərək dil hüququmuzun qorunması istiqamətində təəssübkeş addımlar atır. Dilə bağlılığını və ehtiramını çıxışlarında mütəmadi olaraq vurğulayan möhtərəm Prezidentimizin imzaladığı bir çox fərman və sərəncamlar ana dilimizin inkişafı naminə həyata keçirilən islahatlardır. «Azərbaycan dilinin qloballaşma şəraitində zamanın tələblərinə uyğun istifadəsinə və ölkədə dilçiliyin inkişafına dair Dövlət Proqramı haqqında» 2012-ci il 23 may tarixli, «Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyasının Nəsimi

adına Dilçilik İnstitunun maddi-texniki bazasının gücləndirilməsi haqqında» 2012-ci il 29 may tarixli, «Azərbaycan dilinin qloballaşma şəraitində zamanın tələblərinə uyğun istifadəsinə və ölkədə dilçiliyin inkişafına dair Dövlət Proqramı» haqqında 2013-cü il 9 aprel tarixli sərəncamlar dövlətin dil siyasətini şərtləndirir.

Dövlət Proqramı ölkəmizdə dilçiliyin inkişafına dair mühüm strateji əhəmiyyəti olan sənəddir. Sənəddə Proqramın məqsədi aydın şəkildə ifadə edilmişdir:

 Azərbaycan dilinin istifadəsinə və tədqiqinə dövlət qayğısının artırılması, Azərbaycan dilinin qloballaşma şəraitində zamanın tələblərinə uyğun istifadəsi, ölkədə dilçilik araşdırmalarının əsaslı surətdə yaxşılaşdırılması, dilçiliyin aparıcı istiqamətlərində fundamental və tətbiqi tədqiqatların inkişafına yönəldilmiş yaradıcılıq səylərinin birləşdirilməsi və dilçiliyin müasir cəmiyyətin aktual problemləri ilə əlaqələndirilməsi.

İstənilən sahədə dilimizin geniş istifadəsinin və təkmilləşdirilməsinin qayğısına qalan ölkə Prezidenti İlham Əliyevin imzaladığı «Azərbaycan dilinin elektron məkanda daha geniş istifadəsinin təmin edilməsi ilə bağlı bir sıra tədbirlər haqqında» 2018-ci il 17 iyul tarixli Sərəncam və «Azərbaycan dilinin saflığının qorunması və dövlət dilindən istifadənin daha da təkmilləşdirilməsi ilə bağlı tədbirlər haqqında» 2018-ci il 1 noyabr tarixli Fərman da doğma dilimizin inkişafı istiqamətində realizə olunan islahatlardandır.

Fərmanın 1-ci və 4-cü hissələrinin icrasını təmin etmək məqsədilə Azərbaycan Respublikasının Nazirlər Kabineti Azərbaycan Respublikasının Dövlət Dil Komissiyası yanında Monitorinq Mərkəzi yaradılması barədə qərar vermişdir. Nazirlər Kabinetinin qərarına uyğun olaraq, Mərkəzin Azərbaycan dilinin müasir vəziyyəti ilə bağlı elmi konfranslar, müzakirələr, dəyirmi masalar təşkil etməsi, KİV-də Azərbaycan dilinin təbliğini gücləndirmək istiqamətində işlər görməsi, Azərbaycan dilinin işləndiyi bütün sahələrdə dövlət dil normalarının qorunması ilə bağlı monitorinqlər keçirməsi, yəni televiziya və radio kanallarında, internet resursları, mətbu nəşrlərdə və reklam daşıyıcılarında, eləcə də ali və orta məktəb dərsliklərində ədəbi dilin normalarının mütəmadi monitorinqinin aparılması kimi fəaliyyət istiqamətləri müəyyən edilmişdir.

Azərbaycanda dil üzrə Monitorinq Mərkəzinin yaradılması çox mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Möhtərəm Prezident, heç şübhəsiz, dil sahəsində mövcud boşluqları ciddi analiz etdikdən sonra belə qərara gəlmişdir: «Ana dilimiz öz imkanlarının zənginliyi, səs quruluşunun səlisliyi və qrammatik quruluşunun sabitliyi ilə səciyyələnir. Müasir Azərbaycan ədəbi dili siyasi-ictimai, elmi-mədəni sahələrdə geniş işlənmə dairəsinə malik yüksək yazı mədəniyyəti olan və daim söz ehtiyatını zənginləşdirən bir dildir». Ana dilini mühafizə etmək bilavasitə savadlı olmaqla şərtlənir. Hansı peşənin sahibi olursan ol, fərq etməz, savadlı, anlaşıqlı yazmağı, fikrini olduğu kimi dolğun şəkildə başqasına çatdırmağı bacarmalısan.

«Hər bir xalq öz dili ilə yaranır. Ancaq xalqın dilini yaşatmaq, inkişaf etdirmək və dünya mədəniyyəti səviyyəsində qaldırmaq xalqın qabaqcıl adamlarının, elm, bilik xadimlərinin fəaliyyəti nəticəsində mümkün olur. Azərbaycan dilinin əsl sahibi bizim şair və yazıçılarımızdır. Ana dili dövlət qayğısına və ziyalı yanğısına möhtacdır», – fikirlərini nitqində səsləndirən müdrik şəxsiyyət Heydər Əliyev doğma vətən, xalq, ana dili amalı ilə yaşamış və ömrünün sonuna qədər Azərbaycanın var olması üçün əlindən gələn heç bir şeyi əsirgəməmişdir.

Doğma dilimiz – Azərbaycan dilini qorumağın əsl zamanı gəlmişdir. Ulu öndərimizin layiqli davamçısı dövlət başçımız İlham Əliyev hamımızdan öncə bu məsuliyyəti dərk edir və bu istiqamətdə cəsarətli addımlar atır.

Sevinc Əliyeva
filologiya elmləri doktoru, professor
Azərbaycan Respublikasının Dövlət Dil Komissiyası
yanında Monitorinq Mərkəzinin direktoru

AZƏRBAYCAN DILININ QORUNMASI VƏ INKIŞAFI – DÖVLƏT SIYASƏTININ TƏRKIB HISSƏSI KIMI

Dil millətin simasını səciyyələndirən mühüm amillərdən biri, onun milli sərvətidir. Millətin dilinin dövlət dili statusuna yüksəlməsi isə tarixi hadisə, milli dövlətçilik tarixinin qızıl səhifəsidir. Bu yüksəliş millətin öz taleyinə sahibliyinin, dövlət qurmaq və qorumaq qüdrətinin, eyni zamanda, dilin zənginliyinin sübutudur. Dil istənilən xalq üçün maddi və qeyri-maddi irsin qorunması, inkişafı və gələcək nəsillərə ötürülməsi istiqamətində ən güclü vasitələrdən biridir.

Dilə qayğı, onun saflığı və təmizliyi uğrunda mübarizə məhz insanların mədəni səviyyəsinin göstəricisidir. Bu cəhəti nəzərə alsaq, dil mədəniyyət faktıdır. Bunu bir neçə tezislə əsaslandırmaq olar.

1. Dil əcdadlarımızdan bizə miras qalan mədəniyyətin tərkib hissəsidir.

2. Təkcə mədəniyyətin deyil, eyni zamanda elm və ədəbiyyatın mahiyyətini dərk etmək üçün bilməliyik ki, bu sahələr də dil kimi kodlaşdırılmışdır.

3. Nəhayət, mədəniyyəti mənimsəmək üçün dil ən başlıca vasitədir.

Beləliklə, dil hər bir xalqın milli mentalitetini özündə əks etdirir. Hər bir xalq öz dilinin keşiyində durmaqla, onu zənginləşdirməklə və ən incə mətləblərini bu dildə ifadə etməklə fəxr edir. Bundan ötrü dilin leksik tərkibinin və struktur-semantik vahidlərinin rəngarəng olması zəruridir. Lakin dilin müxtəlif sahələrində baş verən hadisələrin süni şəkildə realizasiyası heç bir effekt vermir. Bu cəhətdən dilin leksik tərkibi də istisna deyil. Dilin inkişafı ilk növbədə onun məxsus olduğu xalqın elmi proqresi ilə bağlı məsələdir. Başqa cür desək, dil o ölkələrdə inkişaf edir ki, həmin ölkələr elmin ən yeni nailiyyətlərini əldə edə bilib.

Azərbaycanda dil və mədəniyyət arasında qarşılıqlı əlaqənin davamlı şəkildə qurulması dövlət siyasətinə çevrilmişdir. Məlum olduğu kimi, dil siyasəti milli siyasətin ayrılmaz tərkib hissəsidir. İstənilən ölkədə dillə bağlı aparılan dövlət siyasətinin uğurlu və ya uğursuz olması üç əsas faktordan asılıdır: birinci faktor – tətbiq edilən dil siyasəti modelinin ölkədə mövcud olan real dil situasiyasına uyğunluğu, ikinci faktor – dilçiliyin prioritet istiqamətlərinin tətbiq edilən dil siyasətinə uyğun seçilməsi, üçüncü faktor – dilçiliyin konkret sahələri üzrə tədqiqi zəruri olan istiqamət, problem və mövzuların müəyyən edilməsidir. Dil siyasətinin uğuru qeyd edilən faktorların zamana və məkana, obyektiv və subyektiv şəraitə uyğun olmasından və onlar arasında məntiqi ardıcıllığın gözlənməsindən asılıdır. Bu faktorlara əhəmiyyət verilməməsi

və ya faktorlararası əlaqələrin məntiqi silsilənin pozulması isə, tətbiq edilən dil siyasətinin uğursuzluğu ilə nəticələnə bilər.

Azərbaycan Respublikasında dil siyasətinin birmənalı şəkildə formalaşdırılması, ana dilinin dövlət dili kimi tətbiqi işinin təkmilləşdirilməsi, dünya azərbaycanlılarının ünsiyyət vasitəsinə çevrilərək milli həmrəyliyin göstəricisi kimi beynəlxalq aləmdə rolu və nüfuzunun yüksəlməsi Azərbaycan xalqının ümummilli lideri Heydər Əliyevin adı ilə bağlıdır. Dünyanın ən müdrik insanları ana dili haqqında dəyərli ifadələr işlətmişlər. Azərbaycan dili haqqında isə ən yüksək fikirlər ümummilli lider Heydər Əliyevə məxsusdur: «Dilimiz çox zəngin və ahəngdar dildir, dərin tarixi köklərə malikdir, şəxsən mən öz ana dilimi çox sevir və bu dildə danışmağımla fəxr edirəm. Millətin milliyini saxlayan onun dilidir. Dil ədəbiyyatla, mədəniyyətlə, mənəviyyatla bağlıdır, bunlarsız isə vətənpərvərlik formulu yoxdur. Bizim zəngin, böyük söz ehtiyatına malik olan Azərbaycan dilimiz var».

Hər bir ölkənin mədəni inkişafının əlifbası onun ana dilidir. Heydər Əliyevin sitatlarında, demək olar ki, Azərbaycan dilinə aid olan bütün xarakterik keyfiyyətlər sadalanır. Bu keyfiyyətlər sırasında dilimizin ahəngdarlığı, zənginliyi dərin tarixi köklərə malik olması xüsusilə diqqətə çatdırılır.

Azərbaycan dilinin inkişaf etdirilməsi ilə bağlı tövsiyələri ümummilli liderin dil siyasətinin əsas prinsiplərini təşkil edirdi. Zaman-zaman bir sıra güclü ölkələr öz imperialist siyasətini bütün sahələrdə həyata keçirməyə cəhd etmişlər. Bu həm siyasətdə, həm iqtisadiyyatda, həm də mədəniyyətdə baş vermişdir. Azərbaycan kiçik ölkə olduğundan ona uzanan çirkli əllərin sayı da az olmamışdır. Məhz bu səbəbdəndir ki, bu günə kimi əcnəbi sözlərin təsirindən dilimizi lazımi səviyyədə qoruya bilməmişik.

Xalqımızın bir qəhrəmanlıq tarixi yaşamasına baxmayaraq, xarici müdaxilənin mənfi təsiri bu günə qədər qalmaqda davam edir. Bu, ilk növbədə dilimizdə dərin iz qoymuşdur. Belə ki, ərəb istilası nəticəsində Azərbaycan dilinin leksik fonduna ciddi zərər dəymişdir. Bu gün də ərəb və fars sözləri dilimizdə geniş yer tutur. Bu sözlər bəzən hətta milli şəkilçilərimizi qəbul edərək dilimizə oturuşmuşdur. Bütün bunlar hazırda tədris prosesinə də ciddi ziyan vurmaqdadır. Xüsusilə morfoloji təhlil zamanı müəyyən çətinliklər yaradır. Məlumdur ki, hər bir dilin özünəməxsus qanunauyğunluqları vardır. Azərbaycan dilində mövcud olan ahəng qanunu yalnız türk dillərinə xas olan kateqoriyadır. Bu qanun digər dil ailələrində yoxdur. Əcnəbi dildən keçən sözlər ahəng qanununa tabe olmur. Əgər təsadüfən əcnəbi dilə məxsus saitlər arasında harmoniya olarsa, bu da ahəng qanununa tabe olmaq kimi sayıla bilməz.

Xarici müdaxilənin ən mənfi təsirlərindən biri budur ki, keçən əsr ərzində Azərbaycan əlifbası üç dəfə dəyişdirilmişdir. 1920-ci ildə latın, 1930-cu ildə isə kiril əlifbasına keçilmişdir. Nəhayət, SSRİ dağıldıqdan sonra müstəqil dövlətimiz bütün sivil dünyanın əlifbası – latın əlifbasını yenidən tətbiq etdi. Bununla bağlı H.Əliyev söyləmişdir: «Bilirsiniz ki, mən son vaxtlar Azərbaycanın dövlət dili, ana dili, Azərbaycan dili haqqında bir çox fərmanlar vermişəm. Azərbaycanın latın əlifbasına, latın qrafikasına keçməsi haqqında fərman vermişəm. Bu artıq avqust ayının 1-dən tətbiq olunubdur. Çox məmnunam ki, mən buna nail oldum. Bütün dövlət orqanlarında, hakimiyyət orqanlarında, təkcə dövlət, hakimiyyət orqanlarında yox, təhsildə, səhiyyədə, biznes sahəsində, hər yerdə Azərbaycanın dövlət dili... hakim olacaqdır» .

1991-ci ildə Azərbaycan müstəqilliyə qovuşdu. Dərhal da dövlətin mühüm atributlarından biri olan dil haqqında mütərəqqi qərarlar verildi. Təəssüf ki, hər bir müsbət tendensiyanın mənfi çalarları olduğu kimi, müstəqil dövlət quruculuğunda bir çox məsələlərdə türkləri yamsılamağa başladıq. Biz heç də o fikirdə deyilik ki, müsbət ənənələri ölkəyə gətirmək lazım deyil, lakin elə məsələlər vardır ki, burada çox ehtiyatlı olmaq vacibdir. Bu cür problematik məsələlərdən biri də Azərbaycan dilinin adı ilə bağlı idi. Qızğın müzakirələrdən sonra 1992-ci ilin dekabr ayında Milli Məclisdə dövlət dili haqqında qanun müzakirəyə çıxarılmışdır. Səsvermənin nəticəsi göstərdi ki, əksəriyyət Azərbaycanda dövlət dilini «türk dili» adlandırmağı lazım bilir. Beləliklə, yeni milli hökumət dilimizin adının «türk dili» olması barədə qanun qəbul etdi. Bu, şübhəsiz, daha çox siyasi qərara oxşayırdı. Məqsəd qardaş türk xalqı ilə daha sıx siyasi, iqtisadi və mədəni əlaqələr qurmaqdan ibarət idi. Bütün bu xeyirxah niyyətlərə baxmayaraq, hər bir xalq üçün prinsipial xarakter daşıyan məqamlar vardır. Azərbaycan dili türk dilləri ailəsinə daxil olsa da, əsrlər boyu formalaşmışdı. Dilimizin «türk dili» adlandırılması bizim üçün həm də siyasi problemlər yaradır, Azərbaycan və Türkiyə respublikalarının birgə iştirak etdiyi beynəlxalq qurumlarda dolaşıqlığa, səsvermə zamanı ciddi anlaşılmazlığa səbəb olurdu. Xüsusilə beynəlxalq sənədlərdə hər iki dövlətin dili «türk dili» adlandırıldığı üçün çaşqınlıq yaranırdı.

Bir sıra ziyalılar dilimizin adının dəyişdirilməsini, onun öz adının qaytarılmasını tələb etməyə başladılar. 1992-ci ildə ümummilli lider H.Əliyev hakimiyyətə gəldikdən sonra dilimizin adı ilə bağlı mübahisələr daha ciddi fazaya keçdi. Ulu öndərin məşhur bir ifadəsi vardı: «Hələ yetişməyib». Amma yetişdi, dilimizin adını dəyişməyin zamanı çatdı. H.Əliyev artıq əmin oldu ki, adla bağlı mübahisələrə son qoymağın vaxtıdır. Əlbəttə, bir sərəncam verməklə də problemə nöqtə qoymaq olardı, lakin ulu öndər başqa yol seçdi: o, ölkəmizdə tanınmış ziyalıların toplantısını keçirməyə və problemi demokratik yolla həll etməyə qərar verdi. Bu, dili sevmək mədəniyyətinin ən yüksək zirvəsi idi. Toplantı iştirakçılarının hər biri tam və sərbəst şəkildə fikrini ifadə etdi. Bir çoxları XX əsr ədəbiyyatına, C.Məmmədquluzadəyə istinad edərək dilimizin «türk dili» adlandırılmasını israr etdilər. Alovlu çıxış edənləri təmkinlə dinləyən H.Əliyev bəzi iradlarını bildirməkdən çəkinmədi. O qeyd etdi ki, orada çıxış eləyənlərin hamısı dediklərini kitablardan oxuyublar. «...mən orta məktəbi 1937-ci ildə bitirmişəm. Əlbəttə ki, «türk dili» yazılırdı. Bunun hamısı məlumdur mənə. Ancaq eyni zamanda bu işlədiyim zaman bir şeyi də müşahidə etmişəm ki, bəzən bizim alimlərimiz və o cümlədən ictimai elmlər sahəsində fəaliyyət göstərən yazıçılarımız bu elmi mübahisələri gətirib şəxsi münasibətlərə bağlayırlar, bəzən bir-birinə kəskin münasibət göstərirlər» .

Ulu öndər hesab edir ki, heç kəs özündən müştəbeh olmamalıdır, heç kimin fikri mütləq həqiqət deyil, hər kəs anlamalıdır ki, onun bildiyi qədər də bilmədikləri vardır. H.Əliyev ifrat çıxışların əleyhinə olduğunu toplantı iştirakçılarına çatdırdı. Sonra isə natiq öz düşüncələrini ziyalılarla bölüşdü. Onun dediklərindən belə fikir hasil olur ki, türk dili ailəsi müxtəlif budaqlara bölünmüşdür və bu gün o budaqların hər biri ayrı-ayrı dövlətlərin rəmzinə çevrilmişdir. Beləliklə, ulu öndərin çıxışı ictimai şüura təsirsiz ötüşmədi və Azərbaycan dövlət dilinin «Azərbaycan dili» adlandırılması qanuniləşdirildi. Kollegial müzakirələrin nəticəsi göstərdi ki, dilimizin «Azərbaycan dili» adlandırılması həm konseptual qərardır, həm də türk dilinə sayğısızlıq anlamına gəlmir. Ana dilinə məhəbbət həm də başqa xalqların dilinə göstərilən hörmətdən keçir.

Hamı bilməlidir ki, biz ana dilimizi nə qədər seviriksə, başqa millətlər də öz dilini o qədər sevirlər. Ona görə də ana dili elə təbliğ olunmalıdır ki, başqa dillərə həqarət olunmasın. Düzdür, hər dilin öz auditoriyası vardır. Bəzi dillər dünyada daha geniş yayılıb, bəziləri isə məhdud coğrafiyada fəaliyyət göstərir. Buna baxmayaraq, hər bir dilin unikal özəlliyi vardır.

«Dövlət dilinin tətbiqi işinin təkmilləşdirilməsi haqqında» 2001-ci il 18 iyun tarixli və «Azərbaycan əlifbası və Azərbaycan dili gününün təsis edilməsi haqqında» 2001-ci il 9 avqust tarixli fərmanlar, 2002-ci ildə qəbul edilmiş «Azərbaycan Respublikasının dövlət dili haqqında» Azərbaycan Respublikasının Qanunu ümummilli liderimizin ana dilinə qayğısının təzahürü idi.

Biz yuxarıda ulu öndər Heydər Əliyevin ana dilinə bəslədiyi sevgi mədəniyyətindən söz açdıq. Bu, tarixi bir ənənədir. Özündən sonra bizə irs olaraq qoyduğu bu ənənəni yaşatmaq, onu nəsildən-nəslə ötürmək hamımızın borcudur. Belə bir yüksək və şərəfli işi davam etdirmək məsuliyyəti ümummilli liderin layiqli davamçısı İlham Əliyevin üzərinə düşmüşdür. O, çıxışlarının birində demişdir: «Hesab edirəm ki, zənginliyi nöqteyi-nəzərindən Azərbaycan dilinin dünya dilləri sırasında xüsusi yeri vardır». Heç şübhə yoxdur ki, bünövrəsi Heydər Əliyev tərəfindən qoyulmuş dil siyasəti zaman-zaman davam edəcək, ana dilimiz dünyanın aparıcı dilləri sırasında özünə yer tapacaqdır.

Ana dilinə məhəbbət dövlətin dil siyasətinin əsasını təşkil edir. «Azərbaycan dili o qədər zəngindir ki, heç bir xarici kəlməyə ehtiyac yoxdur. Bir daha demək istəyirəm ki, biz əsrlər boyu dilimizi qorumuşuq. Biz Azərbaycan dilinin saflığını təmin etməliyik», – deyən İlham Əliyev dilin ən çox təhlükədə olan aspektinə fikrini yönəldərək dil hüququmuzun qorunması istiqamətində təəssübkeş addımlar atır. Dilə bağlılığını və ehtiramını çıxışlarında mütəmadi olaraq dilə gətirən möhtərəm Prezidentimizin imzaladığı bir çox fərman və sərəncamlar ana dilimizin inkişafı naminə həyata keçirilən islahatlardır. «Azərbaycan dilinin qloballaşma şəraitində zamanın tələblərinə uyğun istifadəsinə və ölkədə dilçiliyin inkişafına dair Dövlət Proqramı haqqında» 2012-ci il 23 may tarixli, «Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyasının Nəsimi adına Dilçilik İnstitunun maddi-texniki bazasının gücləndirilməsi haqqında» 2012-ci il 29 may tarixli, «Azərbaycan dilinin qloballaşma şəraitində zamanın tələblərinə uyğun istifadəsinə və ölkədə dilçiliyin inkişafına dair Dövlət Proqramı» haqqında 2013-cü il 9 aprel tarixli sərəncamlar dövlətin dil siyasətini şərtləndirir.

Dövlət Proqramı ölkəmizdə dilçiliyin inkişafına dair mühüm strateji əhəmiyyəti olan sənəddir. Biz yuxarıda qeyd etdik ki, ana dilinə ehtiram bir ənənə xarakteri almalıdır. Sərəncamı oxuduqda bir daha bunun şahidi oluruq. Orada bu sərəncama qədər ana dili haqqında verilmiş qərarlar sadalanır. Sonra göstərilir ki, bu qərarlar «Azərbaycanda dilçilik sahəsinin hüquqi əsaslarını və icra mexanizmini müəyyən etmişdir». Sənəddə Proqramın məqsədi aydın şəkildə ifadə edilmişdir:

 Azərbaycan dilinin istifadəsinə və tədqiqinə dövlət qayğısının artırılması, Azərbaycan dilinin qloballaşma şəraitində zamanın tələblərinə uyğun istifadəsi, ölkədə dilçilik araşdırmalarının əsaslı surətdə yaxşılaşdırılması, dilçiliyin aparıcı istiqamətlərində fundamental və tətbiqi tədqiqatların inkişafına yönəldilmiş yaradıcılıq səylərinin birləşdirilməsi və dilçiliyin müasir cəmiyyətin aktual problemləri ilə əlaqələndirilməsi.

İstənilən sahədə dilimizin geniş istifadəsinin və təkmilləşdirilməsinin qayğısına qalan ölkə Prezidenti İlham Əliyevin imzaladığı «Azərbaycan dilinin elektron məkanda daha geniş istifadəsinin təmin edilməsi ilə bağlı bir sıra tədbirlər haqqında» 2018-ci il 17 iyul tarixli Sərəncam və «Azərbaycan dilinin saflığının qorunması və dövlət dilindən istifadənin daha da təkmilləşdirilməsi ilə bağlı tədbirlər haqqında» 2018-ci il 1 noyabr tarixli Fərman da doğma dilimizin inkişafı istiqamətində realizə olunan islahatlardandır.

Fərmanın 1-ci və 4-cü hissələrinin icrasını təmin etmək məqsədilə Azərbaycan Respublikasının Nazirlər Kabineti Azərbaycan Respublikasının Dövlət Dil Komissiyası yanında Monitorinq Mərkəzi yaradılması barədə qərar vermişdir. Nazirlər Kabinetinin qərarına uyğun olaraq, Mərkəzin Azərbaycan dilinin müasir vəziyyəti ilə bağlı elmi konfranslar, müzakirələr, dəyirmi masalar təşkil etməsi, KİV-də Azərbaycan dilinin təbliğini gücləndirmək istiqamətində işlər görməsi, Azərbaycan dilinin işləndiyi bütün sahələrdə dövlət dil normalarının qorunması ilə bağlı monitorinqlər keçirməsi, yəni televiziya və radio kanallarında, internet resursları, mətbu nəşrlərdə və reklam daşıyıcılarında, eləcə də ali və orta məktəb dərsliklərində ədəbi dilin normalarının mütəmadi monitorinqinin aparılması kimi fəaliyyət istiqamətləri müəyyən edilmişdir.

«Hər bir xalq öz dili ilə yaranır. Ancaq xalqın dilini yaşatmaq, inkişaf etdirmək və dünya mədəniyyəti səviyyəsində qaldırmaq xalqın qabaqcıl adamlarının, elm, bilik xadimlərinin fəaliyyəti nəticəsində mümkün olur. Azərbaycan dilinin əsl sahibi bizim şair və yazıçılarımızdır. Ana dili dövlət qayğısına və ziyalı yanğısına möhtacdır», – fikirlərini nitqində səsləndirən müdrik şəxsiyyət Heydər Əliyev doğma vətən, xalq, ana dili amalı ilə yaşamış və ömrünün sonuna qədər Azərbaycanın var olması üçün əlindən gələn heç bir şeyi əsirgəməmişdir. Doğma dilimiz – Azərbaycan dilini qorumağın əsl zamanı gəlmişdir. Ulu öndərimizin layiqli davamçısı dövlət başçımız İlham Əliyev hamımızdan öncə bu məsuliyyəti dərk edir və bu istiqamətdə cəsarətli addımlar atır.

Чандирли Улкер Валех кызы
Сумгаитский государственный университет, докторант

СТРУКТУРНЫЕ ОСОБЕННОСТИ ИДЕОНИМОВ

Ономастика – это система, изучающая все имена собственные, используемые в языке. Она тесно связана с культурологией и литературоведением, важна для них и обеспечивает их материалами. Имена собственные – это единицы, используемые как в устной, так и в письменной речи, поэтому этой области уделяется особое внимание.

Ономастические единицы отличаются своей многогранностью, своим богатством. Большую часть лексики языка составляют имена собственные.

Отметим, что составлены сотни словарей по ономастическим единицам. Известно, что для лучшего усвоения каждого языка нужно знать с его особыми названиями. Чтобы лучше понять ономастическую систему в языкознании необходимо проводить отдельные анализы подразделений, входящих в его состав.

Собственные имена – это история каждого народа, оно сохраняет свою культуру в обществе. Собственные имена передаются из поколения в поколение и доказывает существование этой нации. Ономастические единицы языка что играет ключевую роль в увеличении словарного запаса и расширении словарного запаса является одним из факторов. Невозможно представить процесс общения без имен.

Однако следует также учитывать, что имя является публичным ресурсом в обществе. Ономастические единицы в языкознании при образовании ономастики играет роль инструмента. Помимо деления ономастических единиц на области внутри себя, каждое поле разделено на части внутри себя либо по смыслу, либо по структуре.

А. Гурбанов является основоположником ономастики в Азербайджане. А. Гурбанов проанализировал каждую категорию единиц в отдельности, он исследовал его теорию и созданные им группы. Он предпочел исследовать поэтическую ономастику как отдельную область. Он подчеркнул широкий спектр стилистических возможностей специальных имен, используемых в художественной литературе. А. Ахундов в своей деятельности уделял много места ономастическим единицам. За его заметками по ономастике последовали и другие лингвисты того периода.

А.В.Суперанская предлагала различные модели, связанные с ономастикой. Термин «ареальная ономастика» в науку ввела А.В.Суперанская. Конкретные существительные относятся к лицам, предметам, событиям, другим лицам того же пола, которые отличаются от других вещей и событий.

Исследования к вопросам ономасиологии в современном азербайджанском языкознании в основном относятся ко II части XX века. Имена собственные, естественно, считаются именами, данными не только людям, но и всему живому вокруг нас. [1, с. 98] Хотя ономастика является отраслью языкознания, считается, что она тесно связана с другими областями. Мнения А. Гурбанова и Х. Гасанова по этому вопросу совпадают. Г. Гасанов отмечает, что этнография определенно влияет на ономасиологию. С этой идеей можно

полностью согласиться. Потому что этнография изучает духовное и социальное развитие народов, а также является наукой, изучающей их культуры, традиции и взаимное влияние друг на друга. Поскольку имена, данные отдельным лицам, связаны с традициями народа, считается, что ономасиология находится в постоянном контакте с этнографией. Ономастика более тесно связана с семасиологией, поскольку объектом изучения обеих является слово. Названия предметов, входящих в материальную культуру языка, на самом деле являются очень интересными индикаторами, отражающими культурную историю общества. Глядя на них, можно проследить следы жизни общества на протяжении всей истории. Названия вещей, вошедших в нашу жизнь, от инструментов, отражающих ремесленное мастерство в древности, до продуктов техники в наше время, являются предметом обширных исследований в лексикологии, а также в истории культуры. По мнению социальных психологов, когда культура определяется как совокупность того, что человек привносит в природу, все предметы, являющиеся продуктом нашей цивилизации, являются продуктами культуры, а также ее носителями. По мере продвижения к современным обществам место и значение вещей в жизни человека постепенно возрастает, и это неизбежно приводит исследователей к рассмотрению отношений человек-предмет. Названия предметов, которые легко обмениваются между человеческими сообществами из-за их практической ценности в жизни, образуют слой цитат в языках еще в ранние времена.

Ономастика изучает все категории имен собственных. В этих рамках выделяют антропонимию как изучение личных имен, топонимию топонимии и наконец, хрематонимию как изучение названий вещей, созданных человеком. Афад Гурбанов в своей обширной монографии «Ономалогия азербайджанского языка» проанализировал ктематонимы с термином, который он использовал для названий материальных памятников культуры, научных и художественных произведений, частных предметов и учреждений:

а) Крематонимы (названия материальных культурных предметов и продуктов);

б) хрононимы (названия определенных исторических дней и праздников);

в) идеонимы (названия произведений науки, культуры и искусства);

г) эргономика (названия учреждений и мест). [1, с. 420-440]

Лексикализация имен собственных посредством переноса имени является важной семантической эволюцией. Тот факт, что общие имена в языке теряют свое значение и становятся тусклыми, а собственнные имена именуют человека или место лишь своеобразным ярлыком, в отличие от других, – это, конечно, размытие смысла. Г. Караагач подчеркивает, что имена собственные не имеют отдельного материала: «Имена собственные состоят из структур, выбранных из словаря или грамматики языка, образующих имя для одного объекта». [2, с. 522].

В статье мы хотели бы рассмотреть идеонимы, которые являются разновидностью ктематонимов. Идеонимы являются культурным продуктом человеческого мышления. Хотя эти языковые единицы созданы человеком, они играют роль носителей лингвокультурных особенностей в обществе.

Идеонимы – включают в себя названия произведений, связанных с книгоиздательским делом, печатью, наукой, культурой, художественной литературой. Например, изда-

тельство «Маариф», журнал «Улдуз», прозаическое произведение «Почтовый ящик» и др. Идеонимы могут быть структурно простыми или сложными. Идеонимы с простой структурой состоят всего из одного слова, например, стихи С.Вургуна «Азербайджан» (), произведения Дж.Джаббарлы «Айдын» (), «Севиль», Иса Гусейнова «Идеал» («İdeal») и т.д. Некоторые идеонимы употребляются с союзами в форме однородных членов предложения. Например, произведения Физули «Лейли и Меджнун» («Leyli və Məcnun»), Эльчина «Махмуд и Марьям» («Mahmud və Məryəm»), Мамед Саид Ордубади «Меч и перо» («Qılınc və qələm») Идеонимы со сложной структурой могут быть выражены в виде словосочетаний и предложений. Например, произведения М.Ибрагимова «Большая опора» («Böyük dayaq»), Ферман Керимзаде «Снежный перевал («Qarlı aşırım»), Мир Джалала «Манифест одного юноши» («Bir gəncin manifesti»), Иси Маликзаде «Красный дождь» («Qırmızı yağış»), Ильяс Эфендиева «Не оглядывайся, старик» («Geriyə baxma, qoca»), Сабир Ахмедли «По Ясамальскому озеру плыли лодки» («Yasamal gölündə qayıqlar üzürdü»), Камаль Абдулла «Нет никого, кого можно забыть» («Unutmağa kimsə yox») и.т.д.

Можно сказать, что идеонимов столько же, сколько произведений искусства в нашем языке. Автор произведения – творческая личность. Он так же ищет имя для своего произведения, как и тему и форму для произведения. Название художественного произведения – это единица устной и письменной речи, связанная с темой, идеей, сюжетом произведения. Таким образом, название произведения должно рождаться из его содержания и идеи, должно отражать его, название произведения должно основываться на его содержании. Естественно, если читатель берет в руки любую книгу, то прежде всего внимательно читает название литературного произведения. Название произведения является одним из важных факторов в творческом процессе. Название для своего произведения автор придумывает в зависимости от темы, к которой обращается, это название должно оправдывать себя по содержанию, объему, читательскому интересу.

Литература

1.Qurbanov A. Azerbaycan dilinin onomalogiyası, Bakı: Maarif, 1988, 596 s.
2.Karaağaç G. (2001) Özel Ad Bilgisi, Türk Dili, 2001, I, 593 s., 520-525.

Ишмухаметова А.Ш.
аспирант, младший научный сотрудник отдела прикладной лингвистики и диалектологии Института истории, языка и литературы УФИЦ РАН
г.Уфа, Республика Башкортостан, Россия

ФУНКЦИОНИРОВАНИЕ РУССКОЯЗЫЧНЫХ НАЗВАНИЙ ЛЕКАРСТВЕННЫХ САДОВО-КОМНАТНЫХ РАСТЕНИЙ В БАЗЕ ДАННЫХ МАШИННОГО ФОНДА БАШКИРСКОГО ЯЗЫКА[1]

В статье раскрываются возможности использования материалов базы данных Машинного фонда башкирского языка при исследовании названий лекарственных садово-комнатных растений в башкирском языке. С применением материалов информационной системы в статье будут рассмотрены некоторые русскоязычные названия лекарственных садово-комнатных растений.

Ключевые слова: башкирский язык, машинный фонд башкирского языка, база данных, растительная лексика, лекарственные растения, заимствования, русскоязычные растения, названия садово-комнатных растений

В современной исследовательской практике использование корпусов в своих работах является новым достижением лингвистической науки. Разработанный лабораторией лингвистики и информационных технологий (ныне – отдел прикладной лингвистики и диалектологии) Института истории, языка и литературы Уфимского федерального исследовательского центра Российской академии наук Машинный фонд башкирского языка (далее – МФБЯ) является хранилищем практически всего лексического богатства башкирского языка. Данная информационная система на сегодняшний день включает в себя 7 крупных баз данных:

– генеральную картотеку,
– лексикографическую базу,
– грамматическая база,
– каталога рукописных книг,
– каталога старопечатных книг,
– экспериментально-фонетическую базу,
– диалектологическую базу

и 3 корпусных проекта:

– корпуса прозаических текстов,
– корпуса публицистики,
– корпуса фольклорных текстов (Рис.1).

[1] Исследование выполнено за счет гранта Российского научного фонда № 23-28-01343 «Кодовые переключения в условиях башкирско-русского двуязычия (на материале диалектных дискурсов)»

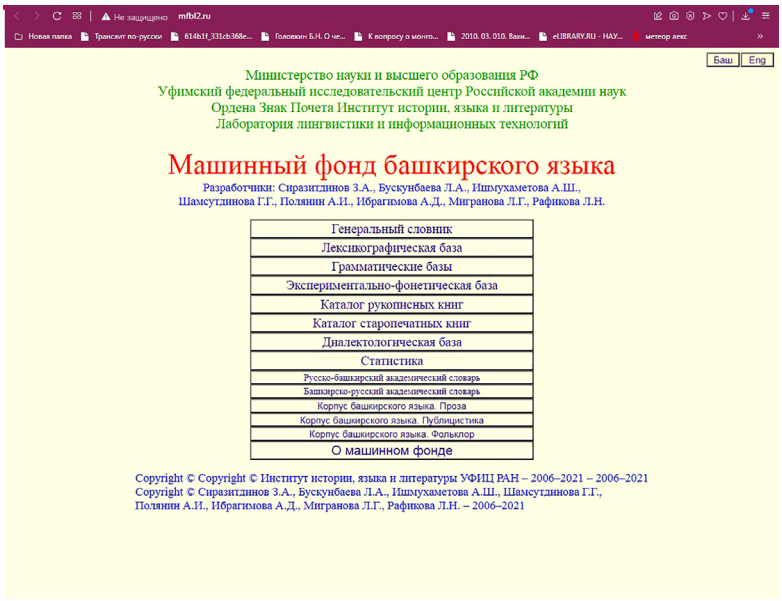

Рис.1. Интерфейс Машинного фонда башкирского языка: ***mfbl2.ru***

Диалектологическая база состоит из трех самостоятельных баз данных: лексической (информация о более 52 тыс. диалектных единицах с шестью информационными полями: само диалектное слово, часть речи, диалект, говор, литературная норма, русский перевод), картографической (информация по диалектологическому атласу башкирского языка – фонетические, морфологические, синтаксические, лексические языковые особенности), текстологической (образцы устной речи) [6, стр. 76] (Рис.2).

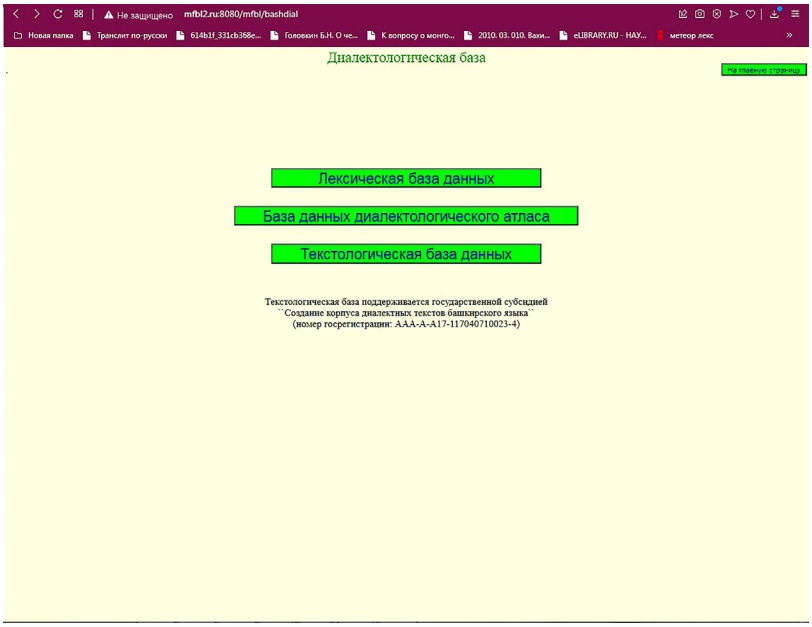

Интерфейс диалектологической базы МФБЯ

Материалы МФБЯ позволили выявить литературные, диалектные, а также русскоязычные названия лекарственных садово-комнатных растений, функционирующие в башкирском языке.

Стоит отметить, что важным способом обогащения растительной лексики любого языка является заимствование наименований фитонимов из родственных, в том числе и неродственных языков.

Влияние русского языка на лексику башкирских говоров можно проследить и на примере одной лексико-семантической группы лекарственных растений. Рассмотрим некоторые названия лекарственных садово-комнатных цветов, заимствованных из русского или через русский язык из других языков.

Для наименования алоэ используется заимствованное слово *алой / алоэ лат*. Áloë, относящееся *ксанторреялылар ғаиләһе* к семейству ксанторреевые *лат*. Xanthorrhoeaceae. В Лексикографической базе МФБЯ, в которой представлены более 50 словарей башкирского языка, даются синонимы этой лексемы – *йөҙйәшәр* (*досл.* долгожитель)*, шеш гөлө* (*досл.* цветок от опухоля) [4].

Для обозначения данного слова в башкирских диалектах используются следующие слова: в среднем говоре южного диалекта фонетический вариант *алуй*, в демском говоре южного диалекта – *алуйгөл* (*досл.* алоэ+цветок), в кызыльском говоре восточного диалекта – *сәнескеле гөл* (*досл.* колючий цветок), в караидельском говоре северо-западного диалекта, среднем говоре южного диалекта – *сәнескәкле гөл* (*досл.* колючий цветок), в миасском, айском говорах восточного диалекта – *сәскәкте гөл* (*досл.* колючий цветок) [2].

В народной медицине алоэ применяется при гастрите и других заболеваниях желудка, кашле, запоре, туберкулезе, воспалении легких, при аллергических и воспалительных заболеваниях кожи и др. Народные рецепты, в составе которых имеется данное растение, зафиксированы в текстах газет, вошедшие в Публицистический корпус МФБЯ. Ср.: *Халыҡ медицинаһында алоэ шулай уҡ туберкулезды дауалағанда, йүтәлләүҙән, йоҡоһоҙлоҡтан ҡулланыла. Киске Өфө/15.05.2010/20 Өлкәндәр өсөн дә алыштырғыһыҙ ризыҡ ул – һөт/ мөхәрририәт/5* [3] – В народной медицине алоэ применяется также при лечении туберкулеза, кашли, от бессонницы.

Аҡ сәскә, *син.* ***ромашка,*** ‘ромашка’ *лат.* Matricaria – относится *йондоҙ сәскәлеләр ғаиләһе* к семейству астровые (сложноцветковые) *лат*. Asteráceae.

Лексикографическая база данных МФБЯ выдает нам следующие разновидности данного растения, которые произрастают в Башкортостане: *еҫле ромашка* ‘ромашка ароматная, или ромашка пахучая’, *шифалы ромашка* ‘ромашка лекарственная’, *еҫһеҙ ромашка, йәки алма үләне* ‘ромашка непахучая’, *меңъяпраҡлы ромашка* ‘ромашка тысячелистниковая’, *тишелгән ромашка* ‘ромашка продырявленная’ [4].

Для наименования ромашки в говорах башкирского языка используются 9 слов: в караидельском говоре северо-западного диалекта – *алабай*, в икском говоре южного диалекта – *рамаш* (*Рамашты эс ауыртҡанда ҡайнатып эсәләр*), в гайнинском говоре северо-западного диалекта – *сарышәңгә* (*досл.* желтые шанежки), в среднеуральском говоре восточного диалекта, гайнинском говоре северо-западного диалекта – *шәңкәчичкә / шәңкәтәтәй*

(*досл.* шанежки+цветок, шанежки+игрушка), ромашка душистая в гайнинском говоре северо-западного диалекта – *алма печин* (*досл*. яблоко + сено), в мензелинском говоре северо-западного диалекта – *алма үләне* (*досл.* трава яблоки), в караидельском говоре северо-западного диалекта – *алмағас үләне* (*досл.* трава яблони), в демском, среднем говорах южного диалекта – *алмалут* (*досл.* яблочная трава) [2].

Ромашка – лекарственный цветок, рекомендуемый при вирусных и простудных заболеваниях, оказывающее противовоспалительное, желчегонное, потогонное действие. Так, в Публицистическом корпусе МФБЯ встречаются примеры использования ромашки в народной медицине: *Ромашка, шалфей, һарыгүҙ үләнен һәр береһен берәр балғалаҡ алып, бер стакан ҡайнар һыу ҡойоп, ярты сәғәт төнәткәс, һәр ике сәғәт һайын берәр ҡалаҡлап эсергә кәрәк. Киске Өфө/22.08.2009/34 Эсәктәр ауыртһа/Ф. Бикембәтова/1* – ‘По 1 ч.л. ромашки, шалфея, траву золотысячника надо настоять в одном стакане кипяченой воде, пить каждые два часа по одной столовой ложке’ [3].

Пион ‘пион’ *лат.* Paeonia – относится *шыҡтым һымаҡтар ғаиләһе* к семейству пионовые *Paeoniaceae*.

В «Русско-башкирском словаре», вышедшей под руководством З.Г. Ураксина отмечено синонимическое название данного цветка *дөр-дөр.* А в энциклопедии Башкортостана зафиксировано другое название – *шыҡтым* и его разновидности: *янтайыусан шыҡтым* ‘пион уклоняющийся, или пион марьин корень’, *дала шыҡтымы* ‘пион степной’ [4].

Целебными являются корень, стебли, лепестки цветов. Советуют применять при эпилепсии, женских, желудочных заболеваниях и т.д. Примеры газетных текстов доказывают применение пиона в народной медицине. Ср.: *Уны (баш ауырыуынан төнәтмәне) әҙерләү өсөн 100-әр мл эвкалипт, бесәй үләне (валериана), арыҫлан ҡойроғо (пустырник), энәлек төнәтмәһе һәм 50-шәр мл* ***пион****, бөтнөк үләне төнәтмәһе, 10 бөртөк ҡәнәфер, бер ҡалаҡ бал һәм бер ҡап (10 г) имбирь алына. Йәшлек/17.11.2017/46 Ҡан тамырҙары ҡыҫылыуҙан/С. Лотфуллина/4* [3] – ‘Для его (настоя от головной боли) приготовления берут по 100 мл эвкалипта, валерианы, пустырника, настоя боярышника и по 50 мл настоя мяты, пиона, 10 шт. гвоздики, 1 ч. л. меда и 1 пачку имбиря’.

Яран ‘герань’ *лат*. Geranium – относится *яран һымаҡтар ғаиләһе* к семейству гераниевые *лат*. Geraniaceae Juss.

В «Русско-башкирском словаре башкирского языка» отмечено несколько разновидностей этого растения: *һаҙ яраны* ‘герань болотная’, *ҡыҙыл яран* ‘герань кровянокрасная’, *урман яраны* ‘герань лесная’, *туғай яраны, саған сәскә* ‘герань луговая’, *ҡыҫыр сәскә* ‘герань Роберта’ [4].

В Диалектологической базе МФБЯ зафиксированы следующие диалектные варианты данного цветка: в среднеуральском говоре восточного диалекта – *мәрйәмана* (*досл*. Марьямана ← Марьям + ана (мать)), в миасском говоре восточного диалекта – *мәрйәмана күҙ йәше* (*досл*. слезы Марьямана), а в том же говоре кровянокрасная герань – *алмайара* (*досл*. яблоко+рана) [2].

Герань, которую выращивают в домашних условиях, называется *ярангөл* (*досл*. герань+-цветок). Это растение, имеющее антисептическое, антивирусное, противовоспалительное,

противоотечное, ранозаживляющее и др. действия, отмечено в газетных текстах Публицистического корпуса МФБЯ. Ср: *Арыҕанда, депрессиянан, баш ауыртҡанда яранғөлдө еҫкәргә кәрәк* [3] – ‘При усталости, депрессии, головной боли, нужно понюхать герань’.

Из примеров видно, что большинство русскоязычные названия лекарственных растений заимствовано из латинского языка, поскольку ботаническая номенклатура создавалась на греко-латинской основе.

Русскоязычные слова также встречаются в Текстологической базе МФБЯ. Первоначально данная база создавалась для представления иллюстративного материала по говорам на основе «Образцов башкирской разговорной речи» [5], но в дальнейшем база наполнилась текстами транскрипций фонетической речи по говорам восточного диалекта, собранным и транскрибированным в рамках проведенной лабораторией НИР «Создание корпуса диалектных текстов башкирского языка» (2017-2021). По материалам базы данных можно наблюдать кодовое переключение, т.е. «переход говорящего в процессе речевого общения с одного языка на другой в зависимости от условий коммуникации» [6, стр. 64], в данном случае использование в башкирской речи русских терминов. В ходе беседы информант использует русское название растений, т.е. происходит переключение кодов. Ср.: # *гваздикалар # # шуттап # бөткөһөҙ / сәскәләрем ныҡ күп //* лит. *ҡәнәферҙәр һанап бөткөһөҙ / сәскәләрем ныҡ күп // ‘гвоздик не сосчитать / у меня очень много цветов //’* (ж., 48, среднее, кызыльский)[1]; # *и # әсәйҙен йаратҡан сәскәләр # роза # гартензийалар үҫә //* лит. *һәм әсәйҙең яратҡан сәскәләре рауза гортензиялар үҫә //* ‘и мамины любимые цветы розы гортензии растут’// (ж., 14, среднее, кызыльский) [2]. В вышеприведенных примерах кодовое переключение с башкирского на русский язык мотивировано тем, что в процессе коммуникации по каким-либо причинам информант не может вспомнить нужное слово в родном языке и переключается на русский.

База данных Машинного фонда башкирского языка содержит богатый материал для исследования башкирского языка, позволяющий оценивать современное состояние языка, фиксировать диалектные особенности той или иной территории.

Использованная литература

1. Багана Ж., Блажевич Ю.С. К вопросу о переключении кодов // Научные ведомости. Серия гуанитарные науки. 2010. № 12(83). Выпуск. 6. С. 64.63-68.

2. МФБЯ: Диалектологическая база. URL:http://mfbl2.ru/mfbl/bashdial (дата обращения: 30.08.2023).

3. МФБЯ: Корпус башкирского языка. Публицистика. URL:http://212.193.134.139:8080/bashkorp/korpubp4 (дата обращения: 30.08.2023).

4. МФБЯ: Лексикографическая база. URL: http://mfbl2.ru/mfbl/bashlex (дата обращения: 30.08.2023).

5. Образцы башкирской разговорной речи / ответ. ред. Н.Х.Максютова. Уфа, 1988. 224 с.

6. Сиразитдинов З., Бускунбаева Л., Ишмухаметова А., Шамсутдинова Г. Диалектологический ресурс башкирского языка // Ұлы дала тұлғалары: академик Шора Сарыбаев және ұлттық тілтаным тағылымы. Алматы, 2020. С. 75-81.

[1] На примерах представлены пол, возраст, образование и говор информанта.

Malikova Iroda
Samarqand davlat chet tillar instituti

NUTQIY FAOLIYATDA TIL BIRLIKLARINING PARADIGMATIK MUNOSABATI

АННОТАЦИЯ: В статье даны ценные сведения о парадигматическом соотношении языковых единиц в речевой деятельности, о существовании единиц каждого отдельного уровня языка внутри системы, их существовании в системе. Что касается системы и структуры, то существует научная основа специфической взаимосвязи между ними, специфи-ческие закономерности, систематичность, возникающая на этой основе, опирается на законы внутреннего развития языка и силы, возникающие под влиянием внешних факторы. Применительно к системе и структуре на основе теоретических представлений изучались весь объект и элементы и части, обеспечивающие структуру этого объекта, составляющие его состав.

Ключевые слова: Речевая деятельность, парадигматическая установка, система, структура, парадигма, вертикальное движение.

Paradigmatik munosabat tilning har bir alohida sathi birliklarining sistema ichida mavjudligi, yoki boshqacha aytganda, ularning sistemada yashashlari tarzini taqozo etadi. F.do‘ Sossyur til birliklarining paradigmatik munosabati (Sossyur terminologiyasida assotsiativ munosabat) ketma-ketlik qoidasiga bo‘ysunmasligini, mazkur munosabat muayyan uyushma a’zolari o‘rtasida ro‘y berishini qayd etadi va shu munosabatdagi til birliklari ongimizda alohida guruhlar tarzida mavjud bo‘lishini ta’kidlaydi. Har qanday so‘z u yoki bu tarzda fikran o‘zi bilan bog‘lanadigan narsani xotiraga keltiradi [1:145]. Keyinchalik bu til birliklarining o‘zaro munosabatlariga katta e’tibor berilib, «paradigmatik munosabat» yoki «paradigmatika» atamasi bilan nomlana boshlandi [2:207-209]. Bizningcha, bu bilan to‘liq qo‘shilish mumkin, zero, «paradigmatik munosabat» yoki «paradigmatika» atamasi bir-biri bilan bevosita bog‘liqdir. Sistema va struktura haqida taniqli nazariyotchi olim R.Rasulov quyidagicha yozadi: Sistema elementlar aloqasining, bog‘liqligining tugallangan nuqtasi, yaxlitligi. Struktura – elementlar aloqasining boshlang‘ich nuqtasi, ularning dastlabki qator ichki bog‘lanishi, munosabati. Sistema sintetik, strutura analitik tushunchalardir [3:178]. Sistema va struktura bir narsa bo‘lmay, biri ikkinchisi bilan bog‘liq bo‘lgan, alohida tushunchalardir. Barcha narsalar sistem xarakterga ega bo‘ladi. Shu jumladan til ham ideal sistema hisoblanib, nutqiy faoliyatda paradigmatik munosabatlar uning struktur xarakterini taqozo etadi. Shu sabab ham, paradigmalar tilning barcha qatlamlariga xos tushunchalardir deb qarash xato emas.

Aniqrog‘i, paradigmatik munosabat tilning barcha sathida bo‘ladi. Bu haqda A.Berdialiyev quyidagilarni yozadi: Tilning qaysi sathida bo‘lmasin, har qanday paradigma lisoniy jihatdan o‘zaro munosabatdosh birliklar yig‘indisi tarzida tasavvur etiladi [4:7]. Buni biz til va nutqning eng kichik birligi bo‘lgan fonemadan tortib, eng katta birligi matnda ham uchratishimiz mumkin.

Sistem tilshunoslik har qanday lingvistik hodisani muayyan elementlardan tashkil topgan butunlik sifatida e'tirof etadi. Masalan, til sistemasidan eng kichik birlik sanaluvchi va moddiy tomondan boshqa mayda bo‘lakka bo‘linmaydi, deb hisoblanuvchi fonema ham sistem tilshunoslik tomonidan o‘zaro munosabatda bo‘lgan muayyai belgilarning majmuasi sifatida talqin etiladi. Bunday talqinga muvofiq har qanday fonema ma'lum mundarijaga ega bo‘lib, uniig mundarijasini shu fonemaning bevosita kuzatish bosqichida turli variantlari orqali namoyon bo‘luvchi akustik, artikulyasiya va funksional belgilari hamda bu fonemaning boshqa fonemaga zidlash orqali aniqlanuvchi farqlovchi belgilari tashkil etadi» [5:6].

D.A.Nurmonovaning bu fiklariga to‘liq qo‘shilamiz. Sistema bo‘lgan joyda struktura albatta bo‘lishi kerak. Bu degani barcha til va nutq birliklari nutqiy faoliyatda paradigma hosil qiladi. Bu haqda Yu.S.Stepanov quyidagicha fikr yuritgan: «Sistema – bu muayyan qismlardan va bir-biri bilan o‘zaro bog‘liq bo‘lgan unsurlardan (elementlardan) tashkil topgan yaxlitlikdir. Bu unsurlarning o‘zaro munosabati strukturani taqozo etadi. Shuning uchun sistemaning strukturasi haqida so‘z yurita olamiz. Ana shu unsurlar bilan struktura yaxlitligi sistemani tashkil etadi» [6:228].

B.M.Solnsev esa: Sistema va struktura munosabatida bir butun ob'ekt va shu ob'ektning tuzilishini ta'minlovchi, uning tarkibi bo‘lgan elementlar, qismlar aniq, ob'ektiv namoyon bo‘ladi. Shunga ko‘ra, har bir sistema unda elementlar, qismlar mavjudligiga va ajralishiga ko‘ra alohida hisoblanadi. Anig‘i, alohidalik har qanday sistemaning eng muhim hususiyatidir» [7:11]. Bizningcha, bu bilan to‘liq qo‘shilish mumkin, zero, har bir sistema unda elementlar, qismlar mavjudligiga va ajralishiga ko‘ra alohida hisoblanadi, strutura esa ob'ektning tuzilishini ta'minlovchi, uning tarkibi bo‘lgan elementlar yig‘indisidir. Bu fikrlarni dalillash uchun aniq misollarga murojaat qilaylik:

Cho‘ziq va qisqa unlilar paradigmasi:

I qattiq – yumshoqlik belgisiga ko‘ra I_1, I_2, cho‘ziq qisqalik belgisiga ko‘ra I_1, I_2, oppozitsiya hosil qiladi. I fonemasi sintagmatik munosabatga kirishish orqali nutqiy faoliyatda qattiq – yumshoqlik, cho‘ziq qisqalik belgisini yuzaga chiqaradi.

Masalan: *bilan, zig‘ir, zira, sira* so‘zlarida qisqa, *iltimos, ilhom, piyoz, igna* so‘zlarida cho‘ziq kabi.

Masalan, sinonimik qatordagi ma'lum bir so‘zlar sinonimlar paradigmasini hosil qiladi.

Yig‘moq, to‘plamoq, to‘dalamoq, jamlamoq, jamg‘armoq, yig‘namoq. Mana bu keltirilgan sinonimik qatorda sinonimlar paradigmasidan tashqari. –moq affiksi paradigmasi ham ro‘y bermoqda. Ya'ni, «o‘zak-moq» qolipi asosidagi operand+operator = derivatsiyasini ham ko‘ramiz. Oltita so‘zda «o‘zak+moq» so‘z shakli yasovchi modeli tipidagi paradigmani hosil qilgan. Bu sinonimik qatorda oltita so‘z sinonimik belgilariga ko‘ra paradigmatik munosabatga kirishgan. Oppozitiv til birliklari paradigmasi haqida T.Qudratov quyidagi fikrlarni asosli aytgan: Sistema deb o‘zaro ichki ziddiyat (oppozitsiya)ga ega bo‘lgan hodisalarning guruhlanishiga aytiladi. Har bir sohaning o‘ziga xos guruhlari sistemasi bor.

Masalan, fonetikaning o‘ziga xos birliklari bor yoki morfologiyadagi har bir konkret forma ziddiyatli sistemasiga ega. Chunonchi, o‘zbek tilida -(i)m, -(i)ng, -i/si; -(i)miz, – (i) ngiz, -lari qo‘shimchalari birining o‘rnida boshqasini ishlatib bo‘lmaydi. Bu xususiyat ularning

ziddiyatligidir. Ammo ularning hammasi birgalikda bir narsaning boshqasiga qarashli ekanligini koʻrsatadi. Bu jihatdan ular bir sistemani tashkil etadi [8:35]. Bu fikrlarga toʻliq qoʻshilamiz. T.Qudratov egalik qoʻshimchalari paradigmasini ularning ziddiyatligidir deb toʻgʻri qayd etgan. Bu yerda olim mikrosistemalar paradigmasi haqida oʻrinli zalvorli fikr yuritgan.

Tadqiqotchi G.Toirova paradigmatik sistema va pragmatik sistema orasidagi oʻxshashlik haqida quyidagilarni yozadi:

1) paradigmatik sistema elementlari zamon bir xilligiga ega boʻlmaydi – hamisha bir-birini inkor qiladi, biri qoʻllanilganda ikkinchisi qoʻllanilishi mumkin emas. Pragmatik sistema situativ mohiyatga ega boʻlganligi sababli uning tarkibiy qismlari bir zamonda voqelanadi. Shuning uchun paradigmatik sistema elementlarining qoʻllanishida zamon va makon farqi shart boʻladi. Pragmatik sistema elementlari uchun zamon va makon umumiyligi shartdir;

2) paradigmatik sistema elementlari bir-birini eslatib turadi, lekin ayni zamonda biri ikkinchisini rad qiladi, bir-biri bilan sintagmatik munosabatga kirisha olmaydi, birgalikda qoʻllanilmaydi. Pragmatik sistema birliklari esa, aksincha, biri ikkinchisini takrorlaydi, toʻldiradi; etik-estetik nuqtai nazardan bezaydi. Shuning uchun sistemada ma’lum bir tarkibiy qism eksplitsit ifodalanmagan boʻlsa, boshqa elementlar uning oʻrnini bemalol bosa oladi »[9:6]. Bizningcha, G.Toirovaning paradigmatik sistema va pragmatik sistema orasidagi oʻxshashlik haqidagi mulohazalari ilmiy asoslidir. Paradigmatik sistema elementlari zamon bir xilligiga ega boʻlmay – hamisha bir-birini inkor qilganligi uchun ham turli xil munosabat hosil iladi. Paradigmatik munosabatlar sistema elementlarining qarama-qarshi joylashishni shakllantiradi.

Til birliklari vertikal harakat doirasida ierarxiya yoki lingvistik elementlar toʻplamidan bitta birlikni ichki tuzilishida namoyon boʻladi. U fonema, morfema, soʻz va iboralar kabi til birliklari strukturasida uchraydi. Aytilgan fikrlarimizni quyidagi misollar orqali dalillay olamiz. Fonemik sath doirasida: Fonemalar vertikal harakatini til ichidagi muayyan fonemalarni tanlashda kuzatish mumkin. Masalan, oʻzbek tilida «til» va «dil» kabi soʻzlardagi /t/ va /d/, «soʻz», «koʻz» soʻzlaridagi /s/ va /k/ fonemalari oʻrtasidagi tanlov vertikal harakatni aks ettiradi, bunda bir fonema boshqasiga koʻra farqlangan.

L.Blumfild quyidagilarni qayd etadi: «Muayyan koʻrinishdagi bir yoki undan ortiq fonemalardan tarkib topgan har qanday morfema ham (ma’noni e’tiborga olmagan holda) mukammal tarzda tahlil etилади. Masalan, duke «gersog» morfemasi [d], [ju:], [k] tarzida berilgan sodda va murakkab fonemalardan tashkil topganligini koʻramiz. -ess morfemasi esa [e], [s] fonemalarining ketma-ket kelishi orqali shakllangan» [10:175].

Morfemalar nutqiy faoliyatda, vertikal harakat tarzida grammatik yoki semantik ma’lumotni yetkazish uchun mumkin boʻlgan morfemalar toʻplamidan ma’lum bir morfemani tanlashda sodir boʻladi. Misol uchun, «yugurmoq» fe’li fe’lning morfologik paradigmasidagi vertikal harakatni ifodalovchi «yugurish» yoki «yugurgach» kabi turli shakllarga oʻtadi.

Vertikal harakat sintaktik toifadagi mavjud variantlar qatoridan aniq soʻz yoki iboralarni tanlashda namoyon boʻladi. Masalan, «daraxt» va «daraxtning» oʻrtasida tanlov qilish ot soʻz birikmalarida aniqlovchilarni tanlashda vertikal harakatni aks ettiradi. Vertikal harakatga

grammatik qoidalar, semantik mulohazalar va matn cheklovlari kabi omillar sabab bo‘ladi. Bu nutqiy faoliyatda har biri ma’no, grammatik va kommunikativ niyat uchun o‘ziga xos ta’sirga ega bo‘lgan muqobil variantlardan tanlash imkonini beradi.

Nutqiy faoliyatda gorizontal harakat bir xil darajadagi lisoniy tuzilma doirasidagi o‘zaro bog‘liq birliklar to‘plamidan bir birlikni tanlashni bildiradi. Bu o‘xshash funktsiya yoki rolga ega bo‘lgan lingvistik alternativalarni tanlashda yuzaga keladi. Mana bir nechta misollar:

Leksik sath doirasida gorizontal harakat sinonimlar yoki uyadosh so‘zlar to‘plamidan so‘z tanlashda aniq ko‘rinadi. Masalan, «katta», «yirik» yoki «ulkan» yoki «yuz», «bet», «aft», «bashra» so‘zlari o‘rtasida tanlov qilish leksikonning gorizontal harakatini o‘z ichiga oladi, bu yerda har bir so‘z ma’nodagi kompozitsiya elemenlarining asosiy kompozitsion belgilari bilan kuchsiz farqlanishi bilan xarakterlanadi.

Gorizontal harakat o‘xshash ma’nolarni yetkazish uchun turli xil sintaktik tuzilmalar yoki konstruktsiyalarni tanlashda kuzatiladи. Masalan, turli gapni tanlash sintaktik paradigmatikada gorizontal harakatni ifodalaydi.

Nutqiy faoliyatda gorizontal harakat uslubiy tanlovlarda ko‘zga tashlanadi, bu yerda o‘xshash ma’noga ega alternativlar o‘ziga xos ma’no berish uchun tanlanadi. Buni biz alliteratsiya, parallelizm yoki uslubiy urg‘u uchun takrorlashdan foydalanganimizda yaqqol ko‘ramiz. Tovushlar ohangdorligi, asosan bir xil tovushlarning takrorlanishidan hosil bo‘lgan ohangdorlik alliteratsiya uslubiy hodisa sanaladi.

Xullas, nutqiy faoliyatda gorizontal harakatga uslubiy imtiyozlar, matnga muvofiqlik, so‘zlovchi niyatlari va nutq maqsadlari kabi omillar ta’sir qiladi. Ma’lum bir lingvistik toifada xabarning turli tomonlarini ta’kidlab yoki muayyan kommunikativ maqsadlarni hisobga olgan holda, kompozitsiya elemenlarining asosiy kompozitsion belgilari bilan kuchsiz farqlanishni tanlov qilish imkonini beradi.

Adabiyotlar ro‘yxati:

1.Соссюр, Фердинанд дў. Умумий тилшунослик курси. Француз тилидан Ибодулла Мирзаев таржимаси. –Тошкент, 2019. –308 б.

2.Брендаль В. Структуральная лингвистика. В книге Звигенцев В.А. История языкознания. Часть 2.- 1965.-С.207-209., Торопцев И.В. Язык и речь. – Воронеж, 1985. –199 с.

3.Расулов Р. Умумий тилшунослик. –Тошкент: 2017. – 312 б.

4.Бердиалиев А. Ўзбек тили синтактик қурилиши асосининг парадигматик тизими. –Хўжанд, 2019. –80 б.

5.Нурмонова Д.А. Ўзбек тилида парадигма аъзолари ўртасидаги зидланишларнинг мўътадиллашуви (Фонологик сатҳ) // Номзодлик диссертация автореферати. –Тошкент, 1998. –22 б.

6. Степанов Ю.С. Основы общего языкознания, –М.: Просвещения, 1975. –271 с.

7. Солнцев Б.М. Язык как системно-струтурное образование. –М.: Наука, 1977. –292 с.

8.Қудратов Т. Нутқ маданияти асослари. –Т.: «Ўқитувчи», 1993. –160 б.

9.Тоирова Г. Нутқий мулоқот ситуатив прагматик система сифатида // Номзодлик диссертация автореферати. –Тошкент, 1998. –32 б.

10.Блумфилд Л. Язык. –М.: УРСС, 2002. –606 с.

УДК:372.461(575.2)(04)

Аскалиева Гүлзат
КР УИАнын Ч.Айтматов атындагы Тил жана адабият институтунун илимий кызматкери

КОННОТАЦИЯЛЫК ЛЕКСИКАНЫН ИЗИЛДЕНИШ ТАРЫХЫНАН

Аннотация. Бул макалада коннотациялык лексиканын изилдениш тарыхы тууралуу сөз болот. Тарыхый жактан алганда, бул термин алгач XIV кылымга таандык болгон «Всеобщая и рациональная грамматика ПорРояля» деген эмгекте кезигет. Эмгектин авторлору А.Арно менен К.Лансло коннотацияны акциденция менен субстанцияны ажыратып кароо үчүн керек деп эсептешкен. Акциденция – схоластикалык философияда конкреттүү предметтердин жашоо жолу дегенди түшүндүрсө, субстанция – ошол предметтердин өзү дегенди туюндурган. Аталган терминди тереңдетип иликтөө иши чет элдик лингвистикада XIX кылымда колго алынган.

Түйүндүү сөздөр. Коннотация, денотация, коннотациялык лексика, ассоциация, компонент, экспрессивдүүлүк, эмоционалдуулук, коннотациянын тарыхы, семантикалык каражаттар.

Тил илиминде көлөмү жана мазмуну «бүдөмүк», бирок маңызы боюнча маанилүү роль ойногон түшүнүктөр бар. Алардын катарына «коннотация» түшүнүгү кирет. Тарыхый жактан алганда, бул термин алгач ирет XIV кылымга таандык болгон «Грамматика общая и рациональная ПорРояля» [3] деген эмгекте кезигет. Эмгектин авторлору А.Арно менен К.Лансло коннотацияны акциденция менен субстанцияны ажыратып кароо үчүн керек деген түшүнүктө болушкан [7,1]. Акциденция – схоластикалык философияда конкреттүү предметтердин жашоо жолу дегенди түшүндүрсө, субстанция – ошол предметтердин өзү дегенди туюндурган. Демек, аң-сезимдеги конкреттүү предметтер (жер, суу, дарак) субстанцияны түзсө, алардын жашоо жолу (катуулугу, муздактыгы, бийиктиги) акциденция катары мүнөздөлгөн. Дал ушул экинчи термин (акциденция) кийин коннотация түшүнүгү менен алмашылган. Бирок, аталган авторлорго чейин эле коннотация тууралуу маалымат белгилүү лингвист, англис ойчулу Ж.Ст.Миллдин эмгегинде жолугат [18,36]. Анда автор «экстенция-интенция» түшүнүгүн антитезалык маанидеги «денотация-коннотация» түшүнүгү менен алмаштырат. Окумуштуу үчүн денотация – бул субъект болсо, ал эми коннотация – субъекттин мүнөздөмөсүн түшүндүргөн. Же, коннотация дегенде сөздөрдүн берген мааниси деген ойду түшүнгөн. Ж. Миллдин пикирине ылайык, коннотацияга ээ болбогон сөздөр же предметти же белгини гана туюндурат. Ал эми коннотацияланган сөздөр предметти көрсөткөнү менен, өтмө мааниде, анын белгисин туюндуруп турат.

Айталы, ак деген сөз бардык ак нерселерди: карды, кагазды, көбүктү билдирип, өтмө мааниде ак түсүнүн коннотациялык белгисин көрсөтөт. Же болбосо, ал коннотацияга негизги маалыматтык жүктү ыйгарып, сөздүн түз мааниси дегенде – коннотативдүү белги-

лердин жыйындысын түшүнгөн. Ошентип, ал лингвистикалык кубулуш катары денотативге караганда, коннотацияга артыкчылык берген [18,36].

Аталган терминди тереңдетип иликтөө иши чет элдик лингвистикада XIX кылымда улантылган. Тилдеги коннотация феноменин ачып көрсөтүүгө атайын илимий эмгектер арналып, дыкат аракеттер жасалганы менен анын маңызы толук ачылбай келген. Айталы, окумуштуу-лингвист К.Бюлер 1934-жылы «Теория языка. Репрезентативная функция» деген эмгегин жазат. Анда ал Ж. Миллдин көз караштарын тереңдетип: **«Ар бир тилде тандамал тектеш байланыштар бар: тактооч өз этишине умтулат, башка сөз түркүмдөрүндө да окшош нерселер байкалат»,** [6:58] – деп, коннотацияны контексттеги сөздөрдүн ордуна алмаштырып толуктоого ылайык келген тектеш маанидеги тил каражаты катары эсептейт.

Булардан айырмаланып, окумуштуу-лингвист Л.Блумфильд коннотациянын түзүлүшү үчүн маанилүү фактор деп «кырдаалды» эсептеп, анын натыйжасында, «сүйлөөчүгө карата айтылган кандайдыр бир форма – аны уккан кырдаалдан көз каранды. Эгерде, ал форманы кандайдыр бир өзгөчө кырдаалдарда, же анда-санда гана уккан болсо, мындай учурда ал жалпы кабыл алынган форма менен дал келбеши ыктымал» [5,156], – деген ойду айтат. Экинчи жагынан, Л.Блумфилд коннотацияланган лексиканы бир нече түргө бөлүп, алардын ар биринин типтүү өзгөчөлүктөрүн бөлүп көрсөтүүгө аракет кылат. Айталы, чакан коннотациялар (локалдуу), техникалык коннотациялар, китептик коннотациялар, өздөштүлүргөн коннотациялар, уятсыз коннотациялар ж.б. Булардын ар бири жагдай-шартка жараша колдонулат. Айталы, «техникалык коннотациялар ошол чөйрөдө пайда болуп бекемделгендиктен, тигил же бул кесиптин актуалдуулугунан жана артыкчылыгынан көз каранды болот. Ал эми өздөштүрүлгөн коннотациялар чет элдиктерге карата сүйлөөчүнүн субъективдүү пикирин чагылдырат» [5,164], – деген ойду айтат.

Л.Блумфилд коннотациялардын түрлөрү сансыз деп эсептеп, «аларды толук аныктоого мүмкүн эмес, анткени, коннотацияларды денотативдик маанилерден ажыратып кароо кыйын» [5,161], – деп эсептеген. Мунун себеби, коннотациялардын лексикалык-семантикалык, морфологиялык белгилери жана синтаксистик мүнөзүн аны толук иликтөөгө жана классификациялоого кыйындык жараткандыгы менен түшүндүрөт. Ал тургай, Л.Блумфилддин коннотацияларды бөлүштүрүү критерийлерин аргументтештирүү татаалдыкты жаратат.

Коннотация термин катары лингвистикадагы эмоционалдык-боёктуу сөздөр маанисинде XIX кылымдан тартып иликтене баштаган. Сөздүн өзү эски латын тилиндеги «connotatio» сөзүнөн алынып, лат. «con» – «бирге», «чогуу» жана «noto» – «белгилейм», «билдирем» деген маанилерди туюндурган. Аталган кылымдын орто ченинен тартып, коннотациянын эки мааниси боюнча иликтөө иши колго алынып, биринчиси – коннотациянын «кошумча» же эмоционалдык-экспрессивдүү мааниси менен тыгыз байланыштуу болсо, экинчи жагы, коннотация дегенде сөздөрдүн баалоочулук мааниси негизги орунга чыккан. Коннотациянын ушул маанилерине XX кылымдын окумуштуулары, айталы, Ю.Д.Апресян дагы бир нече маанилерди кошот:

1. Коннотация – бул денотациянын «карама-каршысы»;
2. Коннотация – бул синтаксистик валенттүүлүк;
3. Коннотация – бул сөздүн өтмө мааниси;
4. Коннотация – бул сөз маанисинин факультативдик элементи. [2]

Ю.Д.Апресян коннотациянын маанисин психологиялык категория деп, аны «семантикалык ассоциация» катары мүнөздөйт.

Изилдөөчү Арнольд коннотацияны «комплекстүү маанилердин» жыйындысы катары карап, ага эмоционалдык, баалоочу жана стилистикалык боёкторду ыйгарат. [4]

В.И.Шаховский өзүнүн «Категоризация эмоций в лексико-семантической системе языка» [17] деген монографиясында коннотацияга учкай кайрылып өтөт. Мында автор тилдеги эмоциянын таасирин талдоого алып, эмотивдүүлүк менен экспрессивдүүлүктүн, денотативдүүлүк менен коннотативдүүлүктүн чегин көрсөтүүгө умтулат. Экинчиден, эмотивдүү лексиканы бөлүштүрүү принциптерин сунуштайт. Үчүнчүдөн, эмотивдүү тексттерге мүнөздөмө берип, ага таандык болгон эмотив, аффектив, коннотатив, экспрессив деген терминдердин маңызын ачууга умтулат. Окумуштуунун аракети, негизинен, эмотивдүү лексиканын табиятын ачып берүүгө багытталгандыктан, тилдеги коннотация тууралуу кыйыр маалымат берет. Изилдөөчү В.Н.Телия коннотацияны тил системасындагы баа берүүчү, эмоционалдык жана стилистикалык мүнөздөгү термин катары мүнөздөп:

«...коннотация всегда экспрессивна, другими словами, она и есть выражение экспрессивности» [13,101], – дейт. Башка изилдөөчүлөргө салыштырмалуу ал коннотацияны эки мааниде чечмелеп, кең маанидеги коннотация өзөгүндө экспрессивдүү функцияны камтып, тилдик бирдиктин предметтик-концептуалдык же түз мааниси менен барабар деп эсептейт.

Тар мааниден алганда, коннотация – бул тилдин образдуулугун күчөтүп, көркөмдүүлүгүн арттыруучу ички касиетке ээ болгон, түз маанидеги сөздөргө элестүү-түрпөт тартуулаган өтмө маанидеги лексика катары чечмелейт. Айта кетүүчү жагдай, коннотациялык мааниге ээ болгон тилдик бирдиктер коммуникация процессинде субъективдүү боёкко ээ болот. Анткени, тилдин ар бир алып жүрүүчүсү баарлашууда өзүнө жакын тааныш болгон тил каражаттарын колдонот, алардын мааниси адресатка тааныш да, бейтааныш да болуп калышы ыктымал. Ошондуктан, боёктуу лексиканы колдонуу – субъективдүү жеке аң-сезимден көз каранды.

Лингвистикада коннотация термини пайда болгондон тартып, ага байланыштуу «экспрессия» түшүнүгү колдонула баштаган. Изилдөөчү Е.М.Галкина-Федорук аталган түшүнүккө мындайча аныктама берет: «Экспрессия – бул айтыла турган ойдун көркөмдүүлүгүн, таасирдүүлүгүн, «күчүн» арттырууга багытталган тилдик каражат. Булар кептин таасирдүү, терең жана экспрессивдүү болушуна шарт түзөт» [7,101], – дейт.

Айрым окумуштуулар экспрессияны образдуулук катары карашат. Айталы, изилдөөчү И.В.Арнольд: «Сөз экспрессивдүү маанилик касиетке ээ, эгерде анын образдуулугу ага байланышкан башка компоненттердин маанисин күчөтсө» [4,162], – дейт.

Айрым учурда экспрессия дегенде кептин эмоционалдык жана боёктук-баалоочу компонентин түшүнүшөт. Изилдөөчү О.Н.Селиверстова экспрессивдүүлүк дегенде предметке

карата айтылган дал ушунай эмоционалдык жана боёктуу кепти түшүнөт. В.К.Харченко экспрессиянын өзөгүндө тилдик каражаттарга шайкеш келбеген чен-өлчөмдөн оолактоо турат деп эсептеп: «Эскпрессиянын маңызы – мүмкүн болгон стандарттарды жана даяр үлгүлөрдү жарып өтүүдө турат» [16,69], – дейт. Демек, экспрессивдүүлүк – сөздүн маанилик ырааттуулугунун компоненти, анын коннотациялык элементи болушу мүмкүн. Анткени, экспрессивдүүлүктүн көптөгөн боёктуу ыкмалары бар. Айталы, стилистикалык боёк, эмоционалдык боёк, баалоочу боёк, образдуу боёк ж.б. Мындан улам боёктуу сөздөрдү туюндуруунун көптөгөн терминдик аталыштары бар. Алардын ичинде эмоционалдык-экспрессивдүү, экспрессивдүү-эмоционалдык, эмотив, экспрессив, стилистикалык боёк, экспрессивдүү-стилистикалык, стилистикалык, эн-белгилик, баалоочулук, коннотациялык ж.б. Булар синоним катары нейтралдуу аталыштар иретинде жашап турушат. Мындай ойду чет элдик изилдөөчүлөр С.Ульманн, орус окумуштууларынын ичинен В.Виноградов сунуштаган.

Тилдеги экспрессия түшүнүгүнүн толук иштетиле электигин окумуштуулар В.Н.Телиянын, Е.Ф.Петрищевойдун эмгектеринен көрүүгө болот. Ал эми изилдөөчү О.С.Ахманова тилдеги ар түрдүү стилистикалык каражаттар дайыма ал тилдеги негизги маанилерди толуктоочу каражаттардын милдетин аткарат деп эсептесе, В.Н.Телия экспрессивдүү-боёктуу лексика татаал маанилик-структуралык түзүлүшкө ээ деп, «...коннотациянын кошумча маанилик мүнөзүн макрокомпонент катары аныктайт. Бул компонент өз ичине тилдин стилистикалык, баалоочу, эмоционалдык функцияларын камтып турат» [13,315], – деп эсептейт. Мындан сырткары, изилдөөчүнүн оюна ылайык, дээрлик бардык илимий адабияттарда эске алынбаган дагы бир экспрессивдүү-боёктуу маани – алардын ички форма тарабынан даярдалып, сөздүн экзотикалуу угулушунан көз каранды болуп турат.

Коннотациядагы «ички форма» түшүнүгү В.Фон Гумбольдтун тилдин мазмунун уюштуруучу ассоциативдүү-образдык мотивинен келип чыгат. А.А.Потебня «ички форма» дегенде психологиялык элестөөдөгү шайкеш образды негизги орунда турат деп эсептеп, эски менен жаңы түшүнүктүн өзөгүндөгү окшоштук экөөнү тең ассоциациянын мыйзамына ылайык кабылдоого көмөктөшөт деп эсептейт.

1982-жылы изилдөөчү В.Говердовский илимий жактан негизделген коннотациялык сөздүктү түзүү жөнүндө оюн айтып, мындай сөздүк, биринчи кезекте, эл ичинде туруктуу мүнөз күтүп калган коннотациялык сөздөргө байланыштуу түзүлүшү керек деп: «...слова с коннотативным значением необходимо рассматривать не только с лингвистической, а и психологической позиции, а словарная статья в этом словаре «должна воссоздать полный синхронно-иахронический облик внутреннего содержания слова» [8,212], – деп жазат. Башкалардай эле ал дагы коннотацияланган лексиканы классификациялоо аракетин көрүп, анын төрт түрүн сууруп чыгат:

1.Экспрессивдүү-баалоочу;
2.Контексттик;
3.Тарыхый-тилдик;
4.Тарыхый-маданий.

Мындай бөлүштүрүүдөгү коннотациянын биринчи тиби – синонимдик катардагы ассоциативдүү-индивидуалдуу сөзсөрдү бөлүп көрсөтүүгө көмөктөшөт. Коннотациянын экинчи тиби – контекстте гана байкалган, өзүнүн кайталангыстыгы менен өзгөчөлөнгөн сөздөр аркылуу мүнөздөлөт. Тарыхый-тилдик коннотация сөздөрдүн тарыхый-тилдик мүнөзү менен аныкталса, тарыхый-маданий коннотация – тарыхый кыймылдардын негизинде калыптанган улуттардын, элдердин маданий түшүнүктөрү менен тыгыз байланышкан.

Коннотацияны кыргыз тилинин алкагында изилдөө иштери орус окумуштууларынын жетишкендиктерине таянуу менен башталганына карабастан, аны термин катары өз алдынча иликтөө ишинде бир топ артта калуулар бар. Ошентсе да, профессор Ж.Мукамбаев бул маселеге алгачкылардан болуп кайрылып, айрым сөздөрдүн коннотациялык мааниге ээ экендигин, мындай сөздөр ички сезимди билдирип, «сөздүн эмоциялык мааниси» деп аталарын, анын семантикалык топторун какшык, кекээр, кекетүү, сүйүнүү, эркелөө, эркөө, кубаттоо маанилери туюндурарын жана алардын сөз айкаштары, морфологиялык каражаттары бар экендигин кыскача белгилеп өтөт [11].

Изилдөөчү А.Сапарбаев 1997-жылы жарык көргөн өзүнүн «Кыргыз тилинин лексикологиясы жана фразеологиясы» аттуу окуу китебинин көлөмдүү бөлүгүн «Сөздүн эмоционалдык мааниси» деп атап, анда айрым сөздөр сүйлөмдө айтылып жаткан ойго карата сүйлөөчүнүн мамилесин билдирерин, ал сүйлөмдүн мазмунуна ар кыл мүнөздөгү экспрессивдик-эмоционалдык маанини кошорун, мындай сөздөр «эмоционалдык сөздөр» [12] деп аталарын, ал лексикалык жана эмоционалдык маанилердин айкалышынан турарын айтат. Ал эми окумуштуу С.Давлетов, негизинен, тилдин стилистикалык маселелерин талдоого алып, анда эки маселеге өзгөчө көңүл буруу зарылдыгын айтат:

1.Тилдин орток каражаттарына жана бейтарап мүнөзүнө;

2.Тилдин стилистикалык боёкчосуна [9].

Ал «стилистикалык боёкчо» деген терминдин маанисин тактап, дааналап чечмелөө менен, стилистикалык боёкчонун экинчи түрүн «эмоционалдык-экспрессивдик боёкчо» деп атайт да, мындай боёкчолуу сөздөр орток каражаттардан айырмаланып, угарман-окурмандардын эмоциясына таасир этерин, сүйлөөчүнүн сезимин, мамилесин туюндуруу менен кубулушту, нерсени, кыймыл-аракетти ж.б. элестүү, ачык-айкын, таасирдүү жана күчөтүү аркылуу көрсөтөрүн мисалдарга талдоо жүргүзүү аркылуу далилдеп көрсөтөт.

Чынында, кыргыз тилинде коннотациянын табиятына байланышкан саналуу гана макалалар бар. Алардын бири профессор Б.Усубалиевдин 1998-жылы жарык көргөн «Эмоциялык-нарктагыч лексика» аттуу макаласы. Анда автор жогорудагы окумуштуулар сыяктуу эле, кээде адам өз оюна карата ички сезимин, жекече баасында кошо билдирерин айтып, ички сезимди, жекече бааны туюндурган сөздөрдү «эмоционалдык-нарктагыч» маанидеги сөздөр деп аталарын белгилейт [15]. Сөздүн лексикалык мааниси менен эмоциялык-нарктагыч мааниси лексикалык маанинин негизинде жараларын айтып, мындай деп жазат: «Бирок сөздөр эмоциялык-нарктагыч мааниге ээ болуу менен, анын дал ушул мааниси негизги ролду ойнойт да, ал эми лексикалык мааниси белгилүү бир деңгээлде көмүскөдө калат» [15].

Окумуштуу сөздүн эмоциялык жана нарктагыч (баалоочу) маанисин бири-биринен ажыратпай, экөөнү ажырагыс тең байланышта карайт, б.а., ал адамдын эмоциясы оң же терс бааланган соң, эмоциялык маанидеги сөздөрдө да баалоо мааниси болбой койбойт деп эсептейт. Ошондой эле, эгер сүйлөмдө бир эле сөз эмоциялык-нарктагыч мааниде колдонулган болсо, анда анын эмоциялык касиети, түсү бүтүндөй ошол сүйлөмгө жайылышы мүмкүн экендигин айтып, б.а. бул сөз бүтүндөй сүйлөмгө, а түгүл кээде бир нече сүйлөмгө чейин эмоциялык түс, ыраң бериши мүмкүн экендигин конкреттүү мисалдар аркылуу далилдейт.

Коннотациялык маанини уюштуруучу тилдик каражаттарга кыскача токтолуу менен окумуштуу эмоциялык-нарктагыч сөздөрдү мааниси боюнча эки чоң топко бөлөт:

1.Ыраазычылыкты билдирген сөздөр;

2.Нааразычылыкты билдирген сөздөр.

Изилдөөчү Р.К.Акматова «Эмоционалдуу-экспрессивдүү сөздөрдүн табияты» [1] аттуу макаласында бул кубулуштун изилдениш тарыхына өзгөчө көңүл бөлүп, эмоционалдуулук менен экспрессивдүүлүктү өз-өзүнчө кароо максатка ылайык келерин, булардын биринчиси адамдын ички сезиминин чагылышы, ал эми экинчиси сандык жана сапаттык чагылышы экендигин белгилейт да, экөөнүн ортосундагы жалпылык менен айырмачылыктарды бөлүп көрсөтөт.

«Кыргыз тилиндеги экспрессивдүү синтаксистик конструкциялар» аттуу эмгектин автору Т.Токоев: «...тилдин экспрессивдик функциясы – бул, жалпысынан сүйлөөчүнүн эмоционалдык абалын билдирүү ыкмасы», – деп белгилеп, экспрессия тилдеги маанилүү башталыш катары анын сүйлөшүү табияты менен тикеден-тике байланыштуу кубулуш экендигин, ал сүйлөшүүнүн өнүгүү жолун шарттап турган «активдүү күч» катары мүнөздөйт [14]. Экспрессивдүүлүктү кеңири мааниде алганда, эмоционалдык, баалоо, көркөмдүк, эстетикалык жана стилистикалык жактан түрдүү боёкчолор менен жабдылган, көркөмдүк касиетке жана толук мазмунга ээ болгон сүйлөшүү категориясы катарында көрсөтөт.

Акырында кыргыз тилчилеринин ичинен профессор Т.Аширбаевдин стилистика боюнча биринчи болуп жактаган докторлук диссертациясында эмоционалдык-экспрессивдүүлүк маселелери да камтылгандыгын айта кетүүгө болот.

Жыйынтыктап айтканда, коннотацияланган лексика азыркы тил илиминин актуалдуу темаларынын бири. Анын табиятынын татаалдыгы, сөздөрдүн лексикалык мааниси менен бүтүндөй тексттин контексттик маанисине өз таасирин тийгизип турары белгилүү болду.

Колдонулган адабияттар:

1.Акматова Р.К. Эмоционалдуу-экспрессивдүү сөздөрдүн табияты». БГУнун жарчысы. 2002.

2.Апресян Ю.Д. Коннотация как часть прагматики слова//Апресян Ю.Д.Избранные труды. Том 2. Интегральное описание и системная лексикография. М.: Школа «Языки русской культуры», 1995. – 767 с.

3.Арно, А. Грамматика общая и рациональная Пор-Рояля / А. Арно, Кл. Лансло. – М.: Прогресс, 1990. –272с.

4.Арнольд И.В. Стилистика современного английского языка/ И.В.Арнольд – Л., Просвещение,1973.

5.Блумфильд, Л. Язык / Л. Блумфильд. – М.: Прогресс, 1968. – С. 156.

6.Бюлер К. Теория языка. Репрезентативная функция. Пер. с нем. / Под ред. В.Д. Мазо. 2-е изд. М.: Издательская группа «Прогресс», 2000. 528 с.

7.Галкина-Федорук Е.М. Об экспрессивности и эмоциональности в языке // Сб. статей по языкознанию. – Москва, 1959.

8.Говердовский, В.И. О предпосылках создания коннотационного словаря / В.И. Говердовский // Теоретические проблемы семантики и её отражение в одноязычной лексикографии. – Кишенев: Штиинца. – 1982. – С.211-214.

9.Давлетов С. Байланыштуу речь. -Б.: 1999

10.Мироненко О. В. «Становление и развитие коннотации как лингвистического феномена. Введение. Парадигма феномена коннотации в истории... http://ekhsuir.kspu. edu› bitstream/ handle /123456789/1090/…

11.Мукамбаев Ж. Кыргыз тилинин грамматикасы. Ф.:1982,

12.Сапарбаев А. Кыргыз тилинин лексикологиясы жана фразеологиясы. -Б.: -1997

13.Телия В. Я. Коннотативный аспект семантики номинативных единиц. М.: Наука, 1986.

14.Токоев Т. Кыргыз тилиндеги экспрессивдүү синтаксистик конструкциялар.-Б.: 2006.

15.Усубалиев Б.Эмоциялык-нарктагыч лексика. -Б.: 1998

16.Харченко В.К. Разграничение оценочности, образности, экспрессив-ности и эмоциональности в семантике слова // РЯШ. – 1976. – №3. – с.66-71.

17.Шаховский В.И.«Категоризация эмоций в лексико-семантической системе языка» . Воронеж, 1987.

18.Mill, J.S. A system of logic, rationative and indictive / J.S. Mill. – V.1. – London: Longman, Green and Co, 1865. – XVI, 622p.

UDC: 372.461(575.2) (04)

Askalieva Gulzat

Language and literature institute named after Chingiz Aitmatov of the National Academy of Sciences of KR Research assistant

FROM THE HISTORY OF THE STUDY OF CONNOTATIVE VOCABULARY

Abstract. This article talks about the history of the study of connotative vocabulary. Historically, this term first appears in the work of the XIV century «Grammar General and Rational Port-Royal». The authors of the work A. Arno and K. Lanselo believed that connotation is necessary to distinguish between accident and substance. Accident in scholastic philosophy means the way of life of specific objects, and substance means the objects themselves. An in-depth study of this term was undertaken in foreign linguistics in the 19th century.

Key words. Connotation, denotation, connotative vocabulary, association, component, expressivity, emotionality, historical connotations, semantic means.

In linguistics, there are concepts, the scope and content of which are not entirely clear, but the essence of which plays an important role. They include the concept of «connotation». Historically, this term first appeared in the 14th century in the Grammar of the General and Rational Port Royal [3]. The authors of the work A. Arno and K. Lanslo believed that connotation should be

considered separately from accident and substance [8,1]. Accident is in scholastic philosophy a specific mode of existence of an object, and substance is the object itself. Consequently, concrete

objects in the mind (earth, water, wood) are a substance, while the way they exist (hardness, coldness, height) is characterized as an accident. The second term (accident) was later replaced by the term «connotation». However, even before these researchers, information about connotation is found in the work of famous English linguist and thinker J. St. Mill [18,36], where the author replaces the concept of «extension-intention» with the antithesis «denotation-connotation.» For a scientist, denotation is a subject, and connotation is characteristic of the subject Or connotation denotes the meanings conveyed by words.

According to J. Mill, words that do not have connotations denote either an object or a sign. The words which have a connotation, although they indicate an object, in a figurative sense, express its properties. So, the word «white» refers to all white things: snow, paper, foam, and conveys in a figurative sense the connotative sign of their white colour. In other words, Mill assigned the entire semantic load to the connotation, and under the direct meaning of the word he understood the totality of its connotative features. Thus, as a linguistic phenomenon, he gave priority to connotation, and not to denotative. [18,36].

A more in-depth study of the named concept and term was continued in foreign linguistics in the 19th century. Special works were devoted to attempts to reveal the essence of the phenomenon of connotation, considerable efforts were made, but its essence remained undisclosed. So, the linguist K. Buhler in 1934 wrote a work called «Theory of Language. Representative function». In it, he deepens the views of J. Mill: «In every language, there are selective affinities: the adverb tends to its verb, the same is observed in other parts of speech», [6:58] and considers connotation to be a linguistic means with a related meaning that allows you to use words to replace in context.

Unlike the scientists mentioned above, the linguist L. Bloomfield considered the «situation» as an important factor for connotation, when a certain form expressed to the listener depends on the situation of perception. In his opinion, if the listener hears this form in special situations, or very rarely, then what he hears may not coincide with the generally accepted form [5,156]. On the other hand, L. Bloomfield divides connotative vocabulary into a number of types and tries to highlight the typical features of each of them. So, he talks about private (local) connotations, technical connotations, bookish connotations, borrowed connotations, obscene connotations, etc. Each of these types is used depending on the situation and conditions. For example, «technical connotations», being formed and rooted in a certain professional environment, depending on its relevance and advantages. As for borrowed connotations, in contrast to the source language, they reflect the subjective opinion of the speaker [5,164].

L. Bloomfield considered the number of connotations to be countless and wrote: «their complete identification is impossible because it is difficult to consider connotations in isolation from denotative meanings» [5,161]. He explains the reason for this by the complexity of studying the lexical-semantic and morphological features of connotations, their syntactic characteristics, and classification. Even L. Bloomfield's argumentation of the criteria for the division of connotations causes difficulties.

As a term, connotation began to be explored in meanings of emotionally charged words in the 19th century. The word itself comes from the Latin «connotation», where «con» – «together»,

«together» and «noto» – «to designate», or «express». From the middle of this century, connotation began to be studied in two meanings. On the one hand, the connotation was considered in close connection with the «additional», emotionally expressive meaning, on the other hand, the main attention was paid to the evaluative meaning of words. Other values were added to these values in the 20th century (for example, by U.D. Apresyan):

1. Connotation is the «opposite» of denotation;
2. Connotation is a syntactic valence;
3. Connotation is the figurative meaning of a word;
4. Connotation is an optional element of the meaning of a word. [2]

U.D. Apresyan calls the meaning of connotation a psychological category and characterizes it as a «semantic association».

Researcher Arnold considers connotation as a set of «complex meanings» and endows it with emotional, evaluative, and stylistic colouring [4]. V.I. Shakhovsky in his monograph «Categorization of emotions in the lexical-semantic system of a language» [17] briefly looks at the issue of connotation. The author analyses the influence of emotion in language and tries to distinguish between emotivity and expressiveness, denotativeness, and connotation. He also proposes principles for the division of emotive vocabulary. Finally, giving a description of emotive texts, he tries to reveal the essence of the terms «emotive», «affective», «connotative», and «expressive» related to them. Since the efforts of the scientist are mainly aimed at revealing the nature of emotive vocabulary, only indirect information is given about connotation.

V.N. Telia characterizes connotation as an evaluative, emotional, and stylistic phenomenon in the language system: «... connotation is always expressive, in other words, it is an expression of expressiveness» [13,101]. In comparison with other researchers, she considers connotation from the angle of two meanings, when connotation in a broad sense contains an expressive function and is equivalent to the subject-conceptual or direct meaning of a language unit.

In a narrow sense, connotation is such a figurative meaning that enhances linguistic figurativeness and artistry, and, joining words with a direct meaning endows them with figurativeness. It should be noted that linguistic units that have a connotative meaning in the process of communication have subjective coloring. The fact is that each native speaker in the process of communication uses language means that are familiar to him, but might be both familiar and unfamiliar to the addressee. Therefore, the use of coloured vocabulary depends on personal, subjective consciousness.

Since the term «connotation» appeared in linguistics, the related concept of «expression» has been used in connection with it. EAT. Galkina-Fedoruk gives the following definition of this concept: «Expressiveness is a language tool aimed at enhancing the expressiveness, efficiency, «strength» of the expressed thought. It creates the conditions for speech to become effective and expressive» [7,101].

Some scientists see imagery in expression. So, I.V. Arnold writes: «A word has an expressive meaning if its figurativeness enhances the meaning of other components associated with it» [4,162].

In some cases, expression is understood as the emotional and evaluative component of speech. HE. Seliverstova sees in expressiveness just such an emotional, coloured speech. VC.Kharchenko

believes that expression is based on the avoidance of criteria that are not consistent with linguistic units: «The essence of expression is to break any standards and ready-made samples» [16,69].

So, expressiveness can be a component of the semantic sequence of a word, its connotative component. Because expressiveness has many ways of colouring. This is a stylistic, emotional, evaluative, figurative colouring, and others. Hence, there are many terms that denote coloured words: emotional-expressive, expressive-emotional colouring, emotive, expressive, stylistic colouring, expressive-stylistic colouring, evaluative colouring, connotative colouring, etc. They all function as synonymous, neutral names. This idea was proposed by a foreign researcher S. Ullmann, and Russian scientist V. Vinogradov.

The insufficient development of the concept of expressivity in the language can be seen in the works of V.N. Teliya, and E.F. Petrishcheva. O.S. Akhmanova says that a variety of stylistic means in a language always perform the function of means that complement the basic meanings that exist in this language. V.N. Teliya notes the presence of a complex semantic structure in the expressively coloured vocabulary: «... the nature of the additional meaning that the connotation has can be defined as a semantic macro component. This component contains stylistic, evaluative, emotional functions» [13,315]. In addition, according to the scientist, another expressively coloured meaning, which is not taken into account in almost all scientific literature, is formed by an internal form and depends on the exotic sound of the word.

The concept of «internal form» in connotation came from the associative-figurative motif that organizes the content of the language, proposed by W. von Humboldt.

Speaking about the «internal form», A.A. Potebnya has in mind the corresponding image, which occupies the main place in psychological representation, and says that the core similarity of the old and new concepts helps to perceive both in accordance with the law of association.

In 1982, V. Goverdovsky expressed the idea of creating a scientifically based connotative dictionary, saying that, foremost, such a dictionary should be compiled in connection with connotative words that have already acquired a permanent character: «Words with a connotative meaning must be considered not only from a linguistic, but also a psychological position, and a dictionary entry in this dictionary «should recreate the complete synchronous-diachronic image of the inner content of the word» [8,212]. He also made an attempt to classify connotative vocabulary, and identified its four types:

1. Expressive-evaluative;
2. Contextual;
3. Historical and linguistic;
4. Historical and cultural.

The first type of connotation in this division helps to separate associative-individual words in a synonymic row. The second type of connotation is characterized by words that are observed only in context and are distinguished by their uniqueness. The historical-linguistic connotation is determined by its historical-linguistic character, and the historical-cultural connotation is closely connected with the cultural concepts of nations and peoples, formed as a result of historical movements.

The study of connotation in the context of the Kyrgyz language was started, taking into account the achievements of Russian scientists. Nevertheless, there is still a backlog in a separate study of this phenomenon. One of the first to address this issue was Professor J. Mukambaev,

who noted that words with a connotative meaning express inner feelings, and the connotation itself is the «emotional meaning of the word». He singled out such semantic groups as ridicule, hostility, joy, caress, pleasure, and encouragement, briefly noting that each of them has its own syntactic and morphological means [11].

A. Saparbaev in his 1997 textbook «Lexicology and Phraseology of the Kyrgyz Language» called one voluminous section «The emotional meaning of the word», where he says that some words in relation to the thought expressed in the sentence express the attitude of the speaker, supplement the content of the sentence with various expressive emotional meanings, calls them «emotional words», noting the combination of lexical and emotional meanings in them [11].

Researcher S. Davletov, analysing mainly stylistic problems, says that it is necessary to pay special attention to two issues:

1. The general means and unbiased nature of the language;
2. Stylistic colouring in the language [9].

He clarifies the term «stylistic colouring» and, giving a clear interpretation, calls the second type of stylistic colouring «emotional-expressive colouring». The scientist, by analysing examples, shows how words with such colouring differ from common language means, affect the emotions of the listener-reader and, expressing feelings, the attitude of the speaker, show phenomena, objects, actions, etc. figuratively, clearly, effectively and enhance their perception. In fact, there are very few articles in Kyrgyz linguistics devoted to the nature of connotation. One of them – «Emotional-evaluative vocabulary» – was published in 1998 by Professor B.Usubaliev. In it, the author says that sometimes a person expresses not only his thoughts but also his inner feelings about them, giving his personal assessment. He calls words expressing personal assessment «emotional-evaluative words» [15]. Saying that the emotional-evaluative meaning arises on the basis of the lexical meaning of the word, he writes: «However, when words acquire an emotional-evaluative meaning, it is this meaning that plays the main role, and the lexical meaning, in a certain sense, remains in the subtext» [15].

The scientist does not separate the emotional and evaluative meanings of the word from each other, and considers them inextricably linked, believing that since a person's emotion receives a positive or negative assessment, then words with emotional meaning cannot fail to have an evaluative meaning. Also, saying that even if one word in a sentence is used with an emotional-evaluative meaning, then its emotional property, colouring extends to the entire sentence, he proves with specific examples that this word can give the entire sentence, and sometimes a series of offers their emotional colouring, emotional connotation. Briefly dwelling on the linguistic means that organize the connotative meaning, the scientist divides the emotional-evaluative words into two large groups:

1. Words expressing gratitude;
2. Words expressing dissatisfaction.

The researcher in his article «The Nature of Emotionally Expressive Words» [1] pays special attention to the history of the study of this phenomenon, notes that it is advisable to consider emotionality and expressiveness separately from each other, that the first of them reflects the inner feelings of a person, and the second – quantitative and qualitative features, shows that there are both similarities and differences between them.

The author of the work «Expressive syntactic constructions in the Kyrgyz language» T. Tokoev notes that «... the expressive function of the language is, in general, a way of expressing the emotional state of the speaker», and that expressivity is an important beginning in the language and a phenomenon directly related to its speech nature and characterizes it as an «active force» that determines the path of its development [14]. Considering expressiveness in a broad sense, he shows it as a speech category, equipped with various colours: emotional, evaluative, artistic, aesthetic, and stylistic, possessing the property of artistry and full content.

Finally, it should be noted that the issues of emotional expressiveness were also considered by the first doctoral dissertation in Kyrgyz linguistics on the style of Professor T. Ashirbaev.

Summing up, we can say that connotative vocabulary is one of significant topics of modern language science. Complex in nature, this phenomenon affects both the lexical meaning of the word and the contextual meaning of the text as a whole.

References:

1.Arno, A. Grammar General and Rational Port-Royal / A. Arno, Cl. Lanslo. – M.: Progress, 1990. -272 p.

2.Akmatova R.K. The nature of emotional-expressive vocabulary (in Kyrgyz). Bulletin of BSU. 2002.

3.Apresyan Yu.D. Connotation as part of the pragmatics of the word//Apresyan Yu.D. Selected works. Volume 2. Integral description and system lexicography (in Russian). M .: School «Languages of Russian Culture», 1995. – 767 p.

4.Arnold I.V. Stylistics of modern English (in Russian) / I.V. Arnold – L., Education, 1973.

5.Bloomfield, L. Language (in Russian) / L. Bloomfield. – M.: Progress, 1968. – S. 156.

6.Buhler K. Theory of language. Representative function (in Russian). Per. with him. / Ed. V.D. Mazo. 2nd ed. M.: Progress Publishing Group, 2000. 528 p.

7.Galkina-Fedoruk E.M. On expressiveness and emotionality in language (in Russian) // Sat. articles on linguistics. – Moscow, 1959.

8.Goverdovsky, V.I. On the prerequisites for the creation of a connotational dictionary / V.I. Goverdovsky (in Russian) // Theoretical problems of semantics and its reflection in monolingual lexicography. – Chisinau: Shtiintsa. – 1982. – S.211-214.

9.Davletov S. Coherent speech (in the Kyrgyz language). – B.: 1999

10.Mironenko O. V. «Formation and development of connotation as a linguistic phenomenon. Introduction. The paradigm of the phenomenon of connotation in history (in Russian)... http://ekhsuir. kspu. edu› bitstream/ handle /123456789/1090/…

11.Mukambaev Zh. Grammar of the Kyrgyz language (in Kyrgyz). F.: 1982,

12.Saparbaev A. Lexicology and phraseology of the Kyrgyz language (in Kyrgyz). – B.: -1997

13.Telia V. Ya. Connotative aspect of the semantics of nominative units (in Russian). Moscow: Nauka, 1986.

14.Tokoev T. Expressive syntactic constructions in the Kyrgyz language (in the Kyrgyz language). – B .: 2006.

15.Usubaliev B. Emotional-evaluative vocabulary (in Kyrgyz). -B.: 1998

16.Kharchenko V.K. Differentiation between evaluation, imagery, expressiveness and emotionality in the semantics of the word (in Russian) // РЯШ. – 1976. – No. 3. – pp.66-71.

17.Shakhovsky V.I. «Categorization of emotions in the lexico-semantic system of the language» (in Russian). Voronezh, 1987.

18.Mill, J.S. A system of logic, rational and indictive / J.S. Mill. – V.1. – London: Longman, Green and Co, 1865. – XVI, 622p.

Чан Цзе
Аспирант Жалал-Абадского государственного университета им. Б. Осмонова

ГРАММАТИЧЕСКИЕ ЗНАЧЕНИЯ ФОРМАНТА *-ДЫ* И ИХ ПЕРЕДАЧИ НА РУССКИЙ ЯЗЫК

Аннотация. В статье делается попытка выяснять некоторые грамматические значения глагольного форманта -ды современного кыргызского языка и их передачи на русский язык.

Ключевые слова. Прошедшее определенное, действия и состояния, аффикс -ды, грамматические значения, глагольная основа, показатели лиц.

Аннотация. Макалада азыркы кыргыз тилиндеги -ды форматынын кээ бир грамматикалык маанилерин тактоого болгон аракет жана орус тилине которулушу тууралуу сөз болот.

Ачкыч сөздөр. Айкын өткөн чак, кыймыл-аракет жана ал-абал, -ды мүчөсү, грамматикалык маани, этиштик негиз, жак мүчө.

Следует сказать, что традиции изучения и исследования глагола в русском языке считается многовековыми, тогда как глагольные слова в кыргызском языке начали изучаться с второй четверти XX века. Поэтому достижения в изучении временных форм русского языка могут благотворительно влиять в разрешении некоторых проблем современного кыргызского языка.

Категория времени – категория философская. В науку о языке так же изучается категория времени. Основные лексико-грамматические единицы языка не могут существовать вне времени, вне течении времени. Так глагольные слова, являющие одним из основных лексико-грамматических единиц языка, в действительности будут обозначать действия или состояния предметов и явлений природы и общества. А всякие действия и состояния существуют и протекают во времени.

Язык существует и станет предметом общения только в обществе, общепризнанно, «что нет языка вне общества, как нет общества без языка» (4: 161). Язык является непрерывно развивающееся существо вместе с развитием жизни и трудовой деятельности самого народа. Вместе с тем язык всегда будет существовать в развитии. Развитие языка осуществляется в том, что «каждый язык должен уметь выражать все, иначе народ, которому он принадлежит, не может пройти через все ступени своего развития» (2: 171), ибо развитие человеческого общества и человеческого языка происходит во времени.

Язык как система благодаря лексико-грамматическим значениям слов и предложений в процессе обслуживания человеческого общения. Процесс словесного взаимоотношения всегда произойдет в течении определенного времени, ибо время обладает свойством непрерывного течения в пространстве в процессе движения. Всякие движения и состояния или телесного развития чего-либо в языке обозначаются определенными словами, которых мы называем глагольными словами. Все обозначенные глагольными языковыми

единицами, лексико-грамматические значения которых происходят всегда в теснейшей связи со временем.

Значения слов, обозначающие действия, состояния или телесного развития чего-либо, всегда будут пониматься вместе с течением определенного времени. Великий немецкий ученый Вильгельм фон Гумбольдт писал, что глаголы «резко отличаются от имени и других частей речи, которые могут встречаться в простом предложении. Глагол отличаются от других частей речи тем, что ему одному придан акт синтетического полагания в качестве грамматической функции» (2: 199). Именно глаголы в предложении придают языку как живое существо.

Языки мира отличаются друг от друга не только в генетическом отношении, но так же и в типологическом отношении. По типологическому (морфологическому) строению языки мира отличаются друг от друга по лексико-грамматической структуре. Так, языки мира учеными были определены в генетическом отношении на Индоевропейские, Алтайские, Семитские и другие семьи языков. Русский язык относится к Индоевропейским языкам а кыргызский язык относится к Алтайской семьи языков, поэтому между этими языками есть большое различие как в генетическом, так и в типологическом (морфологическом) строении.

В науке о человеческом языке глаголы русского и кыргызского языков рассматриваются как слова, обозначающие действия или состояния предмета в течении настоящего, будущего и прошедшего времени. Вместе с тем между этими языками есть существенное различие. Это различие в том, что в русском языке есть категория вида, которая определяет действия совершенного от несовершенного. А в кыргызском языке отсутствует категория вида.

Русский язык относится к славянской группе индоевропейского праязыка, что является языком флективным по типологической (морфологической) классификации языков, где в процессе использования большую роль играет внутренние флексии.

В нем для обозначения прошедшего времени есть специальный аффикс *-л*, за которым присоединяются родовые и множественные окончания: *читал, прочитал, читала, прочитала, читали, прочитали*. Как видно, есть только значения родовые и множественые, а в кыргызском языке для обозначения прошедшего времени существуют несколько специальных аффиксов. У глаголов прошедшего времени обстоятельства состоявшегося действий протекает неодинаково, то есть по разному будут протекать действия.

Так, в кыргызском языке так же глаголы прошедшего времени могут грамматически фиксировать действия, по разному протекающее действия предметов и явлений. Поэтому в нормативных грамматиках кыргызского языка существуют четыре разновидности прошедшего времени, у каждого из них сеществуют свои специальные граматические показатели.

Кыргызский язык, составляющий одну из тюркской группы Алтайской семьи языков, по типологическому (морфологическому) строению является агглютинативным языком, в котором составные части слова могут присоединиться последовательно друг-другу не изменяя лексико-грамматические значения и в определенном значении и звукового состава. Для обозначения рахличных разновидностей прошедшего времени в кыргызском языке наличествуют специальные аффиксы: *-ды* показатель прошедшего определенного времени*, -ган*

показатель прошедшего котегорического времени, *-ып, -ыптыр* показатели прошедшего неопределенного времени, *-чу, -уучу* показатели повторяющего прошедшего времени.

Эти различительные качества в сравниваемые нами языков являются и основными отличительными чертами в глагольных словах. По природе глагольные слова во всех языках не одинаковы. В одних языках они по истечении времени будут изменяться многочисленными грамматическими средствами, обозначая различные грамматические значения, в других языках будут изменяться одними или двумя грамматическими средствами, в некоторых языках грамматические значения передаются интонацией или определенными порядками слов в предложении, в которых почти не участвуют грамматические средства.

Грамматическое средство *-ды* (с фонетическими вариантами *-ди, -ду, -дү, -ты, -ти, -ту, -тү*) в современном кыргызском языке обозначает формы определенного прошедшего времени. В глаголах с аффиксом *-ды* действия совершаются как бы на глазах, пэтому этот формат, аффикс *-ды*, некоторыми учеными констатируется как показататель недавнопрошедшего времени (6: 1939). Мы считаем, что кыргызский глагол с аффиксом *-ды* обозначает определенного прошелшего времени и на русский язык должны переводиться в совершенном виде. Великий кыргызский лексикограф К. К. Юдахин, составляя кыргызско-русский словарь, в свое время отметил, что «в переводах глаголов в иллюстративных примерах, словосочетаниях и идиоматиках преобладает совершенный вид» (5: 13). Приведем примеры.

Дүйшөн орок, жибин алып, талаага ***басып кетти***. (Ч. Айтматов). Взяв серпа и веревку, Дюшен **отправился** на поле. *Кечке жуук орокчуларга деген жаңы буудайдын наны* ***даяр болду***. (Ч. Айтматов). К вечеру **были готовы** лепешки из новых пшениц, предназначенные косарям.

В примерах действие уже совершились до момента речи: ***басып кетти*** **– отправился;** ***даяр болду*** **– были готовы**.

Аффикса прошедшего времени *-ды* тюркологи называют самым распространенным основным показателем. Авторы сравнительно-исторической грамматики тюркских языков этот аффикс характеризуют «необычайно устойчивым» (3:175). Он употребляется как с основным глаголом, так и с вспомогательным глаголом в состава аналитической формы.

В составе и основного глагола или корня, и вспомогательного глагола употребляется непосредственно после глагольной основы, затем присоединяются личные окончания и если во множественном, показатель множественного числа. Приведем примеры.

Единственное число

I лицо ***жаздым*** «я написал»; ***уктум*** «я слушал»

II лицо ***жаздың*** «ты написал»; ***уктуң*** «ты слушал»

III лицо ***жазды*** «он написал»; ***укту*** «он слушал»

Множественное число

I лицо ***жаздык*** «мы написали»; ***уктук*** «мы слушали»

II лицо ***жаздыңар*** «вы написали»; ***уктуңар*** «вы слушали»

III лицо ***жазышты*** «они написали»; ***угушту*** «они слушали»

В составе вспомогательного глагола. Единственное число

I лицо ***жазып койдум*** «я уже написал»; ***угуп алдым*** «я уже слышал»

II лицо ***жазып койдуң*** «ты уже написал»; ***угуп алдым*** «ты уже слышал»

III лицо ***жазып койду*** «он уже написал»; ***угуп алды*** «он уже слышал»

Множественное число

I лицо ***жазып койдук*** «мы уже написали»; ***угуп алдык*** «мы уже слышали»

II лицо ***жазып койдуңар*** «вы уже написали»; ***угуп алдыңар*** «явы уже слышали»

III лицо ***жазып коюшту*** «они уже написали»; ***угуп алышты*** «они уже слышали»

Как видно из приведенных примеров, в кыргызском языке после глагольного корня (основы) присоединяются показатель прошедшего определенного времени, затем аффиксы, определяющие лиц говорящего. Такой порядок в составе глагольных слов не сохраняется в третьем лице множественного числа: ***жазышты*** «они написали», ***угушту*** «они слушали». Здесь аффикс *-ыш* считается показателем совместного залога, в котором всегда субъект выступает во множественном числе, поэтому в грамматическом значении совместного залога имеется и значение множественности (1: 152).

С аффиксом -ды глаголы в современном кыргызском языке обозначают всегда грамматического определенного прошедшего времени и они на русский язык должны передаваться в прошедшем времени совершенного вида.

Литература

1. Абдувалиев И. Кыргыз тилинин морфологиясы. «Кыргыз тили жана адабияты» адистиги боюнча жогорку окуу жайлардын студенттери үчүн окуу китеп. 2-басылышы. – Бишкек, 2014.

2. Гумбольдт В. Избранные труды по языкознанию.

3. Серебренников Б. А., Гаджиева Н. З. Сравнительно-историческая грамматика тюркских языков. – Баку, 1979.

4. Степанов Ю. С. Основы общего языкознания. –М.: Просвещение, 1975.

5. Юдахин К. К. Киргизско-русский словарь. –М.: Советская Энциклопедия, 1965.

6. Baqtьbaev Y. Qьrqьz tilinin grammatikasьnьn etis bөlygy (morfologija). –Frunze: Qьrqьzmambas, 1939.

УДК: 81-1:81.42 (575.2) (043.3)

Токтосунова Айдың Мамасадыковна
А.Мырсабеков атындагы Ош мамлекеттик педагогикалык университети, улук окутуучу

ТАКТООЧТОРДУН КӨРКӨМ ДИАЛОГДОГУ СТИЛИСТИКАЛЫК КЫЗМАТЫ

Аннотация:

Бул макалада көркөм диалогдун коммуникативдик табиятын, прагматикалык жагдайларын, маанилик, мазмундук кыймылын жана лингвостилистикалык өзгөчөлүктөрүн таасын туюндурган айрым морфологиялык каражаттар катары тактоочтор алынды. Тактоочтор паралингвистикалык каражаттар менен эриш-аркак бир гармонияда көркөм маалымат туюндуруу кызматын аткарат. Көркөм диалогдордо тактоочтор паралингвистикалык көрүнүштөрдү жана каармандардын мимикасын, пантомимикасын репликадагы эмоционалдык кырдаалды, андагы өзгөчөлүктөрдү да туюндурат.

Ачкыч сөздөр: тактооч, паралингвистикалык көрүнүштөр, прагматика, диалог, реплика, пантомимика, ремарка, эмоционалдык кырдаал, адресат, психологиялык чыңалуу.

Токтосунова Айдың Мамасадыковна
Ошский государственный педагогический университет имени А.Мырсабекова, старший преподаватель.

ФУНКЦИИ НАРЕЧИЙ В ХУДОЖЕСТВЕННОМ ДИАЛОГЕ

Аннотация

В данной статье наречия исследовались как морфологические средства, выражающие коммуникативную природу, прагматические ситуации, смысл, движение содержания и языковые особенности художественного диалога.

Наречия выполняют функцию выражения художественной информации в гармонии с паралингвистическими средствами. В художественных диалогах наречия выражают паралингвистические явления и мимику персонажей, пантомимы, эмоциональную ситуацию в реплике и ее особенности.

Ключевые слова: наречие, паралингвистический характер, прагматика, диалог, реплика, пантомима, реплика, эмоциональная ситуация, адресат, психологическое напряжение.

Toktosunova Aidyn Mamasadykovna
Kyrgyz Republic, Osh State Pedagogical University named after A.Myrsabekov, Kyrgyz-Russian Faculty, Department of Kyrgyz Language and Luterature, Senior lecturer

STYLISTIC FUNCTION OF ADVERBS IN ARTISTIC DIALOGUE

Abstract

This article examines adverbs as separate morphological means of expressing the communicative nature of artistic dialogue, pragmatic circumstances, semantic, substantive and linguistic stylistic features of artistic dialogue. Adverbs serve to express artistic information in harmony with paralinguistic means. In artistic dialogues, adverbs denote the paralinguistic manifestations and facial expressions of characters, the pantomime of the emotional situation in the replica, as well as features in it.

Keywords: adverb, paralinguistic expressions, pragmatics, dialogue, replica, pantomime, remark, emotional situation, addressee, psychological intrigue.

Көркөм чыгармадагы диалогдордо фонетикалык, лексикалык, морфологиялык, синтаксистик каражаттар жана тилдик эмес каражаттар да активдүү колдонулуп, алар каармандардын ар түрдүү образын, психологиялык маанайын, ички сезимдерин кошо туюндурат. Ошону менен бирге боёктуу лексикалык каражаттар да көркөм текстте бир нече кошумча маанилерди билдирет. Көркөм диалогдо да, каармандардын репликасында да эмоционалдык-экспрессивдик стилдик боёктогу сөздөр ал диалогдун негизги мазмундук өзгөчөлүктөрүн аныктап турат.

Профессор Т.Аширбаевдин «Кыргыз тилинин стилистикасы: Морфологиялык жана синтаксистик стилистика» (3-китеп) деп аталган окуу китебинде морфологиялык каражаттардын стилистикалык табияты тууралуу «ат атоочтор сүйлөшүүнүн контекстине, сүйлөшүүгө катышуучулардын диалогдорундагы өз ара мамилелерге тыгыз шартташкаңы» [Аширбаев, 2001: 43], «бөлүкчөлөр көркөм чыгармада... диалогдук кепте өздөрүнүн грамматикалык маанилеринен башка ...», бир нече «стилистикалык маанилерди кошо туюндурары», «сүйлөөчүнүн угуучуга карата мамилеси же сүйлөөчүнүн (автордун) айтмакчы болгон оюн тактаары» [Аширбаев, 2001: 83], «модалдык сөздөр...аркылуу сүйлөөчүнүн (автордун) угуучуга карата айтылуучу ой-пикирине дагы түрдүү кошумча маанилер киргизилери, чыгарманын эстетикалык көрктүүлүгү байытылары» [Аширбаев, 2001: 85] илимий-теориялык негизде ынанымдуу маалымдалган. Демек, сөз түркүмдөрү диалогдо ар түрдүү маалыматтарды туюндуруу касиетине ээ.

Көркөм чыгармадагы диалогдордо тактоочтор дагы көп кырдуу көркөм-эстетикалык маалыматтарды туюндура алат. Тактоочтор паралингвистикалык каражаттар менен эриш-аркак бир гармонияда көркөм маалымат туюндуруу кызматын аткарат. Маселен, көркөм диалогдордо паралингвистикалык көрүнүштөрдү жана каармандардын мимикасын, пантомимикасын туюндурган тилдик каражаттар, анын ичинде тактоочтор репликадагы эмоционалдык кырдаалды, андагы өзгөчөлүктөрдү туюндурат. Ошондой эле мындай тилдик

каражаттар, тактоочтор баяндоону деталдаштыруучу, андагы жалпы сапаттык көрсөткүчтөрдү баса көрсөтүүчү, тактоочу кызматтарды аркалайт. Маселен, автордук ремаркаларда колдонулган тактоочтор репликадагы кыймыл-аракеттин ар түрдүү сапаттык көрсөткүчүн кеңири сүрөттөп баяндоо кызматын көздөйт. Мисалы:

«…Опур-топур басылбады… Анан терезенин түбүнөн эки караан жулмалашып, бирин бири сүйрөп келаткандай туюлду, охолоп онтогон үндөрү угулду. Эшик карч ачылды да, энтиге дем алып, ажаанданган кемпир күшүлдөп-бышылдап, Момун чалды үйгө итерип кирди. Таятасынын мынчалык эси чыга коркуп, өң-алеттен кеткенин бала көргөн эмес. Ал азыр эчтемени көрбөй, эчтемени билбей, эси ооп тургансыды. Тунарган нурсуз көздөрү алактайт. Кемпир аны көкүрөктөн ары муштап, жерге күчтөп отургузду.

– Отур былк этпей, өлүгүңдү көрөйүн көк мээ, куюшканга кыпчылбай шүк отур. Бүгүн эле көрүп атасыңбы алардын чатагын? Жакшылык менен бүтсүн десең, көзүнө урунуп, жинин келтирбе. Менин айтканым менен болсоңчу, уктуңбу, какбаш? Болбосо, Орозкул экөөбүздүн көзүбүздү оңой эле тазалап коёт. Карыганда кайда бармакпыз темселеп? Кайда? – деп буркан-шаркан түшкөн кемпир эшикти шарт жаап, шашкан бойдон дагы чыгып кетти.

Үй ичи тунжурай түштү. Таятасынын гана күшүлдөп энтиккен деми угулат. Ал калчылдаган башын эки колдоп мыкчып, мештин оозундагы жарык жыгачта отурду. Бир маалда жерге тизелей калды да, эки колун шыпка созуп, кимгедир бирөөгө зарлай баштады:

– Ушу күндү көрсөтпөй, мен шордууну алсаң боло. Алсызга бооруң ооруса, бир эле перзент берсең кантет…

Боздоп ыйлап, чал ордунан теңселе турду да, дубалга таяна басып, эшикти кайсалады. Сүйрөлүп босогодон өтүп эшикти жапты да, караңгы далисте оозун басып алып, уңшуп ыйлады» [Айтматов, 1999:345].

Бул көркөм тексттеги диалогдо каармандардын мимикасын, пантомимикасын туюндурган тактооч сөздөр баяндоону ар тараптан деталдаштыруучу кызматтарды аркалайт. Айрым окумуштуулар диалогдо сөзгө караганда сүйлөө органдары жана биздин мимикабыз, денебиз көбүрөөк катышарын, сүйлөшүү сөз аркылуу маалымат алмашуудан да кеңири көрүнүш, кубулуш экендигин атайы белгилеп жүрүшөт. Диалогдо мимика, көз караш, адамдардын турган туруму, ымдоо-жаңсоосу, жест функциясы, контакт жана аралык сыяктуу тилдик эмес факторлор да мазмун туюндуруучу функцияны аткарары аныкталган [Aberombie, 1972:113].

Мисалы, «жулмалашып», «сүйрөп» деген тактоочтор баяндоонун жөн-жай эмес, экстремалдык кырдаалын билдирип турат. «Жулмалашып» деген туюнмада биринин эркине бири каршы болгон, бирин-бири кандайдыр бир иш-аракетке мажбурлаган паралингвистикалык кырдаал туюндурулган. Контексттик мааниге караганда, мында Орозкул тарабынан сабалып жаткан кызына умтулган Момун чалды эркине койбой, үйүн көздөй кемпир жулмалап, сүйрөп жаткан кырдаал көркөм сүрөттөлгөн. Ошондуктан «жулмалоо» деген паралингвистикалык каражаттын маанисинде «аргасыздык», «кайгырып капа болуу», «тынчсыздануу», «сарсанаага батуу», «үрөйү учуу», «нааразылык» сыяктуу маанилик өзгөчөлүктөр камтылган. Жөн-жай адамдар жулмалашпайт. Мында ой-пикирдин келишпестиги, көз караштын, мүнөздөрдүн кагылышы кыйыр туюндурулуп турат.

Бул көркөм диалогдогу мына ушул жаңжал багытындагы экстремалдык кырдаал андан ары тактооч сөздөр аркылуу семантикалык жактан улантылып, деталдаштырылып баяндалган. Маселен, «эшик карч ачылды» деген сүйлөмдө колдонулган «карч» деген сын-сыпат тактооч өзгөчө маанилик жүктү аркалап турат. Биз мындан эшик жөн-жай эмес, күч менен ачылгандыгын байкай алабыз. Бул жагынан караганда, «карч» деген тактооч кемпир менен Момун чалдын күчтүү эмоционалдык абалын, акылга караганда сезимдин үстөмдүк абалга өткөн учурун кыйыр баяндап турат. Мында «Орозкулдун учурда жасап жаткан кылык-жоругуна каршы болуу», «алапайын таппай ызалануу», «кубатсыз, дармансыз ушундай абалга абдан нааразы болуу» сыяктуу маанилер да байкалат. Болбосо, эшик мынчалык күч менен ачылбас эле.

Контексттеги мына ушул маани кемпирге байланыштуу «энтиге», «күшүлдөп-бышылдап», «итерип» деген паралингвистикалык көрүнүштү туюндурган тактоочтордун өзгөчө семантика-стилистикалык боёктору аркылуу диалогдун кийинки бөлүгүндө улантылган. «Энтигүү», «күшүлдөп-бышылдоо» деген туюнтмаларда «мажбурлоо», «күчкө салуу», «өзүнүн оюн таңуулоо», «чарчап-чаалыгуу» сыяктуу маанилердин коштолуп турганы жалпы контексттин фонунда белгилүү болуп турат. Ал эми «итерип» деген тактооч сөздүн маанисинде «өз эркине койбой, ээ-жаа бербей башкаруу», «мажбурлоо», «күчкө салуу», «өктөмдүк», «ажаандык» деген сыяктуу маанилик өзгөчөлүктөр да бар.

Момун чалга тиешелүү паралингвистикалык көрүнүштөрдү туюндурган тактоочтор дагы семантика-стилистикалык жактан көп түрдүү маанилерге ээ. Маселен, «Таятасынын мынчалык эси чыга коркуп, өң-алеттен кеткенин бала көргөн эмес» деген сүйлөмдө «мынчалык эси чыга коркуп» деген паралингвистикалык көрүнүштү туюндурган тактоочтук туюнтма Момун чалдын Орозкулдун бул жоругуна карата «нааразылыгын», «кызынын эртеңки тагдырына катуу тынчсызданууусун», «андан кийинки жашоосунан», «зордук, уртокмок, жаңжал менен коштолгон турмушунан», «анын ден соолугунан, өмүрүнөн эси чыгып коркуусун», «тагдырдын мындай жазмышына наалат айтуусун» кошо туюндуруп тургандай сезилет. Мындай маанилик өзгөчөлүк бул көркөм диалогдун кийинки сүйлөмүндө Момун чалга тиешелүү колдонулган «эчтемени көрбөй, эчтемени билбей эси ооп» деген тактоочтук туюнтмада дагы конкреттештирилип, деталдаштырылып баяндалган. «Эчтемени көрбөй, эчтемени билбей» деген тактоочтук туюнтмада Момун чалдын жогорку чекке жеткен эмоционалдык абалы, дендароо болуп айла-амалын таппай, ачууга, ызага мууноп, колунан эч нерсе келбегендигине нааразы болуп турган аянычтуу учуру, «кабыргасы сөгүлүп, айла-амалы түгөнүп турган» психологиялык көрүнүшү да көркөм баяндалган деп ойлойбуз. Мына ушундай өтө оор психологиялык чыңалуу анын «эсин оодарып», «кемпирдин эркы менен болууга» мажбурлай алды.

Бул көркөм диалогдун кийинки бөлүгүндө «Бүгүн эле көрүп атасыңбы алардын чатагын?» деген сүйлөм Орозкулдун бул жоругу алгачкы да жана акыркы да эмес экендигин аныктап турат. Мында «бүгүн эле» деген мезгил тактооч көркөм диалогдо мазмун толуктоочу, маанини улантуучу коммуникативдик кызмат аткара алды. Кемпирдин репликасында айтылган бул сүйлөм мындай чатактын далай жолу болгондугун, Момун чалдын ички

жан дүйнөсүндө акыр заман болуп, кайгы-капага дагы малынарын, чыгарманын кийинки бөлүгүндө бул көркөм диалогдо сүрөттөлүп жаткан турмуштук көрүнүштөр андан ары дагы ар тарабынан толукталып, конкреттештирилип баяндаларын бизге алдын ала маалымдап турат. А.Н.Мороховскийдин ою боюнча, көркөм чыгармадагы диалогдо каармандардын сүйлөөсү аркылуу анын социалдык өзгөчөлүктөрүн эле эмес, каармандардын сөз болуп жаткан предметке жана адресатка карата да мамилеси туюндурулат [Мороховский, 1983: 39].

Ошентип, паралингвистикалык көрүнүштөрдү, каармандардын пантомимикасын, мимикасын туюндурган тактооч сөздөр көркөм чыгармадагы диалогдордо көркөм баяндоону деталдаштыруучу, андагы каармандардын психологиялык, эмоционалдык ал-абалынын сапаттык көрсөткүчүн тактап көрсөтүүчү коммуникативдик кызматтарды аткарат.

Колдонулган адабияттар:

1. Aberombie, B. «Paralanguege» – in lever J.Hutchson S. Commynication in face-to-face interectionү Harmonds-worth Pcnguin 1972. Pp

2. Азыркы кыргыз адабий тили: фонетика, лексикология, лексикография, фразеология, морфология, синтаксис, стилистика, текстаануу, лингпоэтика [Текст] / редкол. Б. Орузбаева, А. Турсунов, Ж. Сыдыков [ж.б.]. – Бишкек: Аврасия яйынжылык бас., 2009. – 928б.

3. Айтматов, Ч. Чыгармаларынын томдугу [Текст] / Ч. Айтматов. – Бишкек: Бийиктик, 1999. – 2 т. – 432 б.

4. Айтматов, Ч. Чыгармаларынын томдугу [Текст] / Ч. Айтматов. – Бишкек: Бийиктик,1999. – 3 т. – 480 б.

5. Аширбаев, Т. Кыргыз тилинин стилистикасы [Текст] / Т. Аширбаев. – Бишкек: Кыргызстан, 2000. – 2-китеп. – 201 б.

6. Мороховский, А. Н. Стиль [Текст] / А. Н. Мороховский // Проблемы текстуальной лингвистики. – Киев: Высш. шк., 1983.

УДК: 37.00

Зайыркулова Рима Жеңишовна
Эл аралык Жогорку Медициналык Мектебинин мамлекеттик тил бөлүмүнүн башчысы, Ж.Баласагын атындагы КУУнун аспиранты

МЕДИЦИНАЛЫК ЖОГОРКУ ОКУУ ЖАЙЛАРЫНДА «МАНАС» ЭПОСУ МЕНЕН «МАХАБХАРАТА» ЭПОСТОРУН САЛЫШТЫРЫП ОКУТУУГА КАДАМ

Кыскача мазмуну

Макалада медициналык жогорку окуу жайларында чет элден келип окуп жактан студенттерге «Манас таануу» дисциплинасында «Манас» эпосу менен «Махабхарата» эпосун салыштырып окутуунун айрым бир маселелери каралат. Жогорку окуу жайларында «Манастаануу» дисциплинасы окутулууда. Медициналык багыттагы окуу жайларында Индия Республикасынан келип окуп жаткан жаштардын санынын өсүшүнө байланыштуу «Манас таануу» дисциплинасын майнаптуу окутууну камсыз кылууда «Махабхарата» эпосу менен «Манас» эпосун салыштырып окутуунун ык-жолдорун издөө бүгүнкү күндүн талабы. Дүйнөлүк аренадагы эпосторду салыштырып окутуу аркылуу медициналык багытта билим алып жаткан чет элдик студенттерди алгач инсан катары калыптандыруу, андан кийин дарыгер кылып чыгарууда эки элдин эпосунун окшош жана айырмачылыктарын кылым, доор, адабият, каада-салт, маданият, диний айырмачылыктардын ашталышында изилдөө аркылуу окутуу менен майнаптуу инсан-дарыгерди даярдоо замандын талабы.

Ачкыч сөздөр: Манас таануу, «Манас» эпосу, «Махабхарата» эпосу, сурамжылоо, таблица, чет элдик студенттер, медицина менен байланыш, салыштырып окутуу усулдары.

Аннотация

В статье рассматриваются проблемы сопоставления эпоса «Манас» с эпосом «Махабхарата» в медицинских вузах по дисциплине «Манасоведение». В Кыргызской Республике с каждым годом растет количество высших учебных заведений, предоставляющих медицинское образование иностранным гражданам. Обязательная дисциплина преподается в высших учебных заведениях. В связи с ростом числа молодых людей из Республики Индия, обучающихся в медицинских вузах, необходимо найти способы сопоставления эпоса «Махабхарата» и эпоса «Манас», для обеспечения более эффективного преподавания дисциплины «Манасоведение». Создана теоретико-методологическая база преподавания курса «Манасоведение», хотя методическая система изучается в практическом направлении, технологии преподавания указанного курса в конкретном направлении – в медицинских вузах, к сожалению, не получили последовательного изучения. Сравнительное изучение эпосов на международном уровне, играют эффективную роль в становлении иностранных студентов-медиков сначала как личностей, а затем и как врачей, путем изучения сходства и различий между эпосами двух народов через призму истории, литературы, традиций, культуры и религии.

Ключевые слова: Манасоведение, эпос «Манас», эпос «Махабхарата», опросы, таблицы, иностранные студенты, связь с медициной, сравнительные методы обучения.

Abstract

The article deals with the problems of comparing the epic «Manas» with the epic «Mahabharata» in medical universities in the discipline «Manas Studies». Compulsory discipline is taught in higher educational institutions. Due to the growing number of young people from the Republic of India studying in medical schools, it is necessary to find ways to compare the epic «Mahabharata» and the epic «Manas» in order to ensure more effective teaching of the discipline «Manas Studies». The comparative study of epics on the world stage plays an effective role in the development of foreign medical students, first as individuals, and then as doctors, by studying the similarities and differences between the epics of the two peoples through the prism of history, literature, traditions, culture and religion.

Keywords: Manas studies, Manas epic, Mahabharata epic, surveys, tables, international students, comparative teaching methods.

Улуттук статистика комитетинин 2021-2022-окуу жылына карата берген маалыматына таянуу менен карасак, бүгүнкү күндө *Кыргыз Республикасынын* аймагында жогорку окуу жайларда 83 (сексен үч) миңге жакын чет элдик студент билим алат, бул жалпы студенттердин 35 пайызын түзөт. Чет элдик студенттердин басымдуу бөлүгү 59 (элүү тогуз) миң КМШ өлкөлөрүнүн жарандары. Коңшулаш өлкөлөрдөн сырткары *Кыргыз Республикасына* Индия, Пакистан, Түштүк Корея, АКШ, Великобритания, Россия, Украина, Афганистан, Япония, Непал, Бангладеш, Турция жана Сирия ж.б. чет өлкөлөрүнүн жаштары билим алышат. *С*оңку беш жылдын ичинде алыскы өлкөлөрдөн келип окуп жаткандардын саны 19 миңге жеткен. Анын ичинен Индия Республикасынан жарандары 76,9 пайызды түзүү менен басымдуулук кылат. 2022-жылдагы көрсөткүчкө карасак, Кыргызстанда 23 жогорку окуу жай медициналык багыттарда адистерди даярдайт. Анын ичинен алтоосу мамлекеттик, он жетиси мамлекеттик эмес окуу жайлар болуп саналат. Мамлекеттик медициналык ЖОЖдордо 15308 чет өлкөлүк студент, мамлекеттик эмес медициналык ЖОЖдордо 16478 чет өлкөлүк студент билим алып жатат. Кыргыз Республикасында медициналык багытта чет элдик жарандарга билим берген жогорку окуу жайлардын саны жылдан-жылга өсүүдө. Бүгүнкү күндө менчиктин түрүнө карабай, бардык жогорку окуу жайларында толук кандуу «Манас таануу» дисциплиналары кирди. «Манас таануу» курсунун окуу программаларын жогорку окуу жайларынын профессор-окутуучулары: Гүлбара Орозова (2007-жыл, 34 саат өлчөмүнө ылайыкталган), Абдыкерим Абдыразаков, Курманбек Жумалиев, Токтош Танаев, Кубанычбек Калчакеев, Жылдыз Орозобекова, С.Байгазиев, А.Заркуновдун программалары жана «Манас таануу» курсунун окуу китептери: Орто мектептин XI класстары үчүн окуу китебинин «Манас таануу» бөлүмү (автор С.Байгазиев), «Манас наама» Б.Исаков, «Манас таануу» дисциплинасын окуу китеби, С.Байгазиев «Манас таануу», «Манас таануу» Т.Бакчиев, «Введение в манасоведение» Т.Бакчиев, «Манас таануу илиминин калыптанышы жана өнүгүшү» Абакиров К. сыяктуу ж.б. авторлордун китептеринин, окуу-усулдук колдонмолорунун негизинде окутуу жүргү-

зүлүүдө[1]. Жергиликтүү ЖОЖдор үчүн түзгөн окуу программаларында «Манас» эпосун жыйноо, үйрөнүү, варианттарды салыштыруу, жарыялоо жана изилдөөгө өзгөчө маани берип, студенттердин изилдөөчүлүк ишмердүүлүгүн өнүктүрүүгө шарттар түзүлүүдө. «Манас» таануу дисциплинасын окутууда дил баян жаздыруу; «Манас» энциклопедиясын, илимий-популярдуу адабияттарды студенттердин пайдаланууусу; көркөм окуу; манас айттыруу; илимпоздордун ойлорун конспектилөө; «Манастын» учкул сөздөрүн, кооз, поэтикалуу, образдуу таамай саптарын жатка айтуу, макал-лакаптар, канаттуу фразеологизмдер боюнча конкурс уюштуруу; викторина өткөрүү; сабак-конференция өтүү; «Манаска» байланышкан жайларга саякат жасоо; реферат, баяндама жаздыруу сыяктуу методикалык усулдарды колдонууну сунушташат.

Ал эми чет элдиктерге «Манас таануу» дисциплинасын окутуу кандай өңүттө жүрүүдө? – деген суроо өзүнөн-өзү келип чыгат. Кыргыз Республикасынын медициналык багытта билим берген жогорку окуу жайларында, анын ичинде окутуу англис тилинде жүргүзүлгөн Эл аралык Жогорку Медициналык Мектебинде «Манас таануу» 2019-жылы милдеттүү окутулуучу дисциплина катары киргизилди. Чет элдик студенттерге «Манас» таануу сабагы таанып билүүчүлүк багытта, 1-2-семестрде жалпы 72 саат, 1 семестрге 36 саат анын ичинен 18 лекция 18 практикалык сабак англис тилинде окутулат. Жумасына бир жолу дарс менен практикалык сабак удаалаш жүрөт [2]. Медициналык жогорку окуу жайларда, анын ичинен Эл аралык Жогорку Медициналык Мектебинде «Манас таануу» дисциплинасында негизги максат: студенттерди уникалдуу «Манас», «Семетей», «Сейтек» эпикалык үчилтигинин мазмуну жана «Манас» эпосун изилдөөнүн орчундуу көйгөйлөрү менен тааныштыруу жана студенттерде «Манас», «Семетей», «Сейтек» эпикалык үчилтигинин дүйнөлүк көркөм маданият үчүн баалуулугу жана кайталангыстыгы жөнүндө бирдиктүү көз карашты калыптандыруу. Эпикалык үчилтиктин негизги сюжеттери, совет дооруна чейинки жана андан кийинки көрүнүктүү дастанчылардын чыгармалары, эпос боюнча изилдөө жүргүзгөн окумуштуулардын эмгектери, манас таануудагы көйгөйлөр, ошондой эле жалпы илимий маалыматтар менен таанышты руу каралган. Дисциплинаны окугандан кийин студенттер: эпикалык трилогиянын мазмунун жана өзөктүү каармандарын; эпикалык трилогиянын айтуучуларынын аттарын; «Манас» эпосунун калыптануусунун этаптарын, сюжетинин тарыхый өзөгүн; «Манас» эпосунун түзүлгөн мезгили жөнүндөгү негизги гипотезаларды; дисциплинанын негизги түшүнүктөрүнүн жана терминдеринин мазмунун үйрөнүшү милдеттүү. Ал эми дисциплинаны окугандан кийин студенттер: эпикалык трилогиянын өзөктүү сюжеттерин талдоону; дүйнөлүк маданий эстелик катары «Манас» эпосунун баалуулугун жана уникалдуулугун; «Манас» эпосунун калыптанышынын этаптарын жана анын түзүлгөн мезгили жөнүндөгү гипотезаларды талдоону жана салыштырууну; дисциплинанын негизги түшүнүктөрүн жана терминдерин колдонууну билиши талап кылынат.

Биз жогорку медициналык окуу жайларда окуган чет элдик студенттерден жана жергиликтүү студенттер окуган Эл аралык Жогорку Медициналык мектебинин, И.К. *Ахунбаев атындагы* Кыргыз мамлекеттик *медициналык академиясынан, Ош мамлекеттик университетинен жана Эл аралык жогорку медициналык мектебинин Ысык-Көл кампу-*

сундагы студенттеринен «Медициналык жогорку окуу жайларында «Манас» эпосу менен «Махабхарата» эпосун салыштырып окутуу» – деген темадагы илимий сурамжылоонун биринчи этабын жүргүздүк. Бүгүнкү күндө илимий сурамжылоо боюнча 500дөй жооптор келди. Сурамжылоого төмөндөгүдөй суроолор берилген: «Махабхарата» эпосун окудуңуз беле? «Махабхарата» эпосунун автору ким? «Махабхарата» эпосу кайсы кылымга таандык? «Махабхарата» эпосу сизге эмне берди? Индия Республикасындагы «Махабхарата» эпосунун орду? Сиздин үй-бүлөңүздөгү «Махабхарата» эпосунун орду кандай? Дүйнөлүк аренадагы «Махабхарата» эпосунун орду кандай? «Махабхарата» эпосун кимдер изилдеген? «Махабхарата» эпосунун изилдеген чет элдик изилдөөчүлөрдү билесизби? Эпоско арналган эстеликтер барбы? Эпосто медицина жөнүндө айтылабы? Эпосту сактоого байланыштуу кандай иштер жүрүүдө? Эпос жаштарды тарбиялоодо кандай роль ойнойт? «Махабхарата» эпосунан үзүндү жатка айта аласызбы? Кыргыз Республикасынын «Манас» эпосу жөнүндө эмне билесиз? «Манас» эпосунун автору ким? «Манас» эпосу кайсы кылымга таандык? «Махабхарата» жана «Манас» эпосунун окшоштугу жөнүндө айта аласызбы? «Махабхарата» жана «Манас» эпосунун айырмачылыгы жөнүндө эмне айта аласыз? «Манас» эпосунда медицина жөнүндө айтылабы? Эпостордогу аялдардын орду? Эпосторду окуунун зарылдыгы эмнеде? Жана башка ушул сыяктуу суроолор сурамжылоонун маңызын түзгөн. Берилген суроолор боюнча алдын-ала чет элдик жана жергиликтүү студенттерден жоопторун таблица аркылуу берсек: (1-таблица) жергиликтүү студенттердин суражылоодогу «Махабхарата» эпосун окудуңуз беле? – деген суроого И.К. *Ахунбаев атындагы* Кыргыз мамлекеттик *медициналык академиясынын жергиликтүү студенттери* дээрлик бардыгы «жок» – деп жооп беришкен. Ал эми Ош мамлекеттик университетинин студенттери «ооба, билебиз» – деп жооп беришкен. Ошондой эле Пакистан Ислам Республикасынын студенттеринин жооптору да «жок» – деп берилген.

1. Вы читали эпос «Махабхарата»? – количество

Ал эми «Манас» эпосунун автору ким? – деген суроого «элдики, Сагымбай, автору жок, кыргыздыкы» – деген жооптор басымдуулук кылган (2-таблица).

17. Кто является автором эпоса «Манас»? – количество

3-таблицада «Манас» эпосунда медицина жөнүндө айтылабы? – деген суроого төмөндөгүдөй көрсөткүчтү көрсөк болот.

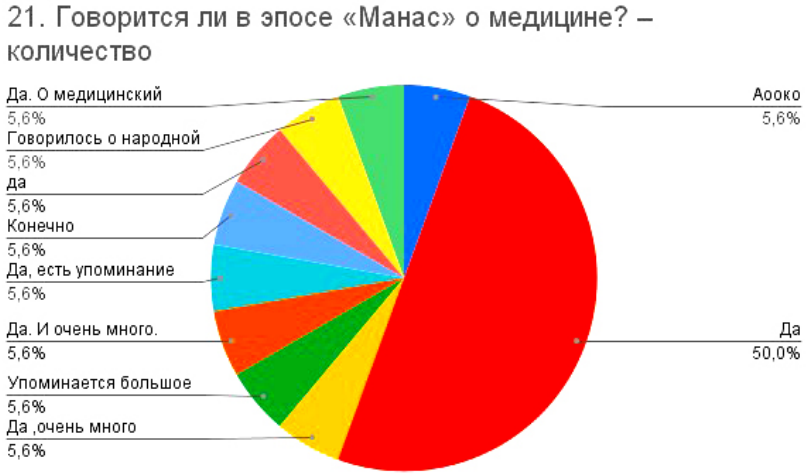

Ал эми «Манас» эпосундагы аялдардын орду? – деген суроого (4-таблица) төмөндөгүдөй жооптор келип түшкөн:

Хранительница очага
В эпосе «Манас « роль женщины велика ...Хранительница очага ,поддержка мужу и праведная мать
Не знаю
Очень много
В эпосе Манас, как о сильных женщинах, которые являлись не только хорошими матерями, но и хорошими советниками, которые могли взять власть в свои руки и стать предводителями
В эпосе «Манас» женщины отличаются мудростью, а также была девушка-богатырь
Канықей советчик мужа. Чыйырды мать Манаса тоже.

Первое не читала, но в эпосе «Манас» они были сильными, умными и по-настоящему заботливыми
В «Манасе» женщины это очаги, источники тепла, любви, уюта и тд.
В «Манасе» большая, она ведена примере Канықей
Большую роль играет в Манасе
Они очень мудрые и спасают государство
Женщина – важный член общества. Ее надо уважать
не знаю
Женщина в «Манасе» является помощником главных героев
В эпосе Манас большая роль уделяется женщинам. Например Чыйырды, Айчурок, Сайкал,Аруукe
В эпосе «Манас» женщины играют важную роль. Например: Канықей, Чыйырды, Айчурок

Ошол эле учурда чет элдик студенттердин жообторун (5-таблица) карасак: «Махабхарата» эпосун окудуңуз беле? – деген суроого дээрлик чет өлкөлүк студенттер «Ооба» – деп жооп беришкен. Анын ичинен Пакистан Ислам Республикасынын студенттеринин жооптору «жок» деп келген.

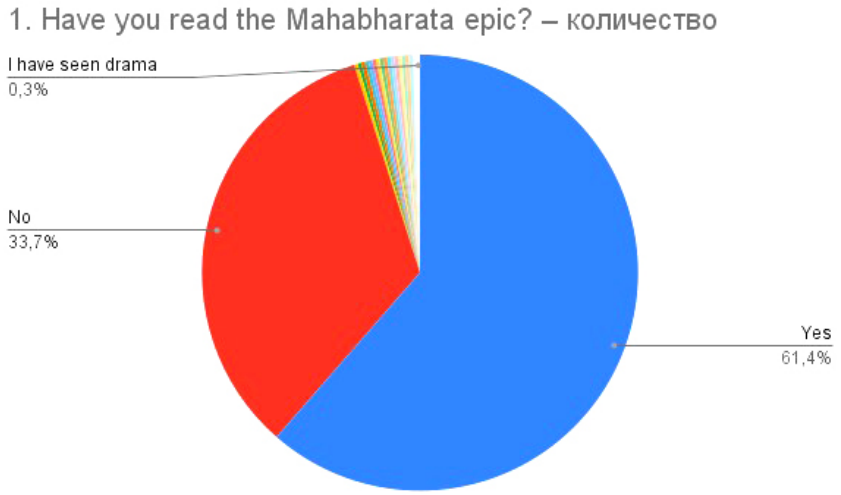

Кыргыз Республикасынын «Манас» эпосу жөнүндө эмне билесиз? – деген жообторун (6-таблица) карап көрөлү:

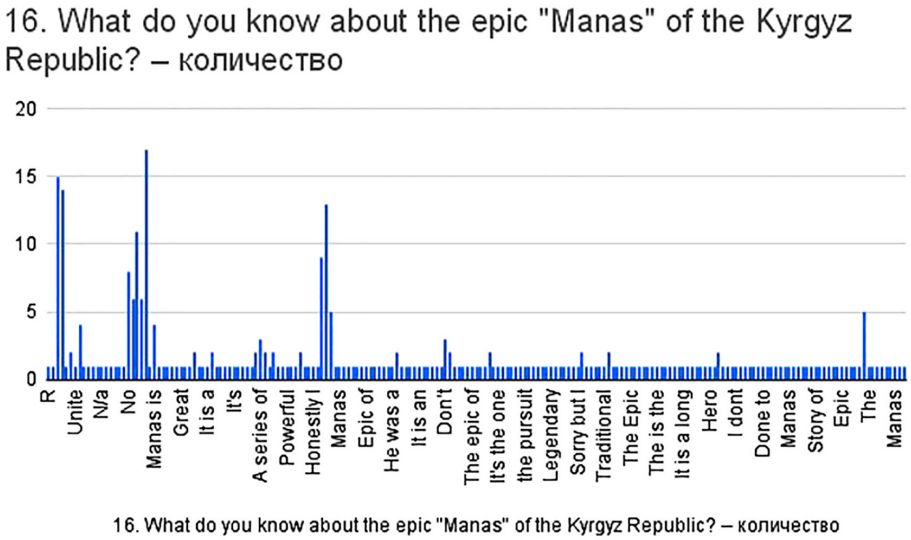

16. What do you know about the epic "Manas" of the Kyrgyz Republic? – количество

Бул жоопторун кыргыз тилине которуп берсек: бул кыргыз маданиятынын белгилүү бөлүгү, билбейм, ал кыргыз элинин баатыры, башкаруучулардын тарыхы, ал улуу падыша Манас жөнүндө, Манас Кыргыз каганатынын биринчи каганы болгон Барс бектин негизинде жаралган дешет, көп эсимде жок, бул бир жеңүүчү жөнүндөгү легенда окуя, ал баатыр болгон, улуу дем берүүчү, Манас – кыргыз элинин руханий жана улуттук өзгөчөлүгү, элдик ойдун алтын казынасы жана кыргыздардын тарыхындагы жана руханий турмушундагы 3000 жылдан ашык тажрыйбаны чагылдырган ал улуу жоокер Манастын баяны, Манас 10-кылымдагы байыркы лидер, улутчулдук менен маданияттын символу, бул эпос эпикалык жоокер Манастын жана анын уулу менен небересинин жашоосун баяндайт, бул эркиндик үчүн согуш, Кыргызстандын өткөн даңкы, дүйнөдөгү эң узун эпикалык поэма, Кыргызстандагы «Манас» эпосу, кыргыз маданиятынын эң белгилүү бөлүгү жана дүйнөдөгү эң узун эпикалык поэма болуп саналат. Одиссеядан 20 эсе узун болгон бул эпос эпикалык жоокер Манастын жана анын уулу менен небересинин жашоосун баяндайт, 9-кылымдагы аймактын тарыхына дал келген окуялардын сериясы, биринчи кезекте кыргыз элинин башка түрк элдери жана кытайлар менен болгон карым-катнаштары, Манас баяны, эркиндик үчүн күрөшүүчү, бул Манас жөнүндөгү жомок, чынын айтсам, Кыргызстанга келгенге чейин эпостун бар экенин такыр билчү эмесмин, акыркы убакта эпосту изилдегендиктен ал жөнүндө көп биле баштадым, кеп кыргыздын башын кошкон Манас баатыр жөнүндө, «Манас» эпосунда Манастын, анын урпактарынын ар кандай душмандарга жасаган эрдиктери баяндалат» ж.б. ушул сыяктуу жооптор келген.

Ошол эле учурда эки эпос боюнча коомдогу аялдардын ролу тууралуу сурамжылоодо «Махабхарата», «Манас» эпосторундагы аялдын ролу? – деп берилген. Жооптордун 7-таблицасын жана кыргызча которулган варианттарын карап көрөлү:

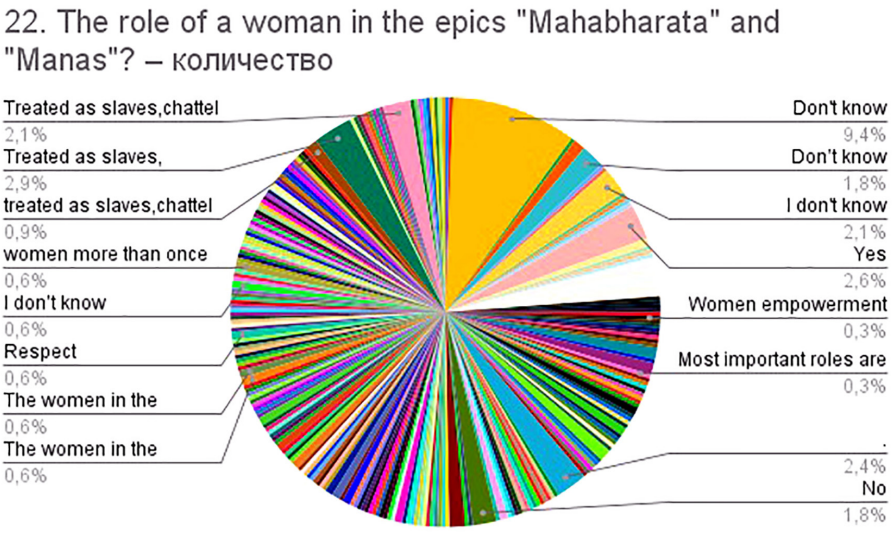

Аялдын намысын сактап калуу үчүн согуштар дагы көп болушу мүмкүн, согуш жана кулчулук, аялдар кул катары колдонулуп, эркектер ырахаттанышкан, аялдарга үй кызматчысы катары мамиле кылышкан, сыйынуу, күч, бузукулук жана берешендик, чоң роль, гумандуулук жана берешендик, аялдардын ролусуз боло турган эч бир өлкө, эч бир окуя, эпос жок. Махабхарата согушунун өзү покер оюнунда кууравалар Драупадини кемсинткенде башталган, Махабхарата бир аялдын айынан болду, Манаста роль бар экенин билем, бирок Махабхаратта билбейм, коомдун күчү, кеңеш берүү, кулдар, мал-мүлк, буюм жана адамдардын жыргалчылыгы үчүн жасалган буюмдар катары каралат, Махабхаратада -- Драупади, ханыша Кунти, Гандхари, Субхадра, ханыша Сатьявати, Аялдардын негизги өзгөчөлүктөрү баш ийүү, басуу, баш ийүү болуп саналат, алар негизинен үй кожойкелери болуп, эркектерден төмөн мамиле кылышкан, аялдар биздин жашоодо жана коомдо маанилүү роль ойнойт, эркектерге барабар бардык нерсенин бир бөлүгү, Махабхаратада Кууравастын Драупадиге жасаган жийиркеничтүү иш-аракеттери согуштун башталышына жол ачкан, «Манаста» Манастын аялы уруулардын биримдигинде башкы ролду ойногон, активдүү катышты, Махабхаратадагы аялдарга кул, мүлк жана эркектердин ырахаты үчүн колдонулган буюм катары мамиле жасалган, Манаста аялдардын ролу бир гана үй чарбачылыгы менен эле чектелбестен, аялдар бир нече жолу согуштарга түздөн-түз катышып, баатырларга жардам көрсөтүшкөн, «Манаста» Каныкейдин күйөөсүн колдоп жүргөнүн уктум ж.б. жооптордон турду. Алган жоопторду салыштырганда жергиликтүү элдин студенттери жана өзгө элден келген студенттер «Манас» эпосунда аялдардын коомдогу чечүүчү ролун, ордун, ага болгон мамиленин, башкаруу иштерине аралашканы, баатыр, чечкүндүү кадамдарын белгилешкен. Ал эми «Махабхарата» эпосунда бир аз пайызы гана бир аз сандагы аялдар коомдогу ролунун белгилөө жүрсө көпчүлүк жооптор аялдардын көпчүлүк учурда басмырлоо, күң катары пайдалануу болгондугун белгилешкен.

Сурамжылоонун 1 этабындагы алдын-ала жоопторун анализдегенде медициналык жогорку окуу жайдагы жергиликтүү Кыргыз Республикасынын студенттери «Махабхарата»

эпосун окубагандыгын, тааныш эместигин билдиришкен. Ал эми «Манас» эпосун 100% окугандыгын, эмне жөнүндө, Кыргыз Республикасындагы орду, маанисин 70% айтып, ачып бере алышкан. Ошондой эле эпос менен медицинаны байланыштыра алышкан. Ал эми чет элден келип окуп жаткан студенттеribиздин «Манас» эпосунан үзүндү окугандыгын, сюжетин, ордун, маанисин кандайдыр бир деңгээлде билери тастыкташты. Дагы бир жагдай өзгө элдин студенттери Кыргызстанга келгиче бул эпос менен тааныш болбогондугун билдиришти. Ошол эле учурда «Махабхарата» эпосу Индия Республикасындагы алган орду, алардын жашоо образдарында ролу өтө терең экенин көрсөк болот. Ошол эле өзгө элден келип окуп жаткана студенттер да медицина менен эпостун байланышын аздыр-көптүр билип, аны менен руханий азык алуу мүмкүнчүлүгүн аңдап, сезип жаткандарын билүүгө болот.

«Манас таануу» дисциплинасына арналган изилдөөбүздүн алгачкы этабында жергиликтүү студенттеribиз жана өзгө элден келип, медициналык жогорку окуу жайларында окуп жаткан студенттеribизге эки дүйнөлүк аренага чыккан эпостор Кыргыз Республикасынын «Манас» эпосу менен Индия Республикасынын «Махабхарата» эпосун салыштырып окутуу аркылуу дисциплинанын эффективдүү өздөштүрүү өз түшүмүн берет деген терең ишеничтебиз. Биз советтик жана орусиялык филолог-чыгыш таануучу, байыркы Индия адабиятын изилдөөчүсү П.А.Гринцер: «Адабий чыгарма окурмандын кызыгуусун жаратышы үчүн анын эки карама-каршы көрүнгөн, бирок чындыгында бири-бирин толуктап турган сапатка ээ болушу керек. Тигил же бул жактан тааныш нерсени камтышы жана ошол эле учурда буга чейин белгисиз нерсени ачып берүүсү табигый нерсе. Эгерде биз андан жаңы, адаттан тыш эч нерсе таппасак, ал «өткөндү кайталаса», анда ал сөзсүз түрдө бизге арзыбаган нерсе болуп, кызыксыз болуп көрүнөт. Эгерде, экинчи жагынан, ал биздин мурдагы адабий, чындыгында эле адамдык тажрыйбабыз менен эч кандай байланышпаса, анда ал кандай гана объективдүү баалуулуктарга ээ болбосун, психологиялык жана эстетикалык жактан бизге чоочун бойдон кала берет» – дейт [3]. Калетсиз чындык. «Манас» эпосу менен «Махабхарата» эпосторунун оозеки келип чыгышы, эпостордун ийгиликтүү жана үзгүлтүксүз аткарылышы, айтуучулар, оозеки чыгармачылыктын техникасын, өзгөчө, салттуу оозеки эпикалык стилди жакшы билиши, эпостордогу туруктуу сөз айкаштар, туруктуу эпитеттер жана салыштырууларга эки эпос тең «жалпы жерлерге» өтө каныккан [4]. Ушуну эске алганда, Эпосторду адамдардын өз ара карым-катышынын куралы катары үйрөтүү (коммуникациянын куралы катары) жана улуттук маданиятты таануунун каражаты катары, (таанытуучу лингвистика, т.а. лингвоөлкө таануу багыты) ошондой эле инсанды өнүктүрүүнүн куралы катары, коомду ич ара байланыштырып бириктирүүнүн каражаты жана билим алуунун каражаты, инсандын социалдык-турмуштук талабын канааттандыруу куралы катары, жашап жаткан чөйрө менен социалдашуунун каражаты катары үйрөтүүнүн методологиялык багыттарында эпосторду үйрөтүүнүн коммуникативдик-маданият аралык баарлашууга үйрөтүү принцибинин негиз кылып алуу менен чет элдик студенттерге «Манас таануу» дисциплинасында «Манас» эпосун «Махабхарата» эпосуна салыштырып окутуу биздин оюбузча тааныш эмес тааныштай чыгармалар жаналша дүйнөлүк баалуулуктар бири-биринен атаандаша изделип, изденип окутууда эки элдин

улуттук баалуулуктарын алууда медициналык багытта билим алып жаткан өзгө элден келип окуп жаткан студенттерге жана жергиликтүү ар тараптуу, ар кайсы илимдердин интеграцияланышында биринчи кезекте инсан андан кийин дарыгер болуп калыптанышына «Манас» эпосу менен «Махабхарата» эпосу зор өбөлгө түзөт деген ишеничтебиз.

«Манас таануу» дисциплинасында эпосторду изилдөөнүн салыштырып окутуунун ыкмасын колдонууга багыт алып, бул маселени түшүнүүгө аракет кылалы. Маданияттардын тынымсыз диалогу ар кайсы өлкөлөрдө жаралган көркөм адабияттарда сөзсүз түрдө чагылдырылат. «Манас таануу» дисциплинасында окутуунун социалдык, тарыхый, статистикалык ыкмаларды колдонуу менен окутуучу менен студенттин маданияттар аралык өз ара аракеттенүүсүндө көркөм чыгармаларда окшош темаларды, сюжеттерди жана мотивдерди колдонуу менен эпостордун маңызын ачууга мүмкүнчүлүгү ачылат [5]. Окутуучу салыштырып окутуу ыкмасын изилдөө куралы катары тандап алуу менен, маданияттар диалогунун потенциалын, ошол эле мезгилде «тектеш» сюжеттери бар чыгармалардын сөзсүз түрдө пайда болушун, окшош мотивдерди (көбүнчө тууроо ниети жок) колдонууну болжолдойт жана темаларды ачууга багыттайт [6]. Албетте, адабияттарды салыштырып изилдөө (салыштырмалуу изилдөө) бүгүнкү күндө окутуудагы маанилүү багыттардын бири экендиги талашсыз. Окутуу методдорунун илим катары өнүгүшү коомдо болуп жаткан процесстерге изоморфтук мүнөзгө ээ болгон жана белгилүү бир тарыхый мезгилде эң актуалдуу болгон баалуулуктарга жана идеалдарга негизделген социалдык өзгөрүүлөргө ылайык өзгөрүүсү закон ченемдүү көрүнүш [7].

Мына ушул багыттан алып караганда бүгүнкү күндө «Манас» эпосу менен «Махабхарата» эпосун салыштырып окутууда эки элдин адабияттарынын жакындыгын, окшоштугун, ошол эле учурда эки башка коом, кылым, эл анын ичинде бүгүнкү медициналык багытта билим алып жаткан студенттердин инсан катары калыптануусуна биргелешип, салыштырып окутуунун натыйжасында жетишүү бүгүнкү күндүн талабы.

Адабияттар

1. Бакчиев Т.А. Введение в манасоведение: Краткий курс лекций / Т.А. Бакчиев. – Б., 2008. – 104 с.

2. Джаманкулов Д.К. Манас таануу дисциплинасы боюнча чет элдик студенттерге жумушчу программа / Д.К. Джаманкулов. – Б., 2016. – 60 б.

3. Гринцер П. Махабхарата. Рамаяна / П. Гринцер, В. Санович. – М., 1974. – 100 с.

4. Махабхарата Индус элинин улуу эпосу кара сөздө: жаштар үчүн / котор. Н. Кемелбаев, К. Жусупов. – Б., 1998. – 115 б.

5. Ишекеев Н. Жалпы билим берүүчү кыргыз орто мектептеринде эпикалык чыгармаларды окутуу боюнча методикалык колдонмо / Н. Ишекеев. – Фрунзе, 1987. – 128 б.

6. Ишекеев Н. Жалпы билим берүүчү кыргыз орто мектептеринде прозалык чыгармаларды окутуунун кээ бир маселелери / Н. Ишекеев. – Фрунзе, 1989. – 198 б.

7. Батаканова С.Т. «Окутуунун жана тарбиялоонун теориясы менен методикасы» / Кыргыз Республикасынын Жогорку аттестациялык комиссиясынын 2-бюллетени. – Б., 2021. – 62-66 б.

Мазмуну

Кыргыз Республикасынын Президенти Садыр Жапаровдун «Түрк тилдүү элдердин эл аралык тил форумунун» катышуучуларына куттуктоо сөзү ... 3
Кыргыз Республикасынын Жогорку Кеңешинин Төрагасы Нурланбек Шакиевдин куттуктоо сөзү ... 5
Кыргыз Республикасынын Мамлекеттик катчысы Сүйүнбек Касмамбетовдун куттуктоо сөзү ... 6
Кыргыз Республикасынын Президентине караштуу Мамлекеттик тил жана тил саясаты боюнча улуттук комиссиянын төрагасы Каныбек Осмоналиевдин сөзү ... 7
«Түрк тилдүү элдердин эл аралык тил форумунун» Резолюциясы ... 8
Түрк тилдүү элдердин эл аралык тил форумунун Бишкек декларациясы ... 10
Түрк мамлекеттер уюму ... 12
Мусаев Сыртбай Жолдошович. Түрк тилдеринин жазуу системасы жана аны унификациялоо принциптери ... 13
Садыков Ташполот Садыкович. Түркологиянын морфологиялык парадигмасындагы теориялык жылыштар жөнүндө ... 19
Жаманкулова Гүлжамал Төлөгөновна. Кыргыз жазуулары: байыркыдан бүгүнкүгө ... 25
Ata Gylyjow . Türkmen dilinde käbir söz ýasaýjy goşulmalar ... 38
Күдеринова Қуралай. Қазақ тілінің сөйлеу нормасындағы үдерістер ... 44
Б.Б. Топоева-Ставинская. Тилди билүү деңгээлин баалоонун лингводидактикалык негиздери ... 50
Қ.К.Молгаждаров, А.Қ.Кәкенова. Көне түркі тілін зерттеу мәселелері ... 54
Бижомарт ҚАПАЛБЕК. Түркі тілдес халықтардың тілдік интеграциясы ... 61
Абдиев Муродкасим Болбекович. O‘zbek tilining Davlat tili sifatidagi o‘rni va bugungi holati ... 73
Маразыков Турусбек Сейдакматович. Көркөм тексттеги подтексттик маалымат ... 77
Nergis BİRAY. Türk dünyasinda ortak alfabe üzerine ... 83
Гүлзура Жумакунова. Кыргыз тилинини латын алфавитине өтүшү тарыхый зарылчылык ... 95
Prof. Dr. Ahmet BURAN. Dil İlişkileri ve Akraba Diller ... 106
Сагынбаева Бурул, *Көчөрбай уулу Сатыбалды*. Түрк тилдериндеги тыбыштык шайкештиктер ... 112
Камбаралиева Уулкан Жолдошбековна. Кыргызстандагы кош тилдүүлүк жана кеп маданиятынын өзгөчөлүктөрү ... 123
Ибраим Абдувалиев. Сөз жана сөздүк ... 131
Хусаинова Г.Р., Шарапова И.Р. Башкирский фольклор как инструмент сохранения языка и культуры ... 137
Торотоев Гаврил Григорьевич. Сохранение и развитие языков коренных народов Республики Саха (Якутия) как приоритетное направление деятельности Северо-Восточного федерального университета им. М.К. Аммосова ... 142
Ш.Н.Абдиназимов. Ғәрезсизлик жылларында қарақалпақ тилиниң раўажланыўы ... 156
Elke Teich, Aida Kasieva, Jörg Knappen. History & development of the manas-uds Kyrgyz corpus ... 160
Хулхачиева – Байтерекова Жеңишгүл Саматовна. Россиянын жогорку окуу жайларында кыргыз тилин окутуу тажрыйбасы ... 166
Нурдин Усеев. Байыркы түрк-кыргыз (битик) жазма эстеликтеринде (VII-X кк.) байыркы оозеки кыргыз тилинин изи ... 173
Назаров Насриддин Атакулович. Лингвофилософия лакайцев как фактор культурной интеграции ... 178

Турсунова Э.А. Кыргыз тили заманбап дүйнөдө ... 183
Сыдыкова Толгонай Көчкөнбаевна. Кыргыз тилиндеги сырттан кирген сөздөрдүн колдонулушу жана этимологиялык мааниси ... 189
Sagidolda Gulgaisha. Linguistic mechanisms of the turkic information and cultural space: the importance of forming multilingual dictionaries ... 196
Майрамбек Орозобаев. Түркияда түрк тилинин жаңы этимологиялык сөздүгүн түзүү аракети жана буга чейинки этимологиялык сөздүктөр ... 201
Гүлбану Қосымова. Түркі тілдерінің мәңгілік мәселесі – көнетүркілік ортақ сөздердің қолданыс аясында ... 207
Kuttimuratova Iristi Abdiraxmanovna. Kazakh dialect in muinak and kungrad regions of Karakalpakstan ... 212
Нарынбаева Бактыгүл Борбиевна. Фразеологиялык бирдиктерди изилдөөнүн заманбап ык-амалдары ... 218
Давлетов Муктар Самакович. Ааламдашуу – мамлекеттик тил – котормо ... 225
Таалайбек Абдиев Камбарович. «ТАЙ» сөзүнүн этимологиясы ... 238
Prof. Dr. İbrahim ŞAHİN. Türk halklarinda ortak miras temelinde terminolojiye Geçiş ve onun ölçünlenmesi (standardizasyonu) meselesi ... 242
Молгаждаров Қ.К., Шаяхимов Д.Қ. Төтенше жағдай саласындағы терминдердің жасалу ерекшеліктері ... 250
Қозоқбой ЙЎЛДОШ. Туркий бирлик омили ... 260
Марыс Қадылбекұлы. Қытайдағы тывалар және олардың тілі ... 263
Л.А. Бускунбаева. Тюркизмы и регионализмы в произведениях русских писателей ... 267
Ш.Н.Абдиназимов. Ғәрезсизлик жылларында қарақалпақ тилиниң раўажланыўы ... 272
Ilaha Musayeva. Reflection forms of the mentality and mental concepts in linguistics ... 276
K.S. Kalybaeva, A. Shalkarbek. The secret of personal nouns preserved in turkish phraseologisms ... 279
Ескеева Магрипа Кайнарбайкызы. Казак жана кыргыз тилдериндеги паремиологиялык параллелдер ... 285
Қасым Балқия Қасымқызы. Түркі өркениетінің қалыптасуындағы әлемнің тілдік бейнесінің қызметі ... 291
Жумакадырова Карлыгач Мамбетжумаевна. Ч.Айтматовдун чыгармаларында «жакшы» жана «жаман» концептисинин чагылдырылышы. ... 298
Abdurayim Turobov. Etnonim va etnooykonimlarning lug‘aviy – ma’noviy xususiyatlari ... 306
Эминли Беюкханум Ибрагим кызы. Вербализация концепта «дом» (на азерб. «ev») в азербайджано-тюркской этнокультурологии ... 310
Джумаева Жаннат Тургунбаевна. Ч. Айтматовдун чыгармаларындагы макалдардын тексттик- семантикалык кызматы ... 314
Sevinc Əliyeva. Azərbaycan dilinin qorunması və inkişafı – dövlət siyasətinin tərkib hissəsi kimi ... 320
Чандирли Улкер Валех кызы. Структурные особенности идеонимов ... 327
Ишмухаметова А.Ш. Функционирование русскоязычных названий лекарственных садово-комнатных растений в базе данных Машинного фонда башкирского языка ... 330
Malikova Iroda. Nutqiy faoliyatda til birliklarining paradigmatik munosabati ... 335
Аскалиева Гүлзат. Коннотациялык лексиканын изилдениш тарыхынан ... 339
Чан Цзе. Грамматические значения форманта *-ды* и их передачи на русский язык ... 351
Токтосунова Айдың Мамасадыковна. Тактоочтордун көркөм диалогдогу стилистикалык кызматы ... 355
Зайыркулова Рима Жеңишовна. Медициналык жогорку окуу жайларында «Манас» эпосу менен «Махабхарата» эпосторун салыштырып окутууга кадам ... 360

Кыргыз Республикасынын Президентине караштуу
Мамлекеттик тил жана тил саясаты боюнча улуттук
комиссия тарабынан басмадан чыгарууга даярдалды
2023-жылдын 2-октябрындагы № 2 протоколу.

ТҮРК ТИЛДҮҮ ЭЛДЕРДИН
ЭЛ АРАЛЫК ТИЛ ФОРУМУ

THE INTERNATIONAL LANGUAGE FORUM
OF TURKIC-SPEAKING NATIONS

Корректор *Кубаныч Аркабаев*
Дизайнер *Мырзабек Кадыров*
Компьютердик калыпка салган *Гүлзат Ниязалиева*

Басууга 26.12.2023-ж. кол коюлду. Кагаздын форматы 84x54$^{1}/_{8}$.
Көлөмү 46,5 б.т. Нускасы 500.

«Улуу Тоолор» басмасы.
Бишкек ш., А. Усенбаев көчөсү, 149.